

С. О. НАУМОВ

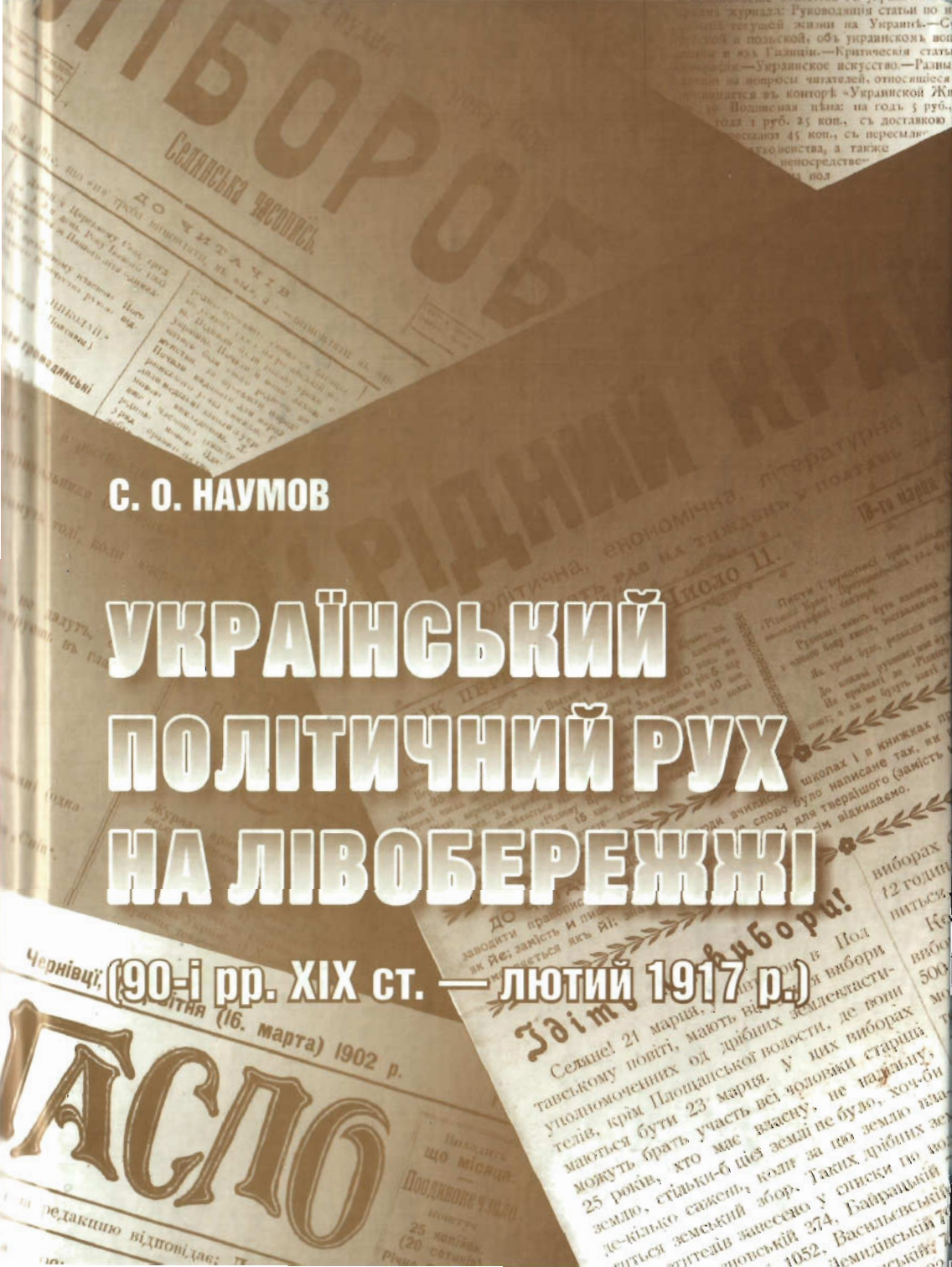
УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Чернівці, (90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.)

ГАСЛО

Здійня вибори!

Селені! 21 марца, мають вибори в тавському повіті, мають вибори уполномочених од дрібних землевласців, крім Площанської волости, де вони мають брати участь всі чоловіки старші 25 років, хто має власну, не надувану, землю, стільки-б цій землі не було, хоч-би тільки жемський збор. Таких дрібних землевласців записано у списки по волостях: 1052. Бабрацькій, 374. Васильєвській, 1052. Демидівській, 374. Селені, 1052. Селені, 1052.

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

С. О. НАУМОВ

**УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ
(90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)**

Харків – 2006

УДК 94: 329 (477.5) „18/19”
ББК 63.3 (4 Укр 5)
Н 34

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 6 від 26 травня 2006 р.)

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України Греченко В. А.;
доктор історичних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Лантух В. В.

Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Монографія. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.

ISBN 966-623-360-6

У монографії на матеріалах Лівобережної України досліджується процес становлення і розвитку регіональних структур українського політичного руху в Російській імперії. До наукового обігу вводяться нові дані про стан і динаміку місцевих осередків українських політичних партій та організацій, їх склад, структуру, практичну діяльність, роль у суспільному житті. На цій основі уточнені кількісні і якісні характеристики національно-визвольного руху наприкінці XIX – на початку XX ст.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94: 329 (477.5) „18/19”
ББК 63.3 (4 Укр 5)

ISBN 966-623-360-6

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2006
© Наумов С. О., 2006
© Макет обкладинки Дончик І. М., 2006

ВСТУП

Історія українського національного руху – це історія боротьби нашого народу за свої права, за саме своє існування. Вона є самодостатньою, вільною від кон’юнктури науковою проблемою, одним із найважливіших напрямків вітчизняної історіографії. Разом з тим її вивчення є й нагальним практичним завданням, успішне вирішення якого сприятиме утвердженню національної свідомості, зміцненню державності. Важливе значення має й акумулювання історичного досвіду, необхідне для віднайдення оптимальних шляхів розв’язання проблем сьогодення – таких, як співіснування різних суспільно-політичних сил, досягнення загальнонаціональної консолідації, збагачення духовності і визначення стратегії розвитку українського суспільства.

В силу історичних обставин українські землі наприкінці XVIII – на початку XX ст. перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської (Австро-Угорської). Внаслідок цього український рух розвивався в рамках різних політико-правових і культурних систем, що зумовило істотні відмінності в його змісті, темпах і результатах¹. В обох випадках наприкінці XIX ст. розпочалася політизація національного руху, тобто підпорядкування його політичним цілям з відповідною перебудовою організаційних форм, ідеології та практичної діяльності. У Наддніпрянській Україні, що перебувала у складі Росії, цей процес відставав майже на десятиліття, протікав значно складніше і з незрівнянно меншими здобутками.

Вивчення історії українського політичного руху на Наддніпрянщині було започатковане синхронно з його розгортанням, на межі XIX–XX ст. Праці того часу мали публіцистичний, оціночний характер з мінімальною джерельною та фактичною основою. Як правило, то були огляди українського життя², національного руху³ та окремих партій⁴.

Після 1917 р. розвиток історіографії проблеми пішов двома різними шляхами. В радянській Україні вагомі, хоча й нечисленні, напрацювання мали місце лише в 20-і рр., головним чином завдяки українізації та діяльності академічних установ, у складі яких працювало немало представників «старої», національно свідомої інтелігенції. Панування більшовицької ідеології зумовило домінуючу тематику: найбільш помітні дослідження стосувались української соціал-демократії⁵. Наукову цінність мали також статті, присвячені окремим діячам та епізодам національного руху⁶. Утвердження тоталітаризму поклало край дослідженню проблеми в УРСР. Упродовж 30-х – першої половини 50-х рр. вона була фактично забороненою, а протягом другої половини 50-х – 80-х рр. з’явилися лише нечисленні публікації спеціального спрямування, покликані довести

«буржуазно-націоналістичну» суть українського руху та неминучість його поразки⁷.

Натомість поза межами більшовицької України мав місце справжній вибух інтересу до даної тематики. Необхідність осмислити пройдений шлях, уроки національно-демократичної революції та причини її поразки, а в цьому зв'язку – виправдатись або знайти винних викликала до життя велику кількість мемуарних, документальних та дослідницьких публікацій, що вийшли з-під пера активних учасників національно-визвольної боротьби в 1917-1930-х рр. Тогочасні праці узагальнюючого характеру⁸, присвячені окремим партіям⁹, ідеології¹⁰ та провідникам¹¹ українського руху, заклали концептуальну і фактологічну основу для подальших досліджень на багато десятиліть. У 40-80-х рр. кількість публікацій значно скоротилася; написані представниками наступного емігрантського покоління, вони переважно поглиблювали чи доповнювали зроблене в попередній період, зокрема, посилилась історико-політологічна складова¹².

Новітня історіографія українського політичного руху бере свій початок з 90-х рр. ХХ ст. Вона характеризується кардинальним збільшенням кількісних параметрів та розширенням джерельної основи досліджень, зближенням і поглибленням методологічних підходів, тематичним різноманіттям. Важливу роль у її становленні відіграли спеціальні наукові конференції¹³ та Міжнародні конгреси українців. Основними напрямками наукової розробки проблеми на нинішньому етапі є побудова широких синтетичних конструкцій¹⁴, висвітлення історії окремих партій та течій в українському русі¹⁵, його ідеології¹⁶, персоналії¹⁷, а також теоретико-методологічних основ вивчення теми, її історіографії та джерелознавства¹⁸. Натомість бракує досліджень, присвячених місцевим осередкам українського руху, що істотно збіднює реальну картину. Як і раніше, не користується популярністю у науковців регіональний підхід, який проявляється головним чином у написанні невеликих науково-популярних розвідок, присвячених окремим населеним пунктам (чи не найбільше Харкову)¹⁹.

Враховуючи особливості історіографії та джерельного комплексу проблеми, автор даної праці ставив на меті дослідити процес розвитку регіональних структур українського політичного руху, тобто виникнення і поширення осередків національних політичних партій та організацій у визначеному регіоні, їхню практичну діяльність, зв'язок з населенням, суспільну роль. Застосування регіонального підходу створює додаткові можливості для вивчення проблеми: у збиранні й обробці розпорошеного і фрагментарного фактичного матеріалу; формулюванні аргументованих, у тому числі й цифровими даними, висновків; порівнянні ролі тих чи інших полі-

тичних об'єднань, регіонів і субрегіонів; визначенні локальних особливостей розвитку українського руху тощо. Крім того, він акцентує увагу на місцевих організаційних структурах, стан і діяльність яких досі спеціально не розглядалися.

Поза рамками дослідження залишилися «Спілка», котра, на переконання автора, не може вважатись українською партією²⁰, та організації, діяльність яких у обраному регіоні не зафіксована («Українська соціал-демократія» І. Стешенка, Українська соціалістична партія).

Територіальні рамки дослідження охоплюють Лівобережну Україну, яка відома своєю визначною роллю в процесі українського націєтворення (національного відродження), зокрема, в його започаткуванні на межі ХVІІІ-ХІХ ст. та політизації – століттям пізніше. У досліджуваній період Лівобережжя в адміністративно-територіальному відношенні поділялося на три губернії (Полтавську, Харківську й Чернігівську), 41 повіт, близько 690 волостей і 19,5 тис. населених пунктів. Це один із трьох найбільших історико-географічних регіонів Наддніпрянщини, який помітно відрізнявся від Правобережжя і Півдня своїм історичним минулим, складом населення, економічними та іншими характеристиками. Разом з тим Лівобережжя, як і інші регіони та Україна в цілому, було внутрішньо неоднорідним, поєднуючи в собі, зокрема, колишню Гетьманщину і Слобожанщину; «серцевину» Полтавщину з найвищою питомою вагою етнічних українців і Харківщину та Чернігівщину, що межували з російськими та білоруськими етнічними землями і мали значно більший відсоток неукраїнського населення; загалом українську сільську периферію і міста зі змішаним складом населення, значною мірою російськомовним; «вкраплення» небагатьох міст і районів з відносно розвинутою промислово-транспортною інфраструктурою і економічно відсталі, суто аграрні масиви та ін. Все це, з одного боку, дає можливість досліджувати вплив місцевих особливостей на розвиток українського руху, а з іншого – робить сформульовані висновки достатньо репрезентативними з загальноукраїнської точки зору.

Хронологічні межі роботи відповідають політичному етапу українського національного руху в Російській імперії: 90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.

Серед джерел, покладених в основу даної роботи, першочергове значення має документальний комплекс: поточна (діловодна) документація, програмно-організаційна й агітаційно-пропагандистська література українських партій та організацій, а також дотичні до них судово-слідчі та інші матеріали імперських правоохоронних органів. Частина його опублікована²¹, але основний масив докумен-

тів знаходиться у фондах жандармських управлінь та охоронних відділень ЦДДА України у м. Києві (автором опрацьовано 20 фондів). Партійні архіви не збереглися, за винятком архіву РУП-УСДРП, зібраного і збереженого (не повністю) зусиллями А. Жука: його колишня «празька» частина знаходиться у ЦДАВО України (ф. 3807), а «віденська» – у Канаді²².

Серйозне вивчення проблеми неможливе без залучення джерел особового походження, найперше - мемуарної літератури, яка нараховує сотні найменувань (автором використано близько ста). Проте здебільшого це публікації в періодиці 20-30-х рр., нерідко важкодоступній; окремих видань небагато²³. У багатьох випадках винятково корисними є матеріали листування українських діячів, частина якого опублікована²⁴.

З періодики справді вагоме значення має тільки українська партійна та «біляпартійна» преса Наддніпрянщини (опрацьовано понад 20 найменувань). Але через політичні умови вона бідна як кількісно (мається на увазі кількість видань і чисел), так і якісно (з точки зору інформативності публікацій). Життя східноукраїнських партій частково знаходило відображення і на шпальтах західноукраїнської преси.

Інші джерела – правові акти, публіцистика, неукраїнська преса тощо – відіграють допоміжну, другорядну роль. У цілому джерельна основа дослідження об'ємна й різноманітна. Разом з тим вона неповна (фрагментарна), основні види джерел відзначаються й іншими істотними недоліками: жандармські матеріали – тенденційністю й некомпетентністю, мемуари й періодика – партійністю й суб'єктивізмом. Все це особливо актуалізує використання максимального можливого масиву джерел та їх ретельну критику.

Як наукове видання, книга адресована підготовленому читачеві, насамперед науковцям. Разом з тим автор прагнув зробити її доступною й корисною всім, хто займається та цікавиться історією нашої Батьківщини.

РОЗДІЛ І

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ ТА ФОРМУВАННЯ ЙОГО ОСЕРЕДКІВ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ В 90-х рр. ХІХ ст.

1.1. Початок політизації українського руху. Братство тарасівців

Останньому десятиріччю ХІХ ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60-80-х рр. українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь оминала українофільські громади і вступала до народницьких гуртків, байдужих до національних проблем. Спроби М. Драгоманова та його послідовників у 80-х рр. поєднати національно-культурні гасла з завданнями політичного та соціального визволення (за зверхності останніх) не знайшли достатньої підтримки в Україні, залишившись теоретичними або й зовсім непоміченими. Пошук нових ідей, шляхів, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х рр. привів до виникнення ряду національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, котрі стали перехідним містком до утворення українських партій.

Першим серед них було Братство тарасівців. Воно виникло з невеликої групи однодумців, що склалася влітку 1891 р., - харківських студентів І. Липи (університет), М. Байздренка (ветеринарний інститут), М. Базькевича (технологічний інститут), а також випускника Київського університету В. Боровика. Їх об'єднали палкий патріотизм, прагнення боротися проти денаціоналізації, зросійщення, за відродження українського народу.

Група утворилась під час проведення статистичних робіт на Полтавщині, якими керував відомий статистик, українофіл О. Русов. Займаючись переписом міської нерухомості, молодь дістала змогу глибше пізнати життя українського люду, його побут, звичаї, настрій, мову. Цим словна скористалася четвірка, свідомо обираючи для роботи невеликі містечка, де краще збереглися національні традиції. «Ми, – згадував пізніше І. Липа, – вивчали народну мову, робили різні записи, цікавилися піснями, побутом і цілим укладом народного життя, записували етнографічні матеріали, читали по

хатах українські книжки і т.ін.»¹. За свідченням М. Байздренка, «враження було дуже міцне і... невітніше»². Відвідавши могили Т. Шевченка, вони поклялися на все життя бути вірними його заповітам: «Через увесь день чулась якась невидима присутність між нами генія... Не можна й вимовити, слова задля того дуже слабкі, яке дуже глибоке й вельми незвичайне вражіння лишив по собі на мене той день... Велика й незабутня могила генія міцно чарівно з'єднала нас любов'ю. Дух же Тарасів був між нами німим і невидимим свідком нашої присяги, що ніхто з нас не схибне в бік, не покине своєї матері України...», - писав по свіжих слідах І. Липа³. Так з'явилась ідея Братства тарасівців – продовжувачів справи, думок і мрій великого Тараса.

На протривагу українофільським громадам із притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю, тарасівці зосередили свої зусилля передусім на створенні розгалуженої таємної організації та розробці її програми, передусім політичної. Перші кроки в цьому напрямку показали, що ґрунт для українського політичного товариства є. Швидко організувалася «громадка» в Харкові. Спочатку до неї входило 8 осіб: крім двох фундаторів (В. Боровик залишився в Полтаві, а М. Байздренко невдовзі виїхав у Дерпт), М. Яценко, О. Кривко, Д. Дробиш, О. Столбин, О. Бурлюк, І. Зозуля. Як писав І. Липа, «було ще немало готових і свідомих членів до вступу до Братства, але Тарасівці приймали до своєї організації дуже й дуже обережно...»⁴.

З харківською групою нерідко ототожнюють усе Братство. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах і містечках, у тому числі в Харкові, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Ічні та Срібному на Чернігівщині⁵. Полтавський гурток був організований В. Боровиком, швидше за все, одразу по поверненні його до міста після проведення статистичних робіт – наприкінці 1891 р. Навесні 1893 р. гурток підтримував зв'язки з харківським осередком, після розгрому якого переїхали до Полтави і включилися в роботу Д. Дробиш, О. Столбин, М. Дмитрієв⁶. Чернігівський гурток сформувався не пізніше 1893 р. Його засновником був В. Андрієвський, котрий ще в середині 80-х рр. входив до складу драгоманівського гуртка в місцевій семінарії⁷, членами - В. Дейша (майбутня дружина М. Коцюбинського), Т. Шкуркіна та інші⁸. У Лубнах тарасівців очолював В. Шемет, який вступив до Братства в Києві. Крім гуртків, товариство об'єднувало й окремих членів, що працювали поодиноці, підтримуючи зв'язок з організацією, як О. Кривко в Яреськах на Полтавщині, М. Дмитрієв у Сумах та ін.

Тарасівці першими з українських об'єднань залучили до свого складу селян. У гуртку, що склався з найманих робітників філоксер-

ної комісії у Бессарабії, були селяни з Полтавщини і Чернігівщини⁹. В. Андрієвському вдалося організувати відділення товариства (близько 30 чол.) у с. Рожнівці Борзнянського повіту на Чернігівщині (частина місцевих селян потрапила під вплив тарасівських ідей ще в Бессарабії)¹⁰. До товариства належав, судячи з його літератури, діяльності й керівника, гурток селян с. Хомутець Миргородського повіту на Полтавщині, що збирався у О. Кривка¹¹. Напевне, селяни переважали й у гуртках, що діяли в Ічні та Срібному.

Точних відомостей про внутрішню організацію Братства немає, тому її можна реконструювати лише гіпотетично, спираючись на уривчасті, не зовсім ясні дані джерел. Крім того, слід пам'ятати, що елементи організаційної структури Братства не утворювали чіткої ієрархічної системи і не були обов'язковими для кожного осередку. Можна припустити, що місцеві гуртки мали дво- чи тріступеневу структуру. Існувало керівне ядро з кількох найбільш авторитетних і досвідчених членів, у тому числі керівників підгруп (якщо такі були), завідувача бібліотеки, скарбника тощо. У харківському гуртку бібліотекою завідували В. Степаненко (пізніше він завідував українською книгарнею в Києві) й І. Антонович, скарбником був О. Столбин; якийсь час функції скарбника в Чернігові виконував М. Коцюбинський¹². Одноосібних керівників (голів) гуртки і товариство в цілому, очевидно, не мали, що було характерно для українського руху XIX ст. Запорукою дисципліни й організованості були як сумління братчиків, так і наявність колективного керівництва (ядра) та неформальних лідерів – таких, як І. Липа у Харкові, В. Андрієвський у Чернігові, В. Шемет у Лубнах.

Рядові братчики, вірогідно, поділялись на підгрупи на чолі з представниками керівного ядра. Щоправда, в літературі про це здебільшого не згадується, а С. Козуб заперечував існування «п'яток», про які писали, хоча й завуальовано, Р. Борис і М. Слабченко¹³. Крім того, харківські слідчі встановили, що М. Яценко (він, як відомо, належав до «вісімки») був головою якоїсь «купки»; М. Байздренко очолював «гурток» до виїзду з Харкова¹⁴. Своєрідним підготовчим, перехідним щаблем були гуртки, в яких об'єднувалися члени організації і симпатичні (співчуваючі). Такий статус, на наш погляд, мали названі вище сільські відділення тарасівців. Поза межами організації діяли гуртки самоосвіти по вивченню української мови, літератури, історії тощо, до яких входила переважно учнівська молодь. Вони знаходилися під ідейним впливом Братства, не підозрюючи про його існування. Це – гуртки в духовній семінарії та реальному училищі Полтави, серед семінаристів та «інтелігентних дівчат» (можливо, гімназисток) у Чернігові, молодіжний гурток у

Лубнах («діти Шемета») та ін.¹⁵ Вони були найближчим кадровим резервом для тарасівців та інших українських організацій.

Зв'язок між окремими гуртками здійснювався головним чином шляхом листування і особистих зустрічей. Тарасівці досить часто виїздили на навчання, канікули, службу тощо, внаслідок чого регулярно зустрічались, нерідко працювали в кількох філіях. Про зміст і характер листування мало що відомо. Але матеріали харківської справи, епістолярії М. Коцюбинського і М. Міхновського свідчать, що листування між членами різних гуртків було постійним, доволі інтенсивним і інформативним щодо організаційних справ. Так М. Байздренко в листах повідомляв про діяльність харківського гуртка, І. Якимовський – про підготовку статуту, М. Коцюбинський – про свою роботу в якості скарбника, ділився враженнями про становище в товаристві¹⁶.

Більше того, є підстави вважати, що на окремих тарасівців спеціально покладался обов'язок підтримувати регулярні зносини між членами й осередками організації шляхом листування. Можливо, саме цим слід пояснити велику епістолярну спадщину М. Коцюбинського, пов'язану з Братством. Зокрема, на початку жовтня 1896 р. він скаржився дружині: «От і нині, свято, а я пишу вже п'ятий лист. Деякі великі, як от до Міхновського, Єремієва, Тараса [Мальованого – С. Н.]»¹⁷. Такі ж функції виконував М. Кононенко, про що свідчать його листи: «Ляються люде, що на їх листи нема відповіді. ...Маю ще відповідати і оповіщати обов'язково 9 душ... Маєте право требувати відповіді ділової, за яку несу відповідальність»¹⁸.

Функції координації та зв'язку між гуртками мали виконувати загальноорганізаційні з'їзди. Проте збереглися відомості лише про один з'їзд, який відбувся в Києві у 1893 р., не пізніше квітня (до харківських арештів). На з'їзді, що тривав 3 дні, було майже 30 учасників, серед яких лівобережні гуртки представляли І. Липа, В. Андрієвський, М. Коцюбинський, В. Дейша та інші. Начебто був складений статут Братства, який спалив М. Кононенко, побоюючись арештів¹⁹. За сумнівним твердженням Р. Бориса, з'їзд обговорив питання про необхідність переходу до безпосередніх політичних акцій²⁰. Спроби скликати з'їзд мали місце і в подальшому²¹, але без успіху. В цілому зв'язки між гуртками були постійними і забезпечували організаційну єдність Братства при збереженні за місцевими осередками якнайширшої автономії.

Загальна чисельність Братства може бути оцінена принаймні у 100 осіб, із яких на Лівобережжя припадає не менше половини. Таке ж співвідношення має місце і у складеному нами списку 49 тарасівців²². Інформація про склад гуртків дуже обмежена. Всі тарасівці були молодими людьми, але з певним життєвим досвідом. Дані про

вік 29 гуртківців розподіляються таким чином: до 20 років – 3, 21-25 років – 11, 26-30 років – 13, 30-32 роки – 2. Здебільшого це були чоловіки: серед відомих 49 тарасівців лише 5 жінок. Більшість становили українці, але були й росіяни – відповідно 26 і 4 з числа тих, чия національність була встановлена. Соціальне походження вдалося з'ясувати у 22 осіб. 8 із них були дітьми священників, 7 походили з міщан, 3 – з дворян, 1 – з селян, батьки ще трьох були відомими українськими інтелігентами. За соціальним становищем тарасівців можна поділити на дві групи. Перша – селяни, що входили до складу сільських груп. Усі інші тарасівці – це студенти, дрібні службовці, інтелігенція, люди з середньою та вищою освітою. Майнове становище визначити важко, але, безумовно, більшість мала невеликі статки.

Організаційні засади Братства були визначені в його статуті. Щоправда, нині майже неможливо точно встановити не тільки його зміст, а й сам факт існування. До нас він не дійшов, і в літературі здебільшого не згадується. Лише І. Липа та деякі інші автори писали про статут, але насправді мали на увазі програму. І все ж є підстави вважати, що у тарасівців був статут як організаційний документ. З матеріалів слідства видно, що в Харкові були надруковані програма і статут – отже, йдеться про два різні документи, причому серед укладачів останнього названі Ф. Заїкін та І. Якимовський, котрі не могли бути авторами програми. У Л. Булченка під час обшуку знайшли рукопис – доповнення до статуту щодо прийому в товариство жінок²³. Саме організаційний статут міг розглядатись на з'їзді 1893 р.: програма, за різними джерелами, була написана не пізніше 1892 р., тому не було потреби «складати» її на з'їзді. Водночас робота над статутом тривала і на початку 1893 р.: у березні його обговорював харківський гурток²⁴. У будь-якому разі визначальна роль харків'ян у підготовці документа незаперечна.

Очевидно, крім суто організаційних положень, статут мав вступну частину, де визначалися цілі товариства та засоби його діяльності. У слідчих документах вони названі «побажаннями» і викладені в такій послідовності: необхідність політичного виховання членів гуртка; повна автономія і широка воля на Україні; зв'язки між собою і обмін літературою; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка і Г. Квітка-Основ'яненка (теж вказівка на харківське походження документа); вивчення економічного становища України та турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, влаштування бібліотек та ін.²⁵ У статуті мали визначатися й обов'язки тарасівців. Відомо, що вони були розроблені Братством і частково відображені у програмному документі (стосовно роботи над собою та в суспіль-

стві). Крім того, кожен братчик повинен був підготувати й залучити до організації не менше двох осіб і стільки ж навчити українській грамоті протягом року²⁶.

Програма тарасівців до нас теж не дійшла, але про її існування свідчать наведені дані, спогади І. Липи й В. Боровика. Програмні ідеї Братства були відображені в рефераті, прочитаному І. Липою в Харкові на шевченківські роковини 1893 р. Того ж року його надрукував львівський часопис «Правда», редакція якого дала йому назву: «Profession de foi молодих українців». Щодо авторства «Символу віри» в літературі висловлювалися різні точки зору. В. Дорошенко невідомо з яких міркувань називав його авторами Б. Грінченка й Т. Зіньківського, що рішуче заперечував Ю. Липа²⁷. П. Мірчук безпідставно приписував його М. Міхновському²⁸. Останній на час написання реферату лише починав свій шлях у суспільному русі, був на 6-8 років молодшим за харківських однодумців. До того ж київський гурток, членом якого був М. Міхновський (невідомо з якого часу), тоді тільки формувався і не міг визначити ідеологію організації. Цей факт визнає і Ф. Турченко, якому належить найбільш ґрунтовне дослідження біографії М. Міхновського того періоду²⁹. Щоправда, він же сформулював власну, компромісну версію, за якою «Символ віри» «є підсумком колективних зусиль декількох авторів, серед яких цілком міг бути і 20-річний Микола Міхновський»³⁰. Але жодних доказів такої співпраці поки що не виявлено, а спогади І. Липи її фактично заперечують.

На наш погляд, основна заслуга у створенні «Символу віри» належала І. Липі. Це не тільки підтверджується його спогадами, а й видається цілком логічним з огляду на його тогочасну роль у Братстві. Слід підкреслити і внесок у цю справу Б. Грінченка, який користувався серед молоді авторитетом знаного поета і радикального українського діяча. І. Липа почав листуватися з ним за посередництва І. Зозулі (І. Спілки), а восени 1892 р. більше тижня жив у подружжя Грінченків у с. Олексіївці на Катеринославщині, обговорюючи майбутній реферат (спомини М. Грінченка)³¹. Не дивно, що Б. Грінченко знав зміст документа ще до його публікації, про що свідчать його «Листи з України Наддніпрянської» за 1892-1893 рр. Письменник, зокрема, вказував на три течії в українському русі: «формальні націоналісти» (українофіли), «радикали», «свідомі націоналісти-народолюбці»³². Перевагу він надавав останній групі, виклавши її погляди, близькі до змісту «Символу віри».

Слід визначити, наскільки «Символ віри» відповідав програмі Братства, чи може він вважатися програмним документом. Це тим більш важливо, що автор пізніше досить скептично відгукувався про нього, протиставляючи його програмі³³. Однак цінність цього

зауваження не надто висока, оскільки І. Липа висловив його через 30 років, коли дотримувався інших поглядів, до того ж не маючи тексту програми. Та й навіщо було б тарасівцям поширювати на всю Україну твір, який принципово відрізнявся б від програми? Цілком тотожними ці документи також не були. Реферат, мабуть, був більш загальним, полемічним, емоційним – з огляду на аудиторію, перед якою мав читатися. Деякі моменти в ньому були згладжені з тактичних міркувань³⁴. Однак у цілому «Символ віри» не тільки «міг висловлювати настрої тарасівців», як примирливо писав Ю. Липа, а й відтворював (хоча й не повністю) зміст їхньої програми. Виходячи з цього і враховуючи зміст «Символу віри», вважаємо недостовірною ретроспективну оцінку програми, висловлену І. Липою: «Пам'ятаю, було зафіксоване земельне питання (націоналізація землі, як тепер у с.-р.), робітниче, як у звичайній програмі с.-д., а щодо політичного, то страшно сказати! – сепаратизм, самостійність України. Іншої України, як самостійної, Тарасівці собі й не уявляли»³⁵. Вона не підтверджена іншими джерелами і не відповідає або й прямо суперечить змісту «Символу віри», демонструє явне бажання автора модернізувати платформу тарасівців, поставити її на один щабель зі значно пізнішими партійними програмами.

Вихідним пунктом поглядів тарасівців було визнання самобутності українського народу, його права на вільне існування: «Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу»³⁶. Вони визнавали вагомість загальнолюдських цінностей, політичних свобод і соціальної справедливості. Однак жорстоке національне гноблення, економічний визиск України, що ставили під загрозу її майбутнє, зумовлювали першочерговість саме національно-визвольної боротьби: «Тим ми, як діти України, як сини свого народу, єсьмо націоналами і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народові волю національну». Така постановка питання, на їхнє переконання, відповідала й інтересам загальнолюдського поступу, що можливий лише за умови вільного розвитку всіх народів. Звідси «...ми, яко космофіли, що любимо усіх людей, бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, повинні бути націоналами...»³⁷.

Прагнучи накреслити шлях у обраному напрямку, тарасівці мали визначитися щодо домінуючої тоді в українському русі культурницької течії – українофільства. На їхню думку, підкреслено лояльне до існуючого режиму й аполітичне українофільство як самостійна суспільна течія не мало перспектив, оскільки не тільки було неспроможне розв'язати справу визволення України, а й ускладнювало її, відволікало свідомих українців від політичної боротьби, «затемнювало» їхню свідомість, штовхало молодь до російських рево-

люційних організацій. Звідси випливав категоричний висновок: «Коли ми бачимо тепер, що яка-небудь молода людина свідомо йде старим шляхом українофільським, то сміливо, не вагаючися, можемо сказати, що то не єсть син України, то її ворог, то зрадник, перевертень, ренегат»³⁸. Вдаючись до невинувато різких оцінок сучасного українофільства, тарасівці не перекреслювали його значення в минулому. Крім того, вони активно співробітничали зі старогромадівцями, а культурно-просвітницька діяльність була чи не найвагомішою у практиці Братства. Тому не можна сказати, що українофільство, культурництво відкидалися тарасівцями цілком.

З іншого боку, вони мали визначити свою позицію щодо соціалістичного руху, тоді найбільш популярного серед опозиційно налаштованої молоді. Вони взаємодіяли з російськими революційними гуртками, були обізнані з творами теоретиків і популяризаторів різних напрямків соціалістичного вчення: К. Маркса, Ф. Енгельса, С. Степняка-Кравчинського, В. Засулич, Г. Плеханова, П. Аксельрода, С. Подолинського і особливо М. Драгоманова³⁹. Та мода на соціалізм не захопила тарасівців. Це було пов'язано головним чином з космополітичним характером соціалістичних теорій та прохолодним ставленням російських соціалістів до національних рухів. Тому в «Символі віри» практично не відчувається вплив соціалістичних ідей.

Мета організації у «Символі віри» визначена як програма-максимум: «Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам українського народу»⁴⁰. Формулювання надто неконкретне, і, вводячи його, автори, очевидно, прагнули уникнути звинувачень у «вузькому націоналізмі», ігноруванні загальнополітичних та соціально-економічних питань, які насправді були для тарасівців неактуальними й, відповідно, нерозробленими. Справжньою метою братчиків було національне визволення України, але й вона особливо не конкретизувалася, бо видавалася надто віддаленою.

Нечіткість програмного документа та категоричні пізніші контроверсійні твердження І. Липи спричинили суперечливі оцінки ідеології Братства. В. Дорошенко, О. Гермайзе та інші дослідники вказували, що його провідною ідеєю була політична автономія України⁴¹. Разом з тим існує стійка традиція вважати тарасівців першим самостійниками⁴². Про недостовірність свідчень І. Липи, які є по суті підвалиною цієї традиції, вже йшлося. Непереконливо виглядає і глуха, без аргументації згадка В. Самійленка про «цілком самостійницький характер» Братства, тим більше, що вона стосується лише київського гуртка⁴³. Слід відкинути й приписувані тарасівцям М. Слабченком

«ідей», серед яких фігурують «гетьман», «сойм», явно пізніші гасла «Україна для українців», «боротьба з імперіалізмом» тощо⁴⁴.

Єдине автентичне джерело – «Символ віри» – не дає жодних підстав для висновку про самостійницький характер ідеології Братства. В ньому неодноразово підкреслюється прихильність до політичного розв'язання українського питання на автономістсько-федералістських засадах: «Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію, маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з яким з'єднана українська земля»⁴⁵. Засуджуючи Російську імперію як гнобительку народів, «молоді українці», виступаючи «як загальноросійські інтелігенти», ставили за мету перетворення її на демократичну федеративну державу. Досягнення зазначеної мети передбачалось у союзі з іншими націями, передовою російською громадськістю. Як уже зазначалося, пункт про автономію України був присутній і у статуті товариства. Розвиваючи ці ідеї, тарасівці жодного разу не доводять їх до думки про необхідність політичної самостійності України, не вживають цього поняття взагалі.

Деякі братчики, перш за все члени київського гуртка, студенти з Полтавщини М. Міхновський і В. Шемет, у цьому плані були схильні йти далі. Однак необхідно розрізнити самостійницькі погляди окремих тарасівців і автономістські ідеї, висловлені у програмних документах і підтримані більшістю Братства. Слід урахувати і часовий чинник, на який чомусь не звертають уваги: цілком імовірно, що М. Міхновський і його однодумці сформулювали і висловлювали свою позицію вже в другій половині 90-х рр. У будь-якому разі тарасівці першими чітко поставили перед собою і нацією в цілому завдання відродження власної державності, визначили найбільш прийнятну для того часу її форму – автономні політичні одиниці у складі федеративних Росії та Австро-Угорщини. Підкреслюючи при цьому єдність українського народу незалежно від державних кордонів, вони впритул підійшли до ідеї соборності, однак сформулювати її не змогли.

«Символ віри» не розкриває політичного та соціально-економічного устрою майбутньої української держави, за винятком популярної тоді формули соціальної рівності: «В справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілком українській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів працівників»⁴⁶.

Слід підкреслити, що програмний документ тарасівців не відображав усієї сукупності їхніх поглядів, а містив лише найзагальні-

ші, прийнятні для всіх пункти, що стосувались головним чином національного питання. Щодо інших суспільно-політичних проблем Братство не мало спільної платформи. Про це згадував, зокрема, Є. Тимченко: «Тарасівців об'єднувало трактування національного питання. В інших питаннях Тарасівці не зв'язували своїх членів»⁴⁷. Визнавав це і Ю. Липа, вказуючи, що програма тарасівців мала «менше характер партійний, а більше характер всеукраїнський»⁴⁸. Братство об'єднувало національно свідомих, готових до боротьби за визволення України людей, незалежно від їхньої позиції з інших питань. Партійного розшарування в ньому ще не відбулося. Тому вважати Братство предтечею українського націоналізму, як це нерідко робиться, принаймні неточно. Про націоналізм тарасівців можна говорити тільки в найзагальнішому розумінні слова, маючи на увазі, що національне питання, національно-визвольна боротьба були для них головними, а всі інші проблеми знаходилися на другому плані; що вони виступали в інтересах усієї української нації, а не окремих соціальних груп.

Засоби боротьби за досягнення програмної мети не були чітко визначені. Неконкретність «Символу віри» у цьому відношенні не можна пояснити тільки тим, що він не є програмою у повному розумінні слова. Причину слід шукати у прагненні братчиків зосередитись на доступних їм (хай незначних, але результативних) практичних заходах у обраному ними напрямку – їх приваблювали «малі діла» в ім'я великої мети. Тарасівці усвідомлювали, що умови для безпосередньої політичної боротьби за визволення України ще не визріли, що необхідний тривалий період плекання національної свідомості, підготовки борців за національну справу. «...Ми дбаємо о те, щоб піднести й розворушити на Україні національного духа, відживити й виробити серед інтелігенції й народу національні почуття українські...», – ці слова «Символу віри» були лейтмотивом практичної діяльності Братства.

Засобами досягнення цього тарасівці вважали перш за все особистий приклад і безперервну роботу щодо підвищення культурного рівня мас. Тому серед основних обов'язків кожного братчика була постійна робота над собою, підготовка національно свідомої молоді до вступу в організацію, політична діяльність в українських культурницьких гуртках. Існує багато свідчень про те, що гасло «Символу віри» – «бути консеквентними у всьому українцями» – стало правилом якщо не для всіх, то принаймні для багатьох тарасівців. В умовах російськомовного оточення вони користувалися винятково українською мовою. Дотримуватися такої принциповості тільки на першій погляд було нескладно. Насправді це вимагало великих зусиль, тим більше, що братчики тут були першими – адже попереднє покоління,

включаючи провідних українофілів, залишалось у полоні російськомовного побуту. Про відданість ідеям Братства свідчить приклад багатьох його членів, котрі протягом десятиліть, нерідко все своє життя, були активними діячами національного руху, працювали на ниві культурного відродження України (В. Боржковський, В. Боровик, М. Дмитрієв, М. Кононенко, М. Коцюбинський, І. Липа, М. Міхновський, В. Шемет, М. Яценко та ін.).

Святим обов'язком вважалось виховання в національному дусі рідні, особливо дітей. Турботу подружжя Коцюбинських про це відображає їхнє листування. М. Коцюбинський писав дружині: «Що там синочок наш, які слова вивчив. Не віть тільки по-московському, бо як дитина звикне, то трудно буде одвикнути... Хай говорить чисто, краще, ніж його батьки. У всьому поступ»⁴⁹. Збереглися спогади про дітей М. Яценка: «Вони між собою та з батьками розмовляли тільки по-українськи»⁵⁰. Син М. Базькевича, Богдан, був активістом нелегальної Харківської Української студентської громади в найтяжчі для українства роки Першої світової війни⁵¹. Ю. Липа став відомим українським письменником, публіцистом, автором званої книги «Призначення України», загинув як лікар Української повстанської армії (УПА).

Виступаючи проти аполітичного культурництва як самоцілі, тарасівці добре усвідомлювали важливість проведення культурно-освітньої роботи як початкового етапу формування національної свідомості мас. Розповсюдження кращих зразків української літератури, керівництво гуртками самоосвіти та іншими культурницькими об'єднаннями було основним змістом діяльності Братства серед широкого загалу. Починаючи з читання найпростіших «народних» книжок і вивчення рідної мови, учасники таких гуртків поступово знайомилися з творами революційного, національно-визвольного спрямування (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський), матеріалами західноукраїнських часописів «Зоря», «Правда», «Народ». Найбільш підготовлені гуртківці одержували від тарасівців праці з національного питання, історії революційного руху, сучасних політичних учень. Після цього перед ними відкривався шлях до членства в організації.

Крім того, тарасівці використовували своє службове становище, будь-яку іншу можливість для роботи серед населення. Так, вони проводили регулярні заняття з кількома десятками полтавських і чернігівських селян, що працювали на виноградниках Бессарабії. Їхні слухачі залишили спогади про зміст занять. М. Коцюбинський «розказував про хліборобство, як світ збудовано і т. ін. ...А найбільш говорив за одділення України та щоб президент управляв нашим краєм»⁵². В. Боровик учив неписьменних українській грамо-

ті. Пізніше він, працюючи інспектором Одеського сирітського будинку, розповідав учням про Б. Хмельницького й І. Мазепу, козацьку державу, порівнював її устрій зі Швейцарією, викривав гнобительську політику царського уряду⁵³. Отже, навіть у найменш підготовленому середовищі братчики виходили за межі суто культурницької роботи, застосовували елементи політичної пропаганди.

Аудиторія таких читань могла бути значною. Тому братчики, мабуть, першими з українських товариств вдалися до тиражування власних творів і пропагування програмних ідей через західноукраїнські видання. Для розмноження літератури використовувалися власні гектографи, а також технічні можливості інших українських об'єднань. У Харкові було видано твори І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», Марусі Вольвачівни «Кажі жінці правду, та не всю» (ще до його публікації), програму і статут товариства, підготовлено до гектографування поему Т. Шевченка «Кавказ»⁵⁴.

Як уже згадувалося, І. Липа в «Зорі» розповів про заснування товариства (природно, не називаючи його), а погляди тарасівців були викладені Б. Грінченком у «Буковині» та у надрукованому в «Правді» «Символі віри». В художній формі переконання тарасівців розкриті в казці М. Коцюбинського «Хо», яка через заборону цензури теж була надрукована в Західній Україні: «Нам скажуть, що думки наші не нові... І раніш не одно чисте серце зогрівалося такими ж ідеями... Та тим-то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартості, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я додачу найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя і певні, що зробимо все, що в нашій силі й змозі... Будьмо передусім скрізь українцями – чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в нашій родині, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі – скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, і будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо...»⁵⁵. Загалом у Галичині й Буковині тарасівці опублікували сотні художніх, критичних, публіцистичних творів.

Проведення просвітницької та пропагандистської роботи було неможливе без бібліотек, формуванню яких, поповненню книжкового фонду тарасівці приділяли неослабну увагу. Кожен гурток мав десятки або сотні найменувань різноманітної літератури, що купувалася в Росії та надходила від інших гуртків і з-за кордону. Кошти на її придбання й транспортування надходили з членських внесків, спеціальних зборів, продажу книг⁵⁶. Братчики допомагали створю-

вати бібліотеки і всім небайдужим до українського питання – селянам, учням, студентам: селянин Прилуцького повіту В. Терещенко привіз із Бессарабії «книжок сімдесят»⁵⁷. Крім цього, вони писали реферати, оригінальні праці з найбільш злободенних чи складних проблем. Зокрема, під час харківських обшуків у В. Степаненка була вилучена програма читання рефератів, рукопис праці «Результат Нової Ери з всеукраїнської точки зору», у І. Липи – рукопис брошури «Літературно-національний рух на Слобідській Україні», якісь «замітки про Україну»⁵⁸. Враховуючи і програмні документи, можна стверджувати, що тарасівцям належить помітний доробок у створенні української політичної літератури, але більша його частина втрачена.

Тарасівська організація була непогано законспірованою. Проте не менше значення мало те, що її діяльність, далека від безпосередньої політичної боротьби, не викликала особливого інтересу з боку каральних органів, які в 90-і рр. на український рух звертали мало уваги⁵⁹. Братство зазнало провалу тільки одного разу, в Харкові, і то не з власної вини. Причиною його став черговий транспорт нелегальної літератури з-за кордону, за яким стежила поліція. Обізнаність жандармів тоді пояснювали невмілими діями щодо організації перевезення літератури одного з тарасівців. 10 червня 1893 р. М. Павлик повідомляв М. Драгоманову: «Чоловік, що був тут перше, зв'язався у Львові з першим-ліпшим жидом (бачу, за порадою Франків, та й по власній нерозбірчливості) з тим, щоб переслав ті книги у Росію. Він же, жид, чи його камрат, у Росії замельдував властям»⁶⁰. Пізніше цю версію підтримали історики, називаючи й прізвище тарасівця – М. Байздренко.

Сам факт поїздки дійсно мав місце, але достатніх підстав для персональних звинувачень немає. Документи свідчать, що на слід харківського транспорту жандарми вийшли випадково. Щоб запобігти розповсюдженню літератури, поліція в ніч на 1 травня провела в місті понад 40 обшуків. Мали місце вони й пізніше, причому не тільки в Харкові⁶¹. До дізнання про ввезення в Росію забороненої літератури було притягнуто 24 особи, більшість із яких належала до Братства. У зв'язку з цим слід уточнити поширену в історіографії думку, згідно з якою жандарми нічого не знали про тарасівську організацію. В ході слідства неодноразово виявлялись факти про діяльність українського осередку, який жандарми називали «Молодою громадою». Поліція одержала дані про його політичний характер, наявність програмних документів, роль окремих членів. Властям було відомо і про діяльність інших гуртків, зокрема, чернігівського⁶². Проте наявний матеріал був настільки незначним, що каральні органи не змогли встановити факт існування Братства. Неабияку

роль відіграла і мужня поведінка тарасівців на допитах. Жоден із них не видав організації, за винятком епізодів, що так чи інакше були відомі поліції. Через брак доказів більшість заарештованих незабаром було звільнено, а справу розв'язано в адміністративному порядку. Міри покарання були порівняно м'якими: щонайбільше кілька місяців ув'язнення, гласний нагляд поліції, позбавлення права проживання в університетських містах⁶³.

Харківська справа набула широкого розголосу, бо вперше за життя тодішнього покоління під слідством опинилась українська організація. Інформацію про обшуки й арешти надрукували галицькі часописи «Народ», «Діло», польські видання, російськомовний «Прогресс» (Чикаго). Цими подіями зацікавився навіть австрійський уряд, який зобов'язав свого консула в Києві докладно з'ясувати ситуацію. Звіт консула, складений 6 вересня 1893 р., містить цікаві оцінки українського руху: «Малоруський національний рух розвивається, як і раніше, однак додержується при цьому якнайбільшої обережності. ... Національна свідомість збільшується, знання власної історії росте все ширше та глибше і скріплює індивідуалізм. Ведеться поважна праця, але без найменшої притоки для підозрінь... Гуртки поширені по всьому краю, мають чисто літературний або науковий характер і невлімові для поліції. В дійсності вони скріплюють малоруський патріотичний настрій у краю. По значніших містах, таких, як Київ та Харків, ці гуртки дуже численні... Малоруська молодь, що служить справжньому малоруському патріотизмові, досить обережна й тримається якнайдалі від соціалістичних інтриг, щоб не пошкодити своїй справі»⁶⁴.

Після розгрому харківський гурток припинив існування. Частина братчиків виїхала з міста, решта, перебуваючи під пильним наглядом поліції, не мала змоги продовжувати нелегальну діяльність. Однак Братство існувало і далі. Функції центру організації перейшли до київського гуртка. На Лівобережжі активно працювали полтавський, лубенський і чернігівський осередки. Можливо, саме тоді були сформовані названі вище гуртки у невеликих містечках Чернігівщини. Проте цей період майже не висвітлений у спогадах і зовсім не відображений у жандармських документах.

З середини 90-х рр. Братство тарасівців переживало кризу. Її причинами були посилення внутрішніх суперечностей та ідейних розходжень, невдоволення старими методами й напрямками роботи і пошук нових, активізація інших організацій тощо. Твердження про «тиск... старогромадівських авторитетів»⁶⁵ як одну з найважливіших причин, на нашу думку, потребує аргументації. В. Боровик відносив початок занепаду Братства на 1895 р.⁶⁶ На думку М. Слабченка, тарасівські гуртки «потроху завмирають» після київського з'їзду і в другій

половині 90-х років розпадаються⁶⁷. Тогочасний стан організації частково відображений у листуванні М. Коцюбинського. Зокрема, 28 вересня 1896 р. він писав дружині: «Прийшов лист і од Мальованого з Києва. Лист якийсь сумний. Каже, що скрізь панує якась апатія, всі повісили носа на квінту. Щось діється в [братерств]ві, бо Тарас боїться за його цілість, гадає, що дехто виїде, ба що може розпастися ціла громада». В іншому листі письменник навів образну оцінку стану справ у товаристві, висловлену М. Міхновським: «Коли б мене спитано, ... в яким стані є наша власна справа, відповів би по ширості: будова потріскалась, крізь великі щілини шурхає вітер, навіть деякі стовпи захиталися, а шашіль, що без упину точить кожну найменшу балку, лякає, що небавом впаде ціла будівля»⁶⁸.

Свідченням ослаблення Братства і водночас пошуку його керівниками шляхів виходу з кризи можна вважати і його входження до Загальної української організації восени 1897 р. А вже в 1899 р. від нього залишився тільки програмний документ, який тоді використали у процесі вироблення своєї програми учасники українського студентського руху. Про саме ж Братство вже не було і згадки - очевидно, воно припинило свою діяльність у 1898 р.

Братство тарасівців, найбільш яскраві сторінки історії якого пов'язані з Лівобережжям, зробило вагомий внесок у національно-визвольну боротьбу українського народу. Воно стало першою загальноукраїнською політичною організацією, започаткувало політичний етап українського національного руху на Наддніпрянщині. «Символ віри» привернув увагу українства, стимулював розвиток національної політичної думки. Під впливом тарасівських ідей сформувалися сотні борців за визволення України.

1.2. Громади на шляху від українофільства до «політики».

Загальна українська організація

Важливим кроком у переорієнтації українського національного руху на політичні цілі й методи боротьби, в організаційній консолідації його діячів було створення в 1897 р. Загальної української організації (усталеної чи, за висловом С. Єфремова, «спеціальної» назви вона не мала⁶⁹, тож у літературі зустрічаються й інші варіанти - Всеукраїнська загальна організація⁷⁰, Загальна українська безпартійна демократична організація тощо). Її утворення було спробою активнішої частини українофілів об'єднати під одним прапором усіх свідомих українців, модернізувати діяльність громад, надати їй більш радикального й цілеспрямованого характеру, запобігти ослабленню національного руху, загроза якого вбачалась у передчасній політичній диференціації і роздробленні сил, непродуманих діях і захо-

пленні соціалізмом молоді та переході її до російських революційних організацій. Щоб виконати це завдання, нова організація мала рішуче порвати з обережною і млявою тактикою та вузькокультурницьким, лоялістським світоглядом громад. Проте зробити це вчорашнім громадівцям виявилось не до снаги. Внаслідок цього ЗУО на перших порах, до кінця XIX ст., відрізнялась від українофільських громад лише персональним складом (частково) та організаційною структурою (постійно діючий центральний орган – Рада, регулярні з'їзди, фіксоване членство), відображеною в статуті. Втім, і ці організаційні елементи були слабко розвиненими: місцеві громади ЗУО працювали фактично на власний розсуд, а з'їзди були швидше загальним зібранням організації і (як, до речі, й Рада) координуючим, а не керівним органом. Статут явно не забезпечував потреби організації, про що свідчать його неодноразові переробки.

ЗУО спершу об'єднувала не всі громади, що діяли на момент її створення. Частина їх залишилась поза межами організації через принципову незгоду з новим курсом, неприязні особисті стосунки з її ініціаторами тощо. Зокрема, на установчому з'їзді не були представлені як ціле Київська, Одеська і Петербурзька громади⁷¹. Натомість до складу організації ввійшли Братство тарасівців і «Українська соціал-демократія» І. Стешенка. Лівобережні громади відіграли першорядну роль у процесі становлення ЗУО. Оскільки організація в перші часи свого існування об'єднувала п'ять громад – крім названих, ще Полтавську й Чернігівську, виходить, що тільки дві останні були в цілому представлені на з'їзді 1897 р. Крім них та частини київських громадівців, на з'їзді були також тарасівці (ймовірно, теж кияни) і поодинокі делегати з інших міст. Сумарно це й могло складати 50 чол., про яких писав Є. Чикаленко. В подальшому Полтавська й Чернігівська громади теж не знаходились на становищі периферійних. На з'їзді 1898 р. половина делегатів представляла Лівобережжя⁷²; на з'їздах постійно головував чернігівець І. Шраг⁷³.

У спогадах М. Грінченка й А. Верзилова наведені прізвища 27 членів Чернігівської громади ЗУО за весь період її існування. Серед них – незаперечний лідер І. Шраг, подружжя Грінченків, А. Верзилів, О. Глібов, Г. Коваленко, М. Чернявський, тарасівці М. і В. Коцюбинські, В. Андрієвський, Т. Шкуркіна, діячі, що в різний час працювали і в інших містах – подружжя Русових, В. Самійленко, В. Степаненко, Є. Тимченко. Склад Полтавської громади можна реконструювати лише частково. Її лідерами в різний часу були О. Русов, М. Дмитрієв, Г. Ротмістров, членами – К. Мацієвич, Л. Падалка, Г. Маркевич, Панас Мирний, недовго – Л. Жебуньов, І. Липа та ін.⁷⁴ До початку XX ст. на Полтавщині склалися ще дві громади ЗУО – Лубенська й Роменська⁷⁵. Про громаду в Ромнах не

збереглося жодних даних, а О. Коваленко, виходець із цього міста, по суті заперечував її існування⁷⁶. Проте насправді вона-таки була, хоч і практично непомітна для земляків: її рештки у період Першої російської революції збереглись у вигляді групи поміркованих українців, близьких до УДРП і кадетів⁷⁷. До складу Лубенської громади входили її засновник і лідер В. Шемет (пізніше і його молодший брат Микола), В. Леонтович та ін.

Невдачею закінчилися спроби утворити громаду ЗУО в Харкові. За свідченням Є. Чикаленка, Рада організації неодноразово прислала сюди своїх емісарів, яким навіть вдавалось на певний час об'єднувати місцевих інтелігентів, але ці «громадки» відразу ж розпадались. На думку мемуариста, однією з основних причин цього був суб'єктивний чинник, а саме надмірні особисті амбіції М. Міхновського й Г. Хоткевича: «Коли вони обидва були в одному гурті, то майже завжди скінчалось розпадом того гурта, бо обидва вони були люди енергійні, надзвичайно активні українці, але страшенні індивідуалісти і кожний з них хотів грати першу роль»⁷⁸. На наш погляд, такі суперечності дійсно могли мати місце, та навряд чи вони були вирішальними. До того ж М. Міхновський оселився у Харкові тільки на початку 1899 р., а Г. Хоткевич, тоді студент-технолог, ще не був настільки впливовою особою серед українців, особливо старших.

Набагато вагомішими були причини об'єктивні. Одну з них назвав Є. Чикаленко: Харків – «сіни» України з надто «обмосковленою» інтелігенцією і браком свідомих українців. Проте й її не слід абсолютизувати, адже значення міста в українському національному русі загальновідоме, і українські об'єднання тут існували впродовж XIX ст. Вирішальною причиною, на наш погляд, була зміна поколінь в українстві міста, нормальний хід якої до того ж був порушений. Найстарше покоління – українофільська громада (подружжя Єфіменків, В. Александров, Д. Пильчиков, М. Лободовський та ін.) – наприкінці XIX ст. припинило активну діяльність. Деякі старші інтелігенти, як Д. Багалій, М. Сумцов, Д. Овсянко-Куликовський, у глибині душі симпатизуючи українській справі, не бажали ризикувати власним становищем чи не відчували в собі волі до політичної роботи. «У Харкові, - писав С. Шемет, - під ті часи гурт свідомих українців старшого віку був ще зовсім малий, та й ті, здається, не були організовані і ніякої української пропаганди не вели»⁷⁹. Середня за віком група – молодші громадівці й тарасівці, - яка в інших містах складала кістяк організації, в Харкові не сформувалась (за винятком окремих осіб): перші, очевидно, через занепад громади в цілому, а другі – через розгром тарасівського осередку в 1893 р. Щодо молоді, то вона саме тоді енергійно гуртувалась до студентських громад.

Відсутність громади ЗУО в Харкові не означає, що організація тут зовсім не була представлена. Це впливає і з контексту спогадів Є. Чикаленка, котрий писав про відсутність сталої громади та не-тривале існування «громадок» із місцевих українців. Крім того, в місті в різний час працювали окремі члени ЗУО, підтримуючи зв'язок із сусідніми громадами і Радою. Серед них – М. Міхновський, який брав участь у роботі з'їзді ЗУО і перевезенні літератури на потреби організації з-за кордону, підтримував постійні зв'язки з громадянами Києва, Полтави, Лубен⁸⁰.

Такі ж поодинокі діячі були і в інших населених пунктах, проте навіть встановити їхні імена часто практично неможливо. Зокрема, І. Стешенко працював у Бобрику на Полтавщині, В. Вовк-Карачевський, який «тоді стояв на чолі руху за українську школу»⁸¹, – у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Тут же мешкала Ганна Барвінок, що підтримувала зв'язок з членами організації, брала діяльну участь у її заходах. Частина членів організації провадила таку діяльність епізодично – як правило, проживаючи влітку у власних маєтках чи садибах. Зв'язки з місцевим населенням мали Є. Чикаленко в Кононівці Пирятинського повіту (завдяки йому тут із часом склалась ціла група національно свідомих селян), Олена Пчілка й Л. Жебуньов у Гадяцькому повіті. В цілому на Лівобережжі наприкінці ХІХ ст. діяли, за нашою оцінкою, від третини до половини членів Загальної організації – в межах 50-70 осіб.

За персональним складом ЗУО помітно відрзнялась від Братства тарасівців. Якщо останнє об'єднувало молодь, здебільшого студентську чи учнівську, ще мало відому в суспільстві, то ЗУО репрезентувала старше покоління українства з певним службовим та громадським становищем. Це могли бути одні й ті ж особи (оскільки тарасівці влилися до організації), але на різних етапах свого життєвого шляху. До ЗУО входили люди зрілого, найбільш працездатного віку, здебільшого в межах 30-40 років. Це були, як правило, інтелігенти з вищою або принаймні середньою освітою, що поєднували працю в земських, рідше в урядових установах із творчою діяльністю, науковими дослідженнями української історії, мови, економіки, людності. Кожен четвертий був письменником, серед них – Панас Мирний, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, Г. Коваленко, М. Чернявський, М. Вороний та ін. Багато з них користувались незаперечним авторитетом не тільки в українському середовищі – підтвердженням тому є неодноразове обрання їх на різні з'їзди, гласними земств, дум тощо. І. Шрага міська дума обрала почесним громадянином Чернігова, але це рішення перекреслила центральна влада⁸².

Виділялась невелика група матеріально добре забезпечених, а то й заможних людей, як-от С. Василівський – директор чернігівського банку, Г. Маркевич – власник друкарні, дійсний статський радник П. Рудченко, поміщики В. Леонтович, В. Шемет, І. Шраг, О. Русов, Є. Чикаленко та ін. Саме їхні особисті кошти значною мірою складали фінансову основу діяльності громад. Основна маса громадянців мусила заробляти собі на життя. За свідченням Є. Чикаленка, до складу організації входило багато представників нижчого прошарку інтелігенції – народних учителів, фельдшерів тощо. Проте це твердження принаймні неточне, а для Лівобережжя не відповідає дійсності: в місцевих громадах було всього кілька представників даної категорії. Робітників і селян у ЗУО не було взагалі. Вона була суто інтелігентським об'єднанням і репрезентувала передусім середні верстви українського суспільства.

Внутрішній устрій громад відомий завдяки спогадам А. Верзілова й М. Грінченко. Вони не мали організаційної структури: не було голови, керівних органів, поділу на дрібніші підрозділи. Була тільки посада скарбника, який вів усі фінансові справи (у Чернігові його обов'язки постійно виконував О. Глібов). Стосунки між громадянами в цілому були толерантними як щодо поглядів, ідей, так і щодо персональних уподобань. Конфлікти виникали рідко, й до розколів справа ніколи не доходила. За всі роки існування Чернігівської громади ЗУО жоден учасник не залишив її через ідейні розходження. Немає інформації про розколи чи виходи і щодо Полтавської громади. Свою назву «загальна» організація виправдовувала. Внутрішній лад у ній підтримувався не так статутними нормами й дисципліною, як авторитетом громадської думки і її визнаних лідерів, помноженим на свідомість її членів.

Поповнення підбиралось громадами уважно й обережно. Це мали бути свідомі українці з високими моральними якостями й активною життєвою позицією. «Вибирано тільки українців таких, – писали М. Грінченко й А. Верзілов, – які могли бути корисні українській справі. Дуже пильновано, щоб це були люди не скомпромітовані антигромадськими вчинками, щоб це не були обскуранти, ретрогради, щоб не були язикаті, бо необережним словом можна було навести жандармів на громаду»⁸³. Рішення про прийом приймалось консенсусом: одного голосу проти було достатньо, щоб відхилити кандидатуру. Розмір членського внеску спершу був однаковий для всіх, а з часом став диференціюватись у залежності від прибутків.

У своїй діяльності громади були цілком автономними, вільними від повсякчасного керівництва з боку Ради ЗУО. Відносний виняток складали тільки нечисленні загальноукраїнські акції, що координувалися з Києва. Зв'язки громад між собою та з центром підтримува-

лися здебільшого шляхом листування та особистих зустрічей. Їх недостатність до певної міри компенсувалась регулярними й частими – двічі-тричі на рік – з'їздами організації. Громадівці мусили дотримуватися правил конспірації, оскільки діяли поза законом. Мемуаристи відзначали, що саме сувора таємність та відсутність провокаторів унаслідок ретельного підбору членів уберегли організацію від провалів. Проте це не зовсім так. Конспіративні прийоми були примітивними, а освідомлювачі у громадівському середовищі все-таки траплялись, хоч і дуже рідко. Жандармський інформатор «М. Железняк» був обізнаний зі станом справ не тільки в київському, а й у чернігівському осередку. Представники влади мали інформацію, хоч і не завжди достовірну, про роботу ЗУО, прізвища її діячів. Так, у березні 1898 р. департамент поліції зобов'язав місцеві жандармські управління «цілком таємним шляхом» (тобто через агентуру) з'ясувати склад організації і, зокрема, вжити заходів щодо нагляду за її чернігівським осередком⁸⁴. У відповідь начальник Чернігівського ГЖУ повідомив: «Спостереженнями по Чернігову встановлено існування гуртка малоросів, безперечно, з соціально-революційним напрямом... Його керівники ведуть справу вкрай обережно, вміло і спритно, чому сприяє згуртованість гуртка і солідарність поглядів на справу серед малоросів»⁸⁵. Справжніми причинами відсутності провалів в організації були обережний, поміркований і гуртковий характер діяльності громад та недооцінка українського руху з боку поліцейських органів.

Діяльність ЗУО ще не набула чітко вираженого політичного характеру. Інакше бути й не могло, оскільки організація була перехідною від культурництва до політичної діяльності і свідомо уникала ідейно-політичного самовизначення, з одного боку, побоюючись неминучого розколу, а з іншого – внутрішньо не дозрівши до визначення власних політичних орієнтирів, обстоюючи статутну тезу про передчасність і неможливість безпосередньої політичної боротьби. «Проте, - справедливо зазначав П. Феденко, – і в цих культурницьких формах вияву українського національного руху часто виступала на перший план українська справа як проблема суто політична»⁸⁶.

Робота громад включала головним чином такі напрями: обговорення на зборах і з'їздах актуальних суспільних і організаційних проблем, визначення власних завдань та шляхів їх здійснення; реалізація проектів у галузі української культури; формування національної свідомості у інтелігенції, підготовка нових учасників українського руху; національно-культурна робота серед населення; взаємодія з іншими українськими об'єднаннями; підтримування зв'язків з західноукраїнськими громадськими діячами та емігрантами, матеріальне сприяння їхній праці.

Перший напрям, притаманний будь-якій організації, заслуговує на окрему згадку тільки тому, що у ЗУО він був чи не єдиним загальноорганізаційним, всеохоплюючим. Жодне важливе рішення не приймалось без колективного обговорення. Таку ж процедуру на рівні громад проходили й поточні питання. У цьому виявились як старогромадівські впливи, так і нерозвиненість організаційних структур: за відсутності відповідних керівних органів рішення могли бути тільки колективними.

Одне з головних своїх завдань громади вбачали у підготовці й виданні різноманітної літератури українською мовою з метою розвитку національної культури та пропагування її суспільстві. У кінцевому підсумку все це мало працювати на національну свідомість. Цими ідеями була пройнята творчість науковців і митців, об'єднаних в організації. Вже сама по собі вона справляла мобілізуючий вплив на свідомість українців, особливо молоді. «Чотири повісті Грінченка, - згадував подолянин В. Приходько, - прочитані в певній послідовності, майже обов'язково приводили до національної свідомості і, мало того, викликали ще й національну активність, бажання брати чинну участь в українському громадському і політичному житті. Ці повісті були: «Серед темної ночі», «Під тихими вербами», «Соняшний промінь», «На роспутті»⁸⁷. Про універсальність цього впливу свідчать спогади Д. Солов'я, які стосуються зовсім іншого періоду та регіону⁸⁸.

Найпомітнішою подією національно-культурного життя наприкінці XIX ст. був вихід у світ тритомної антології українського письменства, приуроченої до вікового ювілею нової української літератури, що відзначався в 1898 р. Вона була опублікована в київському видавництві «Вік» за безпосередньої інтелектуальної та матеріальної участі лівобережних громад. Чернігівці на кошти І. Череватенка налагодили власне видавництво для друкування перш за все дешевих книжок для народу. Провідна роль у його створенні й функціонуванні належала Б. Грінченку. Є дані про причетність до організації друкарні Лесі Українки й І. Франка⁸⁹, проте знайти їх підтвердження в джерелах не вдалось. До 1902 р. тут було видано близько 50 найменувань брошур по 5-10 тис. примірників кожна⁹⁰. Крім того, чернігівці зібрали кошти на видання байок Л. Глібова, домоглися від губернської земської управи, щоб у її збірнику публікувались українознавчі матеріали. Завдяки цьому місцева інтелігенція познайомилася з етнографічними, історичними й краєзнавчими розвідками А. Верзілова, Г. Коваленка, Б. і М. Грінченків. У Полтаві подібні матеріали друкував Л. Падалка. Полтавці теж займалися підготовкою власного видавництва, збирали кошти на нього⁹¹, але здійснити цей проект тоді не вдалось. Громади Лівобережжя

брали участь і в українських видавничих проєктах в інших містах та за кордоном, звідки отримували більшість літератури. Зокрема, для організації такої співпраці їх відвідав голова петербурзького «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг» Федоровський, щоб «у гурті раятися, як би краще це діло поставити»⁹².

Розповсюдження української літератури було нелегкою справою. В містах воно здійснювалось через бібліотеки, книгарні, а в селах – в основному через земства. Тому громади намагалися провести на відповідні посади своїх людей. Так, книгарню Чернігівського земства, з якої література розсилалась по всій губернії, опікувався Б. Грінченко, а згодом нею завідувала Г. Андрієвська. З метою «українізації» міської громадської бібліотеки до складу її управи було проведено кількох членів громади, а головою став І. Шраг⁹³. З ініціативи В. Леонтовича Лубенська земська управа почала поширювати українську літературу через свою книгарню⁹⁴. Така ж тактика застосовувалась і щодо зайняття посад земських службовців – статистиків, агрономів тощо, котрі, часто виїжджаючи на село, мали широкі можливості для розповсюдження літератури. У Полтавському земстві, наприклад, так працювали К. Мацієвич і В. Кошовий. О. Русов, очолюючи статистичні відділи губернських земств, підбирав до штату, як правило, свідомих українців. Те ж саме за наполяганням Чернігівської громади робили голови губернської земської управи В. Хижняков та Ф. Уманець⁹⁵. Не покладаючи великих надій на офіційні установи, громади на власні кошти підбирали й розсилали по селах популярні бібліотечки, пробували, що правда, без особливого успіху, розгорнути власну книготорговельну мережу з центральним магазином і книгоношами.

Іншим каналом, яким українська культура йшла до мас, було сценічне слово. Загальна організація підтримувала українські професійні театральні трупи й музичні колективи, любительські гуртки, які давали перший поштовх патріотичним почуттям, будили думку. З останніх нерідко виростали гуртки самоосвіти – перехідний щабель до політичного виховання. Прикладом може служити «гурток сільських парубків» у Борисполі Переяславського повіту, який склався з учасників організованого тут українського хору. А. Калита, брати Гудими та інші встановили зв'язок з Київською громадою ЗУО, зокрема, з М. Лисенком. Розпочавши з легальної літератури, вони згодом перейшли до забороненої і зрештою приєднались до РУП, «цілком виразно стають на ґрунт української національної свідомості»⁹⁶.

Особливого значення надавалось роботі з учнівської молоддю. Через брак працівників і відсутність організаційної периферії в повітах громади тримали в полі зору лише гуртки самоосвіти у своєму

місті. Жандармський інформатор повідомляв у 1898 р. про заснування громадами гуртків гімназистів у Полтаві, Чернігові, Лубнах, Прилуках⁹⁷. У Ніжині їх організатором був І. Гладкий⁹⁸. У більших громадах робота з молоддю спеціально покладалась на когось із членів. У Чернігові такі функції виконував В. Андрієвський, а в Полтаві – К. Мацієвич⁹⁹. Метою роботи гуртків вважалось формування підвалин національної свідомості шляхом ознайомлення з культурою, історією та сучасним становищем свого народу. Традиційним був і перелік «предметів»: у гуртку чернігівських семінаристів Б. Грінченко читав лекції з історії України, а Г. Коваленко – з української літератури¹⁰⁰. З більш підготовленими слухачами вели бесіди на політичні теми М. Дмитрієв у Полтаві, В. Андрієвський у Чернігові, М. Міхновський у Харкові¹⁰¹.

Загальна організація відповідно до своєї «всукраїнської» ідеології прагнула поширити вплив і на Українські студентські громади (УСГ). Діяльність єдиної на Лівобережжі Харківської УСГ з самого початку протікала у взаємодії з Полтавською громадою ЗУО і навіть до певної міри під її ідейним керівництвом. Ю. Коллард і Б. Мартос засвідчили факт своїх неодноразових поїздок до Полтави, де вони були присутні на засіданнях громади ЗУО, мали зустрічі з Л. Падалкою, І. Липою, Панасом Мирним, М. Дмитрієвим. Останній знайомив студентів з історією українського руху, довів необхідність утворення організації української молоді, окреслив основні засади її будівництва та напрямки роботи¹⁰². Після приїзду до Харкова М. Міхновського вплив ЗУО на місцеве студентство здійснювався через нього. Як відзначав той же Ю. Коллард, М. Міхновський був «мов зв'язковий між молоддю та старшими громадівцями». Він відразу встановив зв'язок зі студентами-українцями, постійно брав участь у їхніх прилюдних та конспіративних заходах¹⁰³, з частиною підтримував дружні стосунки. Погляди М. Міхновського були далеко радикальніші за ідеологію ЗУО. Можливо, саме тому він швидко здобув «колосальний», за виразом Ю. Колларда, авторитет у Харківській УСГ. З цієї ж причини він із часом ослабив ідейний вплив ЗУО на студентство, «спричинився до цілковитого відірвання нашої Харківської молоді від аполітичного українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму»¹⁰⁴. Д. Антонович називав таку оцінку перебільшенням¹⁰⁵, та це, очевидно, відгомін пізніших міжпартійних незгод. З Харківською УСГ підтримували зв'язок і чернігівці. З нею листувався І. Шраг, а В. Вовк-Карачевський забезпечував матеріалами щодо боротьби за українську школу¹⁰⁶. Бували в громаді й М. Левитський, член Ради ЗУО О. Бородай¹⁰⁷.

Лівобережні громади ЗУО мали епізодичні контакти і зі студентством інших регіонів. Так, М. Дмитрієв обґрунтовував необхідність Українських студентських громад у розмовах зі студентами Дерптського університету К. Оголевцем і М. Бельговським¹⁰⁸. Чернігівська громада в 1898 р. провела кілька нарад з учасниками І українського студентського з'їзду В. Доманицьким (головою Київської УСГ), представниками західноукраїнського студентства Д. Лукіяновичем і Р. Сембратовичем. Вони відбулись під виглядом вечірок у Б. Грінченка, І. Шрага та М. Коцюбинського¹⁰⁹.

Про зміст бесід громадівців з молоддю на політичні теми можна лише здогадуватись. Без сумніву, лейтмотивом були думки про необхідність окремої організації українців та цілеспрямованої боротьби за права нації. Щодо орієнтирів, які визначалися при цьому, то вони, на перший погляд, мали бути поміркованими, відповідно до загальної ідеології організації. Та глибший аналіз наводить на думку, що пропоновані молоді гасла в дійсності нерідко були доволі радикальними. Приклад М. Міхновського тому підтвердженням. Справа в тім, що до політичної роботи з молоддю брались, відповідно до свого давнього кредо, переважно вчорашні тарасівці, які мали чітко окреслений ідеал – українську державність, автономну чи самостійну. Колишні українофіли політичної роботи здіблішого уникали. Зокрема, через це масштаби політичної пропаганди ЗУО були незначними. Іншою причиною була інерція українофільської традиції працювати у власному замкненому середовищі, що унеможливило швидке кількісне зростання та створення розгалуженої організаційної мережі ЗУО. Не дивно, що робота серед населення залишалась чи не найслабшим місцем організації, яка, за висловом С. Єфремова, не мала «правильного спілкування з народом»¹¹⁰.

Реально оцінюючи свої обмежені можливості щодо безпосередньої роботи серед населення, ЗУО прагнула скористатися будь-якою можливістю, щоб заявити суспільству про тяжке становище української нації, її культуру, знаменні події в історії. А. Верзилів підкреслював: «Взагалі чернігівська Громада не проминала відповідної нагоди, щоб демонструвати й підтримати українську справу: чи то на похороні – вінком з українським написом, чи то адресою, написаною українською мовою, чи то протестом, чи петицією за українську мову на земських зібраннях, у міській думі, на з'їздах лікарських і т.и... Всі ці виступи, підприємства, організації вимагали від нелегальної Громади великого напруження сил і коштів...». З його словами погоджувалась і М. Грінченко: «З кожної фрази української доводилось радіти, коли щастило продемонструвати її прилюдно»¹¹¹. Ці, як тоді говорили, «малі діла» мали обмежену суспільну дію, але в умовах заборони українського слова набували

значення протесту проти гноблення, будили національні почуття: «Кожний вияв української національної свідомості, кожна українська книжка, кожне слово для освіти українського народу було вчинком політичним»¹¹².

Найчастіше приводом для українських маніфестацій ставало вшанування діячів національної культури у зв'язку з їхніми ювілеями чи смертю. Обов'язково відзначались шевченківські роковини, які завдяки своїй регулярності набували значення річних зборів громад. Тут читались реферати, присвячені творчості Т. Шевченка, історії та перспективам національно-визвольної боротьби, неодмінно – доповідь про український рух за минулий рік (у Чернігові її завжди виголошував І. Шраг). Виступи громадівців, обговорення доповідей, а також декламації й пісні справляли глибоке враження на членів організації і гостей, яких завжди запрошували немало, нерідко по кількадесят чоловік. Багатолюдність була запорукою громадського резонансу хоча б у місцевому масштабі. Небажаного розголосу не боялись, бо «в ті часи таке явище як провокація чи донос було поміж інтелігенцією річчю навіть немислимою...»¹¹³. До того ж про саму організацію на таких вечірках не говорилось. Подібні збори Чернігівська громада регулярно влаштовувала в річниці смерті Л. Глібова. Повсюдно відзначалось 100-річчя нової української літератури (1898 р.), хоч протидія адміністрації і невідготовленість самих громадівців не дали перетворити його у подію всеукраїнського масштабу.

ЗУО, як інтегральний чинник українства Наддніпрянщини, взяла на себе зв'язки з західноукраїнськими політичними партіями та культурними установами, окремими діячами. Але систематично підтримував їх переважно київський осередок на чолі з Радою. На рівні місцевих громад такі зносини простежуються слабо, що пояснюється не лише бідністю джерел, а й нерозвиненістю контактів. Тогочасні політичні умови не давали змоги розгорнути їх повною мірою, а матеріальне становище українських організацій по обидва боки Збруча – надавати належну взаємодопомогу. Реально справа обмежувалась епізодичним обміном інформацією; доставкою літератури з Галичини й Буковини; публікацією творів наддніпрянських авторів у західноукраїнських часописах; наданням коштів з боку наддніпрянців на видавничу справу; приватним листуванням, у якому зачіпались і громадські справи. Незначні за обсягом, ці обміни все ж позитивно впливали на матеріальну сторону українського руху (Захід отримував кошти, а Схід – літературу), на усвідомлення єдності української нації і спільних завдань у боротьбі незалежно від державних кордонів.

У цілому ЗУО на Лівобережжі до початку ХХ ст. пройшла етап організаційного становлення, заклала місцеві осередки й розгорнула неквапливу, не вельми помітну, позбавлену зовнішніх ефектів, але без сумніву корисну роботу. Виразну й точну оцінку їй дала М. Грінченко: «Не яскраве було те життя, не голосна й праця: ніяких подвигів, нічого блискучого, яскравого, все дрібне, буденне. Але ж і таке, яке було воно, робило своє діло; воно було тими краплинками, що помалу пробивають камінь, тими цеглинками, що придавалися до спільного будування нашого кращого прийдешнього»¹¹⁴. На межі століть організація виступила консолідуючим чинником українства, зробила вагомий внесок у виховання національно свідомої молоді і разом з нею забезпечила перехід українського руху на вищий, політичний рівень.

1.3. Ідейно-організаційне виокремлення молодіжної течії. Харківська Українська студентська громада

Українські студентські громади виникли протягом 90-х рр. ХІХ ст. як реакція на початок політизації українського національного і загальноросійського студентського рухів з боку національно свідомого українського студентства, котре прагнуло виокремитися в обох названих суспільних потоках. Студентський рух у той час вийшов за корпоративні, академічні рамки і набув політичного, загальногромадського звучання. Серед української молоді утверджувалось невдоволення аполітичним культурництвом, усвідомлення нових завдань і організаційних форм боротьби. На перехресті цих тенденцій і постали Українські студентські громади. Прагнення свідомої української молоді, яку тоді репрезентувало виключно студентство, йти в національній роботі «далі і швидше» за своїх старших провідників, стало помітним ще у 80-ті рр. На перших порах воно виявлялось у поєднанні традиційної культурницької діяльності зі студіюванням новітніх політичних теорій та участю в загальноросійському революційному русі. Наступним кроком були спроби створення, як правило, студентами, національних політичних організацій («Українські соціалісти-федералісти», Братство тарасівців, «Українська соціал-демократія» І. Стешенка). Вони виявили надзвичайну обмеженість людських ресурсів, придатних для політичної роботи, і спонукали зосередити зусилля на їх поповненні. Головне джерело на тогочасному етапі справедливо вбачалося в інтелігентній молоді.

Із майже десятка Українських студентських громад Росії Харківська виникла другою, після Київської. Головна заслуга у її створенні належить Д. Антоновичу, який перебрався до Харкова з Києва восени 1896 р., вже, очевидно, маючи відповідні наміри¹¹⁵. Харків

приваблював його широкими можливостями для політичної діяльності в національному дусі. Тут, з одного боку, зосереджувалася значна кількість студентів-українців, а з іншого – майже не відчувалися вплив і традиції старих українофілів. Умови Харкова – «в стороні від культурницько-аполітичних і консервативних українських кол та без традиційного кінцевого поєднання під драгомановським впливом з руською молодіжжю в політичній роботі»¹¹⁶ – найкраще підходили для формування нової організації.

Харківська громада була заснована в 1897 р. Д. Антонович відносив установче зібрання, учасниками якого називалися студенти університету Д. Антонович, М. Русов, Д. Струменко і технологічного інституту Є. Тищенко, І. Кухта і Продан, на січень, а згодом на березень¹¹⁷. Та схоже, це був лише перший крок до створення громади. Гурток виявився нестабільним, і мабуть, через специфіку студентського життя (кінець навчального року, канікули) не виявив активності. Д. Струменко і Продан невдовзі залишили його, не виключено, що у зв'язку з закінченням навчання. В автобіографії Д. Антонович узагалі не називав їх серед засновників, а про М. Русова писав, що той приєднався пізніше¹¹⁸. Тому з осені 1897 р. справу довелося практично розпочинати знову. Увагу Д. Антоновича привернули студент-технологи О. Коваленко і Ю. Коллард, вочевидь не байдужі до українського питання. Після кількох бесід у вересні він запросив їх на збори громади, де було всього п'ять осіб – крім цих трьох, ще І. Кухта і Є. Тищенко (М. Русов на той час ще не повернувся з канікул). На думку Ю. Колларда, саме на цих зборах на квартирі Д. Антоновича й було закладено громаду¹¹⁹. О. Коваленко займав компромісну позицію: по суті це були організаційні збори, хоча початковий гурток був створений раніше¹²⁰. Отже, процес заснування Харківської громади розтягся на півроку, з березня по вересень 1897 р.

До первісного ядра громади незабаром приєдналися нові члени, і в подальшому її чисельність зростала неухильно. Проте в цілому цей процес був достатньо повільним, головним чином тому, що національно свідомих (хоча б елементарно) студентів було обмаль. Точно встановити кількісний склад громади неможливо через відсутність об'єктивних джерел і разючу суперечливість мемуарних свідчень. Схильний до перебільшень Ю. Коллард визначав її чисельність приблизно в 50 осіб у 1898 р. і 100 в 1899 р.¹²¹ Д. Антонович обидва числа заперечував як явно завищені. В одному з його листів за 1899 р. вказувалося, що членів громади, здається, більше 20¹²². Близькі до цього відомості наводив О. Коваленко: понад 30 чол. у 1899 р. і 50 – у 1900 р.¹²³ Мінімальні дані належать Б. Мартосу: 1899 р. – 10, 1900 р. – близько 20, 1903 р. – близько 50 чол.¹²⁴ К. Антонович згадувала, що збирались іноді «і до п'ятнадцяти»

осіб¹²⁵. Виходячи з цього та враховуючи конспіративні умови існування і нечисленність українського студентського руху на межі століть, вважаємо ближчими до істини більш скромні цифри. Можна припустити, що в 1897 р. до Харківської громади належали до 10 студентів, у 1898-1899 рр. – в межах 20-30, у наступні 2-3 роки – від 30 до 50, з можливим зростанням у подальшому ще на який десяток. Усього ж за 8 років діяльності громади через неї пройшло, ймовірно, не менше 100-150 чол.

У спогадах Ю. Колларда і Б. Мартоса наведено прізвища членів громади – відповідно 60 і 35. Ці списки не вичерпні і не співпадають, причому Б. Мартос заперечував членство кількох студентів, названих його товаришем. Можна вважати, що до громади напевне належали ті, чиї прізвища зустрічаються в обох списках – їх 31. Із них 8 навчалися в університеті (крім раніше названих, - Д. Познанський, Б. Камінський, Д. Дроб'язко, І. Мартос, В. Яновський), 9 – у ветеринарному інституті (О. Степаненко, О. та В. Міхновські, П. і С. Андрієвські та ін.), 13 – у технологічному (К. Румницький, Л. Мацієвич, В. Гордієнко та ін.) і курсистка К. Безкровна. Підтвердження приналежності до громади ще 15 осіб автор знайшов у спогадах і жандармських документах. Це А. Олексієнко, М. Біленький, Д. Корчак-Чепурківський, І. Кирієнко, О. Денисенко, О. Мацієвич та ін. 15 із 23 громадівців, про яких є відповідні дані, були з Полтавщини. Процедура вступу до громади була простою: кандидатів, до якого спершу придивлялися, хтось із активістів розповідав про громаду і пропонував вступити до неї. У разі згоди приймали на загальних зборах. Така пропозиція вважалась за честь, тому відмови були рідкісним явищем. З конспіративних міркувань члени громади користувались паролями і псевдонімами¹²⁶.

Організаційна структура громади складалась поступово. Тривалий час не було керівних органів, голови, секретаря тощо. Можливо, малочисельність громади та незаперечний авторитет Д. Антоновича робили зайвою саму постановку питання про обрання голови (в інших студентських громадах така посада існувала). Управа (комітет) на чолі з Д. Антоновичем стала функціонувати, вірогідно, у 1902 р. О. Коваленко, розповідаючи про події початку 1903 р., писав, що вона «вже була»¹²⁷, отже, з'явилась незадовго перед тим. Згадував про управу й Д. Антонович. Крім цього, з самого початку існували посади бібліотекаря і скарбника. Спершу їх поєднував Ю. Коллард, після якого скарбником став Б. Мартос¹²⁸. Касу складали членські внески (20 коп. щомісячно) та грошові збори від вечірок. Восени 1899 р. було створено дві комісії – для планування й організації легальної і нелегальної роботи. У першій найдіяльнішим був Б. Мартос, а в другій працювали Д. Антонович, Ю. Коллард,

Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов, О. Коваленко¹²⁹. Через рік виникла пресова комісія (Б. Мартос, М. Русов, В. Хоменко, Б. Камінський), завданням якої була підготовка матеріалів про Наддніпрянщину для західноукраїнських видань, у першу чергу для львівської «Молодої України»¹³⁰, найбільш близької до студентського руху. В 1903 р. у складі громади працювали «філії» (гуртки): для вивчення економічних питань, для опрацювання періодичної преси, народна, жіноча. Кожен міг записатись у будь-який або кілька гуртків¹³¹.

Харківська громада, як і всі інші, була цілком самостійною у своїх діях. Якогось вищого, спільного для всіх громад керівного органу не існувало. На нашу думку, не мали такого значення і їхні з'їзди, започатковані з ініціативи Д. Антоновича¹³². Вони були швидше між-, аніж надгромадівською інституцією. Тут обговорювались загальні проблеми, визначались головні орієнтири і практичні завдання українського студентського руху, але не ухвалювались рішення директивного характеру, не формувались керівні структури. Незмінним представником Харківської громади на перших трьох з'їздах був М. Русов, що свідчить про його лідируючу роль, поряд із Д. Антоновичем. Крім нього, делегатами від Харкова були: у 1898 р. – Д. Антонович, у 1899 р. – Л. Мацієвич, у 1901 р. – Ю. Коллард¹³³. Д. Антонович був учасником і інших з'їздів, але не від Харківської громади – так само, як і Б. Мартос та О. Міхновський. На останньому, IV з'їзді УСГ у 1904 р. Харків з невідомих причин не був представлений.

В українському русі студентські громади були цілком новим явищем, що постало значною мірою як заперечення традиційного аполітичного українофільства. Це робило особливо актуальним визначення власного шляху, формування своєї ідеології. З самого початку визначальним мотивом діяльності громади був активний (дійвий) патріотизм, бажання працювати для визволення нації. «Всі ми, – писав згодом Б. Мартос, – були виразними націоналістами, але рішуче відкидали всякий шовінізм»¹³⁴. Мали місце також певні ідеали, настрої, спільні для більшості громадівців, розуміння загально-го напрямку діяльності. Він визначався О. Коваленком як «розбудження національної свідомості, в першу чергу в інтелігентній молоді»¹³⁵, Ю. Коллардом – як об'єднання «всіх, хто почуває себе українцем і хоче в будучині боротися за кращу долю свого народу»¹³⁶, Б. Мартосом – як «вироблення кадрів свідомої української інтелігенції»¹³⁷. Ці формулювання свідчать, що фундатори громади добре усвідомлювали головне завдання українського юнацького руху на той час: згуртування, виховання і підготовка до політичної боротьби національно свідомих патріотів – і з самого початку прагнули надати їй діяльності політичного спрямування.

Проте чітко визначити політичні орієнтири, виробити послідовну програму дій юнакам без належної теоретичної підготовки і досвіду боротьби було не під силу. Тому на перших порах вони часто вдавались до запозичень, причому з ідейно різнорідних джерел. На наш погляд, через незадовільний стан національної політичної думки вони спершу звернулись до ідейного арсеналу найближчих (територіально) політичних організацій - російських. Його вплив, який визнавав і Ю. Коллард, був нетривалим і особливо відчутний у «Програмі української молоді», схваленій І з'їздом УСГ. Вона, з одного боку, аж надто заполітизована, несподівано радикальна, а з іншого - при обмеженій кількості національно-визвольних гасел містить непропорційно багато пунктів, актуальних передусім для загальноросійського визвольного руху (конституція, рівність усіх перед законом, свобода совісті, ідеали волі, рівності і братства, обов'язкова безплатна освіта тощо)¹³⁸. В резолюціях з'їзду ясно виражена орієнтація на політичний характер українського руху за європейським взірцем, а тому не можна погодитися з тим, що вони нібито «були укладені ще в основному в дусі традиційної культурницько-просвітницької діяльності»¹³⁹.

Незаперечним є вплив - як ідейний, так і на особистому рівні - західноукраїнських партій і молодіжних об'єднань. Про це свідчать хоча б поїздки до Львова Л. Мацієвича, Б. Мартоса, М. Русова, котрі вивчали там досвід і перевозили літературу для громади, а також велика кількість західноукраїнських видань, котрі вивчалися членами громади і слугували основою для формування їхньої національної свідомості. У пошуках взірця програми студенти звертались і до «Profession de foi молодих українців». Тоді це був єдиний відомий програмний документ української політичної організації Наддніпрянщини, до того ж харківського і недавнього походження. Серед громадівців був принаймні один тарасівець - Б. Камінський (можливо, і Д. Струменко), вони тоді високо цінували М. Міхновського, підтримували зв'язки з іншими відомими діячами Братства - І. Липою, М. Базькевичем, М. Дмитрієвим. У 1898 р. студентська громада випустила гектографовану відозву, зміст якої був близьким до «Profession de foi молодих українців»¹⁴⁰. Тільки з виникненням РУП, що виросла з Харківської УСГ і ввібрала в себе майже весь її актив, остання стала втрачати самостійне значення і, як і партія, еволюціонувати вліво. При цьому вона відставала від партійного темпу, мала строкатішу палітру поглядів, більше зосереджувалась на національному питанні, продовжувала займатись культурництвом, тобто ідеологічні відмінності між партією і громадою зберігались.

Практичні завдання громад, що впливали з їхньої ідеології, визначались у резолюціях з'їздів. З'їзд 1898 р., дещо захопившись гучними політичними гаслами, сформулював лише загальні напрям-

ки роботи: обов'язком українського студентства було названо ознайомлення з передовими суспільними теоріями і практичним досвідом європейських політичних партій, посилення соціально-економічного аспекту в українському русі, оволодіння національною культурною спадщиною, а також пропагування всього цього у суспільстві¹⁴¹. II з'їзд більшою мірою зосередився саме на невідкладних практичних потребах студентського руху. Його підсумковий документ - «Оповідання 1899 р.» - був надрукований у Галичині за посередництвом Л. Мацієвича. В ньому заявлялось про створення Спілки товариств українських студентів (Академічної асоціації студентських громад) з двома головними цілями: «1. Спинити шкідливе і згубне для нашої нації винародовлення студентської молоді на Україні Російській і повернути всіх студентів-Українців до служіння інтересам Українського народу. 2. Довести до відома як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідку російського абсолютизму»¹⁴². Для досягнення першої мети передбачалося створення громад при кожній вищій школі, виховання їх членів на основі народної моралі, вивчення і поширення національної духовної спадщини, забезпечення впливу на шкільну молодь. Для другої - створення і розповсюдження легальної і нелегальної літератури, публікацій відповідного спрямування у російській і закордонній пресі, участь у легальних товариствах, вживання в побуті української мови тощо.

Діяльність Харківської УСГ в цілому була витримана в дусі цих постанов і мала характер підготовки до національно-визвольної боротьби. Її основу складала самоосвіта з широкими параметрами (від вивчення мови й читання українських художніх творів до засвоєння передової вітчизняної та європейської політичної літератури) та національно-освідомча робота серед населення. Матеріальною основою самоосвіти була бібліотека громади. Її створення стало першим практичним кроком студентів. Протягом двох місяців Ю. Коллард зібрав понад 500 примірників західноукраїнської періодики, творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка та інших, котрі залишились у Харкові від попередніх українських організацій¹⁴³. Згодом бібліотека постійно поповнювалась: купувалась українська продукція київського, чернігівського та петербурзького видавництва, передплачувались дозволені західноукраїнські видання, надходили транспорти нелегальної літератури. Зокрема, в 1899-1900 рр. для перевезення літератури з Галичини туди виїздили Л. Мацієвич і Б. Мартос¹⁴⁴. Була спроба налагодити власне легальне видавництво. З ініціативи Д. Антоновича у 1898-1899 рр. утворилась видавнича спілка, до складу якої увійшли також Б. Камінський, Г. Хоткевич і

О. Катренко. Її продукція виходила під грифом «Видано Вс. І. Гуртом» (тобто «всі гуртом», громадою). Протягом кількох років було випущено (в основному зусиллями Г. Хоткевича, бо громадівці не вдовзі захопились партійними справами) 13-14 брошур, серед яких «Княжна» Т. Шевченка, «Лесишина челядь» І. Франка, «Як треба і як не треба» Г. Хоткевича та інші¹⁴⁵.

Громада видавала й нелегальну літературу – листівки – на власному гектографі. Уже згадувалась прокламація в дусі «Символу віри», розмножена не пізніше 1898 р. Ю. Коллард на початку 1899 р. склав відозву до студентів, висланих із Харкова¹⁴⁶. Є авторитетне свідчення про листівки, що видавались у 1900 р.¹⁴⁷ Ця традиція продовжувалась і після створення РУП. Схоже, громаді належить листівка, видана в 1902 р. українською мовою, яку поліція приписувала гуртку полтавського землярства у ветеринарному інституті. В 1903 р. поліція виявила у Д. Антоновича прокламації Харківської УСГ № 1-2¹⁴⁸. Ймовірно, що громада разом з організацією РУП видала відозву до робітників із роз'ясненням ролі студентства в революційному русі¹⁴⁹. Останнім виданням Харківської УСГ була листівка від 21 листопада 1904 р., в якій вона оголошувала про своє злиття з РУП¹⁵⁰. Якщо додати листівку, видану від імені громади в 1903 р. О. Коваленком¹⁵¹, то їхня мінімальна загальна кількість коливається в межах 8-10, причому видавались вони практично щороку. Крім того, студенти власноруч робили переклади з іншомовних видань, писали реферати на злободенні теми. Все це також використовувалось у практичній роботі, а інколи й тиражувалось.

Взагалі кількість літератури, особливо легальної, в бібліотеці громади мала бути значною, з огляду на обсяги її поширення. Повертаючись додому на канікули чи свята, студенти-громадівці обов'язково везли українські книжки, придатні для широкої аудиторії. На їх основі по містечках, здебільшого при середніх навчальних закладах, і навіть по селах закладались бібліотечки. Останні, хоча складалися спершу з дозволених книг, функціонували нелегально, оскільки кожна українська книжка, незалежно від змісту й дозволу цензури, викликала в поліції підозру. А через деякий час уже були серйозні підстави для конспірації, тому що зацікавленим читачам слідом за художньою, як правило, надходила політична література. Показовий приклад села Вовчок на Лубенщині. Б. Мартос, працюючи тут репетитором, створив гурток, у якому читались твори українських письменників, велись бесіди на пекучі для селян теми. Незабаром бібліотека гуртка поповнилась виданнями РУП, які розворушили село, а з гуртка постала велика сільська організація партії¹⁵². Подібних бібліотек і гуртків на селі тоді було чимало. «Скрізь, – свідчив Б. Мартос, – куди попадав діяльний член Україн-

ської студентської громади, творився такий осередок, а часом виникали вони й у сусідніх селах»¹⁵³.

Іншим засобом, до якого найчастіше вдавалися громадівці в роботі серед широкого загалу, було сценічне слово – постановка вистав, концертів тощо. При громаді існували драматичний гурток і хор, якими керували Д. Антонович, Ю. Коллард і Г. Хоткевич. Вони часто і з незмінним успіхом виступали не лише в Харкові, а й у Полтаві, Богодухові, Сумах, Охтирці, Білопільлі та інших містах. Подібні колективи закладались студентами на місцях під час канікул, а згодом продовжували свою діяльність самостійно. Особливий хист у їх організації виявив різноманітно обдарований Ю. Коллард. Він був здібним співаком, музикантом, диригентом, актором, режисером. Створені ним аматорські драматичні гуртки посіяли перші зерна національної самосвідомості не в одну молоду душу. Через них прилучились до українського руху такі відомі згодом діячі, як Л. Мацієвич і Вік. Андрієвський. Останній пізніше згадував: «В такий спосіб Юрко без шуму й крику, без голосних зборів і віч та без літератури... робив велике діло освіти провінційного громадянства»¹⁵⁴.

Велике враження на студентів та їхнє оточення справляло святкування видатних подій українського життя. Особливо урочисто обставлялись шевченківські роковини, які обов'язково відзначались щороку. Запрошувались представники старшого покоління, полтавської семінарської громади, харківських об'єднань російських, польських, грузинських, вірменських студентів. Свято не обмежувалось концертом і вечерею: підводились підсумки роботи за минулий рік, обговорювались актуальні проблеми національного і студентського руху. Основний реферат робив здебільшого Д. Антонович. У 1898 р. тема була «Українофільство й Українство»: як свого часу тарасівці, він порівнював ці дві течії в національному русі¹⁵⁵. Дискусія продовжилась на такому ж зібранні наступного року. Доводячи архаїчність і шкідливість зосередження зусиль на культурницькій праці, Д. Антонович запально вигукнув: «Нинішні часи кличуть нас до революції, нам треба за ножі братися, а не видавати книжки в гарних палятурках...»¹⁵⁶. На зборах 1900 р. він зробив заяву про заснування РУП, що викликало жваве обговорення.

Члени громади були активними учасниками загальностудентського руху. Певної концепції такої участі не було, а слабкість громади не давала змоги виступати самостійно, під українським прапором. Тому вона була представлена на персональному рівні, але цілком гідно. Під час відомих всеросійських виступів студентства у 1899 р., які в Харкові тривали протягом лютого-квітня, жандармські агенти особливо виділяли Ю. Колларда та М. Русова як запеклих агітаторів за продовження боротьби, а О. Степаненка – як керівника

виступу студентів ветеринарного інституту. М. Русов входив до складу Організаційного комітету університету, а Ю. Коллард – технологічного інституту. Д. Антонович був членом Виконавчої комісії, створеної в університеті для вироблення студентських вимог¹⁵⁷. Він же і Б. Мартос представляли свої факультети (відповідно історико-філологічний і математичний) у раді, що керувала страйком¹⁵⁸. За інформацією Д. Антоновича, завдяки саме Українській громаді в Харкові було організовано загальноміський студентський орган – Союзу раду¹⁵⁹. У 1900 р. Д. Антонович був її членом і делегатом від Харкова на всеросійському студентському з'їзді в Одесі¹⁶⁰. В лютому 1901 р. Харків знову був охоплений студентськими виступами. За участь у них були виключені з вузів і піддані адміністративному покаранню 140 студентів, серед них Б. Мартос, М. Русов, К. Румницький, Л. Мацієвич, А. Олексієнко та інші¹⁶¹. У списку ініціаторів і керівників студентських виступів як члени Харківської Союзнаї ради студентів фігурували Б. Мартос і М. Русов.

У цілому Харківська студентська громада стала справжньою школою культурного, національного й політичного виховання молоді, формування кадрів для українських організацій. Енергійна діяльність її провідників відіграла вирішальну роль не лише в консолідації національного студентського руху, а й у підготовці до створення на його основі політичної партії.

Таким чином, розвиток українського руху в 90-х рр. XIX ст. був позначений новими рисами, що свідчили про його більш чітке організаційне оформлення та початок політизації. На зміну аморфним українофільським громадам прийшли організації з певною структурою, фіксованим членством, програмно-статутними документами, широкою географією осередків. Поява політичних програм остаточно поклала край аполітичності національного руху, започаткувала його ідеологічне самовизначення і структурування. Істотно розширилася сфера діяльності та соціальний склад учасників. «Всеукраїнство» поступилося місцем ідейно-організаційному розмежуванню. У розгортанні цих процесів діячі й осередки Лівобережжя відіграли провідну роль. Вони були основою Братства тарасівців та молодіжного руху, значною мірою – й Загальної української організації (принаймні, в період її становлення), творцями гасел і програм, під якими відбувався перехід від українофільства до політичного руху.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ В 1900-1904 рр.

На межі XIX-XX ст. суспільний рух у Російській імперії вступив у стадію «партизації» - утворення політичних партій та подібних до них організацій, які відтоді стають його основним суб'єктом. Цей перехід став результатом як поступального розвитку самого руху, так і, в ширшому плані, бурхливих соціально-економічних змін, пов'язаних з індустріалізацією, та політичних процесів, що відбувались у країні. Зазначені явища мали незаперечний вплив і на еволюцію українського руху. Разом з тим виникнення перших національних партій Наддніпрянщини було обумовлене його внутрішніми чинниками. Ідейно-організаційні зміни, що сталися протягом 90-х рр. XIX ст., виявились половинчастими і непослідовними. Декларовані ідеали залишались розпливчастими, а засоби їх досягнення – невизначеними. Як і раніше, організації того часу були гуртковими, ізольованими від широких мас, а в практичній діяльності переважали культурництво й самоосвіта. Це особливо кидалося в вічі в умовах, коли час, за висловом Д. Антоновича, кликав до революції, гостро відчувалась потреба безпосередньої політичної акції, залучення народних мас до національно-визвольного руху. Засобом для цього мали стати політичні партії, підґрунтя для створення яких у вигляді організаційного досвіду, ідейних платформ, кадрів, знання практики партійного будівництва в Європі і Західній Україні протягом 90-х рр. було сформоване.

2.1. Лівобережні осередки Революційної української партії в процесі її створення і розвитку

Закономірно, що раніше й гостріше відчула нові віяння та невдоволення існуючим станом справ радикально налаштована молодь, об'єднана в Українські студентські громади, і саме з цього середовища постала перша українська партія Наддніпрянщини – РУП. Прагнення до оновлення діяльності, до політичної боротьби помітне уже в «Програмі української молоді» (1898 р.). Участь у всеросійському студентському страйку 1899 р. посилила рішучі настрої, а його причетність, зумовлена корпоративною обмеженіс-

ттю, відсутністю зв'язку з іншими суспільними силами, переконувала в необхідності масової політичної організації. «Нам не треба громад, нам треба партії!»¹, – заявив після цього М. Русов на зборах Харківської УСГ. Саме він був автором ідеї і назви РУП². Її відразу підхопив Д. Антонович, який і став головним будівничим партії.

Початковою основою для творення партії мали стати студентські громади, у зв'язку з чим виникла ідея формування дворівневої структури студентського руху (громади – партія) з окремими завданнями й тактикою. Як наслідок, «Оповіщення 1899 р.» було вільне від радикальних політичних гасел і спрямоване виключно на практичні завдання громад. Можливо, відображенням цієї тенденції стало створення у складі Харківської студентської громади комісії для планування легальної і нелегальної роботи. Б. Мартос вважав, що діяльність другої привела до утворення РУП³. У 1899 р. були здійснені ще деякі підготовчі заходи: восени Л. Мацієвич, а згодом М. Русов побували в Галичині для ознайомлення з західноукраїнським політичним рухом, першим досвідом партійного будівництва⁴, була підготовлена «Програма Української національної партії»⁵. Текстуально дуже близька до «Profession de foi молодих українців», «Програма» засвідчує початковий намір створити партію під іншою назвою, на ідеологічній платформі Братства тарасівців. Збиранням необхідної інформації і, можливо, коштів, обговоренням у найзагальніших рисах планів і параметрів майбутньої партії підготовка до створення партії у 1899 р. й обмежувалась. Тому для тверджень про існування РУП уже тоді, які іноді трапляються в літературі⁶, достатніх підстав немає⁷.

Перші тижні 1900 р. не принесли нічого нового. Тому так звана «рада чотирьох» (Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський) 29 січня 1900 р., від якої традиційно ведеться відлік історії РУП, виявилась не ретельно підготовленою акцією, а наслідком спонтанних дій Д. Антоновича, несподіваних для решти її учасників. Більше того, Л. Мацієвич поставився до ідеї створити партію скептично⁸. Зрозуміло, що ні Харківська УСГ, ні інші українські об'єднання не мали до цього відношення, а «четвірка» нікого не представляла. Втім, потреби у повноваженнях і не було, оскільки на зібранні йшлося не стільки про негайне створення партії (і тим більше не про констатацію факту її існування⁹), скільки про започаткування цього процесу. Схоже, Д. Антонович із товаришами домовились лише взяти на себе функції ініціативного осередку по організації партії. Згодом було ухвалено звернутися за підтримкою до студентської громади¹⁰ (її актив обговорив це питання 5 лютого, причому думки розділились). Тому Ю. Коллард був правий, підкреслюючи, що «четвір-

кою» було тільки «вирішено необхідність заснування революційної партії під гаслами українських політичних домагань...»¹¹.

Постає закономірне питання: чи можна вважати 29 січня 1900 р. датою заснування РУП? На наш погляд - хіба що умовно, як данина історичній традиції. Якщо ж мати на увазі дійсне заснування (створення) партії і виходити з суті події та тогочасного стану РУП, то відповідь має бути негативною. Партія на той момент існувала лише в головах її фундаторів. «Рада чотирьох» і не намагалась виконати функції установчого зібрання. Не можна навіть сказати, що вона проголосила партію, адже публічно про це було заявлено тільки через місяць, на шевченківських роковинах у Харкові, а партійний маніфест (і взагалі перше її видання) – брошура «Самостійна Україна» – з'явився влітку 1900 р.

Більше того, РУП дійсно сформувалася ще нескоро після січня 1900 р. Протягом перших півтора року окремих партійних структур не існувало – не випадково ні в джерелах, ні в літературі немає відповідних фактів. РУП у той час «мала в своїх рядах самих тільки її фундаторів», і сказати, де кінчалась студентська громада і починалась партійна організація, було важко¹². Рупівців було тоді, ймовірно, не більше 15-20 осіб. Частина їх діяла у складі Харківської студентської громади, організаційно не виокремлюючись. До «четвірки» 5 лютого приєдналися О. Коваленко, Ю. Коллард та Д. Познанський (Ю. Коллард називав і Б. Мартоса, але це спростовується спогадами останнього¹³). Членами партії у Полтаві в 1900 р. можна вважати статистиків А. Кучерявенка, В. Кошового, можливо, семінаристів С. Петлюру, М. Гмирю та деяких інших¹⁴. Серед «перших adeptів РУП» у місті називалися також М. Кохановський, О. та В. Міхновські¹⁵. Невідомо, чи вони утворювали якусь організаційну єдність – про їхні спільні дії, взаємозв'язки жодних свідчень. Щоправда, Ю. Коллард зазначав: «14 березня 1900 року заложив у Полтаві Михайло Русов організацію РУП»¹⁶. Але не виключено, що тут помилка, й маєтись на увазі березень 1901 р., коли М. Русов був висланий до Полтави за участь у студентських виступах¹⁷. Він залучив до партії, крім місцевої молоді, деяких студентів, висланих до Полтави після всеросійського студентського страйку 1901 р., зокрема, В. Мазуренка¹⁸. А. Жук, виходець із Лубенського повіту, у деяких своїх працях стверджував, що організація РУП постала там у 1900 р. чи на початку 1901 р.¹⁹ Але його розгорнуті спогади про Лубни 1899-1901 рр.²⁰ переконують, що насправді йдеться про український молодіжний гурток, який відчував на собі впливи РУП, проте до партії не належав. Видана ним навесні 1901 р. відозва (автор – гімназист П. Крат) ніяк не пов'язувалася з РУП. Сам А. Жук зазначав, що гурток тоді

«фірми РУП ще не мав», а парторганізація була сформована на його основі пізніше²¹.

Полтавська й харківська групи з додатком кількох осіб у інших містах (зокрема, в Києві) і склали спершу партію. Таке становище тривало до червня 1901 р., коли в Полтаві відбулась Перша конференція РУП. Вона стала наступним після проголошення РУП кроком у її організаційному становленні. Робота конференції наочно відображає стан партії на той момент. Власне, окремої конференції, як і партії, фактично не було. В дійсності в рамках III українського студентського з'їзду з представниками місцевої (полтавської та лубенської) молоді частина його учасників провела кілька нарад, присвячених РУП. Через це визначити її персональний склад (тобто встановити, хто з делегатів вважався членом партії) виявилось не під силу учасникам цієї події – Д. Антоновичу, А. Жуку, Ю. Колларду, Б. Мартосу та іншим. Щоправда, перелік учасників конференції є у спеціальній статті А. Жука: він сам, Д. Антонович, М. Русов, В. Козиненко, М. Кохановський, В. Мазуренко, С. Петлюра²². Але, як видно з авторських чернеток, він викликав сумнів у самого А. Жука, який, до речі, навряд чи був тоді членом партії, бо щойно приїхав з Лубен, де партійної групи не існувало, і був запрошений принагідно, як представник місцевого українського гуртка. Майже вдвічі ширший список наводить В. Головченко²³, але в неопублікованих спогадах Б. Мартоса, на які він посилається, йдеться про студентський з'їзд і прізвищ значно менше²⁴.

Центральним пунктом роботи конференції було визначення заходів щодо створення справжньої партії. Подібно до інших партій на етапі становлення, великого значення надавалось періодичному друкованому органу, рішення про видання якого (журналу «Гасло») було прийняте. Вперше за півтора року провідники партії серйозно взялись за обговорення проблем організаційного будівництва, але виявились у цьому питанні цілком безпорадними: «...Обговорювано справу творення партійної організації, але нічого конкретного не придумали, бо ніхто не знав, як до цього братися, до кого звертатися й з чого починати»²⁵. Показово, що у зв'язку з роботою конференції жодного разу не згадувались місцеві організації – «вільні громади», які б мали представляти учасники. З нашого погляду, якраз на конференції обговорювалось питання про створення їх як основи партійної організації. Таке важливе рішення не могло бути прийняте без обговорення, а до I з'їзду РУП, де «вільні громади» вже були представлені, не було інших загальнопартійних зборів. Саме це питання могло дебатуватись у конфіденційних бесідах чи нарадах, про які згадували учасники²⁶. Конструктивних думок, як уже з'ясовано, було обмаль, і в такому разі здоровий глузд мав підказати, що доціль-

но віддати ініціативу на місця, зробити наголос на творення регіональних осередків, переклавши поки що на них практичне розв'язання організаційного питання. Правомірність нашої версії підтверджує Ю. Коллард, який засвідчує, що поняття «вільна громада» РУП з'явилося саме на конференції²⁷. Оскільки ж наповнити щойно сформульовану ідею «вільних громад» конкретним змістом через брак відповідних знань і досвіду не вдалось, логічно було надати їм повну самостійність в організації внутрішнього життя, проведеної роботи серед населення тощо. Очевидно, саме в цьому сенсі вони й були «вільними».

Як свідчать і робота конференції, і наведений вище фактичний матеріал, РУП до середини 1901 р. може вважатись партією лише номінально, а реальною була зародком справжньої політичної партії, нечисленним авангардом національних молодіжних організацій. Місцевих партійних організацій у точному розумінні слова не існувало, оскільки вважати такими невеличкі, неструктуровані й невідокремлені групи у двох-трьох містах не можна. Пізніше А. Жук писав, що практична й організаційна робота на місцях розпочалась приблизно за рік до I з'їзду РУП²⁸, тобто не раніше другої половини 1901 р.

Варто підкреслити, що до середини 1901 р. РУП була суто регіональним, лівобережним об'єднанням. Про це свідчать як географія розміщення партійних груп, так і той факт, що всі без винятку відомі учасники студентського з'їзду і партконференції 1901 р. були пов'язані з цим краєм. Фактично таке становище зберігалось ще деякий час, вже після утворення київського осередку. Адже він не тільки був організований Д. Антоновичем, а й значною мірою складався з представників Лівобережжя, котрі навчалися в Києві. Серед його перших активістів – В. Козиненко, А. і М. Лівіцькі, М. Порш, Г. Приходько з Полтавщини, П. Канівець, М. Ткаченко, К. Чайківська з Чернігівщини. До цього переліку можна додати всього кількох киян. І про пізніші часи В. Садовський писав: «Осередками, що постачали симпатиків РУП, були тоді в першу чергу Ніжин, Лубни й Прилуки»²⁹. Чорноморська громада була заснована на межі 1902-1903 рр. лівобережцями, котрі потрапили на Кубань внаслідок переслідувань з боку влади (С. Петлюра, П. Понятенко, М. Ткаченко)³⁰, і згодом значною мірою ними й поповнювалась. Лівобережжя було «постачальником кадрів» і для студентських громад та партійних груп Москви і Петербурга (В. Дорошенко, Д. Дорошенко, М. і П. Деркачі, С. Тимошенко, О. Корольова, М. Сахаров, О. Назаріїв та ін.)³¹.

Після Першої партконференції розгорнувся процес цілеспрямованого творення мережі місцевих партійних організацій і груп на чолі з «вільними громадами». У цьому зв'язку потребує уточнення саме поняття «вільна громада». В історичних працях дане питання,

як правило, обходиться, а в джерелах, передусім мемуарних, існують великі розбіжності. Найчастіше «вільні громади» розглядали як: великі (провідні) місцеві організації (А. Жук, Ю. Коллард, Б. Мартос³², у такому значенні цей вираз вживався і в партійній пресі³³); комітети місцевих організацій³⁴; районні комітети³⁵. У зверненні «Від ЦК РУП», що з'явилося після I з'їзду партії, зазначалося, що «вільні громади» «яко місцеві комітети зі своїми організаціями та членами і складають партію»³⁶. В. Дорошенко у спогадах трактував їх як організації, а в розвідці – як комітети³⁷. З точки зору О. Коваленка, «вільні громади» взагалі об'єднували людей, «що поділяли погляди на завдання партії і хотіли працювати в дусі її програму, не будучи її членами»³⁸. У пізнішій редакції спогадів він дещо скоригував свою позицію: «Члени їх вважалися і членами партії»³⁹.

Слід підкреслити, що до 1903 р. комітетів РУП узагалі не існувало, а потім вони склалися із 3-5 членів, тоді як «вільні громади» налічували по кількадесят чоловік. Ніде не згадуються організації РУП, які б очолювались «вільними громадами» - комітетами. На нашу думку, «вільними громадами» називались найбільші місцеві організації, в яких були зосереджені основні керівні й інтелігентні кадри, технічні й фінансові засоби партії і які в силу цього мали значення регіональних центрів для дрібніших організацій і груп. У перші часи (з 1901 р. і, можливо, до 1903 р. включно) РУП була спілкою автономних «вільних громад», кожна з яких об'єднувала діяльність партії на певній території. «ЦК не сягає на автономну самостійність Вільних Громад», - говорилося у його зверненні⁴⁰. Згодом склалась ієрархія партійних комітетів. Але цілковитої стрункості партійна структура не набула ніколи.

Процес партійного будівництва найінтенсивніше протікав на Полтавщині. Невдовзі після Першої конференції оформилась і організаційно зміцніла Полтавська «вільна громада». Вже на початку лютого 1902 р. вона випустила на гектографі свою першу відозву⁴¹. Взагалі нелегальні видання є практично єдиними автентичними документами місцевих організацій РУП, а отже, й найбільш об'єктивним джерелом інформації про їхнє існування. Ядро організації склали М. Русов, А. Кучерявенко, М. Кохановський, В. Кошовий. Членами громади в 1902 р. були також А. Жук, К. Шаревський, О. Осмяловський, О. Міхновський, П. Комліченко, М. Гмиря та інші – всього не менше 20 чол. На чолі стояв М. Кохановський, судячи з його участі в I з'їзді РУП. Надійною підвалиною партійної роботи в місті й особливо в повітах залишалась семінарська громада. Відразу після Першої конференції, головним чином зусиллями М. Русова, почалося закладання мережі периферійних гуртків. Як учасник етнографічної експедиції, він до середини осені відвідав кілька

десятків міст і сіл губернії. Наприклад, у Лубенському повіті відбулись його зустрічі з селянським гуртком Б. Мартоса у Вовчку, П. Зайкою, С. Шевченком та іншими у Литваках, родиною Приходьків у Снітині⁴². Всі вони стали активними провідниками рупівських ідей на селі.

Лубенська організація РУП, за даними А. Жука, була заснована в 1902 р. заходами М. Порша, який повернувся до рідного міста після навчання в Київському університеті (отже, це сталося не раніше літа). Вона мала достатньо міцне підґрунтя: традиції й авторитет українського руху в місті; українські молодіжні гуртки в Лубнах і селах повіту; студенти-лубенці, немало з яких набули досвід національної роботи у своїх вищих навчальних закладах (ВНЗ). До того ж організація виникла на перехресті впливів київського й полтавського осередків РУП. Ці чинники та порівняно густа мережа сільських партійних груп зумовили її статус як окремої «Вільної громади на Полтавщині». До неї належали Г. Гольштейн, П. Крат, М. Коренецький, А. Жук, Ф. Шпак, О. Кирста та інші⁴³. Перша відома листівка громади має дату 10 грудня 1902 р.⁴⁴

Улітку 1901 р. Ю. Коллард, перебуваючи на практиці в Кобеляках, заклав тут невеликий партійний гурток. Швидкій організації сприяли міцні зв'язки студента з місцевою молоддю: ще в 1899 р. він створив тут нелегальний гурток для «вироблення українського національного світогляду». Першими місцевими членами РУП стали О. та Д. Малярови, Є. Олексієнко, Г. Струць⁴⁵. Роль Ю. Колларда та раннє заснування партійного гуртка в Кобеляках підтверджує й В. Андрієвський⁴⁶. У 1902 р. утворилась Прилуцька група (організація) РУП, жандармські документи вказують навіть місяць цієї події – вересень⁴⁷. Її заснували місцеві юнаки О. Назаріїв, М. Гмиря, І. Рудичів, П. Терлецкий, котрі приєдналися до партії під час навчання (перший у Петербурзі, а решта в Полтавській семінарії). Виключені з навчальних закладів за революційну діяльність, вони продовжили її на батьківщині.

Під керівництвом міських «інтелігентів» на Полтавщині починає формуватись мережа сільських гуртків. РУП у пошуках масової соціальної основи для розгортання національно-революційної роботи була приречена звернути свої погляди на село. Тільки воно на межі століть поєднувало стихійну українську ідентичність і бунтарський потенціал. Велике значення мали й тісні зв'язки з селом багатьох учнів і студентів. Політичне освідомлення селян було справою нелегкою і тривалою. Навіть ті з них, хто поділяв основні ідеї РУП, у переважній більшості залишались поза партією, симпатиками. Та досить рано, принаймні з 1902 р., і в першу чергу на Полтавщині, діяльність певної частини селян і гуртків набуває виразно партійного характеру (постійні зв'язки з організацією, поширення літерату-

ри, усна агітація тощо). Тож є підстави вважати їх приналежними до партії, хоч формального підтвердження їхнього членства в РУП на той час ми не маємо. Сюди можна включити, зокрема, названі вище гуртки в Лубенському повіті. В такому річизці працював і гурток у с. Лисичому Костянтиноградського повіту, заснований студентами Харківського університету А. і О. Олексієнками. Його учасниками А. Буцький, В. Денисько та інші в «Огляді» Департаменту поліції за 1902 р. визначені пропагандистами, тобто свідомими активними діячами⁴⁸. Київські рупівці, зокрема М. Ткаченко, залучили до поширення літератури бориспільський «гурток сільських парубків»⁴⁹. Без сумніву, були й інші подібні гуртки.

У Харкові діяльність осередку РУП, починаючи з середини весни 1901 р., майже повністю завмерла. Після придушення масових студентських виступів початку 1901 р. навчання у ВНЗ було припинене, студенти роз'їхались, крім того, багатьох рупівців і активістів студентської громади (Д. Антоновича, М. Русова, Б. Мартоса, К. Румницького, А. і О. Олексієнків та ін.) вислано з міста⁵⁰. Влітку 1901 р. партійна організація в Харкові не функціонувала⁵¹. Навчальний процес відновився тільки навесні 1902 р. Але повернулись далеко не всі. За словами О. Коваленка, з «вісімки» фундаторів організації у Харкові були тільки він і Ю. Коллард⁵². Повноцінне партійне життя відновилося з осені 1902 р. Саме тоді після тривалої перерви з'являється чергове видання Харківської організації – листівка про Шандрівський страйк⁵³. Склад «вільної громади» поповнили нові члени: Г. Благов, С. Андрієвський, В. Гордієнко та ін. Але помітного кількісного зростання не сталося, оскільки закінчили навчання і залишили Харків К. Румницький, Л. Мацієвич, Д. Познанський, через арешти не повернулись М. Русов, А. Олексієнко. Якісно ж склад погіршився: на зміну досвідченим, авторитетним діячам прийшла молодь без достатньої підготовки. Через це Харківська «вільна громада» поступово втрачала провідне становище в партії і все більше стала залежати від волі її незмінного лідера Д. Антоновича.

В Люботині під Харковом виникла чи не найперша периферійна група РУП. За свідченням Ю. Колларда, це сталося ще в першій половині 1900 р.⁵⁴ Але, здається, тут помилка: на той час партія і в Харкові ще не зіп'ялась на ноги, і їй було не до околиць. Та й сам мемуарист вказував, що заснували групу він і місцевий телеграфіст П. Стешенко. А на освідомлення останнього, не кажучи вже про інших, був потрібен час. До того ж жодних підтверджень існування групи в 1900 р. немає. Тож усе це відбувалось, очевидно, роком пізніше⁵⁵. До складу групи входили І. Манжелій, Г. Бойченко, І. Северин, І. Сокальський та ін.⁵⁶ Це були виключно робітники та службовці залізниці – в українському русі явище, мабуть, унікальне.

На Чернігівщині діяльність РУП проявляється з 1901 р. – головним чином через поширення літератури в Ніжині й окрузі. Члени місцевого українського гуртка – студенти історико-філологічного інституту та гімназисти – одержували її від київських рупівців, вихідців з Ніжина П. Канівця, М. Ткаченка, О. Мерклінга та ін.⁵⁷ Через М. Гмирю підтримувалися зв'язки з Полтавською «вільною громадою»⁵⁸. Очевидно, через арешти в Києві наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., коли до рук поліції потрапили, зокрема, і названі ніжинці⁵⁹, процес перетворення молодіжного гуртка в партійну групу загальмувався. Він відновився тільки насамкінець 1902 р. Як свідчив М. Троцький, заснування партійної організації, в якому визначну роль відіграла К. Чайківська, в Ніжині припадає на зиму 1902-1903 рр.⁶⁰ Її перша листівка з'явилась у лютому 1903 р.⁶¹ Відповідно на І з'їзді РУП організація не була представлена. Головним чинником того, що центром українського революційного руху в губернії став Ніжин, була наявність у місті порівняно великої групи національно свідомої молоді з числа гімназистів, студентів місцевого інституту і тих, що навчались по інших містах. Немалу роль відіграли існуючий зв'язок з Київською «вільною громадою», географічна близькість і зручне сполучення між двома містами.

Важливе значення для організаційного становлення РУП мали рішення її І з'їзду (грудень 1902 р.). Із п'яти учасників з'їзду чотири були пов'язані з Лівобережжям: М. Кохановський представляв Полтавську «вільну громаду», М. Порш – Лубенську, Д. Антонович – Харківську, а В. Козиненко (від Редакційного комітету) епізодично працював на Полтавинці, звідки був родом. Д. Антонович, який тоді мешкав у Києві, регулярно відвідував Харків, у тому числі напередодні й відразу після з'їзду⁶². На думку В. Головченка, вже на час І з'їзду в основному склалась організаційна мережа партії, котра з незначними змінами проіснувала до кінця 1905 р.⁶³ Та з цим важко погодитись. До грудня 1902 р. з'явилися тільки чотири «вільні громади» з шести, які були за час існування РУП, на периферії існували лише декілька дрібних груп, а кількість членів партії навряд чи виходила за межі сотні. Формування партійних структур тільки розпочалося, і саме проведення з'їзду та його ухвали відіграли в цьому процесі велику роль. Обрання ЦК (Д. Антонович, Є. Голіцинський, В. Козиненко) сприяло об'єднанню громад у цілісну організацію, визначенню й дотриманню єдиного курсу (попри широку автономію, яка зберігалась за «вільними громадами»). Була вироблена й опублікована від імені ЦК у «Гаслі» заява, що визначала організаційні засади будівництва партії і мала значення статуту. В партійному лексиконі з'явилися поняття «організація» і «комітет», була вибудована певна організаційна ієрархія.

ри, усна агітація тощо). Тож є підстави вважати їх приналежними до партії, хоч формального підтвердження їхнього членства в РУП на той час ми не маємо. Сюди можна включити, зокрема, названі вище гуртки в Лубенському повіті. В такому річизці працював і гурток у с. Лисичому Костянтиноградського повіту, заснований студентами Харківського університету А. і О. Олексієнками. Його учасники А. Буцький, В. Денисько та інші в «Огляді» Департаменту поліції за 1902 р. визначені пропагандистами, тобто свідомими активними діячами⁴⁸. Київські рупівці, зокрема М. Ткаченко, залучили до поширення літератури бориспільський «гурток сільських парубків»⁴⁹. Без сумніву, були й інші подібні гуртки.

У Харкові діяльність осередку РУП, починаючи з середини весни 1901 р., майже повністю завмерла. Після придушення масових студентських виступів початку 1901 р. навчання у ВНЗ було припинене, студенти роз'їхались, крім того, багатьох рупівців і активістів студентської громади (Д. Антоновича, М. Русова, Б. Мартоса, К. Румницького, А. і О. Олексієнків та ін.) вислано з міста⁵⁰. Влітку 1901 р. партійна організація в Харкові не функціонувала⁵¹. Навчальний процес відновився тільки навесні 1902 р. Але повернулись далеко не всі. За словами О. Коваленка, з «вісімки» фундаторів організації у Харкові були тільки він і Ю. Коллард⁵². Повноцінне партійне життя відновилося з осені 1902 р. Саме тоді після тривалої перерви з'являється чергове видання Харківської організації – листівка про Шандрівський страйк⁵³. Склад «вільної громади» поповнили нові члени: Г. Благов, С. Андрієвський, В. Гордієнко та ін. Але помітного кількісного зростання не сталося, оскільки закінчили навчання і залишили Харків К. Румницький, Л. Мацієвич, Д. Познанський, через арешти не повернулись М. Русов, А. Олексієнко. Якісно ж склад погіршився: на зміну досвідченим, авторитетним діячам прийшла молодь без достатньої підготовки. Через це Харківська «вільна громада» поступово втрачала провідне становище в партії і все більше стала залежати від волі її незмінного лідера Д. Антоновича.

В Люботині під Харковом виникла чи не найперша периферійна група РУП. За свідченням Ю. Колларда, це сталося ще в першій половині 1900 р.⁵⁴ Але, здається, тут помилка: на той час партія і в Харкові ще не зіп'ялась на ноги, і їй було не до околиць. Та й сам мемуарист вказував, що заснували групу він і місцевий телеграфіст П. Стешенко. А на освідомлення останнього, не кажучи вже про інших, був потрібен час. До того ж жодних підтверджень існування групи в 1900 р. немає. Тож усе це відбувалось, очевидно, роком пізніше⁵⁵. До складу групи входили І. Манжелій, Г. Бойченко, І. Северин, І. Сокальський та ін.⁵⁶ Це були виключно робітники та службовці залізниці – в українському русі явище, мабуть, унікальне.

На Чернігівщині діяльність РУП проявляється з 1901 р. – головним чином через поширення літератури в Ніжині й окрузі. Члени місцевого українського гуртка – студенти історико-філологічного інституту та гімназисти – одержували її від київських рупівців, вихідців з Ніжина П. Канівця, М. Ткаченка, О. Мерклінга та ін.⁵⁷ Через М. Гмирю підтримувалися зв'язки з Полтавською «вільною громадою»⁵⁸. Очевидно, через арешти в Києві наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., коли до рук поліції потрапили, зокрема, і названі ніжинці⁵⁹, процес перетворення молодіжного гуртка в партійну групу загальмувався. Він відновився тільки насамкінець 1902 р. Як свідчив М. Троцький, заснування партійної організації, в якому визначну роль відіграла К. Чайківська, в Ніжині припадає на зиму 1902-1903 рр.⁶⁰ Її перша листівка з'явилась у лютому 1903 р.⁶¹ Відповідно на І з'їзді РУП організація не була представлена. Головним чинником того, що центром українського революційного руху в губернії став Ніжин, була наявність у місті порівняно великої групи національно свідомої молоді з числа гімназистів, студентів місцевого інституту і тих, що навчались по інших містах. Немалу роль відіграли існуючий зв'язок з Київською «вільною громадою», географічна близькість і зручне сполучення між двома містами.

Важливе значення для організаційного становлення РУП мали рішення її І з'їзду (грудень 1902 р.). Із п'яти учасників з'їзду чотири були пов'язані з Лівобережжям: М. Кохановський представляв Полтавську «вільну громаду», М. Порш – Лубенську, Д. Антонович – Харківську, а В. Козиненко (від Редакційного комітету) епізодично працював на Полтавинні, звідки був родом. Д. Антонович, який тоді мешкав у Києві, регулярно відвідував Харків, у тому числі напередодні й відразу після з'їзду⁶². На думку В. Головченка, вже на час І з'їзду в основному склалась організаційна мережа партії, котра з незначними змінами проіснувала до кінця 1905 р.⁶³ Та з цим важко погодитись. До грудня 1902 р. з'явилися тільки чотири «вільні громади» з шести, які були за час існування РУП, на периферії існували лише декілька дрібних груп, а кількість членів партії навряд чи виходила за межі сотні. Формування партійних структур тільки розпочалося, і саме проведення з'їзду та його ухвали відіграли в цьому процесі велику роль. Обрання ЦК (Д. Антонович, Є. Голіцинський, В. Козиненко) сприяло об'єднанню громад у цілісну організацію, визначенню й дотриманню єдиного курсу (попри широку автономію, яка зберігалась за «вільними громадами»). Була вироблена й опублікована від імені ЦК у «Гаслі» заява, що визначала організаційні засади будівництва партії і мала значення статуту. В партійному лексиконі з'явилися поняття «організація» і «комітет», була вибудована певна організаційна ієрархія.

1903-1904 рр. у житті РУП були позначені, з одного боку, дальшим укорінням її в масах, зростанням партійних рядів, удосконаленням структури, розширенням географії діяльності, а з іншого – низкою серйозних провалів, які боляче вдарили насамперед по партійному активу. Поодинокі удари по РУП мали місце й раніше, як тільки виявились пов'язані з нею факти агітації. Але вони були невлучними і слабкими – почасти завдяки конспірації, а більше через необізнаність і незграбну роботу каральних органів. Арешти членів харківського осередку в 1900-1901 рр. не дали поліції інформації про нього: у жандармських документах він фігурував як «українофільський революційний гурток»⁶⁴. Восени 1901 р. були проведені обшуки й арешти на Полтавщині, виявлена література РУП і Української соціалістичної партії. До справи про «Українську партію соціалістів-революціонерів» було притягнуто півтора десятка осіб, серед них М. Русов та О. Назаріїв. Проте дізнання не змогло виявити «фактів про існування в Полтавській губернії організованої групи українофілів», і справу було розв'язано в адміністративному порядку⁶⁵. Невідповідна термінологія, випадковість арештів та безрезультатність дізнань – переконливе свідчення поліцейської некомпетентності.

Цілеспрямоване переслідування РУП розпочалося у 1902 р. у зв'язку з появою на селі великої кількості її літератури та селянським повстанням на Полтавщині й Харківщині. Але великих здобутків поліції це не принесло. Постраждали майже виключно селяни – учасники погромів поміщицьких маєтків, агітатори та поширювачі літератури. Серед них були й ті, хто свідомо співпрацював з РУП – В. Денисько, А. Буцький, С. Кузьменко, брати Заїки, Б. Гудима, А. Калита та ін.⁶⁶ Партійний актив репресії практично не зачепили: під час агітації піймався тільки один партійний інтелігент – А. Олексієнко⁶⁷. Були арештовані й полтавці А. Кучерявенко, М. Кохановський, О. Мішта, харків'янин Б. Камінський, М. Ткаченко й П. Канівець, які працювали на Чернігівщині, але їхня причетність до селянського руху не була доведена.

Та саме з того часу почалося пильне стеження за партійцями та їхніми зв'язками, включаючи й внутрішню, таємну агентуру (провокаторів), що зрештою дало поліції очікуваний результат. Восени 1903 р. в Харкові, Полтаві, Прилуках були захоплені великі транспорти нелегальної рупівської літератури. Полтавське ГЗУ, яке почало арешти першим, у жовтні, дістало вказівку призупинити їх «до загальної ліквідації»⁶⁸ партії⁶⁹. Широкомасштабні обшуки й арешти відбулись у Київській і трьох лівобережних губерніях протягом листопада-грудня, а епізодами тривали аж до весни 1904 р. Було затримано понад 100 членів і симпатиків РУП, багато хто з партійними документами й літературою. До «Справи Полтавської групи

РУП» було притягнуто 50 осіб з Полтави й п'яти повітів. Серед них – майже всі провідні діячі Полтавської (М. Кохановський, Г. Іваницький, В. Фідровський, А. Кучерявенко, М. Гмиря, О. Осмяловський, П. Комліченко, К. Шаревський та ін.), Лубенської (М. Порш, М. Лівіцька, Г. Приходько, М. Огородній, Ф. Шпак), Прилуцької (І. Рудичів, П. Терлецький) організацій та окремих груп⁷⁰. У справі Харківської «вільної громади», до провалу якої спричинився провокатор І. Доброскок, проходили 22 чол., у тому числі весь провід міської організації (Д. Антонович, П. і С. Андрієвські, А. Жук, О. і В. Міхновські, Б. Камінський, Ю. Коллард та ін.) і Люботинської групи (П. Стещенко, І. Манжелій)⁷¹.

Таким чином, всі лівобережні «вільні громади» (як і Київська) були розгромлені. Щоправда, слідству в обох випадках не вдалося здобути достатніх доказів для передачі справ до суду, й вони зрештою були припинені. Але вся ця процедура тривала майже рік, після чого більшість фігурантів потрапила під особливий нагляд поліції. Тож і після звільнення можливості для партійної роботи були надзвичайно обмеженими. Значну частину активу було розсіяно по різних містах, зв'язки порушено. За словами М. Порша, головні «вільні громади» партії жандармам удалося «майже цілком знищити, і мало не всі її видатні інтелектуальні сили опинилися по тюрмах... На початку 1904 року партія лишилася без усякого проводу, а партійна праця майже завмерла»⁷².

Та незважаючи на репресії 1902-1904 рр., партійне життя продовжувалося. У Харкові на кінець 1902 р. з «четвірки» залишився тільки Б. Камінський. Д. Антонович мешкав у Києві, Л. Мацієвич після навчання виїхав до Севастополя, М. Русов мусив емігрувати. Наприкінці 1902 – на початку 1903 рр. організація пережила розкол, який, утім, швидко був локалізований і не мав серйозних наслідків. Усе більше полівиння та «інтернаціоналізація» партійного курсу викликали незадоволення частини місцевих партійців і членів студентської громади. У гострих дебатах нову лінію відстоювали Д. Антонович, А. Жук, П. Андрієвський. Їх підтримувала переважна більшість молодих членів організації та управи УСГ. Опонували О. Коваленко і Л. Мацієвич (він бував у Харкові проїздом), при інертній підтримці Ю. Колларда, погляди яких поділяла більшість рядових членів УСГ. Користуючись своїм становищем, Д. Антонович зорнув дискусію як «нудну та непотрібну»⁷³. О. Коваленко і Л. Мацієвич вийшли з організації й утворили «Другу вільну громаду». До них примкнули В. Гордієнко та В. Хоменко, а Ю. Коллард, не бажаючи розколу, відмовився⁷⁴. Від імені нової громади (О. Коваленко випустив дві відозви, але ширшої підтримки не знайшов). З його від'їздом до Севастополя навесні 1903 р. все стихло.

остаточно. Незгоди посилили традиційний для переважно студентської організації спад діяльності в літні місяці: «вільну громаду» тоді «заступали» тільки А. Жук і Б. Камінський⁷⁵.

З осені намічалась широка партійна робота. Для її підготовки приїжджав Д. Антонович. Організацію поповнили багато нових членів зі студентів, переважно ветеринарного інституту, — Я. Криницький, О. Денисенко, В. Яновський, К. Безкровна та ін.⁷⁶ Зав'язалися зв'язки з робітниками кількох підприємств Харкова і залізниці, зміцніли зв'язки з селами повіту⁷⁷. До складу Харківського комітету РУП в 1903 р. входили Д. Антонович (здійснював загальне керівництво), Б. Камінський (виконував функції організатора, А. Жук називав його «головною персоною», «держателем печатки і всіх секретів» організації⁷⁸), А. Жук (був «душею організації»⁷⁹, на нього покладался зв'язки з робітниками), П. Андрієвський (ймовірно, займався літературою) і, можливо, О. Міхновський (вів робітничі гуртки, займався встановленням друкарні). Штаб-квартирою комітету було помещання на вул. Тургеневській, яке знімав П. Андрієвський, а потім А. Жук. Тут зберігались архів, печатка, гектограф, склад партійної літератури⁸⁰.

Плани організації щодо розширення роботи були перекреслені арештами 1903-1904 рр. На якийсь час центром діяльності стала студентська громада. На той момент вона зросла кількісно — за різними даними, від 50 до 100 осіб⁸¹, робота її стала більш різноманітною. Після припинення слідства і скасування мір покарання з вересня 1904 р. до Харкова почали повертатись активісти РУП — В. Міхновський, Ю. Коллард, наїжджали Д. Антонович, А. Жук. Але багато не повернулось, і організація залишалась ослабленою. Необхідність її відродження й розширення діяльності в умовах очевидного наближення революції змушувала шукати радикальні й оперативні засоби. Таким засобом у Харкові й Києві стало приєднання до партії студентських громад. Не виключено, що в цьому був і глибший розрахунок нового партійного керівництва на чолі з М. Поршем: протиставити нігілістичним щодо національної програми настроям, популярним серед старих партійних кадрів (лінія Закордонного комітету, меншою мірою Д. Антоновича), студентство, яке не бажало відмовлятися від національних гасел, а частина стояла на досить радикальних позиціях. Показово, що на IV студентському з'їзді у 1904 р., рішення якого відповідали курсу ЦК РУП чи, точніше, М. Порша (зокрема, щодо автономії України), опозицію складала не ліві, «інтернаціоналістські» елементи, як у партії, а праві, «націоналістичні»⁸². В одній із постанов з'їзду висловлювалось побажання, щоб партія «вияснила питання аграрне та національне як найбільш пекучі у даний момент для українського життя»⁸³. Тут же було ухва-

лено використати студентські громади для вербування членів партії і залучення студентів до практичної роботи під фірмою РУП⁸⁴.

На те, що об'єднання планувалося з одного центру, вказує й одночасне, наприкінці листопада 1904 р., прийняття відповідних рішень Київською і Харківською студентськими громадами. Харківська УСГ 21 листопада 1904 р. випустила спеціальну прокламацію, в якій пояснювала причини свого входження до партії неможливістю існування окремого студентського руху в тогочасних умовах і необхідністю влитись до соціал-демократичної течії визвольного руху: «А позаяк на Україні єдино видержаною соціал-демократичною програмою є програма Револьюційної Української Партії, ...то Українська Студентська Громада прийняла програму Р.У.П.»⁸⁵. З того часу вона припинила самостійне існування, а партія мала отримати велику групу нових членів. Мала — бо достеменно невідомо, чи отримала. Джерела не засвідчують значних зрушень у роботі Харківської організації, яких можна було б очікувати. Не з'явилися і нові яскраві діячі. Можливо, тому Ю. Коллард писав, що студентська громада «для РУП тоді жодного члена не дала»⁸⁶.

Інші організації не зазнали таких внутрішніх потрясінь, як Харківська, і могли відносно спокійно працювати майже до кінця 1903 р. Полтавська «вільна громада» кількісно дещо зросла за рахунок місцевої молоді. Розширився й помолодшав склад керівництва. Поряд із фундаторами А. Кучерявенком, М. Кохановським, В. Кошовим його утворювали молодші В. Фідровський, О. Осмяловський, К. Шаревський, Г. Іваницький, П. Комліченко, М. Гмиря. Визначити статус цієї групи важко, бо немає даних про структуру організації. Для комітету вона завелика, і, можливо, кілька осіб із названих очолювали якісь групи чи напрямки роботи, не входячи до його складу (в відомій нам пізнішій структурі місцевих організацій так і було). Не виключено, що наведений перелік відображає процес оновлення комітету, включає колишніх і нових його членів. Про роль М. Кохановського вже йшлося. Приналежність до комітету М. Гмирі, Г. Іваницького, А. Кучерявенка і К. Шаревського підтверджується їхнім листуванням⁸⁷. Визначну роль М. Гмирі засвідчують і інші джерела. Він вів партійну роботу в Полтаві, Прилуцькому, Ніжинському і Борзнянському повітах, «поставив» друкарню «вільної громади», перевозив нелегальну літературу (був затриманий з 2,5 тис. примірників партійних видань)⁸⁸. Г. Іваницький був автором однієї з відозв «вільної громади»⁸⁹, а починаючи з 1905 р. його членство в комітеті не викликає сумніву. Важливі функції в організації виконував і П. Комліченко. При обшуку в нього було виявлено рукопис з історії партії, підготовчі матеріали й нотатки з приводу підготовки програми РУП, що свідчить про його теоретичну діяльність. Про решту е

прямє свідчення жандармської агентури (осінь 1904 р.): «Комітет складають... Осмяловський, Кошев [В. Кошовий – С. Н.], Фідровський, Шаревський. Фідровський займає місце організатора»⁹⁰. Отже, саме В. Фідровський був тоді керівником організації, що підтвердили й подальші події.

Після припинення слідства частина керівництва мусила залишити Полтаву. Г. Іваницький, А. Кучерявенко і П. Комліченко були вислані, М. Гмиря нелегально виїхав за кордон, де невдовзі помер від сухот. Арешти 1903-1904 рр. серйозно підірвали діяльність організації, але не зупинили її, як вважала поліція. Більшість рядових членів вони не зачепили, і з виходом на волю керівників робота партії в місті й окрузі відновилась, хоч і в значно меншому обсязі. Очевидно, крайньою необхідністю її налагодження був викликаний таємний приїзд до Полтави з Кубані піднаглядного С. Петлюри навесні 1904 р.⁹¹ Після провалів великих транспортів гостро відчувалась нестача літератури. До того ж частину її довелося передати Київській «вільній громаді», яка опинилась у ще гіршому становищі⁹². Можливості організації обмежував і брак коштів: дефіцит партійної каси складав 100 крб.⁹³

Як і в інших містах, головна увага приділялась вихованню молоді, яка мала поповнити партійну організацію. У Полтаві це були передусім учні ремісничої та фельдшерської шкіл, випускники гімназій. Духовна семінарія тимчасово втратила своє значення внаслідок виключення близько 70 учнів у 1902 р. та посиленого нагляду властей. Складається враження, що керівництво Полтавської «вільної громади» критично сприйняло поворот партії у бік соціал-демократизму. Члени комітету проводили бесіди з молоддю в такому дусі: в Росії не може бути організації соціал-демократів, бо мало пролетаріату, «а тому повинні всі вважатися революціонерами»⁹⁴. Показово, що це відбувалось у жовтні 1904 р., коли партія, здавалось, назавжди порвала зі своїм невизначено-революційним ідеологічним минулим. Підтвердженням особливої позиції громади є і той факт, що навесні 1905 р. вона отримала від частини товаришів по партії тавро як «організація буржуазно-націоналістична в дусі партії с.-р.»⁹⁵.

«Вільна громада на Полтавщині» в 1903 р. вела добре налагоджену роботу, мала широкі зв'язки з селами Лубенщини та повітами північно-західної частини губернії. Вона підлягала безпосередньо ЦК партії, її комітет користувався правами губернського. Його районом були Лубенський, Прилуцький, Золотоніський, Лохвицький, Пирятинський, Переяславський, Миргородський повіти⁹⁶. Про тогочасний склад комітету надійних даних немає. Його головою до кінця 1903 р. був М. Порш, який представляв організацію на І з'їзді РУП⁹⁷. Без сумніву, членом комітету був А. Лівіцький. Вважаємо,

що був ним і П. Крат – автор ряду прокламацій «вільної громади», якого А. Жук називав поряд з М. Поршем «осередком руху для повіту»⁹⁸. До керівництва організації належали й М. Коренецький, М. Огородній, М. Лівіцька, М. Гаврилко⁹⁹. Продовжувала діяти сільська організація з центром у Товчкю, хоча й ослаблена арештами 1902 р. На чолі партгруппи у Снітині була Г. Приходько. Виникла й розгорнула агітацію значна партійна група в Яблунівській волості (с. Філіповичі та ін.), яку очолював і підтримував зв'язок з Лубнами селянин І. Кравченко¹⁰⁰.

Провали 1903-1904 рр. не оминули Лубенську організацію – тільки в місті було проведено близько 20 обшуків і арештів¹⁰¹. Але завдяки наявності «своїх людей» у місцевих органах влади поліцейська акція в Лубнах не була несподіваною¹⁰². Поліція не змогла виявити переконливих доказів існування нелегальної організації, і «Вільна громада на Полтавщині» постраждала незрівнянно менше, ніж Полтавська чи Харківська: на волі залишилась більшість комітету й активу, арешти зачепили переважно рядових членів. Проте була розгромлена група в Яблунівській волості, де були заарештовані й притягнуті до дізнання 12 осіб¹⁰³. Г. Приходько після завершення слідства виїхала на Кубань¹⁰⁴. М. Порш, звільнившись у січні 1904 р. з-під арешту, перейшов на нелегальне становище і перебрався до Києва, де очолив роботу по відновленню організації РУП у загальноукраїнському масштабі. Керівництво «вільною громадою» він передав А. Лівіцькому, але продовжував спрямовувати її діяльність¹⁰⁵. Протягом 1904 р. вплив і розмах роботи організації зростає. Наприкінці року у її складі було, за свідченням М. Лівіцької, до 150 робітників і робітниць¹⁰⁶. З усіх «вільних громад» Лубенська вступила в революцію найбільш дієздатною.

Енергійно працювала в 1903 р. Прилуцька організація. Про це свідчать її кількісне зростання (можна назвати з десяток її активістів, не рахуючи рядових членів), вихід за межі міста (у селах повіту були члени РУП, велась усна агітація), значні обсяги поширення літератури. Так, при арешті І. Рудичева було виявлено понад 1300 брошур, газет і листівок, а на допиті він з викликом заявив, що роздав 2 млн. видань РУП¹⁰⁷. Цей факт свідчить, між іншим, і про зв'язки організації з партійним центром, і про значення, яке надавалось їй у поширенні впливу РУП на селі. Арешти в Прилуках були дуже відчутними як для порівняно невеликої організації. До слідства були притягнуті І. Рудичів, П. Терлецький, О. Мішта, а також Г. Міхновський, Я. Андріяшев, Я. Малик, А. Шкуратов, причетність яких до організації невідома¹⁰⁸. Фактично весь провід протягом півроку припинив активну діяльність (О. Назарів тоді навчався в Петербурзі). Становище ускладнювалось тим, що І. Рудичів, вийшовши

з в'язниці, відразу виїхав на Кубань, а О. Мішта перебував у в'язниці найдовше з усіх причетних до справи¹⁰⁹. Але організація в цілому не була розгромлена і після звільнення ув'язнених навесні 1904 р. знов активізувалась. Влітку тут працював О. Назаріїв, через якого підтримувався зв'язок з Києвом і Лубнами.

Протягом 1903-1904 рр., попри складні умови, в різних місцевостях Полтавщини з'явилися нові партійні групи чи хоча б поодинокі працівники. Група РУП у Ромнах тиражувала листівки на власному гектографі, мала зв'язок з Лубенською «вільною громадою» через І. Мороза¹¹⁰. Налагодилась робота в Лохвицькому повіті, про що непрямо свідчать численні обшуки й арешти на початку 1904 р.¹¹¹ Місцеві рупівці користувались авторитетом у Полтавській «вільній громаді»: існували наміри поповнення її комітету неназваними вчителями з Лохвицького повіту¹¹². У Пирятинському повіті, за даними жандармського управління, одним із головних діячів РУП був С. Нікітін, вів «злочинну пропаганду» серед селян Є. Гребінка¹¹³. О. Мицюк у Золотоноші й селах повіту поширював літературу, яку діставав від Харківської «вільної громади», створював нелегальні гуртки. Тут же на хуторі мешкала родина Гольштейнів, у якій донька і син належали до РУП¹¹⁴. У Переяславському повіті, крім Бориспільського гуртка, виникла партгрупа в Баришівці. Її «поставив» у 1903 р. Г. Іваницький, який був родом звідси. Його помічниками були І. Волошин та О. Артюх. Всього ж поліція у 1904 р. нараховувала тут 14 партійців¹¹⁵. У Костянтинограді поліція виявила факт передачі М. Якубовською Я. Підгорному кількох десятків найменувань української революційної літератури для поширення в місті й селах¹¹⁶. Це не могло бути випадковістю, бо література в такому обсязі не довірялась неперевіреною особам. А в поєднанні з доведеними зв'язками М. Якубовської з Полтавською і Харківською «вільними громадами» (що само по собі свідчить про її статус у партії) він дає підстави вважати, що в повіті існувала група РУП. Про Миргородську організацію, «великий розвій діла» в повіті повідомляла «Праця»¹¹⁷. Можливо, партійна група існувала і в Хоролі¹¹⁸. Немає даних про існування гуртків РУП тільки в Гадяцькому, Зіньківському і Кременчуцькому повітах Полтавщини. Але впливи партії поширювалися й сюди, хоча б через літературу.

Після I з'їзду похвалилась партійна робота й у Чернігівській губернії. Вже на початку 1903 р. існувала «Вільна громада на Чернігівщині» з центром у Ніжині¹¹⁹. Керівником «вільної громади» був А. Гук, а в окремі відрізки часу, можливо, К. Чайківська та П. Дятлов. Провід складали також М. Білякова, С. Солохненко, Н. Шумицька та ін. Взагалі жінки серед місцевого активу були представлені значно помітніше, ніж у інших організаціях: крім названих, ще

О. Корольова, О. Наркевич та ін. Відрізнявся актив, особливо на перших порах, і майже виключно студентським складом. Причому це були не стільки студенти місцевого історико-філологічного інституту, скільки ніжинці, що приєдналися до РУП під час навчання у Києві, Москві, Петербурзі: більшість названих, також В. Баланін, С. Калиновський, М. Троцький. «Вільна громада на Чернігівщині», на відміну від інших, що тривалий час працювали майже виключно в студентсько-учнівському середовищі, з самого початку розгорнула роботу серед ніжинських робітників і незабаром поширила її на село. Можливо, це теж пов'язано з пізнім утворенням організації, коли партія вже цілеспрямовано працювала серед цих категорій населення. У Веркіївці, переважно серед робітників місцевої економії, в 1904 р. виникла сильна сільська організація, котра стала одним із центрів діяльності партії на селі¹²⁰. В лютому 1905 р. «Праця» повідомляла, що систематична робота комітету в Веркіївці розпочалася близько року тому¹²¹.

Розгалужена сільська організація виникла в Остерському повіті. Місцевий уродженець М. Галаган, який вступив до РУП у Київському університеті, під час канікул улітку 1903 р. заклав партійні групи в Гоголеві (центральна), Требухові, Красилівці, Перегудах, Димерці, Русанові, Бобрику та сусідній Стариці Полтавської губернії. «Організація, - згадував М. Галаган, - була цілком правильно: виборні представники в гуртках, членські внески, постійні зносини, організація між собою й зі мною»¹²². З від'їздом керівника до Києва організація продовжила існування. В січні 1904 р. поліція провела у чотирьох із названих сіл арешти. Про це повідомляв «Селянин», згадавши І. Карпенка, П. Ковалю, К. Кагарлика, О. Ужву, Л. Бабича, Т. Шевеля, Ф. Каленченка¹²³. Названі в органі ЦК РУП напевне були членами чи принаймні симпатиками партії. Про це свідчить і знайдена у них партійна література. Партійність О. Ужви підтверджував М. Галаган.

За агентурними повідомленнями, партійні групи, що тяжіли до Київського комітету, діяли у Броварах Остерського повіту (серед її членів називався селянин Ф. Дятел) та Алтинівці Кролевецького повіту (її заснував у 1902 р. П. Канівець)¹²⁴. У Борзнянському повіті мала зв'язки Полтавська «вільна громада»¹²⁵. Восени 1903 р. листівки РУП передавались із рук у руки й зачитувались перед робітниками ст. Бахмач Конотопського повіту¹²⁶. Отже, тут був гурт людей, принаймні прихильних до партії. Вірогідно, поодинокі члени РУП чи гуртки симпатиків були і в інших південних повітах губернії, де вже в перші місяці 1905 р. існували партійні організації і групи. Але в жандармських документах – основному джерелі дослідження – їхня діяльність не відображена. Частково це пов'язано з неефектив-

ною роботою місцевих жандармів – Чернігівське ГЖУ було одним із найслабших в Україні. Не дивно, що в підготовлених тут політичних оглядах губернії за 1903-1904 рр. немає жодного слова про українські організації¹²⁷. Що ж до північної частини Чернігівщини, то вона, віддалена від рупівських осередків, з високим відсотком неукраїнського населення і традиційно сильним впливом російських та єврейських організацій, не була охоплена діяльністю партії.

Всі чотири лівобережні «вільні громади» були представлені на з'їзді РУП у грудні 1904 р. Він мав би стати Другим, але в партійній літературі дістав назву «невідбутого», оскільки значна частина делегатів (члени Закордонного комітету та їх прихильники), залишивши з'їзд, зірвала його. Більшість організацій мала по 2 делегати, один із яких мав право вирішального голосу. З персональним представництвом не все ясно, оскільки збереглась лише частина матеріалів з'їзду¹²⁸. Від Харкова були Д. Антонович і Б. Камінський, причому вирішальний голос, мабуть, належав останньому: він підписував документи з'їзду. Ослаблення ролі Д. Антоновича можна пояснити його тривалим ув'язненням і еміграцією. Полтавський комітет делегував В. Фідровського. Представниками Лубенського комітету в літературі називають М. Сахарова і М. Коренецького¹²⁹. Проте перший не був речником організації: у списку делегатів він, схоже, дописаний пізніше, безвідносно до якоїсь організації, а після того, як М. Коренецький залишив з'їзд разом із «закордонцями», Лубни втратили представництво на з'їзді. Мандат «Комітету на Чернігівщині» належав М. Поршу, що виглядає трохи дивно, оскільки він не працював у регіоні, а на з'їзді був присутній керівник Ніжинської організації А. Гук (обидва вони представляли ЦК). Останній, ймовірно, передав свій вирішальний голос М. Поршу, щоб зміцнити його позиції. М. Порш згадував ще якогось богодухівського делегата¹³⁰, але то очевидна помилка.

Основні напрямки діяльності РУП були традиційними для тогочасних нелегальних партій: організаційна, літературно-видавнича, агітаційно-пропагандистська, причому з часом пріоритети змінювались. У 1900-1901 рр. головним завданням було заснування місцевих організацій, і робота велась переважно в студентсько-учнівському середовищі. У другій половині 1901 р. – першій половині 1902 р. партійні структури розростались у шир, з'явилися «вільні громади», в ряді випадків (головним чином на Полтавщині) їхні зусилля спрямовувались на село з метою підготовки аграрних виступів. У наступний відрізок часу організації й групи РУП укорінились у багатьох повітових центрах, містечках і селах Лівобережжя і зосереджували свою увагу передусім на сільськогосподарських робітниках, організації серед них страйкового руху. З 1904 р. розгор-

тається цілеспрямована робота серед міського пролетаріату. Кожен етап супроводжувався істотними змінами в партійній ідеології (націонал-революціонізм – соціалізм – соціал-демократизм з подальшою еволюцією вліво, у напрямку більшовизму), зокрема, у визначенні власної соціальної бази, суспільно-політичних орієнтирів, підходів до національного питання¹³¹. Так само ідеологічна переорієнтація партії дуже відчутно позначалась на практичній діяльності місцевих організацій.

Першочерговим завданням протягом усього існування РУП було творення організаційної мережі. На Лівобережжі вона формувалась найбільш інтенсивно в 1902-1903 рр., склавши основу загальнопартійної структури. Тут діяли 4 «вільні громади» з 6, партійні організації і групи існували в 17 повітах (41%), у тому числі в 15 містах і містечках та 14-15 селах. Але дійсно густою ця мережа була тільки на Полтавщині, де вона охоплювала 12 повітів. Це була єдина губернія з двома «вільними громадами», тоді як у 5 губерніях їх узагалі не було. Очевидно, вирішальне значення мали, з одного боку, етносоціальний склад населення губернії – найвищий відсоток українців, висока питома вага козацтва та малоземельного селянства, а з іншого – постійні перехресні впливи відразу чотирьох «вільних громад» – крім місцевих, ще сусідніх Київської і Харківської, котрі значною мірою склалися з вихідців із Полтавщини.

Для РУП було характерне прагнення якомога швидше вийти за рамки власної організації, розгорнути роботу серед широких верств населення. Спершу вона велась здебільшого з допомогою усних бесід у пропагандистських гуртках. Вже на цьому етапі гостро відчувалась потреба в партійній літературі, доступній широким масам. З розгортанням революційної роботи, розмах якої значно випереджав темпи партійного будівництва, починаючи з 1902 р. і особливо в 1903 р., на перший план виходить агітація шляхом масового розповсюдження партійних видань. Зрозуміло, що видання й поширення літератури було основою практичної діяльності РУП, передумовою і запорукою її успіху. Лівобережні організації зробили значний внесок у створення партійної літератури. Все видане партією протягом 1900-1901 рр. – це результат зусиль Харківської і меншою мірою Полтавської організацій. У 1902 р. з'явилися листівки й інших «вільних громад», але загальнопартійні видання забезпечувались переважно лівобережцями. Душею й рушієм цієї справи був у ті роки Д. Антонович. Він продукував ідеї, готував тексти, організовував друк за кордоном і фінансував його з власних коштів. Найближчим його соратником і помічником був М. Русов. Зокрема, Д. Антонович передав на видавництво 2500 крб., що дістались йому у спадщину¹³², а М. Русов – 500¹³³. Харківський осередок організу-

вав транспортування готової продукції з-за кордону. Перевізником перших двох транспортів був у 1900 р. Б. Мартос¹³⁴.

Недостатня теоретична підготовка змушувала Д. Антоновича і його товаришів при підготовці текстів широко вдаватись до запозичень. Перші видання РУП – «Самостійна Україна» і «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна», – здійснені харків'янами, належали перу позапартійного М. Міхновського. Наступні брошури РУП були, як правило, перекладами або переробками творів неукраїнських авторів. Оригінальний характер мали не більше 8 з 30 брошур, видрукованих до середини 1904 р.¹³⁵ До 1902 р. включно тексти готували лівобережці: з 8 брошур того періоду 5 підготував Д. Антонович (одну в співавторстві з Д. Познанським), по одній – М. Міхновський і М. Порш¹³⁶. Крім того, Д. Антоновичу належали багато статей і загальне редагування в партійних часописах, за його дорученням А. Жук забезпечував редакції партійних видань дописами про революційну боротьбу¹³⁷. Тільки з 1903 р. провідна роль у виданні літератури РУП перейшла до спеціально створеного Закордонного комітету і Київської «вільної громади».

Досить рано місцеві організації РУП розпочали видавати власні листівки – порівняно з брошурами оперативніші, простіші для складання й тиражування, зручніші для поширення. Першою листівкою РУП є вже згадуваний «Відкритий лист...» (1900 р.). Полтавській рупівці гектографували якісь відозви у квітні 1901 р.¹³⁸ Тоді ж поширював свою першу прокламацію Лубенський молодіжний гурток, який незабаром влився до партії¹³⁹. Є відомості про поширення відозв РУП у 1901 р. в районі Мерефи, Валок, Водолаги на Харківщині¹⁴⁰.

З 1902 р. ця робота у «вільних громадах» стає регулярною, але інформація про неї залишається дуже бідною. Перша відома нам листівка за підписом «вільної громади», яка розпочиналася словами «41 літ перед цим...», була видана на початку лютого в Полтаві у зв'язку з річницею реформи 1861 р. Її написав В. Кошовий, а розмножували М. Русов і О. Міхновський¹⁴¹. Після тривалої перерви восени 1902 р. з'явилися гектографовані відозви Харківської «вільної громади» (на осінь припадають усі три відомі відозви з першої п'ятірки того року, а ч. 5 – «Відкритий лист до робочого люду» – датоване 17 листопада 1902 р.)¹⁴². Дрібніші організації і групи видавали свою літературу тільки як виняток. Нам не доводилось зустрічати подібних видань чи інформації про них у поліцейських зведеннях. Але в інших джерелах такі згадки трапляються, хоч і надзвичайно рідко: наприклад, про листівки «Наддніпряньського гурту селян-хліборобів» на чолі з О. Мицюком (с. Прохорівка Золотоніського повіту, 1903 р.), який тоді був пов'язаний з РУП, та перевидану Роменським гуртком антивоєнну відозву ЦК РУП (1904 р.)¹⁴³.

Джерела не дозволяють встановити загальну кількість агітаційної літератури лівобережних організацій РУП. Автором зібрані дані про 84 їхні брошури й листівки, причому 19 з них видані пов'язаними з партією, так би мовити, «асоційованими» групами, а приналежність ще 9 встановлена гіпотетично, на рівні припущень. Ці дані відображає табл. 1, складена на основі всього комплексу джерел. Звісно, вони не повні, але достатньо репрезентативні. Для порівняння, І. Михальський оперує відомостями про 31 листівку РУП (у цілому) цього періоду¹⁴⁴.

Таблиця 1

Розподіл видань лівобережних організацій РУП за роками

Організація \ Рік	1900	1901	1902	1903	1904	Всього
Харківська «вільна громада»	3	1	12 ¹	17 ²	8 ³	41
Полтавська «вільна громада»	1	1	3	7	-	12
«Вільна громада на Полтавщині»	-	1 ⁴	2	7	5	15
«Вільна громада на Чернігівщині»	-	-	-	2	3 ⁵	5
Інші	-	-	-	1	1	2
Гіпотетичні	-	-	1	8	-	9
Всього	4	3	18	42	17	84

1 В т. ч. 2 – УСГ.

2 В т. ч. 2 – Другої «вільної громади», 2 – УСГ, 4 – Організаційного комітету.

3 В т. ч. 2 – УСГ, 1 – Харківського комітету Українського Червоного Хреста.

4 Видання українського революційного гуртка – предтечі «вільної громади»

5 Можливо, 2 з них належали місцевим групам РУП на Чернігівщині.

Помітна кількісна перевага видань Харківської «вільної громади» підкреслює її особливу роль у партії в перші роки, про що вже йшлося. Протягом 1903-1904 рр. ця перевага поступово зменшується і підтримується значною мірою завдяки літературі організацій – «супутників» (6 із 17 в 1903 р. і 3 з 8 у 1904 р.). Не випадкова й мінімальна кількість листівок «Вільної громади на Чернігівщині» – найслабшої з лівобережних. З іншого боку, всі громади краю за кількістю видань значно випереджали Чорноморську і поступались Київській, яка в 1902-1903 рр. випускала не менше 20 листівок щороку¹⁴⁵. Часові коливання даних таблиці відображають у загальних рисах особливості розвитку РУП. Величини 1900-1901 рр. мініма-

льні, бо партія перебувала ще в зародковому стані й була нездатна до активної практичної діяльності. Активне організаційне будівництво в наступні роки мало результатом помітне збільшення чисельності видань у 1902 р. і особливо в 1903 р., який був найвищою точкою в видавничій діяльності РУП. Погром наприкінці 1903 р. різко її загальмував, але не спинив.

Крім літератури місцевих організацій, на Лівобережжі поширювались 4 загальнопартійні часописи («Гасло», «Селянин», «Добра новина», «Праця»), брошури й листівки центральних органів РУП (зафіксовано 31 назву) та Київського комітету (5). Остання цифра, можливо, занижена, але схоже, що Київська «вільна громада», єдина на все Правобережжя, зосереджувала свої зусилля саме в цьому регіоні, тож її листівки надходили на лівий берег Дніпра тільки час від часу.

Зміст усієї літератури РУП, яка поширювалась у регіоні, співвідношення її тематичних напрямків або, інакше кажучи, тих ідей, які партія несла в маси, відображають таблиці 2 і 3. Перша з них дає можливість також з'ясувати й порівняти спрямування видань кожної з громад. Проаналізована тільки та література, зміст якої відомий хоча б приблизно (всього 90 видань). Зміст 30 видань (у таблиці група 7) встановити не вдалось.

Таблиця 2

Розподіл поширюваних видань РУП за змістом

Характер видань (групи)	1	2	3	4	5	6	7	Всього
Організації								
Харківська «вільна громада»	10	6	-	4	4	-	17	41
Полтавська «вільна громада»	6	3	-	-	1	1	1	12
«Вільна громада на Полтавщині»	6	-	-	5	-	1	3	15
«Вільна громада на Чернігівщині»	-	3	-	1	-	-	1	5
Інші лівобережні	1	-	-	-	-	-	1	2
Гіпотетичні лівобережні	5	-	-	-	-	-	4	9
Разом лівобережні	28	12	-	10	5	2	27	84
Центральні органи	7	7	12	1	1	-	3	31

Київська «вільна громада»	3	1	-	1	-	-	-	5
Всього	38	20	12	12	6	2	30	120
У %	42, 2	22, 2	13, 4	13, 4	6, 6	2, 2		

Незаперечним є намагання кожної з громад урізноманітнити власну літературу, різнобічно охарактеризувати причини тяжкого становища українського народу, його окремих верств та шляхи виходу з нього. Чим потужнішою і багатшою на інтелектуальні сили була громада, тим різноманітнішою була її література. Абсолютну перевагу має суспільно-політична література (група 1), присвячена питанням, пов'язаним з політичною боротьбою, критикою існуючого ладу, що відображає характер діяльності РУП як організації перш за все політичної. На неї припадає 49% лівобережних і 42% всіх видань. Наступною йде соціально-економічна література (група 2), яка роз'яснювала суть і методи експлуатації трудящих, закликала до економічної боротьби, вказувала на її засоби (відповідно 21% і 22%). Частина видань, віднесених до групи 1, теж містить у собі такий матеріал, і критерієм їх розподілу у таких випадках слугували висновки і гасла, що висловлювали основну ідею. У двох листівках визначити пріоритетний напрямок було неможливо, й вони віднесені до комплексних (група 6). Трохи слабше серед лівобережних (понад 17%) і помітно гірше серед усіх (понад 13%) представлена група 4, твори якої популяризували ідеологію і тактику РУП. Розходження тут зрозуміле, адже популяризація партії серед мас була справою передусім місцевих організацій. Ідейно-теоретичні праці, адресовані насамперед членам партії (група 3), були цілковитою прерогативою центральних органів, місцеві ж організації до неї не звертались. Особливо слід підкреслити неприродно малу частку літератури з національно-визвольної тематики (група 5) – у межах 6-9%. До того ж навіть ці скромні цифри мимоволі прикрашають ситуацію, оскільки майже всі лівобережні видання даної групи мають своєрідне походження. Три з них належать перу М. Міхновського, який не був членом партії (друкована брошура «Самостійна Україна», гектографований відбиток її російськомовного перекладу та «Відкритий лист...»). Ще 2 листівки видані від імені Харківської «Другої вільної громади» і були протестом проти лінії партії в національному питанні. Лівобережні організації, як і партія в цілому, приділяли національно-визвольній проблематиці абсолютно недостатню увагу.

Пізніше це мусили визнати й партійні лідери: «Відомо, що в ті часи і гадки не було про боротьбу за якісь національні вимоги. Боролась за менший день, за більшу платню, в кращому разі за демократизацію царського ладу. А українізація партійної діяльності, яка знаходила свій вислів в артистичному зужиткові української мови та пристосованню до місцевих звичаїв і потреб, – до формулювання національних домагань все ж не приводила»¹⁴⁶. М. Порш наголошував, що така лінія закладалася «згори», партійним керівництвом, яке чимдуж тяглося за європейською і російською соціал-демократією: «Поza класовою ідеологією, чи вірніше фразеологією, ті проводирі майже не бачили великої проблеми українського нац. визволення: її не розроблялося в партії, нею не цікавилися, її навіть вважалося за «неіснуючу»¹⁴⁷. Тож РУП була передусім партією революційною, а національною – значною мірою номінально. Порядок слів у її назві якщо і склався випадково, все ж вдало відбиває партійні пріоритети.

Дані табл. 2 засвідчують помітну своєрідність видань кожної громади. Література Харківської організації відзначалась відносною універсальністю і збалансованістю змісту. Полтавська громада видавала головним чином твори соціально-економічного та політичного спрямування, Лубенська – політичного й популяризаторського, Ніжинська – соціально-економічного. Ймовірно, специфіка літератури вказує на пріоритети діяльності тієї чи іншої громади або на дефіцит видань відповідної тематики і прагнення його компенсувати.

Хронологічний зріз змісту видань (табл. 3) засвідчує ідейну еволюцію партії та зміну наголосів у пропагандистсько-агітаційній роботі. Стабільний інтерес до літератури групи 2 закономірний, адже соціально-економічні виступи були основним напрямком боротьби трудящих. Найвищої точки він досяг у 1902 р., коли в партії були популярні сподівання на масштабне селянське повстання. Перехід РУП до соціал-демократичної ідеології, який став очевидним з кінця 1902-1903 рр., супроводжувався зменшенням питомої ваги соціально-економічної літератури і появою, а згодом і бурхливим зростанням літератури політичної (група 1). У 1904 р. значну її частину склали листівки антивоєнного змісту, що були реакцією РУП на російсько-японську війну. Національно-визвольна тематика (група 5) була яскраво виражена тільки на початку історичного шляху РУП, яка засновувалась саме як націонал-революційна партія. Проте й тоді вона не була основною лінією. А сприйняття соціал-демократичного вчення з наголосом на класову боротьбу й інтернаціоналізм спричинились до її занедбання. Нарешті, посилення уваги до теоретичних питань (група 3), очевидно, було пов'язане з підготовкою партійної програми, а збільшення популяризаторських видань (гру-

па 4) – з намаганням створити масову партію і, зокрема, закріпитись у новому для партії середовищі міського пролетаріату.

Таблиця 3

Порічний розподіл видань РУП за змістом

Характер видань \ Рік	1	2	3	4	5	6	Всього
1900	-	1	-	-	3	-	4
1901	-	2	-	-	-	-	2
1902	5	8	2	1	1	-	17
1903	20	6	8	6	2	2	44
1904	13	3	2	5	-	-	23
Всього	38	20	12	12	6	2	90

Загальні обсяги видавничої продукції були недостатніми. За свідченням ЦК РУП, ввезені з-за кордону протягом 1903 – першої половини 1904 рр. 50 пуд. літератури «зникли як капля в морі». Всього ж у загальнопартійному видавництві до середини 1904 р. було видруковано 44 числа часописів (50,4 тис. примірників), 10 відбитків з них і 20 окремих брошур (69,6 тис.)¹⁴⁸. Принаймні половина цієї літератури мала потрапити на Лівобережжя, де була зосереджена більшість місцевих організацій. Самі вони випустили, ймовірно, близько півтора листа. Наклад їх переважно коливався в межах 150-200 примірників, і тільки поодинокі прокламації, котрі розмножувались типографським способом, мали до 1000 примірників¹⁴⁹. Тож їхня сумарна кількість, мабуть, не виходила за межі 25-30 тис.

Досить скромні тиражі пояснюються обмеженими технічними можливостями «вільних громад». Тільки Київська мала власну нелегальну друкарню. Лівобережні громади теж докладали зусиль до постановки друкарень, але, як правило, безрезультатно. Є згадки лише про друкарню Полтавської «вільної громади», яку «поставив» М. Гмиря¹⁵⁰ наприкінці 1904 р., тому випуск продукції тут ще не був налагоджений. Значну підготовчу роботу виконали харків'яни. У 1903 р. через І. Доброскока (провокатора) дістали друкарський шрифт – чи то з міської друкарні, чи «позичили» в організації

РСДРП, членом якої був Доброскок, а за версією А. Жука – «прямо з жандармського управління». З цією ж метою П. Андрієвський нібито їздив до Катеринослава, але за іншими даними, навпаки, туди возив шрифт Б. Мартос¹⁵¹. Типографське обладнання зберігалось у І. Мішина¹⁵². Внутрішня агентура інформувала про плани «Вільної громади на Чернігівщині» поставити друкарню у Броварах Остерського повіту¹⁵³. Про арешт якоїсь української друкарні в Прилуках повідомлялось у партійній пресі¹⁵⁴.

Через відсутність власних друкарень лише 5 листівок лівобережних організацій були видані типографським способом – за кордоном чи в типографії Київського комітету. Це «Відкритий лист...» (1900 р.) і «Страйкуйте!» (1903 р.) Харківської «вільної громади», «Шандрівський страйк» (1903 р.) Полтавської, перша відозва «Вільної громади на Чернігівщині» (1903 р.) і «Селянам війни не треба» (1904 р.) «Вільної громади на Полтавщині». Завдяки актуальності, якості змісту і форми вони мали загальнопартійне значення і відповідні тиражі.

Якщо видання літератури було майже виключною прерогативою загальнопартійних і регіональних осередків, то до її поширення були причетні всі без винятку організації і групи. У 1900-1901 рр. мали місце тільки поодинокі факти розповсюдження партійних видань. Для більшого не вистачало ні літератури, ні людей. Починаючи з 1902 р., коли партія стає на ноги, можна говорити про регулярне, систематичне надходження літератури РУП на Лівобережжя, але географія її проникнення залишалась обмеженою. Найчастіше це були населені пункти, де перебували нечисленні партійці, а також розташовані вздовж важливих шляхів сполучення, здебільшого залізниць. У 1903 р. територія розповсюдження значно збільшилась при одночасному посиленні інтенсивності (кратності, багаторазовості появи літератури в певному населеному пункті).

Зберігся цікавий, можна сказати, унікальний документ, аналізу якого автор присвятив спеціальну статтю¹⁵⁵, – «Список злочинних видань українською мовою, виявлених у Полтавській губернії в 1903 г., про які не було дізнання за відсутністю обвинувачуваних»¹⁵⁶. Попри його очевидну неповноту і специфічний відбір даних, «Список» засвідчує, що в 1903 р. література РУП розповсюджувалася в усіх без винятку повітах Полтавщини. В цьому плані вона випереджала практично всі губернії України.

Для уточнення цих даних і порівняння Полтавщини з іншими лівобережними губерніями автор здійснив спробу узагальнити поліцейські донесення про появу літератури в окремих населених пунктах. Вона була зафіксована нами в $\frac{3}{4}$ повітів Полтавщини (11 із 15), $\frac{1}{3}$ – Харківщини (4 з 11) і Чернігівщини (5 із 15). Безсумнівне і знач-

не відставання Харківської і особливо Чернігівської губерній пояснюється кількістю і станом місцевих партійних організацій. У цілому література відмічена в 24 повітах із 41, але враховуючи неповноту інформації, можна стверджувати, що в 1903 р. вона дійшла більше ніж до $\frac{2}{3}$ повітів Лівобережжя, сотень (можливо, й тисяч) населених пунктів регіону, а її загальна кількість вимірювалась щонайменше десятками тисяч примірників.

Між повітами література розподіляється також нерівномірно. Визначальними чинниками тут теж були стан місцевих організацій і меншою мірою – розташування повіту (близькість до партійних осередків, залізниці тощо). Всі повіти умовно можна поділити на 4 групи. Першу – з постійним надходженням літератури у значних обсягах – складають повіти Полтавський, Лубенський, Переяславський, Миргородський (Полтавщина), Харківський, Валківський (Харківщина), Ніжинський (Чернігівщина). Другу – з регулярним надходженням – Гадяцький, Кобеляцький, Лохвицький, Пирятинський, Прилуцький, Хорольський (Полтавщина), Остерський (Чернігівщина). Третю – з епізодичним надходженням – Зіньківський, Золотоніський, Кременчуцький, Костянтиноградський, Роменський (Полтавщина), Вовчанський, Охтирський (Харківщина), Борзнянський, Конотопський, Кролевецький (Чернігівщина). Останню групу, де поширення видань РУП документально не підтвержене, утворюють решта повітів Харківської (7) і Чернігівської (10) губерній.

Завдяки «Списку» простежуються певні часові особливості поширення літератури РУП у 1903 р. Складений на його основі графік засвідчує чітко окреслений нерівномірний, стрибкоподібний характер цього процесу з великими перепадами і загальною низхідною тенденцією (див. рис. 1). Початкові низькі показники, піки графіка та його затухання відповідають тогочасним реаліям, що підтверджує виправданість аналітичної роботи зі «Списком». Січень-лютий з практично нульовими величинами є своєрідним продовженням небагато го на літературу 1902 р. Перший пік припадає на квітень-травень і пов'язаний із бурхливою першотравневою агітацією. У 1903 р. вона була особливо актуальною для партії, котра якраз переходила з невідрізно соціалістичного на соціал-демократичний курс і активно займалась питаннями пролетарського руху й міжнародної солідарності. Закономірно, що з 298 примірників літератури за ці місяці 182 припадає на відозву ЦК РУП «День 1-го Мая». Друге піднесення датується липнем-вереснем із найвищою точкою у серпні. Воно було викликане намаганням РУП розгорнути масову страйкову боротьбу сільськогосподарських робітників під час збирання врожаю, коли було найлегше примусити роботодавців піти на поступки. Відповідне спрямування мала в ті місяці й література: тільки в Переяславському

повіті було зафіксовано 64 примірники відозви «Шандрівський страйк» та 22 – «Страйкуйте!». Третій, листопадовий пік слід пов'язати з осіннім призовом до армії. Із 83 тогочасних видань 66 – це відозва «Некрути!». Помітне зменшення обсягів поширення літератури в останньому кварталі 1903 р. було викликано масовими арештами активістів РУП.

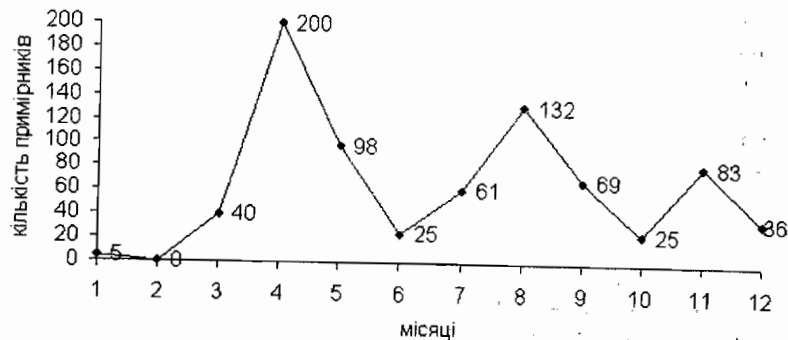

Рис. 1. Помісячний графік поширення літератури РУП на Полтавщині в 1903 р.

Провали на Полтавщині й Харківщині наприкінці 1903 р. привели до значного скорочення тут усієї партійної роботи принаймні до літа 1904 р. В Полтавській губернії література зафіксована тільки в 5 повітах – удвічі менше проти попереднього року і навіть менше, ніж у 1902 р. На Харківщині кількість таких повітів не змінилась, але чисельність охоплених населених пунктів та інтенсивність розповсюдження літератури зменшилась у кілька разів. Натомість робота «Вільної громади на Чернігівщині», майже не зачепленої арештами, була на піднесенні. Помітних змін у бік зростання зазнали географія поширення літератури на Чернігівщині (на рівні волостей і населених пунктів) та частота появи видань РУП. Отже, мало місце не розширення відповідної діяльності РУП, а її інтенсифікація в межах тієї ж території. Кількісні показники в Ніжинському повіті перевершили не тільки відповідні цифри 1903 р., а й аналогічні дані по будь-якому повіту Лівобережжя. В цілому ж параметри розповсюдження літератури РУП у регіоні в 1904 р. нижчі, ніж у 1903 р. В цьому, крім арештів, виявився вплив і внутрішньопартійних чинників: необхідність відновлення організаційних структур, підготовка до II з'їзду партії, дискусії у зв'язку з розробкою програми РУП, які забирали багато часу і сил. Як зауважував Ю. Коллард, з весни

1904 р. «практична діяльність Р.У.П. відійшла на другий план, а почалося теоретизування»¹⁵⁷.

Розповсюдження нелегальної літератури було найбільш поширеною і продуктивною формою ідеологічної діяльності РУП. Усне слово за відсутності політичних свобод знаходило застосування виключно в гуртковій роботі. Члени партії використовували будь-яку нагоду, щоб закласти відповідні зв'язки. Як і їхні попередники, рупівці розпочинали з елементарних, культурницьких питань, поступово переходили до характеристики соціального і (не завжди) національного гноблення, а згодом, уже в сформованому колі партійних симпатиків – до вивчення видань РУП. Відмінними рисами рупівської пропаганди (порівняно з іншими українськими партіями) були більш швидке просування названими етапами, радикальність соціально-політичних ідей (у завершальній стадії), ширші географія та соціальний склад учасників гуртків, обов'язкове залучення слухачів до активної діяльності.

Для усної пропаганди була необхідна теоретична підготовка, тож її вели, як правило, міські «інтелігенти», здебільшого з «вільних громад», при яких існували спеціальні групи сільських пропагандистів¹⁵⁸. Нестача підготовлених місцевих кадрів (для прикладу, «Праця» повідомляла, що в Миргороді абсолютний брак інтелігентних сил, «що б могли додавати до друкованого слова живе»¹⁵⁹) призводила до залежності від приїжджих пропагандистів. На практиці це виявлялось, з одного боку, в непостійному, епізодичному характері діяльності периферійних груп, а з іншого – в зорієнтованості дрібних груп на конкретного міського лідера, своєрідному «вождизмі».

Головним суспільним адресатом агітаційно-пропагандистської роботи РУП було селянство¹⁶⁰, і лівобережні організації тут не були винятком. Свідченням цього є вже названі сільські партійні організації і групи, наявність спеціальних підрозділів у складі комітетів, десятки пропагандистських гуртків і маса фактів агітації на селі. Не потребує доведення й поступова переорієнтація, відповідно до ідейної еволюції партії, від селянства взагалі передусім на сільсько-господарський пролетаріат, а згодом і на міський. Щоправда, пропаганда серед робітників велась і раніше: наприклад, у 1901 р. серед залізничників її вели А. Жук на станціях Білопілля і Ворожба Сумського повіту, А. Кучерявенко в Полтаві, Ю. Коллард у Люботині; в Ніжині так працював О. Мерклінг¹⁶¹. Але тоді вона була епізодичною, а робітники цікавили партію передусім як посередники між нею і селом. «Взагалі ця суспільна верства, – писав про перші роки РУП А. Жук, – виходила з нашого поля зору: всі ми були настроєні на селянський лад і за середовище, яке мали підняти на революційний виступ, уважали виключно селянство»¹⁶².

Цілеспрямована робота на міську робітничу аудиторію розпочалась у 1903 р., а ще через деякий час її було визнано пріоритетною (хоч на практиці її масштаби й надалі істотно поступались традиційній роботі на селі). До того періоду відносяться обидві відомі нам листівки, звернені спеціально до міських робітників, – Лубенської і Харківської «вільних громад». На думку Ю. Колларда, саме цей поворот спричинився до занедбання національно-визвольної проблематики¹⁶³. Але, хоча зв'язок між цими явищами мав місце, в дійсності вони були наслідком більш глибокого процесу ідейної еволюції партії. Робота серед міського пролетаріату дала певні результати. З'явилися робітники-рупівці, були закладені гуртки співчуваючих і зв'язки, причому не тільки на дрібних підприємствах, у невеликих містах (що було загальним правилом), а й серед залізничників Харкова й Полтави, робітників Харківського паровозобудівного заводу¹⁶⁴. Прізвища робітників зустрічаються серед активістів, помітних працівників «вільних громад»: О. Лола, І. Мішин, М. Кривоніс, І. Мороз, Ф. Данильченко, А. Макаренко та деякі інші. Та в цілому вплив партії у робітничому середовищі був незначним, а у фабрично-заводському – майже непомітним.

Починаючи з 1903 р., стає помітною увага РУП до армії, точніше, до робітничо-селянської молоді, яку призивали на військову службу. Восени найбільш поширеною була відозва Полтавської «вільної громади» «Некрути!». В 1904 р. ця робота розширилась, ставши частиною більш масштабної антимилітаристської кампанії, розгорнутої з початком російсько-японської війни. Антивоєнні ідеї і гасла, як найбільш актуальний на той момент матеріал для критики існуючого ладу, стали основним змістом усієї агітаційної діяльності лівобережних організацій РУП. З-серед виданих ними у 1904 р. 13 листівок, зміст яких відомий, 8 викривали антинародний, грабіжницький характер війни, закликали трудящих протестувати проти неї, уникати мобілізації тощо. Найактивнішою в цьому напрямку була Лубенська громада: антивоєнний характер мали 4 з 5 її листівок (половина всіх лівобережних). Її відозва «Селянам війни не треба» розповсюджувалась по всій Україні, а на Лівобережжі в 1904 р. була найбільш поширеною. З нею пов'язаний виступ мобілізованих у с. Яблуневе Лубенського повіту: під її впливом 12 запасних відмовились йти на війну¹⁶⁵. Про роботу безпосередньо у військових частинах є лише кілька доволі суперечливих згадок¹⁶⁶, що засвідчує її випадковість.

Спрямовуючи головні зусилля на революціонування великих соціальних груп – селян, робітників, навіть війська – РУП усе-таки залишалась переважно інтелігентською партією. Соціальні низи ще не були готові до самостійної політичної ролі, тривалої нелегальної боротьби. Щоб готувати їх до цього, необхідна була копітка робота

національно свідомої і революційно налаштованої інтелігенції. Саме вона складала основу партійної організації, і її політичним вихованням та залученням до своїх рядів РУП займалася постійно. Головна увага зверталась на інтелігентну молодь, що була близька до народу за походженням чи службовим становищем, з числа студентів, учителів, земських службовців, старшокласників і учнів фахових шкіл (духовних семінарій, ремісничих училищ тощо). Питома вага роботи в цьому середовищі була найбільшою в період зародження партійних організацій (1900-1901 рр.) та їх відновлення (1904 р.), коли, з одного боку, треба було оперативно забезпечити кадрове поповнення, а з іншого – не вистачало сил для масової роботи.

На відміну від інших українських об'єднань того часу, РУП не обмежувалась роз'ясненням своїх ідей у пропагандистських гуртках, а прагнула поєднувати його з виходом на широкі верстви, з закликом до безпосередньої дії: згуртування, протесту, рішучого виступу. При цьому партійні організації йшли з масами й далі, організовуючи корпоративні, економічні, політичні виступи й намагаючись спрямувати їх у потрібному напрямку.

Вперше РУП спробувала свої сили в організації виступів у середовищі, з якого вийшла сама, – студентської та учнівської молоді Харкова й Полтави. Констатуючи доволі жваву участь членів партії у студентських виступах 1900-1901 рр., про які йшлося вище, відзначимо водночас, що харківська група, змігши висунути своїх представників на провідні ролі, все ж не спромоглась тоді ні проявити себе як політична одиниця, ні надати виступам хоч найменшого національного забарвлення. В цьому відношенні більш результативними були заворушення в Полтавській духовній семінарії 1901-1902 рр. Їх учасники, висуваючи передусім корпоративні вимоги, з ініціативи С. Петлюри, М. Гмирі, І. Рудичева, П. Капельгородського та інших вдавались до дій, що мали національно-визвольне звучання: добились викладання українською мовою, влаштували демонстрації на честь М. Лисенка і при від'їзді виключених із семінарії учасників заворушень (зі співом «Ще не вмерла Україна»), розповсюджували видання РУП тощо¹⁶⁷. А. Жук узагалі вважав, що «в цих формально академічних, а властиво політичних розрухах уперше вибивається український національний момент»¹⁶⁸. Та після цього початкового сплеску активності РУП уже не доклдала помітних зусиль до збурення учнівської молоді. Частково це пояснюється організаційним розмежуванням між партією та студентськими і шкільними громадами, на які відтоді покладалась суто корпоративна діяльність. Але головна причина криється в переорієнтації РУП на інші верстви населення та помітній утраті революційного запалу академічної молоді після придушення виступів.

Агітацію серед селянства з закликами до відкритої боротьби проти гноблення РУП розпочала на межі 1901–1902 рр. Перші місяці 1902 р. були відзначені загостренням продовольчої кризи в лівобережних селах, що зрештою привело до повстання селян суміжних повітів Полтавщини й Харківщини - найбільшого на початку ХХ ст. Практично з того часу триває дискусія про роль РУП у розгортанні цих виступів. Спектр думок дуже широкий, і лише огляд історіографії проблеми зайняв би не одну сторінку. Тому, не вступаючи в полеміку з попередниками, обмежимося викладом власної точки зору.

Без сумніву, рух 1902 р. в основі своїй мав стихійний і неорганізований характер. Але рупівська агітація відіграла роль каталізатора і в зародженні, і в розгортанні виступів. Сама ж вона розпочалась, очевидно, під впливом перших, ще епізодичних і поверхових контактів з селянством у 1901 р. Глибоке народне невдоволення, що загострилось унаслідок голодної (через неврожай) зими, наклалося на романтичну революційність та близькі до есерівських погляди академічної молоді, спродукувавши ілюзію можливості негайного переможного селянського повстання. У цих умовах, за свідченням А. Жука, в лівобережних громадах склався намір викликати масові революційні виступи на селі. Ініціатором справи була Полтавська організація, тісніше пов'язана з селянським середовищем не тільки партійною роботою, а й особистими стосунками, походженням, службовим становищем своїх членів. Вона сподівалась приурочити виступи до річниці реформи 19 лютого 1861 р. Значним накладом була видана листівка відповідного змісту, яка почала розповсюджуватись, разом з іншою літературою, з перших днів лютого. Але розрахунок на особливу роль річниці не виправдався, тим більше, що підкріпити його необхідними організаційними заходами і людськими кадрами забракло сил.

Активізація РУП прискорила визрівання селянського протесту. Не тільки власна преса («Гасло»), а й неприємні до українського руху видання російських партій («Искра»), офіційні («Правительственный вестник»), найвищі поліцейські чини (О. Лопухін) писали про небачену до того кількість розповсюдженої української революційної літератури, її незаперечний вплив, прямо пов'язували селянські виступи з агітацією РУП. «Гасло» по гарячих слідах стверджувало, що до розрухів значною мірою спричинилась саме згадана вище полтавська листівка, з надходженням якої у більшості сіл губернії відбулися збори для її обговорення¹⁶⁹. Незрівнянно меншою, через нечисленність інтелігентних кадрів, була роль партійних пропагандистів. Регулярно працювали на селі не більше кількох десятків членів РУП, і не випадково в джерелах і літературі фігурують одні й ті ж нечисленні прізвища організаторів селянського руху. Та навіть їх не можна

сприймати беззастережно. Так, Б. Мартос, якого називають особливо часто, не був членом РУП, причому саме через незгоду з її революційним курсом. Не можна погодитись і з тим, що «першими рупівськими агітаторами по селах Полтавщини були півсотні семінаристів, звільнених від навчання на початку березня 1902 р.»¹⁷⁰. Агітація велась і до них, а надійних свідчень про причетність більшості з них до виступів 1902 р. немає. Та й не могли вони серйозно вплинути на ситуацію, бо роз'їхалися з Полтави тільки 10 березня.

Незаперечною і вагомою за наслідками була революційна діяльність Анатолія і Олександра Олексієнків у с. Лисичому Костянтиноградського повіту (в мастьку своєї матері). Як зазначалося в «Огляді» Департаменту поліції за 1902 р., саме звідси розпочалися полтавсько-харківські виступи¹⁷¹. В «Огляді» названо й декількох членів РУП, причетних до поширення відозв у інших місцевостях: О. Мішта, П. Канівець, М. Ткаченко, Л. Гомелля. Більше нікого з помітних діячів поліції виявити не вдалось, попри цілеспрямовані тривалі пошуки. Посилання на вдалу конспірацію, які зустрічаються в літературі, не варто сприймати всерйоз, оскільки вона була доволі примітивною. Справжньою причиною була незначна особиста присутність рупівців на селі. Відносно більшу роль у агітації на селі відіграли розпропаговані партією селяни. Це передусім уже згадувані партійні чи напівпартійні гуртки у Лисичому, Вовчку, Литваках, Снітині, Борисполі тощо. Матеріали слідчої справи переконливо демонструють їхню активну діяльність серед своїх земляків, широкий діапазон пропонованих гасел – від підпалів і фізичної розправи над поміщиками до ліквідації самодержавства і встановлення республіканського ладу. Саме селяни частіше несли в маси партійну ідеологію, хоч і в спрощеному, вульгаризованому вигляді, вони ж найбільше постраждали від репресій. Але й їх було надто мало, щоб викликати соціальний вибух. А порівняння географії сільських гуртків РУП і виступів 1902 р. ще раз переконує в відсутності прямого причинно-наслідкового зв'язку між ними. Кадрова бідність та подібність ідеологічних засад стимулювали співробітництво з російськими есерами, які саме розгортали, слідом за РУП, роботу в українському селі. Діяльність Олексієнків привернула увагу лідерки ПСР К. Брешко-Брешковської, яка встановила з ними зв'язок і організувала поширення есерівської літератури у значних обсягах¹⁷². Вагомість зусиль обох партій та першість РУП була визнана керівництвом ПСР у доповіді Амстердамському соціалістичному конгресу 1904 р., де визнавалось, що заворушення «розпочались передусім там, де вже побували малоросійські соціалісти і де вже почали діяти соціалісти-революціонери»¹⁷³.

Принагідно зазначимо, що в питанні про вплив РУП на події 1902 р. підлягають критичному перегляду й висновки офіційного слідства. Воно було тенденційним і мало на меті не стільки розібратись у причинах і характері виступів, скільки знайти підбурювачів, які нібито штовхнули мирне селянство на бунт, і тим самим відвернути увагу громадськості від становища селян і справжніх винуватців. Ця заданість видна вже з назви дізнання: «Про революційну пропаганду..., що викликала весною 1902 року масові безпорядки на політичному ґрунті...»¹⁷⁴. Показово, що опублікована вже через кілька днів після початку слідства офіційна оцінка причин руху теж зводилась головним чином до «протиурядової пропаганди» та поширення «злочинних брошур і видань на малоросійській мові»¹⁷⁵.

Полтавсько-харківські виступи поклали край сподіванням РУП на селянське повстання та її прихильності до есерівської ідеології. Та залишки останньої якийсь час ще відчувались у партії. Восени 1902 р. Харківська «вільна громада» видала листівку з приводу замаху есера Х. Качура на губернатора Оболенського зі схваленням індивідуального терору та погрозами його застосування¹⁷⁶. Не можна заперечити і особистої схильності до есерівських поглядів і тактики багатьох селян та деяких інтелігентів, пов'язаних з РУП (наприклад, гуртки О. Мицюка в Золотоніському повіті). Але серед партійного активу, в партії в цілому утвердився соціал-демократизм. На практиці це вилилось у намагання організувати економічну боротьбу пролетаріату, передусім сільськогосподарського. Партійні організації виступали пропагандистами й організаторами страйкового руху – найефективнішої форми відстоювання економічних інтересів, виховання й згуртування бідноти. На зміну «Дядьку Дмитру» приходять «Страйк і бойкот» (переробка Д. Антоновича брошури В. Будзиновського) – єдина, яка протягом 1902-1904 рр. витримала 3 видання. Великою популярністю користувались також листівки 1903 р. «Шандрівський страйк» і «Страйкуйте!».

Ця робота дала, за оцінкою ЦК РУП, «досить гарні наслідки»¹⁷⁷. Проте вона майже невлонима для дослідника, оскільки виявити партійний вплив у відомих страйках практично неможливо. В доповіді ЦК РУП названо 6 пунктів, де партією були проведені «найвидатніші страйки», в тому числі с. Хоминці на Полтавщині. Для 4 сіл регіон не зазначений, але В. Головченко не знає чому відніс їх до Київщини¹⁷⁸. На наш погляд, принаймні деякі з них теж лівобережні. Так, с. Веселе напевне Харківського повіту: тривалий час тут був центр сільської роботи Харківської «вільної громади», одна із листівок якої (грудень 1902 р.) присвячена страйку в Веселому¹⁷⁹. Відомі й села Улянівка та Олександрівка Сумського повіту: у першому страйкова боротьба точилась навіть у роки Першої світової

війни; у другому ще в 1898 р. на цукроварні заснував український гурток Ю. Коллард, звідси був Л. Мацієвич¹⁸⁰. Ймовірність того, що саме вони згадані в доповіді, достатньо висока. Крім цього, успішний страйк під керівництвом РУП відбувся в с. Верхівка Чернігівської губернії¹⁸¹. Менш результативною і помітною була робота РУП щодо організації виступів міських робітників. Відомі лише поодинокі дрібні факти такого роду. Зокрема, під впливом А. Жука ще в 1901 р. відбувся страйк залізничників на ст. Білопілля Сумського повіту; завдяки проведеним внаслідок партійної агітації страйкам (літо-осінь 1903 р.) добилися скорочення робочого дня слюсарі, ковалі й кравці в Лубнах, швачки в Миргороді¹⁸².

Упродовж 1900-1904 рр. РУП пройшла тривалий і складний шлях організаційного формування та ідейного самовизначення, так і не завершивши його до початку Першої російської революції. Лівобережжя було місцем зародження партії, основним регіоном її діяльності (поряд з Київщиною). Організації РУП, створені майже в половині повітів краю (головним чином на Полтавщині), закріпилися серед місцевого населення, розгорнули революційну роботу, заклали підвалини для істотного розширення її в подальшому.

2.2. Діяльність місцевих громад ЗУО на початку ХХ ст. та її трансформація в політичну партію

Пройшовши протягом перших років свого існування період становлення, ЗУО, як політична організація, на початку ХХ ст. мала б узятись передусім за розгортання широкої роботи серед населення. Тільки таким чином можна було вийти за рамки інтелігентських гуртків і стати організацією якщо не масовою, то багаточисельною і репрезентативною з точки зору соціальної структури нації. Це був і єдино можливий спосіб перевірити правильність і відповідність народним потребам власних поглядів, скоригувати й адаптувати їх у разі необхідності, зробити крок до того ідеального стану національної свідомості, коли маси оволодівають національно-визвольними ідеями і йдуть за ними. Та щоб піти таким шляхом, необхідно було подолати анахронічну традицію культурництва й надмірної обережності, вийти на більш високий, модерний ідейно-організаційний рівень політичної партії. З іншого боку, незавершеність другого, культурницького етапу націєтворення об'єктивно змушувала суб'єктів третього етапу обов'язково поєднувати політичну діяльність з культурно-освітньою. Боротьба між застарілими традиціями минулого століття й новими завданнями тривала практично до Першої російської революції, складаючи основне підґрунтя вну-

трішньоорганізаційних процесів і значно менше проявляючись у практичній роботі ЗУО.

Діяльність лівобережних громад, як і організації в цілому, на початку ХХ ст. не зазнала якісних змін, її основу становили традиційні напрямки та форми. Як і раніше, члени ЗУО намагались довести до відома громадськості й адміністрації проблему становища української нації, потребу запровадження української мови у сферу освіти та культури, в установи тощо. Було б марно сподіватись на помітну результативність цих зусиль в умовах антинародного режиму, відсутності суспільної трибуни на кшталт представницького зібрання чи власного друкованого органу. Та користь все ж була, хоча б щодо формування сприятливої громадської думки. Так, І. Шрагу в 1900 р. за підтримки інших громадівців та українофілів вдалося провести через губернське земство доповідну записку про необхідність навчання у початковій школі рідною (місцевою) мовою¹⁸³. На I Всеросійському агрономічному з'їзді в 1901 р. К. Мацієвич та інші українські делегати гостро поставили питання про вживання народної мови в агрономічній роботі і добились прийняття відповідної ухвали¹⁸⁴. Напередодні революції акції українців стали більш організованими й наступальними. Побажання стосовно мови висловлювались у ході петиційної та банкетної кампанії ліберальної інтелігенції, через органи місцевого самоврядування. В. Шемет у листопаді 1904 р. звернувся до голів усіх губернських земських управ з запискою, в якій закликав ці установи приєднатись до руху за скасування цензурних утисків українського друкованого слова. Одночасно він пропонував лідерам місцевих громад зі свого боку докласти зусиль, щоб рішення були позитивними¹⁸⁵. Учасники святкування ювілею І. Нечуя-Левицького у грудні 1904 р. ухвалили резолюцію проти заборони української мови й надіслали її уряду. Діяльність організації в даному напрямку стала одним із чинників, які обумовили обговорення питання про скасування обмежень української мови на урядовому рівні у грудні 1904 р.

Традиційно важливою ділянкою роботи залишались українознавчі дослідження, передусім у царині мовознавства, літературної критики, історії, етнографії, статистики. Безпосередньо з політикою вони не були пов'язані, але створювали необхідне підґрунтя для формування наукових поглядів на українське суспільство, а згодом – власної ідеології, не кажучи вже про незаперечне значення для національного відродження взагалі. Немало членів організації плідно працювали на літературній ниві. Долаючи всілякі, насамперед цензурні й матеріальні, перепони, вони несли масам українське друковане слово, справедливо вбачаючи в ньому потужний засіб впливу й національного виховання.

Літературну працю тогочасних українських письменників, суто індивідуальну за своїм характером, не можна розглядати як особисту справу, оскільки вона була, незалежно від суб'єктивних намірів, явищем соціально значущим, сприяла формуванню повноцінної культури та національної свідомості. Передова українська інтелігенція, об'єднана в Загальній організації, усвідомлювала свою історичну місію й цілеспрямовано, крок за кроком, простувала до її здійснення. Джерела засвідчують прагнення письменників – членів організації не просто творити, а зробити художню літературу знярядям виховання мас, охопити якомога ширші верстви населення, всебічно відобразити життя нації, піднести національну культуру до європейського рівня, не втративши власного обличчя. У громадах на початку століття точилась дискусія про суспільну роль, зміст і перспективи української літератури. Її відгомін чується, зокрема, в листуванні М. Коцюбинського та Панаса Мирного, що представляли відповідно молодше і старше покоління або радикальніше й поміркованіше крило організації. Панас Мирний наполягав на збереженні пріоритету за традиційною селянською тематикою, посилячись на селянський характер української нації та відсутність української інтелігенції¹⁸⁶. Подібні погляди домінували в ХІХ ст. й залишались популярними на початку ХХ ст. Натомість М. Коцюбинський виявляв вочевидь глибше розуміння проблеми, доводячи, що «у нас є інтелігенція, вона тільки обмосковлена, але є. Вироблення культурного типу залежить не од одної національної чи політичної свідомості»¹⁸⁷. Звідси – потреба в літературі, адресованій інтелігенції, відповідного рівня та спрямування (щоб зацікавити й освідомити інтелігенцію), в літературі, вільній від штучного спрощення, примітивізації («під мужика») щодо тем, сюжетів і стилю: «Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатої не лиш на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якоїсь верстви суспільності, бажав би зустрітись в творах красного письменства наших з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.»¹⁸⁸.

Усвідомлення українськими літераторами своїх нових громадських завдань було нерозривно пов'язане з діяльністю політичних організацій і насамперед ЗУО, зростанням національної свідомості. Його практичним наслідком, на наш погляд, була підготовка цілої низки літературних альманахів – чи не єдино можливої тоді форми легального існування національної літератури в Росії. Їх інтенсивна підготовка, широка географія, склад редакційних колективів, ідейне навантаження (присвячення видатним українським письменникам, певне

спрямування) наводять на думку, що це була узгоджена акція, натхненником і організатором якої була Загальна організація. Зосередженість літературних сил Наддніпрянщини на підготовці альманахів була настільки високою і всеохоплюючою, що майже припинився традиційно широкий потік їхніх творів до західноукраїнських видань (саме так М. Коцюбинський коментував ситуацію В. Гнатюку)¹⁸⁹.

Енергійно працювала в цьому напрямку Чернігівська громада. Беручись у 1898 р. до першого альманаху, вона мала намір готувати їх постійно, точніше, навіть безперервно (подавши до цензури один збірник, відразу формувати наступний і т. д.). Досягти цього повною мірою не вдалось, та все ж до 1905 р. були підготовлені альманахи «Хвиля за хвилею», «Дубове листя», «З потоку життя». Про те, що їх видання було справою саме місцевої громади, свідчить склад упорядників: М. Коцюбинський, М. Чернявський (у всіх трьох), Б. Грінченко (у двох), В. Самійленко, Г. Коваленко-Коломацький. Про це писав і М. Коцюбинський: «Наша громадка почала лагодити другий том альманаху»¹⁹⁰. Взагалі чернігівці помітно вирізнялись серед громад плідною видавничою діяльністю. Цьому сприяло, зокрема, те, що О. Глібов зайняв посаду директора губернської земської друкарні. До 1902 р. під керівництвом Б. Грінченка продовжувалось видання унікальної серії брошур, попри намагання частини земців припинити друкування «каких-то глупих сказок»¹⁹¹. Громадівці опублікували немало українознавчих досліджень і матеріалів у «Земском сборнике Черниговской губернии» (і в додатках до нього), секретарем і фактичним редактором якого працював М. Коцюбинський, а в різні роки також В. Самійленко та І. Коновал¹⁹².

Скромнішими були можливості і здобутки Полтавської громади. Вона теж готувала альманахи (присвячений М. Гоголю), але він так і не побачив світ. Тільки в 1904 р. Г. Маркевич відкрив власну друкарню з книгарнею. Серед його перших видань – серія портретів українських письменників та історичних діячів з колекції Г. Коваленка, альбом пам'ятників та краєвидів Полтави¹⁹³.

Громадівці різних міст подавали прохання про дозвіл на видання часописів українською мовою (у Чернігові, наприклад, це робив А. Шелухін¹⁹⁴). Проте без політичного рішення результат був очікуваним: напередодні Першої російської революції були відхилені всі 22 такі прохання¹⁹⁵. певні можливості для відображення української проблематики на сторінках місцевої російськомовної періодики були здобуті завдяки цілеспрямованому посиленню впливу на неї з боку організації. Чернігівська громада «потроху українизувала» губернський «Земский сборник»¹⁹⁶. «Полтавщина», за словами Д. Дорошенка, «була вповні українська газета, хоч виходила ще в мові російській»¹⁹⁷. Українські впливи помітні й у деяких повітових виданнях.

У практиці ЗУО об'єктом спеціальної уваги й політики вперше в українському русі стали органи місцевого самоврядування. Не ведучи безпосередньої роботи серед населення і не маючи у своєму розпорядженні засобів комунікації, організація гостро потребувала можливості впливати на самоврядні установи, щоб хоча б частково спрямовувати їхні матеріальні та людські ресурси на користь українській справі. Предметом постійних зусиль місцевих громад було просування своїх представників до складу цих органів, інформування через них громадськості про українські національні інтереси, лобювання останніх (головним чином у літературно-видавничій сфері), проведення необхідних практичних заходів під керівництвом чи контролем «своїх людей», розставлених на відповідні ділянки. При цьому досягався і ще один корисний для організації результат – згуртування її членів у тому чи іншому місті, забезпечення їх роботою, матеріальними засобами для існування, що для здебільшого незаможної та підозрілої в очах адміністрації української інтелігенції важило дуже багато.

Найбільш успішною в плані завоювання впливу на самоврядні органи можна вважати роботу Чернігівської громади. Її незмінний лідер І. Шраг десятки років був гласним губернського і повітового земських зібрань, членом міської управи. О. Шликевич був членом губернської земської управи, Г. Коваленко – діловодом (секретарем) міської думи. Гласними міської думи були В. Харченко і А. Верзилів. Земськими статистиками працювали М. Чернявський, Є. Тимченко, М. Вороний, Лихнякевич, Шрамченко. Узагалі в названих органах, за нашими підрахунками, в різний час працювали принаймні 19 із 28 відомих членів громади. Під її впливом перебували голови губернської земської управи та міської думи¹⁹⁸. Завдяки цьому для свідомих українців значно полегшувався шлях до посад, відкривались додаткові можливості для прийняття потрібних рішень. Такого поважного представництва в органах місцевого самоврядування не мала, мабуть, жодна інша громада, але представлені були всі. Так, статистичне бюро Полтавського губернського земства очолювали послідовно О. Русов і Г. Ротмістров¹⁹⁹. Успішно поєднували громадську роботу зі службою в статистичному бюро К. Мацієвич, Л. Падалка та ін. Засновник і лідер Лубенської громади В. Шемет був гласним міської думи. Навіть у містах, де громад ЗУО не було, поодинокі її діячі інфільтрувались до складу земських органів. Для прикладу, В. Самійленко у 1902-1903 рр. був секретарем Миргородської управи²⁰⁰.

На початку ХХ ст. ЗУО, крім традиційної боротьби за позиції в органах місцевого самоврядування, першою в українському русі звернула свою увагу на кооперативні установи, які розглядалися

і як інструмент господарського розвитку, захисту економічних інтересів населення, і як засіб згуртування та національного виховання українців. Вперше на з'їзді 1901 р. «піднялося питання про високу вагу кооперації в справі відродження української нації і винесено було резолюцію, якою зверталось увагу громад на кооперацію, на необхідність стати до неї якнайближче, щоб надати їй національного характеру»²⁰¹. В перші роки ХХ ст. місцеві громади тільки розпочинали цілеспрямовану діяльність у цьому напрямку. О. Русов, Л. Падалка та К. Мацієвич організували кооперативний відділ при Полтавському сільськогосподарському товаристві і налагодили його роботу²⁰². Невтомним популяризатором кооперації, у тому числі й на Лівобережжі, був «артільний батько» М. Левитський, якому вдалося залучити до цієї справи навіть радикально налаштовану харківську молодь²⁰³.

Загальноорганізаційний характер мали заходи щодо відзначення шевченківських роковин та ювілейних дат творчої і громадської діяльності корифеїв української культури: О. Русова, Ганни Барвінок (1901 р.), М. Лисенка (1903 р.), І. Франка, І. Нечуя-Левицького (1904 р.) та ін. Питання про підготовку і форму проведення свята, склад його учасників, спосіб «заманіфестувати силу українського руху» шоразу розглядалось на з'їздах²⁰⁴. Але характер цих проявів національного життя, коло учасників, а отже, й їхня реальна суспільна дія залишались обмеженими, особливо в 1901-1902 рр. Пізніше відзначення річниць мало більший резонанс: ювілей І. Нечуя-Левицького Д. Дорошенко називав «гучним українським святом», «широкою національною маніфестацією»²⁰⁵. Участь у вшануванні І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка взяли делегати від селянства, навіть у «значній кількості»²⁰⁶. Істотно розширилось і коло причетної інтелігенції: чернігівський адрес М. Лисенку, якого вітали як «патріота-громадянина», підписали 79 осіб²⁰⁷.

Найяскравішою акцією ЗУО на початку ХХ ст. було відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903 р.). Воно намічалось ще на 1898 р., в рамках відзначення 100-річчя нової української літератури. Але громадівцям тоді не вдалось довести справу до кінця. На цей раз підготовка велась відразу по кількох напрямках і зусиллями всієї організації. Вирішальну роль у визначенні ідейного змісту події, забезпеченні її національно-освідомчого і політичного значення відіграли Рада ЗУО і Київська громада. «Київські українці, – писав член Ради С. Єфремов, – готувалися до свята, щоб надати йому по змозі свідомо-українського, а не стихійно-малоросійського характеру»²⁰⁸. Практична ж підготовка лягла в основному на плечі Полтавської громади. Ще в 1897 р. за її наполяганням міська дума створила спеціальну комісію, в якій громаду представляв Панас

Мирний²⁰⁹. Однією з головних діючих осіб у організації свята, можливо, навіть координатором, був Г. Маркевич. Це може видатися дивним, бо про його роль у громаді відомо мало. Але видавець і раніше нерідко виступав у якості організатора роковин Т. Шевченка та І. Котляревського. Як згадував Г. Коваленко, якби не Г. Маркевич, можливо, «пам'ятника і не було б»²¹⁰. Не випадково саме з ним листувався з приводу відкриття пам'ятника один із провідників ЗУО М. Лисенко. Цим питанням присвячені всі 11 листів за період з 9 липня по 24 серпня 1903 р., вміщені в опублікованому епістолярії композитора (№№ 280-290), і всі вони адресовані Г. Маркевичу. Провідну роль названих громад і діячів підтверджує й А. Жук: «Колі ж справа пам'ятника таки посувалася вперед, то тільки тому, що за спиною міської ради стояла в цій справі нелегальна Полтавська українська громада... Вона фактично й керувала справою, через члена міської Управи Маркевича і секретаря управи Коваленка... (в порозумінні з Київською українською громадою)»²¹¹.

Листування М. Лисенка, яке є одним із небагатьох джерел про підготовку свята, засвідчує і численні проблеми, що постали перед організаторами, і не завжди достатньо активні й ефективні їхні дії. Зокрема, за лічені дні до відкриття ще обговорювалось, чи звучатиме українська мова на офіційних заходах: «Чи наукову промову можна буде у вас читати на язика краю 20-мільйонного народу?». І лише напередодні свята була твердо сформульована принципова позиція Ради ЗУО: «Ні один чесний українець з Києва не осквернить себе читати біографію Котляревського інакше як по-українському». Проте полтавчанам не вдалось добитися відповідного дозволу. Навіть за скромний напис на пам'ятнику велася тривала боротьба з адміністрацією, головним чином зусиллями М. Дмитрієва: «А з цим нещасним написом «Іван Котляревський», – скільки довелось винести у боротьбі хоч би й сердешному Миколі Андрійовичу, один по одному опадають, далі пристають, далі знов узнають: к чему это?». Не змогли місцеві громадівці і забезпечити присутність на святі всіх запланованих гостей. Провід ЗУО наполягав на доконечній необхідності «не прогавити «Слов'янщини» – чехів, сербів, поляків, болгар і інших. Здобудьте адреси їх знаменитих осіб й інституцій. Європу теж». Та, судячи з відсутності їх представників на святі, зроблено цього не було. Довго зволікали і з запрошенням українських учасників, що викликало гостру реакцію з боку М. Лисенка (згодом він вибачився): «Чи ви, полтавці, хочете разом з урядом утопити наше свято в багнюці?». Турбувався він і про запрошення селян «хоч по 1-2 із волості»²¹². Разом з тим у листах М. Лисенка не можна не помітити їх «директивного» тону: суцільні вказівки, настанови й поради – і жодного слова про практичну допомогу з боку

Ради чи інших громад. Звичайно, вона була, але явно недостатня. Найбільша акція ЗУО засвідчила невміння організації діяти оперативно і злагоджено, досягати оптимального результату. Натомість – схильність до тривалих, на шкоду справі, дискусій, постійний острах перед можливими наслідками, пасивність багатьох. Позбавитись негативною спадщини українофілів XIX ст. все ще не вдавалось.

Та як би там не було, свою справу Полтавська громада зробила, і свято відбулось 30-31 серпня 1903 р. Вже сама кількість присутніх, небачена для українських маніфестацій, – 150 делегатів від наддніпрянських офіційних і громадських інституцій, 11 галичан і буковинців, весь цвіт національної інтелігенції, сотні глядачів з числа гостей, мешканців Полтави та навколишніх сіл – переконувала, що відбувається велична і пам'ятна подія. Тут чи не вперше члени організації вдалися до відкритого протесту, котрий, безперечно, мав політичне звучання. Приводом послужила заборона міністра внутрішніх справ виголошувати промови українською мовою (делегатам із Галичини та Буковини, як громадянам іншої держави, це не заборонялось).

Незадовго до свята було проведено кілька таємних нарад – як загальноорганізаційних, так і самих полтавців. Одна з них відбулась напередодні приїзду гостей у М. Кочури на хуторі поблизу Полтави за участю Г. Маркевича, Панаса Мирного і В. Самійленка. Обговорювались план урочистостей, черговість виступів на офіційному засіданні та інше²¹³. Не виключено, що вже тут йшлося про можливу реакцію на обмежувальні заходи адміністрації. Остаточо це питання вирішувалось учасниками свята 29 серпня на двох окремих нарадах – «старших» (під егідою ЗУО) і «молодших» (на чолі з РУП). Той факт, що не вдалося зібратися разом навіть у зв'язку з подією загальнонаціонального значення, для відстоювання спільних інтересів, виразно засвідчив глибоке партійне розмежування в українському русі і крах сподівань на можливу консолідацію його під проводом ЗУО. Збори членів і симпатиків організації, всього до 40 чол., відбулись у М. Дмитрієва. Після бурхливого обговорення форми протесту було вирішено взяти у святі найактивнішу участь, по змозі надати йому «свідомого українського характеру», а в разі заборони виступів українською мовою висловити свою позицію, не подавати вітальні адреси і залишити офіційне засідання. Такий спосіб, як вважалося, «найдужче спричиниться до заманіфестування українства»²¹⁴ перед суспільством. Подібне рішення ухвалили і збори молоді, зрештою відкинувши пропозиції бойкотувати свято, влаштувати демонстрацію тощо²¹⁵.

Намічений план був витриманий повністю. Спершу українською мовою виступили галичани і, можливо, один із наддніпрянців, якого головуєчий, схоже, просто прогавив. А. Жук і С. Єфремов назива-

ли М. Коцюбинського, Д. Донцов – Олену Пчілку²¹⁶, а Д. Дорошенко фактично заперечував їм, вказуючи, що наддніпрянці мали виступати за абеткою, і першою була Г. Андрієвська з Чернігова. Вона була зупинена на півслові, після чого мав місце демарш М. Міхновського (зі сказаного вище очевидно, що це була не його особиста ініціатива, а частина загального плану). Він відмовився виголошувати російською вітальний адрес від харківських українців і передав до президії порожню обкладинку. Б. Грінченко свій адрес порвав (за Д. Дорошенком, так протестував М. Коцюбинський). Відмовилися виступати навіть ті, хто збирався робити це російською. Обурені діями влади учасники пішли з засідання. Офіційна частина була зірвана, але свято продовжувалось²¹⁷.

Це була перша публічна перемога українців над владою, якій не вдалось утримати контроль над ситуацією і примусити їх відступитися від рідної мови. Свято справило величезне враження на присутніх, а через них – і на ширшу громадськість. Учасники урочистостей називали їх «першим великим національним святом на Україні»²¹⁸. З роками усвідомлення його значущості тільки зросло. С. Єфремов у 1913 р. відзначав: «Багато хто з теперішніх свідомих українців початок своєї свідомості рахують од пам'ятного дня – 30-го серпня 1903 р. ...В історії українського руху це був рішуче поворотний момент»²¹⁹. Х. Алчевська через чверть століття згадувала цю подію як одну з найвизначніших у своєму житті: ««Свято для душі», як я його вже тепер величаю, що слід від нього ніколи не щез з моєї пам'яті...»²²⁰. «Думаю, – писав інший учасник свята, – що ніякі «Гасла», ані сотні революційних брошур – ціла подальша робота Р.У.П. не зробила для України, для української ідеї стільки, як оте свято, що його влаштували «старі» українці...»²²¹. Автор цих слів, відомий діяч правого крила українського руху В. Андрієвський, явно несправедливий щодо РУП, але його порівняння дуже показове.

Згодом була відкрита «Школа ім. І. Котляревського», причому з приводу українського напису теж довелося мати клопіт з губернатором. Кошти на неї збрала Полтавська громада переважно з організованих нею вистав і свят, а частину за її наполяганням виділила міська дума. Будинок був зведений у національному стилі за проектом харківського архітектора Є. Сердюка, свідомого українця²²². Крім того, міська дума за наполяганням громадівців подала до Сенату скаргу на дії міністра внутрішніх справ. Сенат скасував заборону і звернув увагу міністра на неправомочний вчинок – але в 1906 р.²²³

Події навколо відкриття пам'ятника І. Котляревському виявили нову для ЗУО рису – здатність публічно заявити протест, піти на відкрите протистояння з владою хоча б у винятковому, надзвичайному випадку. Цей протест був пов'язаний не з політичними, а на-

ціонально-культурними вимогами, але об'єктивно він, як і все, що стосувалося прав поневоленої нації, мав політичне значення. Суспільний резонанс був тим більший, що протестували не якісь екстремісти чи зелені юнаки, а відомі й авторитетні люди, до думки яких прислухались і громадськість, і виборні установи, і адміністрація.

Але це була унікальна подія. В цілому ж практична діяльність ЗУО, сама по собі досить плідна і безумовно корисна передусім з точки зору національного освідомлення, все ж не задовольняла найбільш активні елементи організації. Вочевидь недостатні масштаби роботи та переважно культурницький її зміст не дозволяли сподіватись на помітний прогрес у досягненні жодного з основних завдань національного руху, як-то формування масової національної свідомості, підготовка активних патріотів-борців тощо. Ігнорування соціально-економічних питань укупі з відсутністю безпосередньої роботи в масах прирікали ЗУО на становище організації виключно інтелігентської, позбавленої широкої підтримки, а отже, й політичних перспектив. Ні особисті контакти з селом, ні щире народолобство, ні просте походження й соціальне становище багатьох членів організації не могли в цьому нічого змінити. Не надто міцними виглядали й позиції Загальної організації в суспільному русі. Зв'язок із західноукраїнськими землями був швидше духовним і літературним, ніж організаційним. Розрахунки на консолідацію національного руху на Наддніпрянщині виявились ілюзорними. Утворення перших східноукраїнських партій протягом 1900-1902 рр. не тільки перекреслило таку можливість, а й поставило під сумнів перспективи ЗУО навіть у середовищі національної інтелігенції, оскільки відома молодь практично відмовила їй у підтримці. Крім того, з'явилася загроза відставання від загальноросійського ліберального руху, з яким організація була тісно пов'язана принаймні на персональному рівні і в якому тоді активно відбувався процес ідейно-політичного самовизначення та організаційного структурування²²⁴.

Все це вимагало від ЗУО зміни власного іміджу, визначення нових суспільно-політичних орієнтирів, перебудови всієї роботи, в кінцевому підсумку – трансформації в справжню політичну партію. Така необхідність усвідомлювалася проводом організації з самого початку ХХ ст., але навряд чи достатньо предметно і глибоко. Схоже, справа тоді зводилася до вироблення власної ідеології та програми, що раніше категорично заперечувалось, зміни назви та незначних внутрішньоорганізаційних перетворень. І то вона затяглася на кілька років, демонструючи інертність, неповороткість і безпорадність українських лібералів у питаннях, що вже стали звичними для їхніх європейських і актуальними для російських колег. Серед причин такого становища – непристосованість і неготовність гро-

мад до конспіративної політичної роботи, відсутність кадрів теоретиків і організаторів (яких ніколи не готували), брак єдності й опір новіціям усередині організації.

Як кожне громадське об'єднання, тим більше такого універсального характеру, ЗУО мала у своєму складі людей різних настроїв і поглядів. Для багатьох уже членство в організації було межею сміливості й радикалізму. І в поглядах, і в діях вони мало чим відрізнялись від колишніх і сучасних їм українофілів. Один із таких, Г. Коваленко-Коломацький, і називав себе по-старому українофілом, чим викликав гостру репліку з боку М. Лисенка: «Можу й мушу себе взивати, яко щирий українець, але, крий боже, українофіл. Українофілом може бути великорос, єврей, поляк, але українцеві не приходиться». Він же розпитував М. Лисенка, чи не призведе до покарання читання дозволеного цензурою галицького часопису «Жите і слово»²²⁵. До цієї категорії в Чернігівській громаді можна віднести нічим не примітних С. Василівського, В. Харченка та ін. С. Русова, активно займаючись проблемами народної освіти, залишалась доволі індиферентною щодо національного питання. Натомість О. Шликевич, за свідченням М. Грінченко, сповідував гасло «Україна для українців», Вас. Андрієвський характеризувався нею як «справжній демократ, а Українець певний і непохитний»²²⁶, А. Верзилів – як «певний драгоманівець»²²⁷. Є низка свідчень, що М. Коцюбинський схилився до соціал-демократичної платформи²²⁸. Олена Пчілка, на думку Д. Донцова, «яскраво відбивалася від офіційного українства», кликала до «інтегральної боротьби» за націю і «фактичної (не словесної лише) самостійної української політики», разом з Б. Грінченком належала до ««ізоїв» власної суспільности»²²⁹. Буквально сприймати надто категоричні характеристики, мабуть, не варто, але ідейні розходження всередині громад незаперечні, і тільки розпливчастість ідеології і переважно неполітичний характер практичної діяльності тимчасово забезпечували єдність.

Це добре усвідомлювалось і в організації, принаймні її частиною, що виступала за збереження всеукраїнського характеру ЗУО, проти прийняття програми організації. З нею солідаризувались і ті, хто побоювався будь-якої нелегальної політичної роботи. З іншого боку, для багатьох ставало все очевиднішим, що спроба об'єднати український рух у рамках однієї організації виявилась безперспективною, а омріяний надпартійний характер ЗУО на практиці вилився в безпартійність, організаційну та ідейну аморфність. Тому діяльніші члени громад («молодь», за висловом Є. Чикаленка) при підтримці «патріарха», почесного члена Ради ЗУО М. Лисенка наполягали на перетворенні її у справжню політичну організацію, подібну до партії. Вірішальним кроком у цьому напрямку мало стати вироблення плат-

форми організації, доповнене змінами у її статуті. Наслідком і відображенням переважання нових настроїв стало обрання до Ради представників «молоді» І. Стешенка, С. Єфремова та їхніх однодумців Б. Грінченка і Є. Чикаленка, а також прийняття нового статуту (1901 р.)²³⁰. Новий склад Ради приділяв максимум уваги формуванню основоположних документів, обговоренню їх із представниками місцевих громад. Але у джерелах ця робота відображена тільки глухими згадками й натяками. Так, М. Лисенко у листі від 21 червня 1901 р. інформував І. Шрага про збори у В. Антоновича, де виникла гостра полеміка навколо змін у статуті²³¹. Оскільки жодних роз'яснень не було, очевидно, що лідер Чернігівської громади був добре обізнаний і з суттю проблеми, і з колізіями навколо неї. Подібні питання обговорювались і на з'їзді ЗУО 9-10 серпня 1903 р. в Києві, куди М. Лисенко запрошував «когось із полтавців». У листі їх зміст не розкривався, про це громаду мав проінформувати М. Дмитрієв²³².

Проте інерція культурництва в роботі і громадівства в організації залишалась ще сильною, число прихильників нового курсу зростало повільно. Тож трансформація ЗУО в структуру на кшталт нелегальної партії протікала повільно, мляво і безконфліктно. Лише в 1903 р. з'їзд організації після бурхливих триденних дебатів схвалив проект платформи, вироблений Радою, і доручив їй надрукувати документ у Галичині та розіслати по громадах для обговорення, а також підготувати до наступного з'їзду проект перетворення ЗУО в партію на зразок західноукраїнської УНДП²³³. Ще рік минув у дискусіях, тепер уже переважно на місцевому рівні. Зрештою восени 1904 р. черговий з'їзд перейменував Загальну українську організацію в Українську демократичну партію (УДП) і затвердив її платформу, остаточна редакція якої була опублікована у Львові²³⁴. Реакція старшого покоління на ці зміни була в цілому негативною, через що «почався по всіх Громадах розбрат, чвари, сварки й ворожнеча»²³⁵. У Києві, Одесі, Петербурзі більшість громадівців відійшла від організаційних справ. Ситуація ускладнилася спробою партійної «молоді» народницького напрямку, головним чином киян (Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький та інші) створити окреме політичне об'єднання на більш радикальній платформі. В такому непідходящому стані, розінтегрованою і значною мірою дезорієнтованою УДП вступила в 1905 р.

В цілому ЗУО в перші роки ХХ ст. залишалась напівлегальною культурно-політичною організацією, яка поступово, причому повільно, еволюціонувала в напрямку все більшої політизації своєї діяльності. Вона, як ніяка інша, відображала тогочасний стан українського руху Наддніпрянщини, який вступив до політичної стадії свого розвитку, коли основні завдання попереднього, культурницького

етапу залишалися нерозв'язаними, а отже й актуальними. Дана обставина була об'єктивною основою небажання й неготовності ЗУО до рішучого «стрибка», перетворення на радикальну політичну партію подібно до РУП чи УНП. Але завдяки цьому вона зберегла себе як організація, здатна формулювати, обґрунтовувати й наближати до реалізації загальнонаціональні цілі – без збочення на манівці класової боротьби, як РУП, чи націонал-екстремізму, як УНП.

2.3. Виникнення і перші практичні дії Української народної партії

Ідейно-організаційні витоки українського націоналізму як прорадикальної течії національно-визвольного руху можна відшукати у громадах, гуртках і групах ХІХ ст. Проте першою політичною організацією, яка виписала націоналістичні гасла на своєму прапорі і назавжди зробила їх своїм символом віри, цілеспрямовано вибудувала ідеологію українського націоналізму і боролася за втілення її у життя, була Українська народна партія (УНП). Окремі фрагменти її історії так чи інакше розкриті в сотнях наукових і публіцистичних праць, у мемуарах. Але наукове дослідження цілісного процесу функціонування партії гранично ускладнене відсутністю необхідної джерельної основи. Жоден із відомих діячів УНП не залишив змістовних спогадів; надто бідні на фактичний матеріал її видання; її діяльність, обережна й малоактивна, майже не відображена у жандармських документах.

Точної дати заснування УНП досі не встановлено, достеменно не з'ясовані й обставини її виходу на історичну арену. Утворення УНП в літературі відноситься на 1901 р.²³⁶, 1902 р.²³⁷, на ці два роки чи їх «перелом»²³⁸, 1903 р.²³⁹ Сучасні дослідники, як правило, не критично, без аргументації запозичують ту чи іншу дату або взагалі ухиляються від її визначення²⁴⁰. На нашу думку, УНП виникла навесні 1902 р. Оскільки немає жодних достовірних свідчень про заснування партії, єдиним об'єктивним критерієм залишається практична діяльність. На сьогодні не відомо жодного прояву існування УНП у 1901 р. Перші її видання, зокрема, брошура «Робітницька справа у програмі УНП» (ч. 3) і листівка «Десять заповідей УНП» (ч. 4) припадають на 1902 р.²⁴¹ Листівка поширювалась уже в жовтні²⁴², отже, брошура з'явилась істотно раніше. Слід також узяти до уваги час, котрий мав минути від заснування партії до налагодження видавництва, до того ж за кордоном. Крім того, відома брошура УНП «Робітничє свято 1-го Мая», датована, можливо, теж 1902 р. (не виключено, що 1903 р.)²⁴³. Вона могла бути відповіддю партії на

новину – першотравневі відозви РУП і студентської громади, які вперше з'явилися саме тоді, і в такому разі мала датуватися весною.

На весну 1902 р. вказують і обставини виникнення УНП. Серед дослідників давно дискутується питання про те, на якій основі по-стала партія. Одні вважають, що вона утворилася з вихідців із РУП, незгодних з ідейною еволюцією останньої, інші категорично заперечують будь-який генетичний зв'язок між двома партіями, твердячи про «власну» основу²⁴⁴, треті визнають приєднання вихідців з РУП, але до вже існуючої УНП²⁴⁵, є спроби механічного поєднання кількох версій²⁴⁶. При цьому аргументація, як правило, відсутня, не називаються ні організаційні попередники, з яких нібито виросла УНП, ні рупівці, які начебто перейшли до неї.

Щодо прямих організаційних попередників, то їх просто не існувало. Натомість перехід з РУП до УНП на персональному рівні мав місце. Це авторитетно підтверджують тогочасні матеріали керівних органів РУП-УСДРП: доповідь ЦК РУП Міжнародному соціалістичному конгресу 1904 р. і редакційна передова стаття у спеціальному випуску партійного часопису «Наш голос», присвяченому 10-літньому ювілеєві РУП²⁴⁷. Є також відповідні свідчення безпосередніх учасників подій, активістів РУП В. Дорошенка, В. Садовського, Н. Романович-Ткаченко²⁴⁸, О. Мицюка. Останній навіть натякав на певних осіб – його знайомих²⁴⁹. У мемуаристів була низка причин не називати конкретні прізвища. Це були маловідомі, рядові партійці, бо практично ніхто з активу РУП тоді її не залишив. До того ж з'ясувати час приналежності до РУП часто було не під силу навіть її керівникам. Мав значення і політичний чинник. У 20-30-і рр. ХХ ст., коли публікувалися спогади, багато їх персонажів могли перебувати на радянській території. Тому мемуаристи уникали називати їх, особливо коли це стосувалось таких одіозних для більшовиків організацій, як УНП.

Наявні джерела дають підставу назвати на рівні припущення деякого з вихідців з РУП. Передусім це О. Степаненко, причетність якого спочатку до Харківської «вільної громади», а згодом до УНП неодноразово підтверджена²⁵⁰. Членами або принаймні симпатиками РУП якийсь час були брати Шевченки. Вони відігравали помітну роль у діяльності Харківської Української студентської громади²⁵¹, що знаходилась у цілому під впливом РУП, і з'ясувати, де закінчувалась студентська громада і починалась партійна, було неможливо²⁵². Один із них, Григорій, якимсь передав транспорт літератури РУП О. Мицюку²⁵³ – зрозуміло, що зробити це міг лише член партії. З іншого боку, з 1903 р. вони очолили у громаді так звану «народну» філію (гурток), що була провідником впливу УНП на студентство²⁵⁴. При приналежності до УНП членів Харківської сту-

дентської громади братів Шевченків традиційно згадують мемуаристи (Б. Мартос, Ю. Коллард), а за ними й дослідники.

До них слід додати М. Шаповала. Його спогади засвідчують як роботу на користь РУП, так і тісні зв'язки з керівниками УНП та діяльність у складі її філії – організації «Оборона України»²⁵⁵. Членство М. Шаповала в РУП ще з 1901 р. підтверджують і сучасні біографічні довідники²⁵⁶, а в УНП – свідчення Б. Мартоса, Д. Дорошенка та інших²⁵⁷. Не виключено, що спершу належав до РУП і О. Макаренко – один із співзасновників УНП, фактично друга людина в партії після М. Міхновського. Він прилучився до українського руху ще під час навчання у Петербурзі, брав участь у політичній діяльності, очевидно, в студентській громаді²⁵⁸. У 1901 р. він працював на Харківщині і, за спогадами М. Шаповала, буквально в день їхнього знайомства завів розмову про український рух і його завдання, соціалізм та інше. Наступні їхні зустрічі теж «були святами українського і революційного почуття»²⁵⁹. Характер бесід явно вказує на відповідність поглядів О. Макаренка тогочасній ідеології РУП. До того ж М. Шаповал відзначав, що до РУП його прилучив саме О. Макаренко, а згодом (очевидно, коли створювалась чи задумувалась УНП) він же «не допускав до живого зв'язку з партією»²⁶⁰. Щодо М. Міхновського, то він членом РУП ніколи не був. Це підтверджують як численні спогади, так і сучасні дослідження його біографії²⁶¹. Разом з тим його причетність до історії РУП першого періоду – творами, що стали партійними виданнями, особистими стосунками і впливом – незаперечна.

Навіть цей гіпотетичний і неповний перелік свідчить, що колишні рупівці мали доволі поважне представництво в УНП (особливо враховуючи малочисельність останньої). Але немає жодних підстав говорити про організований, колективний, синхронний їхній вихід із РУП. У цілому ж, говорячи про ці переходи, слід мати на увазі справедливе зауваження С. Шемета, що «в умовах повної конспірації факт приналежності до організації документально доведений чи спростований не може бути»²⁶².

Причина виходу з РУП відома: неприйняття нового партійного курсу, задекларованого в першому числі місячника «Гасло» у березні 1902 р. (що, до речі, є додатковим аргументом на користь нашого датування виникнення УНП). Він полягав у різкому повороті вліво, проголошенні партії «перш усього соціалістичною», фактичному знятті гасла «Самостійна Україна». Останнє маскувалось відмовою від визначення кінцевої мети партії взагалі: «Ся мета, щоб вона не виявляла, є задля нас нічим, рух – усім»²⁶³. Але після випсаного М. Міхновським на прапорі РУП у 1900 р. «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір карпатських аж по кавказькі»²⁶⁴ це було очевидне зречення, що й підтвердили наступні події.

У зв'язку з цим, очевидно, й постало питання про створення нової партії. Раніше такої потреби не було, бо РУП об'єднувала чи, точніше, була покликана об'єднати нечисленні національно-радикальні елементи; не було й кадрів ще для однієї партії. У 1902 р. ситуація змінилась: число молодих українських «політиків» помітно зросло; виникла нагальна потреба зберегти для національної справи раніше проголошені ідеали і людей, які залишались їм вірними. Засобом для цього мала стати нова політична структура – УНП, яка, очевидно, й була створена невдовзі після виходу в світ «Гасла» навесні 1902 р.

У розпорядженні істориків практично немає даних щодо внутрішньої організації УНП, складу та географії її місцевих груп. Головним фундатором і незмінним лідером УНП був М. Міхновський, поряд із яким слід поставити О. Макаренка. Найдіяльнішими членами партійного центру Ю. Коллард називав ще братів Володимира і Сергія Шеметів, Василя і Григорія Шевченків, Олександра і Сергія Макаренків, М. Біленького, Є. Любарського-Письменного, а також О. Степаненка, який «близько стояв»²⁶⁵. Наведений перелік майже буквально повторив (замінивши тільки С. Шемета на його брата Миколу), назвавши його ініціативним осередком, Р. Борис²⁶⁶. Щодо М. Шемета тут явна помилка: у 1902 р. він ще навчався у гімназії і до партії приєднався пізніше. До них Б. Мартос додавав ще В. Розторгуєва, його дружину Н. Шаверневу і М. Шаповала²⁶⁷. Д. Дорошенку були відомі як члени УНП І. Бойко, В. Мізерницький, М. Базькевич²⁶⁸. Партійність останнього Б. Мартос заперечував, посиляючись на його помірковані погляди і критичні висловлювання про М. Міхновського. Але правоту Д. Дорошенка підтверджує вся діяльність М. Базькевича – співзасновника Братства тарасівців, керівника одного з так званих «курнів» – нелегальних структур, близьких до УНП²⁶⁹. За винятком Шеметів та В. Мізерницького, усі інші – харків'яни (за місцем проживання на той момент), що наочно демонструє харківське походження УНП і керівну роль у ній місцевої групи.

Незаперечним є існування на початку ХХ ст. групи УНП у Лубнах. Про неї згадував, зокрема, місцевий український діяч того часу І. Мороз²⁷⁰. Невідомо, чи обмежувався її склад Шеметами, чи були й інші учасники. Ймовірно, партійна група існувала у Прилуках. Сучасники згадували як палких патріотів-самостійників Г. Міхновського (колишнього тарасівця, одного з лідерів київських самостійників, брата М. Міхновського) та Ф. Павловського (тестя М. Шаповала)²⁷¹. Про гуртки в інших населених пунктах Лівобережжя даних немає. Поза межами краю вони з часом з'явилися у Києві, Катеринославі, Одесі. Чисельність УНП оцінюється дослідниками зрідка й обережно – як правило, в кількадесят осіб (без зазначення часу)²⁷². Порівняння з наведеним вище переліком прізвищ

показує, що харківська група була не лише центром, а й кістяком чи основою партії, становила значну її частину – не менше 30-50% її членів. По суті УНП була не партією, а невеликою, майже не помітною для сучасників таємною політичною організацією з мінімальною кількістю місцевих груп, надзвичайно обмеженою реальною соціальною базою (мізерна частка національної інтелігенції). Проте це не є достатньою підставою, щоб оголошувати її, як то робить В. Головаченко, «міфом», приватним проектом М. Міхновського «для набуття зручної трибуни і більшої солідності в пропаганді власних ідей»²⁷³. Зазначені характеристики УНП у тій чи іншій мірі були притаманні більшості українських політичних організацій тієї доби, були, так би мовити, «нормальними для ненормальних умов». Важко сперечатися з тим, що вона «не становила собою політичної партії в загальноприйнятому розумінні цього терміну»²⁷⁴, – але яка з українських партій початку ХХ ст. може цим похвалитися?

Практичні дії УНП, як правило, були локальними, млявими й малоефективними. Важко назвати хоча б один напрям партійної роботи, який би досяг мети чи викликав позитивний громадський резонанс. Найбільш плідною сферою діяльності партії найчастіше називають літературно-видавничу. Проте голосливі заяви про велику кількість надрукованих брошур і відозв²⁷⁵ не витримують перевірки фактами. В сумі їх можна назвати не більше десятка - для трьох років роботи партії це небагато. Без сумніву, якась частка видань партії нам не відома. Але так само правильно й те, що тогочасне суспільство практично зовсім їх не знало. Підтвердженням тому – майже цілком відсутність згадок про літературу УНП у поліцейських повідомленнях. Відомо всього кілька фактів поширення її на Лівобережжі. Мабуть, партії бракувало як розповсюджувачів, так і самої літератури, щоб доносити свої ідеї до більш широкого загалу.

Брошури УНП даного періоду були виявлені поліцією всього двічі. У О. Степаненка при арешті в 1903 р. була знайдена брошура, занесена в протокол обшуку під назвою «Робітницька справа або що треба знати і пам'ятати кожному робітникові»²⁷⁶. Причетність О. Степаненка до УНП, подібність назви до відомого видання «Робітницька справа у програмі УНП», відсутність такої брошури серед видань інших організацій вказують на її партійну приналежність. Цікаво було б з'ясувати, чим викликана різниця в назвах. Можливо, це різні варіанти брошури, але не виключена й помилка у відтворенні назви. За подібних обставин у активіста УСДРП Б. Юр'єва-Пековця в Полтаві в 1910 р. була вилучена гектографована прокламація УНП на 5 аркушах «Праздник робочих 1 Мая»²⁷⁷. Очевидно, малась на увазі брошура «Робітниче свято 1-го Мая».

У зв'язку з цим, очевидно, й постало питання про створення нової партії. Раніше такої потреби не було, бо РУП об'єднувала чи, точніше, була покликана об'єднати нечисленні національно-радикальні елементи; не було й кадрів ще для однієї партії. У 1902 р. ситуація змінилась: число молодих українських «політиків» помітно зросло; виникла нагальна потреба зберегти для національної справи раніше проголошені ідеали і людей, які залишались їм вірними. Засобом для цього мала стати нова політична структура – УНП, яка, очевидно, й була створена невдовзі після виходу в світ «Гасла» навесні 1902 р.

У розпорядженні істориків практично немає даних щодо внутрішньої організації УНП, складу та географії її місцевих груп. Головним фундатором і незмінним лідером УНП був М. Міхновський, поряд із яким слід поставити О. Макаренка. Найдіяльнішими членами партійного центру Ю. Коллард називав ще братів Володимира і Сергія Шеметів, Василя і Григорія Шевченків, Олександра і Сергія Макаренків, М. Біленького, Є. Любарського-Письменного, а також О. Степаненка, який «близько стояв»²⁶⁵. Наведений перелік майже буквально повторив (замінивши тільки С. Шемета на його брата Миколу), назвавши його ініціативним осередком, Р. Борис²⁶⁶. Щодо М. Шемета тут явна помилка: у 1902 р. він ще навчався у гімназії і до партії приєднався пізніше. До них Б. Мартос додавав ще В. Розторгуєва, його дружину Н. Шаверневу і М. Шаповала²⁶⁷. Д. Дорошенку були відомі як члени УНП І. Бойко, В. Мізерницький, М. Базькевич²⁶⁸. Партійність останнього Б. Мартос заперечував, посиляючись на його помірковані погляди і критичні висловлювання про М. Міхновського. Але правоту Д. Дорошенка підтверджує вся діяльність М. Базькевича – співзасновника Братства тарасівців, керівника одного з так званих «курнів» – нелегальних структур, близьких до УНП²⁶⁹. За винятком Шеметів та В. Мізерницького, усі інші – харків'яни (за місцем проживання на той момент), що наочно демонструє харківське походження УНП і керівну роль у ній місцевої групи.

Незаперечним є існування на початку ХХ ст. групи УНП у Лубнах. Про неї згадував, зокрема, місцевий український діяч того часу І. Мороз²⁷⁰. Невідомо, чи обмежувався її склад Шеметами, чи були й інші учасники. Ймовірно, партійна група існувала у Прилуках. Сучасники згадували як палких патріотів-самостійників Г. Міхновського (колишнього тарасівця, одного з лідерів київських самостійників, брата М. Міхновського) та Ф. Павловського (тестя М. Шаповала)²⁷¹. Про гуртки в інших населених пунктах Лівобережжя даних немає. Поза межами краю вони з часом з'явилися у Києві, Катеринославі, Одесі. Чисельність УНП оцінюється дослідниками зрідка й обережно – як правило, в кількадесят осіб (без зазначення часу)²⁷². Порівняння з наведеним вище переліком прізвищ

показує, що харківська група була не лише центром, а й кістяком чи основою партії, становила значну її частину – не менше 30-50% її членів. По суті УНП була не партією, а невеликою, майже не помітною для сучасників тасмною політичною організацією з мінімальною кількістю місцевих груп, надзвичайно обмеженою реальною соціальною базою (мізерна частка національної інтелігенції). Проте це не є достатньою підставою, щоб оголошувати її, як то робить В. Головченко, «міфом», приватним проектом М. Міхновського «для набуття зручної трибуни і більшої солідності в пропаганді власних ідей»²⁷³. Зазначені характеристики УНП у тій чи іншій мірі були притаманні більшості українських політичних організацій тієї доби, були, так би мовити, «нормальними для ненормальних умов». Важко сперечатися з тим, що вона «не становила собою політичної партії в загальноприйнятому розумінні цього терміну»²⁷⁴, – але яка з українських партій початку ХХ ст. може цим похвалитися?

Практичні дії УНП, як правило, були локальними, млявими й малоефективними. Важко назвати хоча б один напрям партійної роботи, який би досяг мети чи викликав позитивний громадський резонанс. Найбільш плідною сферою діяльності партії найчастіше називають літературно-видавничу. Проте голослівні заяви про велику кількість надрукованих брошур і відозв²⁷⁵ не витримують перевірки фактами. В сумі їх можна назвати не більше десятка - для трьох років роботи партії це небагато. Без сумніву, якась частка видань партії нам не відома. Але так само правильно й те, що тогочасне суспільство практично зовсім їх не знало. Підтвердженням тому – майже цілком відсутність згадок про літературу УНП у поліцейських повідомленнях. Відомо всього кілька фактів поширення її на Лівобережжі. Мабуть, партії бракувало як розповсюджувачів, так і самої літератури, щоб доносити свої ідеї до більш широкого загалу.

Брошури УНП даного періоду були виявлені поліцією всього двічі. У О. Степаненка при арешті в 1903 р. була знайдена брошура, занесена в протокол обшуку під назвою «Робітницька справа або що треба знати і пам'ятати кожному робітникові»²⁷⁶. Причетність О. Степаненка до УНП, подібність назви до відомого видання «Робітницька справа у програмі УНП», відсутність такої брошури серед видань інших організацій вказують на її партійну приналежність. Цікаво було б з'ясувати, чим викликана різниця в назвах. Можливо, це різні варіанти брошури, але не виключена й помилка у відтворенні назви. За подібних обставин у активіста УСДРП Б. Юр'єва-Пековця в Полтаві в 1910 р. була вилучена гектографована прокламація УНП на 5 аркушах «Праздник робочих 1 Мая»²⁷⁷. Очевидно, малась на увазі брошура «Робітниче свято 1-го Мая».

Показово, що в обох випадках власниками брошур були партійні діячі – мабуть, у цьому середовищі вони переважно й обертались.

Схоже становище і з листівками. Маємо лише по одному факту поширення в Харкові прокламацій «Десять заповідей УНП» (жовтень 1902 р.), «Люди добрі!» (червень 1904 р.) і «Цієї ночі зривано...» (жовтень 1904 р.)²⁷⁸. Остання, крім того, була розіслана поштою в різні міста України, але виключно представникам влади. У розпорядженні А. Жука була ще відозва УНП про значення професійних організацій робітництва, датована 1903 р.²⁷⁹ Спеціальної уваги заслуговує листівка «Ой високо сонце сходить, низенько заходить». Вона має реквізити «Товариство українських революціонерів, Умань, 1903 р., власна друкарня». Але за винятком дати, все інше викликає сумнів. У літературі немає жодних свідчень ні про згадане Товариство, яке б мусило бути досить потужним, щоб мати свою друкарню, ні про Умань як осередок українського руху. Зміст листівки витриманий у стилі й дусі ідеології УНП – з поясненням, що таке Україна, екскурсом у її минуле, ідеалізацією козаччини та домосковських часів, роз'ясненням ролі Переяславського договору 1654 р. і головне – з закличками до загальнонаціональної згоди та вигнання «з батьківської хати чужих нахабних людей», підготовки до «слухного часу», який пов'язувався з 250-річчям «московської неволі»²⁸⁰. Очевидно, що текст зовсім не вписується в тогочасну ідеологію РУП, якій інколи приписують листівку²⁸¹. Авторство Товариства тим більш сумнівне, що ніяких революційних гасел відозва не містить. Крім того, Б. Мартос згадував, що бачив її у В. Шемета, причому розмножену на мімеографі, з численними дефектами, і пов'язував цей факт з поганим станом друкарні й необхідністю відвезти типографський шрифт до Катеринослава²⁸². Не виключено, що саме в Катеринославі листівка й друкувалась: відома ще одна прокламація з аналогічними реквізитами про київський страйк 1903 р. з доповненням про страйк у Катеринославі, причому вона була видана практично відразу після описуваних подій. Варто додати, що Б. Мартос і Ю. Коллард, який допомагав йому діставати шрифт, перебували в близьких стосунках відповідно з В. Шеметом і М. Міхновським. Підсумовуючи все це, можна припустити, що або листівка була видана організацією (можливо, Катеринославською) УНП і зазначені вихідні дані були фальшивими, щоб ввести в оману поліцію; або ж, що сумнівно, це справді зробило невідоме Товариство, пов'язане з партією. Члени УНП (можливо, Лубенська група і особисто В. Шемет) напевне були причетними до її написання, розмноження й поширення. До речі, на Лівобережжі листівка була зафіксована тільки в Лубенському (в основному) та сусідньому Миргородському повітах.

З усього сказаного випливають принаймні два важливі висновки: партії вдалося «поставити» нелегальну друкарню; підтверджується співробітництво з УНП окремих членів не лише студентських громад, а й РУП. Що стосується друкарні, то про її роботу більше нічого невідомо. Швидше за все, вона з невідомих причин незабаром припинила існування. У зв'язку з цим привертає увагу такий факт: у тому ж році член Харківського комітету РУП П. Андрієвський їздив до Катеринослава за якоюсь друкарнею²⁸³. Він міг бути ніяк не пов'язаний з вищесказаним, але не виключено, що це відлуння фіналу всієї справи: Харківський комітет, дізнавшись, що відвезений до Катеринослава Б. Мартосом шрифт потрапив «не в ті» руки, вирішив його повернути.

Можливо, УНП належали ще дві листівки, які були зафіксовані поліцією в 1903 р. у Кобеляцькому й Лубенському повітах Полтавщини. На таку думку наводять їхні назви (більше ніякої інформації про них немає): «До рідних земляків українців» та «Ми, українці, живемо...»²⁸⁴. Вживання етноніму, звернення до всієї нації не зустрічаються у виданнях РУП, які складали абсолютну більшість нелегальної української літератури. А крім неї, з українських організацій на Лівобережжі тоді поширювала свої відозви тільки УНП, для якої подібна лексика якраз характерна.

Крім видання й поширення літератури, можна виділити, і то досить умовно, хіба ще один помітний і тривалий напрям діяльності УНП – взаємодія з іншими українськими об'єднаннями. Як нечисленна, непопулярна й глибоко законспірована організація, УНП була змушена працювати через них, щоб мати змогу пропагувати власні ідеї, шукати прихильників, здійснювати публічні акції тощо. Особлива увага приділялась молоді, що давало певні результати. Вище вже йшлося про авторитет М. Міхновського в Харківській студентській громаді. По мірі втягування громади в орбіту РУП і лівіння останньої він зменшувався, але залишався доволі помітним, принаймні щодо частини студентів. І хоча студентські громади в цілому відкинули ідеологію УНП, оскільки вона, як було зазначено в резолюції IV з'їзду Українських студентських громад (1904 р.), «в основу свого напряму кладе розбудження національної ненависті»²⁸⁵, для багатьох харківських громадівців слово М. Міхновського, як і раніше, важило багато. Не випадково саме до нього звернувся за допомогою О. Коваленко під час конфлікту в Харківській «вільній громаді» РУП узимку 1902-1903 рр., а складені ними листівки підтримала значна частина студентів. Коли ж Б. Камінський, свого часу приятель М. Міхновського, був ним ображений і ультимативно зажадав не допускати того на зібрання студентської громади, погрожуючи навіть вийти з її складу, то підтримки не дістав²⁸⁶.

Всередині громади партію представляли брати Шевченки, котрі очолювали «народну» філію.

В. Шемет був близьким до Лубенської «вільної громади» - поліція навіть вважала його членом РУП. На праві крило Харківської «вільної громади» мали вплив М. Міхновський і О. Макаренко. Щоб зберегти його представників для національного руху і залучити їх на свій бік, М. Міхновський під час вищезгаданого конфлікту на початку 1903 р. зніціював створення Української партії соціалістичної (УПС, не плутати з УСП – Українською соціалістичною партією Б. Ярошевського). Щоправда, Ю. Коллард вважав її ініціатором В. Розторгуєва. Але не схоже, щоб цей помічник М. Міхновського відіграв самостійну роль - він міг бути тільки виконавцем. У заснуванні партії також взяли участь Н. Шавернева, М. Базькевич, О. Степаненко, Г. Чубенко; ініціативні збори відвідували Ю. Коллард та деякі інші члени студентської громади²⁸⁷. УПС мала стати своєрідною негласною філією УНП з більш привабливими й популярними гаслами. Взірцем для її програми, за словами Ю. Колларда, була взята програма Польської партії соціалістичної, пристосована до українських обставин. На наш погляд, не обійшлося й без використання «Нарису програми УСП», створеного в 1900 р. на тій же основі. Програма УПС вироблялась і обговорювалась протягом двох місяців, після чого була розмножена на гектографі. Цим, власне кажучи, діяльність нової партії і обмежилась. Не знайшовши підтримки, вона припинила своє існування ще на стадії формування. В цьому, до речі, теж далася взнаки характерна для УНП незадовільна організаторська робота.

Втім, достовірність свідчень Ю. Колларда щодо УПС може викликати певні сумніви. Вони спричинені вже самою унікальністю інформації (попри наявність цілої низки ґрунтовних спогадів лідерів студентської громади), незрозумілою подібністю назви та програмної основи створеної партії до УСП. Але є аргументи й на користь Ю. Колларда. На наш погляд, схожість з партією Б. Ярошевського свідомо планувалась. Нова партія в силу поставлених перед нею завдань мусила пристосовуватись до тогочасних настроїв. Тож її засновникам могло видатись доцільним мімікрувати (з певними відмінностями) під уже готові, апробовані українською молоддю програмні засади та організаційну структуру. Схильність до створення формально не пов'язаних з УНП, а фактично напівпартійних, «дочірніх» об'єднань її лідери демонстрували згодом неодноразово. Нарешті, у О. Степаненка на початку 1904 р. було вилучено написаний ним рукопис, що починався словами: «Перше ніж перейти до висловлення практичної програми У.С.П.» (поліція помилково вважала його програмою РУП)²⁸⁸. Існування

цього документа доводить, що УПС таки створювалась, і одним із авторів її програми був О. Степаненко.

У 1904 р. була зроблена спроба створити іншу формально непартійну групу, відому під назвою «Оборона України». Обставини її появи висвітлювались здебільшого в апологетичній щодо УНП літературі, суперечливо і, зрозуміло, тенденційно. П. Мірчук відносив утворення групи на 1903 р. і пов'язував це з цілеспрямованою роботою М. Міхновського, яка нібито мала місце, по формуванню всередині УНП «бойової» структури з завданням протидіяти урядовим репресіям, чинити терористичні акції, навіть готувати всеукраїнське повстання²⁸⁹. З ним солідарні Т. Герашенко і З. Книш²⁹⁰. За іншою версією, виникнення «Оборони України» стало наслідком розколу в УНП і виходу з її складу в 1904 р. частини молоді, що наповігала на невідкладному здійсненні «революційно-бойових» заходів²⁹¹.

Джерела свідчать про незаперечну близькість до групи і підтримку її дій з боку М. Міхновського, тим самим спростовуючи будь-які твердження про розкол в УНП чи відсутність зв'язку між нею і групою. З іншого боку, вважати, що «Оборона України» створювалась планомерно й була справжньою бойовою організацією, теж немає достатніх підстав. Не випадково жоден із біографів М. Міхновського не розкриває його «цілеспрямованої роботи» в цьому напрямку – її просто не було. Про діяльність «Оборони України» джерела й література теж, як правило, мовчать, за винятком «замаху» на пам'ятник О. Пушкіну в Харкові. Інколи їй приписують акції в Києві та Полтаві в 1906-1909 рр., але без належної аргументації і посилань на джерела²⁹². Не виключено також, що в даному випадку плутають дві різні групи. Справа в тім, що експропріаційно-терористична група з подібною назвою (у різних джерелах – «Оборона України» або «Українська народна оборона») діяла в період революції 1905-1907 рр. на території Київщини та Чернігівщини²⁹³. Нічого не писав про причетність харківської «Оборони України» до згаданих подій 1906-1909 рр. М. Шаповал. З його спогадів випливає, що всього три особи: він, О. Шевченко і С. Макаренко – утворювали «комітет, який ми звали «Оборона України», а його діяльність обмежувалась виключно харківським епізодом 1904 р.²⁹⁴ Отже, ніякої постійної «бойової» структури не існувало. З іншого боку, є незаперечним, що група діяла не самостійно, а як підрозділ УНП. Вже йшлося про зв'язки групи з М. Міхновським і приналежність М. Шаповала й С. Макаренка до партії. Що стосується О. Шевченка, то вже згадувані діячі УНП брати Шевченки мали інші імена, але тут могла вкратися й неточність (та й навряд чи було багато Шевченків серед харківських студентів-націоналістів). Б. Мартос прямо вказує

вав на причетність братів Шевченків до підриву пам'ятника²⁹⁵. Один із них мав бути студент-технолог Олександр.

З нашого погляду, група «Оборона України» створювалася спеціально для однієї акції, якою й стала спроба висадити в повітря пам'ятник О. Пушкіну. Тільки згодом народилася легенда про наміри підриву царських пам'ятників в університетських містах України, яку нам уже доводилося спростовувати²⁹⁶. Безпосередні спонукальні мотиви неординарного вчинку криються в обставинах 1904 р. Якраз виповнився 250-річний ювілей Переяславської ради. Суспільно-політичні сили країни по-різному зустрічали річницю й оцінювали значення цієї події. Українські націоналісти вирішили протиставити пишному офіційному святкуванню «возз'єднання» гучний акт протесту проти забуття царським урядом умов Переяславського договору і національного гноблення українського народу. Вибір об'єкту для акції її виконавці мотивували тим, що О. Пушкін – співець єдиної неподільної Росії, фальсифікатор образу І. Мазепи і як такий непотрібний і шкідливий для України. Але не тільки і не стільки зміст творчості поета був причиною. В 1904 р. виповнилось 90 років з дня народження Т. Шевченка. Не один рік українці доби- вались дозволу на спорудження пам'ятника Великому Кобзареві. Таку пропозицію висловлював на засіданні Харківської міської думи й М. Міхновський²⁹⁷. Та в царській Росії це виявилось нездійс- ненним. Тож неважко уявити, що відчувала радикальна українська молодь, коли в травні 1904 р., майже одночасно з ювілеєм Т. Шевченка, в Харкові було споруджено пам'ятник О. Пушкіну. «Я був переко- наний, – згадував М. Шаповал, – що доки нема в Україні пам'ятника Шевченку – не може стояти ніякий інший»²⁹⁸. Антитеза «наш Шев- ченко – ваш Пушкін» підказала, як висловити протест, а згодом стала однією з основних сюжетних ліній листівки «Оборони Украї- ни» з приводу вибуху.

Акція була здійснена в ніч з 30 на 31 жовтня 1904 р. Попри силь- ний вибух, пам'ятник постраждав мало²⁹⁹. Сучасники згадували, що по вулицях міста розкидали листівки з мотивацією «замаху»; крім того, їх розіслали поштою в різні міста України, причому особам, які посідали високе службове становище³⁰⁰. Реакція на вибух як харківської громадськості, так і українських партій була негатив- ною³⁰¹. Зате М. Міхновський був настільки задоволений акцією, що наступного дня привселюдно розцілював його виконавців в універ- ситетському саду³⁰². Але згодом навіть партійні історики відмови- лись від його схвалення: «Ані хвалити, ані гудити цей вчинок нема чого... Це був вибух національної розпачі»³⁰³. М. Шаповал пізніше шкодував, що об'єктом вибуху був обраний пам'ятник О. Пушкіну³⁰⁴. З нашого погляду, харківська подія має бути розці-

нена як акт вандалізму, безглуздий вияв національного екстремізму. Але організатори вибуху заслуговують не лише на осуд, а й на розу- міння. На антинародну імперську політику вони вважали за можливе і навіть необхідне відповісти якнайрадикальнішими діями, не рахую- чись із загальноприйнятими нормами моралі, цивілізованості. На по- дібних засадах, до речі, ґрунтувалась і практика російських лівих та правих екстремістів. Харківським епізодом і обмежується «бойова» діяльність як «Оборони України», так і УНП. Це свідчить про слаб- кість партії і великий розрив між її полум'яними гаслами та практич- ними діями. Тож говорити, що вона використовувала в той період «більш рішучі силові методи боротьби»³⁰⁵, немає підстав.

З політичних виступів, спланованих партією, можна назвати лише один, і то не здійснений. Він припадає на 1904 р. і був спря- мований проти російсько-японської війни, що розпочалась. Перед- бачалося залучити широкі кола української громадськості з різних міст України до розробки й підписання загальноукраїнської резо- люції протесту. Ініціативні збори у складі партійних активістів і симпатиків М. Міхновського, М. Біленького, М. Базькевича, по- дружжя Розторгуєвих, Г. Чубенка, Ю. Колларда та інших ухвалили текст, складений, можливо, М. Міхновським. Але ці плани стали відомі поліції, про що дізнався М. Міхновський і доклав зусиль, аби згорнути акцію³⁰⁶. Крім того, у травні 1904 р. УНП видала й поши- рювала в Харкові листівку «Люди добрі!», в якій антивоєнні мотиви були використані для традиційного зображення національного гноб- лення з боку самодержавства і «москалів» узагалі³⁰⁷.

Поза цим громадське звучання мали виступи членів партії на захист української мови, яким був притаманний демонстративний і загострений характер. Найбільш яскравий приклад такого роду – відо- мий демарш М. Міхновського на відкритті пам'ятника І. Котлярев- ському в Полтаві в 1903 р. Значною мірою саме завдяки йому забо- рона вживання української мови на святі дістала гідну відсіч, викли-кала першу в Росії публічну масову акцію протесту проти національ- ного гноблення українського народу. Заслугове на згадку і підкрес- лено шанобливе ставлення до української мови, принципове постійне вживання її в повсякденному житті, що було правилом для багатьох членів УНП. Вірогідно, що основоположники партії М. Міхновський і В. Шемет перенесли цю традицію з Братства тарасівців. Неухильне дотримання її вражало не лише російськомовне оточення, а й україн- ських діячів. Так, галицький соціал-демократ Л. Ганкевич відзначав, що В. Шемет «ніде й ніколи, ні в приватному, ні в публічному житті не говорив інакше, як по-українськи»³⁰⁸. Майже буквально те саме про М. Міхновського повторила К. Антонович³⁰⁹. О. Макаренко до

прислуги «говорив тільки російською, а з рівними – тільки українською, щоб у такий спосіб показати, що панською мовою на Україні є українська, а мужицькою, нижчою – московська»³¹⁰.

В цілому практична діяльність УНП була малопродуктивною і малопомітною. Серед причин цього – малочисельність партії, надмірна, несумісна з масовою роботою законспірованість, зумовлена непопулярністю ідеології відсутність серйозної підтримки. Негативно позначились і деякі особисті якості М. Міхновського, котрі за його монопольного становища та ще в такому вузькому колі однодумців особливо кидалися у вічі. Попри нестримне вихвалання лідера УНП біографами-апологетами, є незаперечною наявність у його характері низки вад, особливо небажаних для політичного діяча. Мав гарячий і доволі-таки неприсмний, грубий характер³¹¹, завдяки чому посварився не тільки практично з усіма провідниками українського руху³¹², а і з багатьма своїми приятелями³¹³. Про те, наскільки недоліки М. Міхновського відштовхували від нього потенційних союзників, шкодили його власним заходам, свідчать слова Є. Чикаленка: «Як тяжко з цією людиною розмовляти і, не дай боже, ще й працювати разом...»³¹⁴. Ще виразніше окреслив залежність між особистими якостями лідера УНП і результатами його діяльності М. Грушевський: «Нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність у поведінці, неперебірливість в засобах і брутальність – все се насторожувало до нього українське оточення і звичайно викликало контрманеври його заходам»³¹⁵. Не додавало Міхновському популярності й те, що завжди тримався зверхньо, намагався виглядати аристократом. За це Д. Антонович називав його «сальоновим» націоналістом³¹⁶, а Б. Мартос – «франтом до снобізму». Останній писав і про «не дуже глибокий зміст думок» та інтелектуальну малорозвиненість М. Міхновського³¹⁷. Тут хоч і очевидне перебільшення, але не все неправда, бо навіть близький до лідера УНП О. Коваленко відзначав його недостатню теоретичну підготовку: «Поруч з безперечною оригінальністю думок, була цілковита хатичність поглядів»³¹⁸. Знайомі з М. Міхновським українські діячі, навіть його приятелі підкреслювали велику відстань між його планами і практичними діями: «...Був типовим українським інтелігентом кінця минулого віку з широкими, але подекуди фантастичними проектами, здійснення яких у життя він часто залишав на інших»³¹⁹; «своїх сміливих думок і починів не умів у відповідний спосіб переводити в життя...»³²⁰. Пригаманні М. Міхновському невміння співпрацювати з людьми, слабкість політичного прорахунку, нехїть до копїткої повсякденної роботи теж обумовлювали несистематичність і неефективність роботи партії, що, як ніяка інша, залежала від свого лідера.

Значення, заслуги УНП, як і інших дрібних партій, лежать головним чином не в площині практичної роботи серед населення, а у збагаченні спектру національного руху, розвитку його ідеології, української суспільно-політичної думки. Партія посїла правий фланг українського руху, врівноваживши лївих і поміркованих, єдина в ті роки неухильно відстоювала курс на політичну незалежність України, протистояла занедбанню національного питання й захопленню соціалістичними доктринами лївих та ігноруванню безпосередньої політичної боротьби лїбералів.

Таким чином, протягом 1900-1904 рр. відбувся перехід до партійної форми організації українського руху, в основному склався спектр національних політичних партій. Лівобережжя було місцем виникнення і початкового формування РУП і УНП, серцевиною як лїво-, так і праворадикальної течії національного руху. Місцеві громади відіграли важливу роль у процесі трансформації Загальної української організації в УДП та у збереженні новоствореної партії від розвалу. В регіоні склалася постійно діюча мережа українських осередків (найбільш густа на Полтавщині), вплив якої, крім інтелігенції, поширився й на селянство та, меншою мірою, робїтництво. Їхня діяльність стала набувати нових форм і змісту: гурткова робота – поєднуватися з масовими виступами; пропаганда, популяризація партійних ідей – з агїтацією; мирні засоби боротьби – з силовими акціями. За рівнем організаційного розвитку, масштабами практичної діяльності та зв'язками з населенням українські партії на той час мало в чому поступалися місцевим відгалуженням своїх російських «аналогів», а то й випереджали їх – у створенні політичних партій націоналістичного і лїберально-демократичного характеру, в роботі серед селянства.

РОЗДІЛ ІІІ

ЛІВОБЕРЕЖНІ ОСЕРЕДКИ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.

3.1. Організаційний розвиток та революційна робота РУП-УСДРП

Початок революції 1905-1907 рр. викликав потужне піднесення політичного руху в Російській імперії. Масові виступи селян, робітників та інтелігенції створили як ніколи сприятливий ґрунт для діяльності опозиційних організацій, змусили уряд удатись до оборонної тактики, лавірування, поступок і реформ. Але скористатися ситуацією треба було зуміти.

На початок 1905 р. РУП ще не пододала негативні наслідки попередніх провалів і розколу на «невідбутому» з'їзді. Проте вони позначились головним чином на верхівці партії та «вільних громад», значно менше зачепивши середню й низову ланки партійних структур. Завдяки цьому вдалося зберегти майже всі партійні організації, які відразу включились у революційні події. Першочергове завдання полягало в тому, щоб, скориставшись сприятливою ситуацією, зміцнити партійні ряди, посилити свій вплив на маси, повести їх за собою. Про результативність роботи в цьому напрямку свідчить якісне зміцнення партійних організацій, що виявилось в істотному збільшенні їх кількості та зростанні чисельності членів РУП, розширенні і структуруванні партійної мережі.

Як і раніше, основні партійні сили зосереджувались у «вільних громадах». У зв'язку зі зростанням кількості членів та появою нових організаційних відгалужень зазнали змін функції і структура громад. Якщо в передреволюційні роки вони безпосередньо керували місцевими організаціями і групами свого району, то в 1905 р. їхня діяльність стала більш диференційованою. «Вільні громади» з регіональних об'єднань трансформувалися в міські організації, а їхні комітети стали поєднувати функції губерньського і місцевого центрів. Вони вели всю партійну роботу у своєму місті і найближчій окрузі (як правило, в однойменному повіті); здійснювали загальне керівництво повітовими комітетами; обслуговували так звані «культурними силами» (досвідченими пропагандистами, агітаторами, організаторами) весь район. Крапку в цьому процесі по-

ставив ІІ з'їзд РУП, який ухвалив статут партії та резолюції «Про місцеві організації» і «Про крайові організації». З їх прийняттям існування «вільних громад» і саме це поняття втрачало сенс. Основою РУП відтепер ставали місцеві організації (як правило, на повітовому рівні), які об'єднувалися в автономні крайові (губернські) організації на чолі з відповідними комітетами (на Лівобережжі їх було чотири, за районами «вільних громад»).

Простежити процес організаційної перебудови партії надзвичайно складно, оскільки наявні джерела містять надто мало відомостей про структуру її осередків (у літературі вони відсутні взагалі). Здійснена нами спроба реконструкції безздоганна й неповна, та все ж, на думку автора, достатньо інформативна. Схеми 1-2, складені на основі звітів комітетів на «екстремому» з'їзді РУП (червень 1905 р.)¹, засвідчують елементарну дворівневу структуру ієрархічних зв'язків (комітет – групи). Полтавський комітет безпосередньо керував як міськими гуртками, так і сільськими та Кобеляцькою групами.

Схема 1

«Вільна громада на Чернігівщині» подала відомості тільки про гуртки в Ніжині. Цілком можливо, що вона і справді тоді тимчасово втратила зв'язок зі своїм районом, де такі організації, як Прилуцька, сільська в Остерському повіті, були розгромлені в 1904 р., а нові ще не оформились.

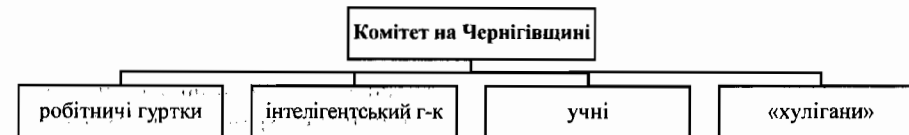

Схема 2

Схема 3 фіксує помітно складнішу, багаторівневу структуру цієї «вільної громади», яка склалась протягом літніх місяців². Розрос-

тання й ускладнення міських підрозділів ясно вказує на все більшу концентрацію зусиль організації саме в Ніжині. Робота ж у повітах явно перекладена на місцеві організації.

Схема 3

Ще переконливіше це демонструє схема 4, що відображає основні елементи Полтавської організації в 1906-1907 рр.

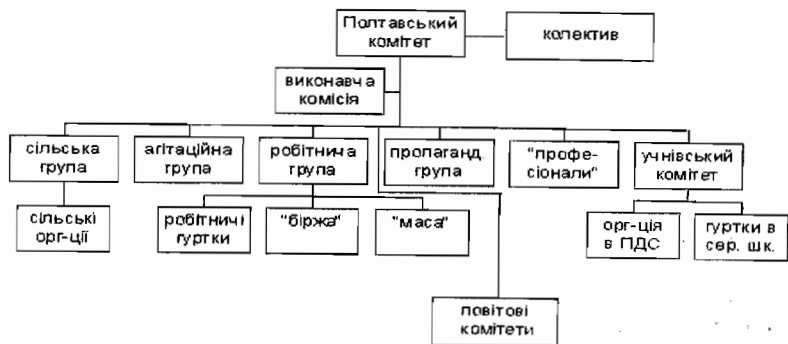

Схема 4

Полтавський комітет, який отримав статус крайового, цілком звільнився від безпосереднього керівництва гуртками. Натомість він об'єднував і спрямовував діяльність повітових комітетів і власних функціональних і профільних груп, на які перекладалась уся робота в низових організаціях. Повноваження крайового комітету поширювались не лише на східну частину губернії (колишній район Полтавської «вільної громади»), а й на район Лубенського комітету,

що було пов'язано і з ослабленням останнього, і з удосконаленням партійної структури. Функціональні групи створювались за напрямками діяльності: агітаційна, пропагандистська, «професіонали» (організаторська). Профільні групи – сільська, робітничі й учнівська – керували відповідними організаціями й гуртками Полтави й повіту. Фактично сільська група виконувала функції повітового, а робітничі й учнівська – міського комітету. Згодом їх став виконувати спеціально створений місцевий (міський) комітет³. Пізніше, згідно «Статуту сільської організації» Полтавського комітету, сільська група мала взяти на себе зв'язки з відповідними організаціями всієї губернії, але наскільки це було реалізовано - невідомо.

Перебудова відбувалась і в Лубенській та Харківській організаціях. Матеріали «екстреного» з'їзду зафіксували, крім комітетів, у Лубнах – наявність групи агітаторів, 2 селянських організацій у повіті і 2 підорганізацій у місті, у Харкові – групи пропагандистів, учнівської та 2 приміських робітничих організацій. Проте наприкінці 1905 – в 1906 рр. становище в обох організаціях ускладнилось унаслідок репресій, внутрішньої боротьби та виходу з партії ряду провідних діячів. Тому перебудова тут не набула завершеного вигляду, крім того, вони не змогли належним чином виконати покладені на них функції крайових комітетів.

Протягом 1905 і частково 1906 рр. організації РУП-УСДРП на чолі з комітетами виникли в багатьох повітових містах Лівобережжя. В одних випадках (переважно на Полтавщині) вони сформувались на основі партійних груп, що існували тут раніше, в інших – створювались заново, помітно розширивши географію партійних осередків. Вважаємо за доцільне називати їх повітовими (хоч цей термін і не притаманний тогочасним партійним документам) – виходячи з їхнього місцезнаходження та виконуваних функцій. У роки революції такі організації (рахуючи й крайові) існували у 12 повітах Полтавщини, 6 – Чернігівщини, 1 – Харківщини. Це підтверджується їхніми документами (зокрема, атрибутикою видань – підписами й печатками), матеріалами преси та поліції, мемуарами. Всього на Лівобережжі організації РУП-УСДРП існували у 19 повітах із 41, що становить майже половину (46%) їх загальної кількості. Найщільніша мережа їх була на Полтавщині – у 80% повітів, що зайвий раз підкреслює її роль в українському русі. Значно рідшою вона була на Чернігівщині – в 6 повітах із 15 (40%). Це можна пояснити передусім меншими можливостями і, зокрема, слабшим кадровим ресурсом Ніжинського комітету, надто широкою територією діяльності, особливостями етнічного складу населення. Та найбільш несприятливою виявилася Харківщина: крім губернського міста, в жодному іншому не вдалося створити партійну організацію.

Свою роль відіграли особливості губернії, пов'язані з її прикордонним становищем і відповідним складом населення. Але навряд чи вони були визначальними. Порівняння з Чернігівщиною це підтверджує. Корінь проблеми доцільно шукати в діяльності Харківської «вільної громади». Як у передреволюційний час, так і в роки революції вона фокусувала свою увагу головним чином на загальнопартійних проблемах, літературно-видавничій діяльності і мало займалась організаційною сферою. Це було пов'язано і з особливим («материнським») становищем організації в партії, і з роллю Д. Антоновича – спершу як лідера РУП, а в 1905 р. – як вождя небезпечно ухилу, відомого під назвою «обласництва». Істотно вплинуло й те, що організація після розгрому 1903-1904 рр. поповнилась здебільшого за рахунок студентів – не лише малодосвідчених, а й здебільшого немісцевих. Їм було важче завести зв'язки, а з закриттям ВНЗ більшість їх залишила межі губернії.

Новим явищем у структурі РУП-УСДРП стала диференціація місцевих організацій, груп і гуртків за соціальною ознакою – на робітничі, селянські, інтелігентські та учнівські, пов'язана з прагненням посилити роботу серед відповідних верств населення. Особливого значення надавалось зміцненню пролетарського прошарку в партії. Матеріали, що є в нашому розпорядженні, дають підстави стверджувати про існування робітничих осередків у 10 повітах Лівобережжя, тобто принаймні в кожному четвертому. Вони діяли, як правило, в містах – Полтаві, Харкові, Лубнах, Прилуках, Ромнах, Ніжині, Глухові, Конотопі й, можливо, Кролевіці. Відомі лише поодинокі винятки, коли йшлося про сільськогосподарських робітників чи залізничників. Так, 15 робітників об'єднувала організація РУП у с. Береза Глухівського повіту, створена зусиллями Ніжинського і Глухівського комітетів як опорний пункт роботи в селах середньої Чернігівщини⁴. Під керівництвом Харківського комітету працювали дві робітничі організації «під городом», тобто у приміській зоні. Одна з них знаходилась у с. Веселе, а інша – в Люботині.

Всього в цих організаціях налічувалось близько 800-900 робітників. Наші підрахунки базуються головним чином на «Коротких відомостях про діяльність РУП за останній час» (вересень 1905 р.)⁵, доповнених даними інших джерел. Найбільшою на Лівобережжі (і другою в Україні) була робітнича організація в Полтаві – 300-350 чол. Ніжинська і Лубенська налічували по 150 робітників, а Харківська – 60-75. В інших містах було по 25-30 організованих робітників. Робітники все частіше піднімались у партійній ієрархії, ослаблюючи монополієне становище в ній інтелігенції. Зокрема, серед партійної еліти – «професіоналів», членів комітетів – з'являються чорнороб Я. Левченко (Харків, Лубни), друкарі А. Макаренко (Пол-

тава) та І. Мороз (Ромни, Лубни), помічник машиніста І. Сокальський (Полтава), швець Г. Хоменко (Лубни), маляр О. Лола (Лубни, Полтава), слюсар П. Богаєвський. Значно більше робітників було серед керівників гуртків, агітаторів і пропагандистів.

Очевидно, що наведені вище цифрові дані стосуються насамперед міського пролетаріату. Щодо сільськогосподарських робітників, то вони входили до складу сільських організацій, чисельність та склад яких партійному керівництву були невідомі, і відповідний цифровий матеріал дуже бідний. У «Коротких відомостях» чисельність сільських осередків у Лубенському та Ніжинському повітах визначалась по 150-200 чол. Ймовірно, не менше було і в Полтавському повіті, де вже в травні 1905 р. діяли 3 сільські організації. Взагалі нами виявлено 15 таких організацій і груп (крім Берези і Веселого). 9 з них припадає на Полтавщину і 6 – на Чернігівщину (в тому числі 3 – на Ніжинський повіт). Дрібні гуртки та окремі партійці по селах не піддаються обліку. Сумарну чисельність членів РУП у селах Лівобережжя можна наближено оцінити в 700-1000 чол.

Інтелігенція, включаючи сюди й студентів та учнів, була представлена в партії як на вищому й середньому рівнях, складаючи абсолютну більшість її активу, так і на низовому, утворюючи окремі організації і групи. Про це свідчить, зокрема, наведений вище матеріал про структуру «вільних громад». Інтелігентські й учнівські гуртки діяли у складі Глухівської, Конотопської та інших організацій. Були й суто інтелігентські організації – у Миргороді (25 чол.), Кобеляках, Гадячі⁶. Загальну чисельність партійної інтелігенції важко оцінити. Для партійної звітності вона не була актуальною. Немало інтелігентів працювали поодинокі в селах і взагалі не враховувались. Думається, не буде помилкою стверджувати, що ця група кількісно принаймні не поступалась робітничій чи селянській (а за логікою розвитку партії мала переважати). В такому раз можна говорити щонайменше про 800-900 партійних інтелігентів.

Наведені дані дають можливість оцінити орієнтовну чисельність членів РУП-УСДРП на Лівобережжі. Вона знаходиться в межах 2300-2800, тобто приблизно 2,5 тис. чол. Автор свідомий того, що ці цифри, як і методика підрахунків, доволі хисткі і вразливі, проте вважає, що і в такому вигляді, за відсутністю кращого, вони корисні і мають право на існування. Поряд з іншим, вони дають змогу критично оцінити дані ЦК УСДРП про чисельність партії «трохи більше» 3000 осіб, в тому числі близько 1000 міських робітників⁷. Відомості ЦК були дуже неповні, що визнавалось і в його доповіді. На наш погляд, реальна кількість членів партії була вищою на 1-1,5 тис. Але в будь-якому разі очевидно, що на Лівобережжі була зосереджена основна маса партійців. З іншого боку, значне кількісне зро-

стання партії напевне було ситуативним, великою мірою досягалось за рахунок тимчасових «попутників».

Вагомим чинником організаційного зміцнення партії в роки революції були горизонтальні й особливо вертикальні зв'язки, котрі стали значно регулярнішими й інтенсивнішими. Набагато зросла роль ЦК, який відтепер не тільки визначав генеральну лінію, а й став справжнім центром повсякденного керівництва місцевими організаціями. Воно здійснювалось найчастіше двома шляхами: через листування та поїздки представників ЦК. Листування велось як легально, поштою, так і іншими каналами. Існувала мережа легальних і нелегальних адресатів, причому серед перших були і активісти РУП-УСДРП, і люди, далекі від партії, завданням яких було тільки передати листа за дійсним призначенням⁸. Був запроваджений інститут кураторства членів ЦК над «вільними громадами», а згодом крайовими комітетами. В 1905 р. Полтавський, Лубенський і Харківський комітети курував Д. Антонович, а Ніжинський – у різний час М. Порш і А. Гук. Після II з'їзду ці функції виконували відповідно А. Жук і М. Порш⁹. Куратори забезпечували зв'язок між ЦК і крайовими комітетами, надавали їм допомогу, стежили за дотриманням партійної лінії і проведенням загальнопартійних кампаній, улагоджували конфлікти тощо. Зв'язок і контроль з боку ЦК здійснювали й інші його члени, а також чільні діячі Київського комітету, котрі виступали як агенти ЦК. Це могли бути оперативні поїздки в ту чи іншу організацію чи (рідше) тривале перебування в ній для виконання якогось конкретного завдання, об'їзди районів з контроль-но-інформаційними цілями. Для прикладу, в Полтаві протягом 1905 р. побували Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, М. Білякова та інші¹⁰. В період активної боротьби проти «обласництва» восени 1905 р. тут постійно перебував як «секретний» агент ЦК В. Степанківський, а як офіційний представник приїздив М. Порш¹¹. Тоді ж об'їзд лівобережних організацій здійснив А. Гук, а через кілька місяців – Д. Піщанський¹².

Помітну роль стали відігравати «професіонали», які утримувались за рахунок партійних організацій, займалися виключно партійними справами, перебуваючи здебільшого на нелегальному становищі. Найчастіше їхнім завданням були «постановка» організацій (тобто створення їх із окремих членів партії та «маси» – симпатиків, налагодження діяльності і керівництво на перших порах), рідше – «техніки» (нелегально видавництва), а також інформування вищої інстанції про стан справ тощо. «Професіонали» були найбільш законспірованою категорією партійців. Тому відомостей про них обмаль, і навіть у спогадах і партійних документах вони фігурують, як правило, анонімно або під псевдонімами. Справжніх «професіо-

налів», які працювали на постійній основі, через брак кадрів і коштів було дуже мало, буквально одиниці. Наприклад, Полтавський комітет у лютому 1907 р., перебуваючи на піднесенні, фінансував роботу лише одного «професіонала» в обсязі 10 крб. на місяць¹³. Частіше такі функції виконували епізодично, після чого переходили на інші ділянки роботи, легалізувались чи виїжджали за кордон.

Як «професіонал» працювала на Лівобережжі в 1905 р. Н. Грінченко («Наталка», «Маруся»). Навесні, шойно прибувши зі Львова, де вона включилась у партійну роботу і пройшла відповідну підготовку, 20-річна дівчина була направлена до Полтави. Тут головним чином її зусиллями була «поставлена» міська робітничка організація, на ній тримались пропагандистська робота і нелегальна друкарня¹⁴. Восени В. Степанківський застав «полтавських робітників в стані цілковитого зачаровання тіткою Настею. Приєднані т-кою Настею до полтавської організації робітники і робітниця лишилися на весь час потому нашою основою в полтавській роботі»¹⁵. Наприкінці року Н. Грінченко займалась підготовкою до II з'їзду партії в Лубнах¹⁶. Весь цей час поруч з нею працював ще один «професіонал» М. Сахаров («Цукер», «Кольчицький»).

«Професіоналом» був Я. Левченко («Бebelь», «Яша»). Поліція вважала його членом Київського комітету. Восени 1906 р. він нелегально працював у Харкові, був учасником обласної конференції УСДРП у жовтні, де був арештований і втік, залишивши свій паспорт¹⁷. «Професіоналом» дрібнішого масштабу був О. Мерклінг. Він займався налагодженням діяльності організацій у повітових містах. Улітку 1905 р. йому вдалось істотно поживити й розширити роботу Прилуцької організації. Згодом працював у Пирятині, де був заарештований. Після 6-місячного ув'язнення навесні 1906 р. його направили до Ромен. Намагання скоригувати діяльність місцевої організації, схильної «до анархістсько-максималістської тактики», призвело до неодноразових конфліктів О. Мерклінга з роменцями, які навіть обіцяли йому «поламати ребра»¹⁸. У жовтні 1906 р. він був арештований як учасник обласної конференції УСДРП. Активно працював «професіонал» Полтавського комітету, відомий як «Олександр». Він «поставив» роботу Хорольської організації, друкарню Полтавського комітету в Жуках, працював у Полтаві (як член комітету), Прилуках, Ромнах. Згодом виявилось, що він провокатор¹⁹. Як «професіонали» працювали, принаймні, протягом якогось часу, М. Чудінов («Богун», «Кашей»), О. Лола, П. Дятлов та інші.

Динаміка розвитку партійних організацій загалом відповідає розгортанню революції у часі. Майже до кінця 1905 р. мала місце висхідна тенденція. Відомості про тогочасний стан організацій засвідчують їх неухильне зростання, посилення роботи і впливу на

стання партії напевне було ситуативним, великою мірою досягалось за рахунок тимчасових «попутників».

Вагомим чинником організаційного зміцнення партії в роки революції були горизонтальні й особливо вертикальні зв'язки, котрі стали значно регулярнішими й інтенсивнішими. Набагато зросла роль ЦК, який відтепер не тільки визначав генеральну лінію, а й став справжнім центром повсякденного керівництва місцевими організаціями. Воно здійснювалось найчастіше двома шляхами: через листування та поїздки представників ЦК. Листування велось як легально, поштою, так і іншими каналами. Існувала мережа легальних і нелегальних адресатів, причому серед перших були і активісти РУП-УСДРП, і люди, далекі від партії, завданням яких було тільки передати листа за дійсним призначенням⁸. Був запроваджений інститут кураторства членів ЦК над «вільними громадами», а згодом крайовими комітетами. В 1905 р. Полтавський, Лубенський і Харківський комітети курував Д. Антонович, а Ніжинський – у різний час М. Порш і А. Гук. Після II з'їзду ці функції виконували відповідно А. Жук і М. Порш⁹. Куратори забезпечували зв'язок між ЦК і крайовими комітетами, надавали їм допомогу, стежили за дотриманням партійної лінії і проведенням загальнопартійних кампаній, улагоджували конфлікти тощо. Зв'язок і контроль з боку ЦК здійснювали й інші його члени, а також чільні діячі Київського комітету, котрі виступали як агенти ЦК. Це могли бути оперативні поїздки в ту чи іншу організацію чи (рідше) тривале перебування в ній для виконання якогось конкретного завдання, об'їзди районів з контрольними інформаційними цілями. Для прикладу, в Полтаві протягом 1905 р. побували Д. Антонович, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, М. Білякова та інші¹⁰. В період активної боротьби проти «обласництва» восени 1905 р. тут постійно перебував як «секретний» агент ЦК В. Степанківський, а як офіційний представник приїздив М. Порш¹¹. Тоді ж об'їзд лівобережних організацій здійснив А. Гук, а через кілька місяців – Д. Піщанський¹².

Помітну роль стали відігравати «професіонали», які утримувались за рахунок партійних організацій, займалися виключно партійними справами, перебуваючи здебільшого на нелегальному становищі. Найчастіше їхнім завданням були «постановка» організацій (тобто створення їх із окремих членів партії та «маси» – симпатиків, налагодження діяльності і керівництво на перших порах), рідше – «техніки» (нелегального видавництва), а також інформування вищої інстанції про стан справ тощо. «Професіонали» були найбільш законспірованою категорією партійців. Тому відомостей про них обмаль, і навіть у спогадах і партійних документах вони фігурують, як правило, анонімно або під псевдонімами. Справжніх «професіо-

налів», які працювали на постійній основі, через брак кадрів і коштів було дуже мало, буквально одиниці. Наприклад, Полтавський комітет у лютому 1907 р., перебуваючи на піднесенні, фінансував роботу лише одного «професіонала» в обсязі 10 крб. на місяць¹³. Частіше такі функції виконували епізодично, після чого переходили на інші ділянки роботи, легалізувались чи виїжджали за кордон.

Як «професіонал» працювала на Лівобережжі в 1905 р. Н. Грінченко («Наталка», «Маруся»). Навесні, щойно прибувши зі Львова, де вона включилась у партійну роботу і пройшла відповідну підготовку, 20-річна дівчина була направлена до Полтави. Тут головним чином її зусиллями була «поставлена» міська робітничка організація, на ній тримались пропагандистська робота і нелегальна друкарня¹⁴. Восени В. Степанківський застав «полтавських робітників в стані цілковитого зачаровання тіткою Настею. Приєднані т-кою Настею до полтавської організації робітники і робітниця лишилися на весь час потому нашою основою в полтавській роботі»¹⁵. Наприкінці року Н. Грінченко займалась підготовкою до II з'їзду партії в Лубнах¹⁶. Весь цей час поруч з нею працював ще один «професіонал» М. Сахаров («Цукер», «Кольчицький»).

«Професіоналом» був Я. Левченко («Бібель», «Яша»). Поліція вважала його членом Київського комітету. Восени 1906 р. він нелегально працював у Харкові, був учасником обласної конференції УСДРП у жовтні, де був арештований і втік, залишивши свій паспорт¹⁷. «Професіоналом» дрібнішого масштабу був О. Мерклінг. Він займався налагодженням діяльності організацій у повітових містах. Улітку 1905 р. йому вдалось істотно поживити й розширити роботу Прилуцької організації. Згодом працював у Пирятині, де був заарештований. Після 6-місячного ув'язнення навесні 1906 р. його направили до Ромен. Намагання скоригувати діяльність місцевої організації, схильної «до анархістсько-максималістської тактики», призвело до неодноразових конфліктів О. Мерклінга з роменцями, які навіть обіцяли йому «поламати ребра»¹⁸. У жовтні 1906 р. він був арештований як учасник обласної конференції УСДРП. Активно працював «професіонал» Полтавського комітету, відомий як «Олександр». Він «поставив» роботу Хорольської організації, друкарню Полтавського комітету в Жуках, працював у Полтаві (як член комітету), Прилуках, Ромнах. Згодом виявилось, що він провокатор¹⁹. Як «професіонали» працювали, принаймні, протягом якогось часу, М. Чудінов («Богун», «Кашей»), О. Лола, П. Дятлов та інші.

Динаміка розвитку партійних організацій загалом відповідає розгортанню революції у часі. Майже до кінця 1905 р. мала місце висхідна тенденція. Відомості про тогочасний стан організацій засвідчують їх неухильне зростання, посилення роботи і впливу на

маси. Так, помітне збільшення Полтавської організації підтверджують уже матеріали «екстреного» з'їзду. Згодом робота в місті ще більше активізувалась, особливо з приїздом «професіоналів» Н. Грінченко і М. Сахарова. Останній на початку серпня оцінював цю роботу як «колосальну», вказував, що РУП у місті вже зрівнялася з РСДРП і наблизилась до Бунду²⁰. Навіть результативна поліцейська акція наприкінці літа, коли була викрита нелегальна друкарня комітету, були арештовані А. Макаренко й О. Лола, а М. Сахаров і Н. Грінченко мусили залишити місто, не зупинила потужної ходи організації. Восени представник ЦК повідомляв з Полтави, що робота ведеться «дуже гарно»²¹. Ніжинська й Лубенська «вільні громади» були у своїх містах у 1905 р. найчисленнішими і найвпливовішими з-серед революційних організацій. У серпневих зведеннях Харківського охоронного відділення РУП була поставлена на третє місце з 14 організацій, вказувалось на значне число її членів²². Піднесення переживали й організації в Ромнах²³, Прилуках²⁴, Глухові²⁵, Вовчку²⁶ та ін.

Проте роки революції були позначені для РУП-УСДРП не тільки поступальним розвитком і зміцненням її організаційних структур. Помітно гальмували цей процес провали й жандармські «ліквідації». У 1905 р. під арешт потрапляли лише поодинокі активісти РУП, до того ж до тривалого ув'язнення справа, як правило, не доходила, і подібні епізоди не мали помітного впливу на діяльність організацій. Першою хвилею болісних ударів рупівські організації зазнали в останні місяці 1905 – на початку 1906 рр. Зміна суспільних настроїв, розгул чорносотенців, наступ реакції, що стали помітними в багатьох повітових містах відразу після Маніфесту 17 жовтня, супроводжувались атаками на революційні партії, в тому числі й на РУП-УСДРП, змушуючи їх зачати чи знизити активність. Коли ж влада упевнилась, що революція пішла на спад, вона розгорнула систематичне переслідування революційних сил. У більшості лівобережних комітетів УСДРП (якщо не у всіх) в 1906 – на початку 1907 рр. мали місце арешти, причому їх жертви надовго вибували з партійних лав.

Однією з перших була розгромлена Роменська організація – внаслідок чорносотенних погромів у місті 18-19 жовтня, які захопили й організації РСДРП, Бунду, есерів. Дехто з революціонерів був покалічений або навіть убитий, більшість була змушена залишити місто²⁷. На початку 1906 р. були проведені арешти в Лубнах (А. Лівіцький втік, але мусив переховуватися), ситуацію ускладнив розкол у комітеті. Після цих подій, за свідченням А. Лівіцького, організація «майже розпалась, лишилися тільки поодинокі робітники»²⁸. Значно погіршилися справи в Харківській організації після грудневого розколу й виходу з РУП-УСДРП Д. Антоновича та ін-

ших. Були проведені обшуки у Б. Мартоса й Б. Камінського. Останнього більше двох місяців тримали у в'язниці, на початку 1907 р. знов обшукали і без суду вислали на три роки до Вятської губернії²⁹. За даними охоронного відділення, в січні 1906 р. УСДРП, як і інші революційні організації, в Харкові «мовби не існували». Після деякої активізації в лютому-березні в наступні місяці її діяльність «охранкою» не фіксувалась³⁰. Робітничка організація, схоже, на той час припинила своє існування. В інформації до ЦК УСДРП (березень 1906 р.) відзначалися лише інтелігентський гурток під керівництвом Б. Мартоса та окремі зв'язки з робітниками, не об'єднаними організаційно³¹. 1 березня 1906 р. була проведена «ліквідація» Глухівського комітету, П. і М. Трофименки, О. Литвинов, Д. Колоніус потрапили до в'язниці. Тоді ж через масові обшуки й арешти були змушені залишити Ніжин ряд активістів місцевого комітету³². Відчутних втрат зазнала Прилуцька організація: до січня 1907 р. були заарештовані й вислані У. Соломаха, П. Гах, Г. Клязьнік, А. Мостипан³³. 3 січня 1907 р. потрапив до в'язниці член Полтавського комітету В. Дорошенко³⁴. Найболючішого удару поліція завдала у жовтні 1906 р., коли їй вдалось захопити в Полтаві обласну конференцію УСДРП. Були затримані 13 представників керівного складу крайового і повітових комітетів: Я. Левченко, О. Мерклінг, М. Огородній, М. Гаврилко, Б. Юр'єв-Пековець, М. Чудінов та інші³⁵. Репресії дістали й сільські осередки. Була розгромлена Диканьська організація, до дізнання у грудні 1906 р. притягнуто М. Авраменка, М. Кухаря, П. Гудзенка³⁶. Повну картину провалів відновити неможливо, але очевидно, що О. Гермайзе значною мірою був правий, вказуючи, що в 1906 р. в партії «йшли страшні провали і розклеювалась попередня, більш-менш налагоджена робота»³⁷. У наступному році каральні органи царизму і суспільна депресія довершили справу.

Але в 1906 р. партія залишалась цілком дієздатною. Більше того, частина організацій знаходилась на рівні попереднього року. Плідно працювала Полтавська організація. Лише її комітету вдалося повною мірою налагодити діяльність в якості крайового, функції якого поширювались і на район Лубенського комітету. Деякі дані, зокрема, склад учасників обласної конференції (жовтень 1906 р.), яку провів комітет, свідчать, що він частково виконував керівні функції для всього Лівобережжя. Якщо врахувати, що нелегальний орган комітету «Соціал-демократ» був єдиним, фактично загальнопартійним, періодичним виданням УСДРП, то стає очевидним, що Полтавський крайовий комітет був у 1906-1907 рр. найважливішим після ЦК центром партійного життя. Це підтверджується і статутом сільської організації, і ініціативою скликання III з'їзду партії, що виходили з Полтави³⁸. П. Дятлов, тогочасний лідер комітету, пізні-

ше вказував: «Коли майже всі гуртки нашої партії ледве дихали, у Полтаві робота ставала все міцніше на ноги й вказувала шлях іншим комітетам партії, будила бадьорість всіх товаришів»³⁹.

Перебувала на піднесенні Прилуцька організація. За даними поліції, вона була найчисленнішою в місті⁴⁰. Представник ЦК «Андрій» (А. Жук) повідомляв тоді, що справи тут «блискучі»⁴¹. «Дуже добре», за словами іншого кореспондента ЦК, йшли справи в Хоролі⁴². В кожній із названих організацій налічувалось приблизно по 70 членів⁴³. Швидко відродилась Роменська організація. Невідомі «Микола» й «Олександр» від її імені інформували ЦК, що це сталося на початку 1906 р., розповідали про приєднання робітників з РСДРП і «неорганізованих», просили надіслати літературу і пропагандиста. ЦК відрядив сюди О. Мерклінга, який застав, за його словами, «безнадійно хвору» організацію в стані розкладу⁴⁴. А влітку 1906 р. вона налічувала 50-70 членів⁴⁵.

Про стан Костянтиноградської організації свідчить цікавий документ – її звіт за травень-серпень (без зазначення року). Агент «охранки» без жодних коментарів повідомляв, що звіт отриманий на початку вересня 1909 р., вважаючи, таким чином, його зовсім свіжим⁴⁶. Проте зміст документа суперечить цьому. Він фіксує надто високі, як для 1909 р., параметри діяльності організації (кілька десятків членів, значні кошти, щоденні збірки, «біржа», розгалужена структура, гуртки у місті й селах тощо). Згадуються обов'язкові відрахування Полтавському комітету (отже, крайовому), а також ЦК – у зв'язку з проведенням перщотравневим страйком (про який у 1909 р. нічого не було чути). Йдеться про проживання у місті Г. Іваницького та «Олександра». Тимчасом перший практично все літо 1909 р. перебував у в'язниці, а другий після 1907 р. у джерелах не згадується. Виходячи з цього, документ можна віднести на 1906-1907 рр. Точніше датувати складно, але, швидше за все, це був 1906 р.: знов-таки, параметри зависокі й для другої половини 1907 р.; крім того, згадані у звіті відрахування на «постановку» друкарні могли бути пов'язані з листом ЦК УСДРП про необхідність їх заснування (січень 1906 р.)⁴⁷.

Успішну в цілому діяльність УСДРП на Лівобережжі в 1906 р. лише частково можна пояснити її якостями (конспіративність тощо). Визначальним, на нашу думку, було те, що, хоча пік революції вже минув, рівень і гострота революційної боротьби в 1906 р. залишались достатньо високими, зберігались декларовані раніше демократичні свободи, існувала незговірлива І Державна Дума. В цих умовах репресії ще не набули тотального характеру й були спрямовані головним чином проти партій, найбільш небезпечних з точки зору влади, а саме тих, які були причетні до збройної боротьби.

УСДРП у цьому відношенні була малопомітною, тому рішучі заходи вживались лише проти окремих її організацій. А традиційно тісні зв'язки з селом, яке в 1906 р. на тлі спаду міських виступів активно продовжувало боротьбу, стали джерелом революційної енергії, натхнення. Не випадково тоді відзначались активністю саме сільські організації – в Веркіївці, Жуках, Диканьці, Вовчку та ін.⁴⁸, в той час як інформація про робітничі організації стає рідкісною.

Процес зміцнення партії гальмувався тривалою внутрішньою ідейно-організаційною боротьбою, супроводжуваною локальними розколами й виходом із партії окремих діячів. Ще напередодні революції виявилась розходження щодо низки нагальних питань програмного характеру, стратегії і тактики РУП – таких, як необхідність спеціальної національно-визвольної програми та її зміст, доцільність збереження самостійної партії українського пролетаріату, стосунки з РСДРП та ін. Розколом на «невідбутому» з'їзді 1904 р. і виходом з партії групи «закордонців» справа не обмежилась. Дестабілізуючим чинником внутрішньопартійного життя було «обласництво», боротьба навколо якого точилась майже весь 1905 р. Таку назву отримала теорія, сформульована Д. Антоновичем на межі 1904-1905 рр. Він доводив, що національне питання для пролетаріату не існує, боротьба за національну державність вигідна лише буржуазії, а національно-культурні проблеми цілком можуть бути розв'язані в рамках обласного самоврядування. Відтак пропонувалось виключити з проекту партійної програми пункт про автономію України. Опонентами «обласників» були «автономісти», очолювані М. Поршем, які наполягали на збереженні національної програми у незмінному вигляді. «Обласництво» знайшло підтримку головним чином серед керівництва Харківської, Полтавської та Лубенської «вільних громад». Частково це пояснюється більш інтенсивними російськими впливами – від мовного до партійного. Але більше значення, можливо, мали авторитет і особисті зв'язки Д. Антоновича, особливо сильні саме в названому регіоні. Теорія «обласництва» в разі її прийняття призвела б до ліквідації національної програми РУП і самої партії. Крім того, вона була ідеологічним прикриттям боротьби за керівництво партією між її старим (Д. Антонович) і новим (М. Порш) лідерами.

Після повернення з-за кордону Д. Антонович був кооптований до складу ЦК РУП В. Винниченком (який вів тоді справи ЦК) за згодою іншого члена ЦК А. Гука⁴⁹. Скориставшись тим, що ці двоє незабаром тимчасово відійшли від партійних справ, а М. Порш перебував за кордоном, він від імені ЦК скликав на початку червня 1905 р. в Києві «екстрений» або «предварительний» з'їзд РУП, який мав, крім розгляду організаційних і тактичних питань, визначитися щодо «обласництва». Проте ці плани Д. Антоновича зірвали М. Порш

і С. Петлюра, що несподівано прибули на з'їзд. Через опір прибічників М. Порша з'їзд не розглядав усього порядку денного, обмежившись обговоренням доповідей з місць⁵⁰. Схоже, після цього Д. Антонович втратив своє членство в ЦК.

Зазнавши поразки, «обласники» остаточно стали на шлях фракційної боротьби. 25-26 вересня відбулась таємна конференція вірних цій ідеї Полтавського, Лубенського і Харківського комітетів. Харків представляли Д. Антонович, П. Андрієвський і Б. Камінський, Полтаву – М. Кохановський, В. Фідровський і Г. Іваницький, Лубни – А. Лівницький і М. Сахаров, який (а не Д. Антонович) був ініціатором і головним рушієм конференції. Він робив доповідь з основного питання – про партійну програму. Конференція одногослоно висловила проти пункту про автономію України, що начебто суперечить інтересам пролетаріату і затемнює його свідомість. Гостру дискусію викликало питання про ставлення до інших соціал-демократичних організацій Росії. Пропозиція Д. Антоновича не приймати ніякого рішення була рішуче відкинута. М. Сахаров висловився за створення єдиної Соціал-демократичної партії Росії, але його підтримали тільки полтавці. Схвалення більшості дістала пропозиція А. Лівницького проголосувати за будь-який варіант з'єднання. Крім того, конференція ухвалила вимагати від ЦК негайного скликання з'їзду для розпуску РУП, якщо її резолюції не знайдуть підтримки в партії⁵¹.

Здається, лише після цього керівництво РУП усвідомило загрозу для партії, що виходила від «обласників». Розгорнулася жорстка боротьба за вплив на організації і голоси на II з'їзді, призначеному на грудень 1905 р. Найбільш гостро передз'їздовські дебати протікали в Полтаві. М. Кохановський і В. Фідровський твердо стояли на позиціях «обласництва». Їм протистояли Г. Іваницький і П. Ластівець, яким допомагав агент ЦК В. Степанківський. Крім того, Полтаву відвідали лідери обох течій. Керівництво організації намагалось не допустити «автономістів» до робітників. Та врешті решт «підземна робота» (за висловом В. Степанківського) прихильників лінії ЦК виявилась більш ефективною. Вони змогли провести на з'їзд від Полтави трьох своїх однодумців – Г. Іваницького, В. Степанківського й А. Макаренка, у той час як «обласники» – тільки В. Фідровського⁵². Драматично розгорталась подія у «вотчині» Д. Антоновича – Харкові. Д. Антонович і його однодумці не змогли повести за собою організацію, більшість активу якої на зборах 10 грудня підтримала «автономістів» А. Жука і Б. Мартоса. Схоже, що розрахунок М. Порша на більш високу національну свідомість студентського поповнення виправдався. Д. Антонович після відхилення зборами його пропозиції не брати участі в з'їзді заявив про вихід з партії. Разом із ним пішли П. Андрієвський, Б. Камінський, К. Антонович, Денисенко, Терещенко⁵³. Делегатом був обраний А. Жук⁵⁴. У Лубенському ко-

мітеті переважали прихильники «обласництва», становище яких зміцніло з приїздом Н. Грінченко і М. Сахарова. Голова комітету А. Лівницький займав половинчасту позицію. Документи не засвідчують скільки-небудь помітної роботи ЦК в Лубнах, тож делегатами стали А. Лівницький і М. Сахаров. Але на з'їзді їхні шляхи розійшлися: А. Лівницький приєднався до більшості, а М. Сахаров очолив нечисленну групу «обласників», до якої входили ще В. Фідровський і О. Лола та кілька делегатів «стояли на половині»⁵⁵. Цілковита перевага «автономістів» дала змогу прийняти на II з'їзді зважені рішення, схвалити партійну програму з пунктом про автономію України, зберегти УСДРП як національну партію. Але ця перемога була здобута дорогою ціною: партійний актив упродовж року відволікався на дискусії і внутрішню боротьбу замість роботи в масах, ряд провідних діячів залишив партію. Для багатьох ідейно незрілих рупівців суть дискусій залишилась недосяжною, зате посіяла сум'яття й недовіру до вождів.

На рівні місцевих організацій тривав процес переходу до «Спілки», створеної на основі розкольніцької «Української соціал-демократії». Його масштаби в літературі оцінювались по-різному, в залежності від партійних симпатій. Прибічники «Спілки» й РСДРП наголошували на значній кількості «перебіжчиків», твердили мало не про розвал РУП. Натомість автори з рупівського середовища схильні мінімізувати втрати РУП, зводячи їх до кількох інтелігентів.

Ні в літературі, ні в джерелах нам не вдалось знайти жодного підтвердженого факту виходу з РУП цілої організації чи комітету. Єдиний на всю партію відносний виняток мав місце в Лубнах. Місцева група «Спілки», очевидно, була закладена М. Коренецьким уже на початку 1905 р. До її складу ввійшов і П. Крат. За ними мали піти й деякі рядові партійці, проте напевне небагато, оскільки джерела не засвідчують тоді ні сильної спілчанської організації, ні значних втрат рупівського осередку, який і надалі відіграв провідну роль серед революційних організацій міста. Становище не змінилось протягом усього 1905 р. Після остаточної поразки «обласників» на II з'їзді їх лідер М. Сахаров за підтримки М. Лівницької (А. Лівницький тоді переховувався) повів агітацію за перехід до «Спілки»⁵⁶ (у спогадах М. Лівницької⁵⁷ подана зовсім інша, вочевидь «виправдальна» версія подій). Для протидії їм ЦК направив до Лубен А. Жука, котрому вдалось зірвати спробу «обласників» заручитись підтримкою рядових членів організації на повітовій конференції. Безуспішно виявилась і агітація М. Лівницької серед міських робітників, які оголосили вихід з партії рівнозначним дезертирству. Зрештою в лютому 1906 р. партію залишили тільки 4 члени комітету (М. Сахаров, М. Лівницька, О. Лола і, за словами А. Жука, «хтось із робітників»). А. Жук та його прихильники Г. Гольштейн, К. Порш, Ф. Шпак опе-

ративно сформували новий склад комітету, поповнений присланим з Києва Я. Левченком⁵⁸. Опоненти обмінялися з цього приводу відозвами, в яких доводили своє правонаступництво⁵⁹. 23 лютого збори активу засудили вихід комітетчиків і поставили перед ними вимогу повернути партійне майно і касу. Остання крапка була поставлена 23 липня на загальних зборах організації, що висловились за збереження УСДРП як єдиного представника українського пролетаріату⁶⁰.

Перехід членів Лубенського комітету був найпомітнішим успіхом «Спілки». Принаймні її лідери пізніше не змогли навести подібних, виграшних для них фактів. Проте поодинокі члени інших повітових комітетів теж залишали РУП, щоб приєднатись до «Спілки», наприклад, Є. Олексієнко (Кобеляки), Т. Ворона (Ромни) та ін. На найнижчому щаблі партійної ієрархії переходи були, очевидно, більш численними, але простежити їх неможливо. З іншого боку, є підстави стверджувати, що й тут не було масовості, і можна говорити лише про привласнення «Спілкою» щонайбільше окремих периферійних груп, членів та «зв'язків» УСДРП, позбавлених партійного керівництва внаслідок арештів⁶¹. Не випадково до літа 1905 р., коли почалось злиття «Спілки» з РСДРП, вона не мала на місцях жодної власної організації⁶².

Протягом 1905 р. РУП-УСДРП заклала необхідний організаційний фундамент для якісного поліпшення роботи в масах. В умовах нелегального існування, за обмеженості кадрового потенціалу підвалиною агітаційно-пропагандистської роботи залишалась партійна література. У роки революції масштаби її видання й поширення значно зросли. Всього за період революції нами виявлено 134 відозви РУП-УСДРП, які поширювались на Лівобережжі (для порівняння: у І. Михальського їх 42 по всій Україні⁶³). Абсолютна їх більшість (110) випущена місцевими організаціями; пересічно це 44 на рік, що приблизно втричі перевищує дореволюційний показник. Домінування місцевої літератури переконливо засвідчує, що в плані забезпечення нею лівобережні комітети стали досить самостійними. Про істотне поліпшення літературно-видавничої діяльності на місцях свідчить і розростання її «вшир»: крім чотирьох традиційних регіональних осередків (колишніх «вільних громад»), випуск власних відозв налагодили в семи повітових містах (Гадячі, Глухові, Золотоноші, Конотопі, Прилуках, Ромнах і Хоролі) і навіть у окремих містечках і селах – Ічні Борзнянського, Макошині Сосницького, Жуках Полтавського повіту. Всього листівки РУП-УСДРП випускались у 14 населених пунктах краю. Між губерніями вони розподіляються пропорційно густоті партійних організацій: Полтавська – 8, Чернігівська – 5, Харківська – 1. Регулярно видавали відозви тільки найбільші комітети: Ніжинський – 32, Полтавський – 21, Лубенський – 17, Харківський – 14. Значний відрив Комітету на

Чернігівщині пояснюється, можливо, тим, що він не зазнав таких репресій напередодні революції і не був утягнутий до внутрішньопартійного протистояння в 1905 р. Не випадково саме на цей рік припадає лєвова частка його видань – 31. З-поміж повітових комітетів найбільш плідно працював, але тільки в 1905 р., Глухівський – 8 відозв. Не поступався Глухову (а де в чому переважав) Прилуцький комітет. Відомі три його листівки, але в джерелах є згадки і про інші, причому за всі революційні роки. Для інших організацій видання літератури було подією винятковою (див. табл. 4).

Наведені дані далеко не вичерпні, є свідчення істотно ширшої видавничої діяльності організацій. Так, у друкарні Полтавського комітету восени 1905 р. відозви випускались по кілька разів на тиждень⁶⁴. За спогадами О. Мерклінга, у Прилуках тільки влітку 1905 р. було випущено кілька прокламацій⁶⁵, тоді як у таблиці фігурує одна за рік. У 1906 р. УСДРП випускала тут відозви спільно з Бундом⁶⁶, жодна з яких нам не відома. Ця ж таблиця демонструє часову динаміку лівобережних видань, котра відображає як розгортання революції, так і стан партійних організацій. Якщо в період революційного піднесення в 1905 р. було випущено 76 листівок, то в умовах спаду революції в 1906 р. – 25, а за першу половину 1907 р. – 9. Вражаюче скорочення кількості ніжинських видань було викликане цілковитим торжеством реакції в цьому місті і втратою організацією УСДРП своїх інтелігентних кадрів. Те саме стосується Глухова, де організація взагалі не відновила роботу. Щодо Харкова, то тут, крім загальних причин, позначилися внутрішня криза і кадрове збідніння організації. Поява в 1906 р. літератури невеликих організацій (Ромни, Жуки) була, звичайно, позитивним явищем. Але вона стала наслідком не зміцнення партії, а того, що ці організації щойно постали і ще не були вистежені поліцією.

Таблиця 4

Розподіл відозв лівобережних організацій за місцем і часом видання

Місце \ Рік	1905	1906	1907	Всього
Полтава	10	8	3	21
Лубни	11	6	-	17
Харків	12	1	1	14
Ніжин	29	2	1	32
Глухів	8	-	-	8

Рік Місце	1905	1906	1907	Всього
Прилуки	1	1	1	3
Золотоноша	1	-	2	3
Ічня	1	1	-	2
Хорол	1	1	-	2
Конотоп	1	1	-	2
Гадяч	-	-	1	1
Ромни	-	1	-	1
Жуки	-	1	-	1
Макошине	1	-	-	1
Не встановлено	-	2	-	2
Всього	76	25	9	110

Зростання обсягів видавничої діяльності було безпосередньо пов'язане з поліпшенням «техніки», котре мало головним чином кількісний характер, тобто полягало насамперед у збільшенні числа гектографів (мімеографів, літографів тощо). Вони були у всіх організаціях, що видавали листівки. Щодо нелегальних друкарень, то їх «постановка» залишалася справою надто складною навіть для потужних організацій, оскільки вимагала значних коштів, фахівців, обладнання, великої кількості шрифту, добре законспірованого приміщення. В цьому компоненті РУП-УСДРП помітно поступалась загальноросійським партіям, що мало не останнє значення в боротьбі за маси. У 1905 р. друкарні поставали як реакція окремих організацій РУП на гостру потребу задовольнити масовий попит на партійну літературу. Після II з'їзду заснування їх було визнано одним із пріоритетних загальнопартійних завдань⁶⁷. Проте загальні умови не сприяли втіленню цього задуму в життя. Всього в роки революції в Росії діяли 5 нелегальних друкарень РУП-УСДРП⁶⁸.

Очевидно, влітку (не раніше травня) 1905 р. «поставити» друкарню вдалось Полтавському комітету. Та через якийсь час вона з невідомих причин припинила існування. В організованій у 1906 р. друкарні комітету в с. Жуки працювали П. Ластівець і Б. Юр'єв-Пековець⁶⁹. Вона успішно функціонувала до кінця літа 1907 р., причому після розгрому друкарні Київського комітету фактично перебрала на себе її загальнопартійне значення. Ніжинському комі-

тету вдалось «поставити» друкарню, очевидно, наприкінці літа 1905 р.⁷⁰ Проте вже на початку жовтня поліція знала про її місце-знаходження (у С. Пастернака) і невдовзі розгромила⁷¹. Ослаблений Харківський комітет не спромігся на власну друкарню. Натомість він активно користувався іншими можливостями, видрукувавши загалом у 1905 р. 7-8 відозв за кордоном, в типографії Київського комітету, а одну в легальній друкарні Петрова⁷².

Деякі повітові комітети теж робили спроби «поставити» друкарні. До Прилук типографське обладнання було завезене в 1906 р. з Москви і Ніжина. У свою чергу, Прилуцький комітет нібито забезпечив друкарню Золотоніську організацію⁷³. Підтвердженнь щодо Золотоноші ми не маємо, а в Прилуках друкарня якийсь час працювала, хоч і на невисокому рівні - швидше за все, через відсутність фахівців. Про це свідчить, зокрема, листівка «Граждане! Народ, закований в цепи...» (вересень 1907 р.). Вона виконана з численними огріхами, але типографським способом і зазначенням «з Рукачни» Прилуцького комітету УСДРП⁷⁴. У Ромнах при обшуку у Т. Ворони у січні 1905 р. було виявлено «ручну типографію»⁷⁵. Збереглась відозва «До робітників і робітниць г. Ромен» (1906 р.), на якій зазначено «Друкарня УСДРП»⁷⁶. Враховуючи, що до керівного складу організації входив І. Мороз, друкар за професією, можна вважати ймовірність існування друкарні в Ромнах досить високою. У квітні 1907 р. поширювалась листівка «До селян», підписана «З друкарні Гадяцького комітету УСДРП»⁷⁷. Не виключено, що вона була набрана на обладнанні, яке могло потрапити до Гадяча від інших організацій (з сусідніх Ромен, наприклад) після їх розгрому. Костянтинградська організація робила відрахування на «постановку» друкарні, але невідомо, своєї чи крайового комітету⁷⁸.

Через недоступність типографського способу в абсолютній більшості випадків тиражування літератури здійснювалося вручну. Нам відомі тільки 23 друковані листівки лівобережних організацій, з яких 10 припадає на Полтавську і 7 – на Харківську. Інакше кажучи, друкування відозв власними силами постійно практикував лише Полтавський комітет (листівки Харківського комітету друкувались тільки в 1905 р. і не в своїй друкарні).

Примітивна технічна база та зовнішні умови обмежували можливості видання літератури. Наклади найчастіше коливались у межах 100-200 примірників⁷⁹. Більші тиражі мали листівки Ніжинського комітету, який узагалі виділявся в 1905 р. своєю видавничою діяльністю, мав кілька гектографів, а якийсь час – і друкарню. Йому належать рекордні наклади гектографованої продукції – 400 («Подии 9 января у Петербурзи») і навіть 700 («До селян-робитныкив») примірників. Сумарний наклад 19 відозв комітету складає 7875 примір-

ників. Обсяги друкованих відозв були істотно вищими: відозва «До сільських робітників» Харківського комітету мала наклад 1500 при- мірників, «Все більше і більше...» Ніжинського комітету - 4200⁸⁰.

Мову листівок відображено в табл. 5. Вона переконливо свід- чить, що РУП-УСДРП у цьому відношенні зберігала свій націона- льний характер: 101 листівка зі 123 були виконані українською мо- вою, ще 2 – у двомовному варіанті. Поява доволі значної кількості російськомовної літератури пов'язана з намаганням партії охопити якомога ширшу аудиторію в містах та виданням відозв спільно з неукраїнськими соціал-демократичними організаціями (7 відозв). Найчастіше до російської мови вдавались Глухівський і Ніжинсь- кий комітети – по 5 листівок, що можна пояснити особливостями національного складу населення.

Таблиця 5

Розподіл листівок за мовою

Мова \ Рік	1905	1906	1907	Всього
Українська (кулішівка)	43	19	8	70
Українська (ярижка)	19	1	-	20
Українська (невідомо)	11	-	-	11
Російська	12	7	1	20
Двомовні	1	1	-	2
Невідома	8	-	3	11
Всього	94	28	12	134

Зміст листівок є відображенням тогочасних подій і настроїв. Як видно з табл. 6, беззаперечне лідерство щодо кількості видань, при- чому щороку, належало листівкам політичного змісту (I). В 1905 – на початку 1906 рр. найбільш популярними були заклики до повстання, повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки, політичних свобод. Частина листівок мала спеціальне спрямування – проти Думи, російсько-японської війни, чорносотенців та ін. В пода- льшому войовничість листівок поступово спадає, частішають закли- ки до більш мирної форми протесту – громадянської непокори, під- готовки до вирішальної боротьби, гуртування, а також звернення до

армії не стріляти в народ. Листівки соціально-економічної групи (II) відійшли далеко на другий план. Найчастіше це були заклики до ор- ганізованих економічних страйків з роз'ясненням, як їх готувати й проводити, які вимоги висувати, щоб досягти успіху⁸¹. Поодинокі видання мали програмно-теоретичний чи популяризаторський харак- тер (III). З погляду партійців, революція – час безпосередньої дії – спонукала видавати відповідну, тобто агітаційну літературу, а не роз- вивати партійну доктрину чи «розжовувати» її масам. Листівки цієї групи були більш помітні у 1905 – на початку 1906 рр., тобто в пері- од підготовки програми і гострої внутрішньої боротьби в партії. Від- сутність видань з національної проблематики (IV) – швидше законо- мірність, ніж випадковість, якщо враховувати ідейну еволюцію партії та ставку на класову боротьбу і загальноросійську революцію. Вона фігурувала лише як другопланова в окремих листівках – таких відо- мо 11. Але більшість їх (6) стосується не українського, а єврейського питання і проблеми, котру можна визначити як «євреї в революції». Українські вимоги зустрічалися вкрай рідко, причому в периферій- них виданнях. Увагою і досить радикальним підходом до національ- ного питання вирізняються глухівські видання 1905 р. – схоже, це заслуга Д. Дорошенка, котрий був автором частини листівок⁸². У ці- лому ж РУП-УСДРП, за справедливим визначенням Ю. Колларда, «як партія національна, згубилася»; її література «була тільки соціал- істичною, не будила в селянині національної свідомості, не доводи- ла йому обов'язку національної єдності й боротьби за свою власну державу...»⁸³.

Таблиця 6

Розподіл листівок за змістом

Група \ Рік	1905		1906		1907		Всього	
	лис- тівок	у %	лис- тівок	у %	лис- тівок	у %	лис- тівок	у %
I	12	15	4	17	0	0	16	14
II	66	80	15	66	6	86	87	78
III	4	5	4	17	1	14	9	8
IV	-	0	-	0	-	0	-	0
Всього	82	100	23	100	7	100	112	100

Щодо брошур і періодики, то їх аналіз для характеристики діяль- ності лівобережних організацій мало що дасть, оскільки за змістом вони подібні до листівок і, як правило, немісцевого походження. Єдиний виняток – нелегальний часопис «Соціал-демократ», що ви- давався Полтавським крайовим комітетом у першій половині

1907 р. (вийшло 5 чисел). Він постав як із місцевих, так і загально-партійних потреб, пов'язаних, зокрема, з відсутністю партійного друкованого органу і підготовкою до III з'їзду УСДРП. Місце видання було зумовлене передусім станом місцевої організації, чи не найміцнішою тоді в партії, і наявністю власної друкарні. «Соціал-демократ» виходив під керівництвом П. Дятлова обсягом 1,5 друкованого аркуша з накладом 2-3 тис. примірників. Видання спершу забезпечувалось виключно місцевими силами, а згодом з допомогою ЦК. Журнал обслуговував практично всі партійні організації, користувався популярністю у робітників⁸⁴. У вересні 1905 р. мав намір видавати на гектографі власну нелегальну газету (судячи з планованого накладу – 100 примірників – суто для внутрішніх потреб) Комітет на Чернігівщині⁸⁵, проте він не був здійснений. У грудні 1905 р. Д. Антонович зробив спробу розпочати в Харкові видання легальної партійної газети «Воля». Перше число було набране в легальній друкарні Петрова (К. Антонович тримала його в руках), але зрештою власник друкарні відмовився її випустити, остерігаючись закриття⁸⁶. Видання планувалось як загальнопартійне, про що свідчить замовлення з Ніжина на 1000 примірників⁸⁷.

Значне зростання кількості партійної літератури дало змогу радикально збільшити обсяги її поширення. У документах поліції нерідко трапляються повідомлення про десятки примірників, виявлених одноразово в тому чи іншому населеному пункті, – при тому, що основна частина, як правило, залишалась у населення. Так, у с. Любівка Богодухівського повіту поліція відібрала 27 квітня 1905 р. 105 листівок «День 1 Мая», «До робітників», «Товариші робітники!»⁸⁸. Наприкінці вересня були виявлені 76 прокламацій «Добре живеться панові Ротермундові» в економії біля с. Леб'яже Зміївського повіту (де за два тижні до того було знайдено пакунок з 42 листівками «Давно вже...»), 102 листівки «Погано живеться на селі» – в Ізюмі⁸⁹. Про значні обсяги поширення літератури свідчать і інші дані: арештовані поліцією транспорти і склади, звіти комітетів тощо. Наприклад, 19 січня 1905 р. на ст. Люботин у потязі «Київ-Харків» виявилася «нічийна» валіза вагою близько 24 кг, у якій знаходились 1763 прокламації, 449 газет, 176 брошур РУП⁹⁰. Комітет на Чернігівщині розповсюдив у червні 1905 р. 1800 власних листівок і 1900 - Київського комітету. У вересні в районі комітету було поширено: в Ніжині – 500 листівок тільки «в руки» (особисто), Прилуках – 1000, Глухові – 800, Конотопі і селах – 400, Коропі – 250, Веркіївці – 150⁹¹.

Значно розширилась територія, охоплена літературою РУП-УСДРП. Щоб отримати хоч якісь порівняльні дані, довелось іти шляхом фіксації в поліцейських матеріалах кожного окремого ви-

падку поширення. Результати цієї копіткої праці не можуть бути повними – і через неможливість охоплення всіх фактів, і через прогалини в джерельній базі. У підсумку виявлено 271 випадок присутності літератури партії в 183 населених пунктах Лівобережжя. Наведені цифри порівняно з загальною кількістю населених пунктів (близько 19,5 тис.) дуже незначні і практично не дають уявлення про широту й інтенсивність розповсюдження літератури. Більш інформативні дані по повітах і волостях (див. табл. 7).

Таблиця 7

Поширення літератури РУП-УСДРП на Лівобережжі

Губернії	Повіти			Повітові міста			Волості		
	всього	з літературою	у %	всього	з літературою	у %	всього	з літературою	у %
Полтавська	15	15	100	15	13	87	262	47	18
Харківська	11	9	82	11	5	45	254	29	11
Чернігівська	15	11	73	15	7	47	167	29	17
Всього	41	35	85	41	25	61	683	105	15

Вони свідчать, що видання РУП-УСДРП в роки революції проникли у всі повіти Полтавщини і абсолютну більшість повітів Харківщини (82%) та Чернігівщини (73%). Поза цими межами залишились тільки віддалені повіти з високим відсотком неукраїнського населення, що межували з Росією, – Вовчанський і Старобільський у Харківській та Городнянський, Мглинський, Новгород-Сіверський і Суразький у Чернігівській губернії. Як і раніше, вони не були охоплені роботою УСДРП. Показники на рівні повітових міст помітно нижчі у всіх губерніях (тобто в ряді випадків література в селах повіту поширювалась, а в повітовому центрі – ні), що підтверджує більш тісний зв'язок партії з селом. Партійні видання були присутні принаймні в кожній шостій волості Лівобережжя (а якщо додати невраховані волості повітових міст і випадки, коли волость невідома, то в кожній п'ятій), причому значно частіше на Чернігівщині й Полтавщині. Але реальні параметри на рівні волостей і сіл були набагато вищі.

Градацію повітів щодо інтенсивності поширення літератури через брак даних визначити складно. Для більшої об'єктивності це було зроблено відразу за двома параметрами – часткою волостей і загальною кількістю населених пунктів, де була виявлена література. Результати свідчать про репрезентативність отриманих даних і їх співставимість з дореволюційними показниками: майже по половині повітів (18 з 41) вони співпадають, а ще 15 мають позитивну динаміку, що відповідає очікуванням. Чисельність повітів, де література не була зафіксована, скоротилась утричі – з 18 до 6. Неохопленою залишилась територія з найбільш несприятливими для українського руху умовами. Інакше кажучи, партія в роки революції досягла в плані поширення літератури чи не максимально можливого, з огляду на її стан, результату.

Поряд із традиційним способом агітації, шляхом поширення літератури, організації РУП-УСДРП вперше стали здійснювати її на багатолюдних зібраннях, встановлюючи таким чином оперативний, безпосередній і взаємний зв'язок з масами. Такі зібрання стали можливими завдяки підвищенню суспільної активності і послабленню поліцейського контролю в умовах революції. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. вони стали легальними. Найбільш масовою і популярною формою зібрань були мітинги (віча). Вони проводились як у містах, так і в селах, причому на них нерідко збирались мешканці кількох населених пунктів. Запорукою масовості була попередня організаційна робота і наявність розгалуженої партійної периферії. Тому до цієї форми регулярно вдавались, як правило, великі організації. Велелюдні мітинги проводив Лубенський комітет. Його численний актив, значний вплив у місті й навколишніх селах, тісне співробітництво з іншими революційними організаціями забезпечували вражаючу явку. Тут практикувалось проведення навіть окружних (з кількох волостей) і повітових мітингів. Зокрема, на Різдво 1905 р. багатотисячний повітовий мітинг у Лубнах тривав близько 7 год. Від РУП виступили більше десятка ораторів, з яких слухачам особливо запам'ятався М. Сахаров. Тоді ж у Вовчку відбувся кількатисячний мітинг селян трьох волостей, яким теж керував М. Сахаров. Він закінчився сутичкою з поліцією⁹². Взагалі у Вовчку – центрі сільської роботи Лубенського комітету – масові мітинги були звичним явищем. Відбувались вони і в Литваках, Снітині, Березоточі та інших селах повіту⁹³. Під проводом РУП у 1905 р. відбувались віча в Кобеляках і повіті⁹⁴. У Ніжині партія організувала демонстрації (19 березня, 31 липня, 19 вересня)⁹⁵. А в повіті великі зібрання влаштовувались у Веркіївці, зокрема, заходами Ю. Гаврилея⁹⁶. Полтавський комітет разом з організаціями Бунду, РСДРП, есерів неодноразово влаштовував у місті віча по 2-5 тис. учасників у «дні свобод», після

17 жовтня 1905 р.⁹⁷ Про широке застосування мітингової форми роботи свідчать численні звинувачення в їх організації, якими густо пересипані особові справи партійних активістів.

У вужчому колі, зате регулярно в містах працювали партійні «біржі». У визначеному місці в певні дні й години збиралися члени організації, симпатички, випадкові слухачі, перед якими виступали партійні агітатори. Це була по суті перша форма масової роботи партії серед міського пролетаріату, започаткована вже в перші місяці 1905 р.⁹⁸ Оскільки всі соціал-демократичні організації (РУП, РСДРП, «Спілка», Бунд та ін.) пропагували подібні ідеї і мали схожу соціальну базу, між їхніми «біржами» нерідко складались непрості стосунки. Так, у Ніжині РУП і Бунд мали спільну «біржу» й намагалися витіснити «біржу» РСДРП з центрального Гоголівського скверу, зрештою вирішивши «окупувати» її. Спогади бундівця М. Равича-Черкаського, пізніше відомого марксистського історика, яскраво відбивають колорит цієї події: «Всією масою в 150 чоловік ми почали наступ на широку алею, захоплену соц.-демократами. «Іскрівці» вирішили дати нам відсіч, і між окремими членами організацій почались навіть бійки. Для заспокоєння і приборкання розпалених пристрастей найбільш свідомою частиною всіх трьох організацій почала співати «Інтернаціонал»⁹⁹. Реорганізована «біржа» УСДРП працювала в Ніжині і в 1906 р.: у червні на ній збирались по 40-50 чол.¹⁰⁰ Полтавський комітет у липні 1906 р. обговорив питання про роботу партійних «бірж» і вирішив централізувати їх, зосередивши там усіх агітаторів, та «прохати Ц. К., аби прислав гарного пропагандиста»¹⁰¹.

Партійних симпатиків («масу») збирали на «масовки», де популярно роз'яснювались ідеологія і тактика партії, розглядались поточні питання тощо. У червні 1905 р. Н. Грінченко повідомляла з Полтави про проведення першої «масовки» з 32 учасниками, а влітку вони відбувались уже і в приміських селах Крутому Березі, Мачухах та ін.¹⁰² У Ніжині протягом літа 1905 р. було проведено 15-20 «масовок» по 50-60 учасників, а в Веркіївці вони нерідко переросли в мітинги: тут збирались по 100, 300 і навіть 600 чол.¹⁰³

Соціальне спрямування агітації РУП-УСДРП можна з'ясувати за допомогою партійних видань. Автором було проаналізовано понад 100 листівок з точки зору їхньої адресності (див. табл. 8). Відносно переважання звернень не специфікованих, до всього населення, цілком зрозуміле, адже забезпечення масовості народного протесту було головним завданням революційних партій у момент відкритого виступу проти влади. Інші групи чітко вказують на соціальні пріоритети партії, ті верстви населення, на які вона передусім розраховувала. Очевидно, що РУП-УСДРП не змогла позбавитись роз-

двоєності в цьому питанні. Найбільше, 30 листівок адресовано робітникам взагалі і сільськогосподарським (сільським) зокрема. Це засвідчує першочергову орієнтацію на пролетаріат, відповідно до ідеології партії. Разом з тим порівняно невисока (18-30%) питома вага «робітничої» групи в загальному комплексі видань засвідчує, що ця орієнтація ще не стала визначальною, поєднувалась із традиційним «селянським» курсом та новими соціальними зацікавленостями РУП-УСДРП. Це підтверджується і переважанням листівок, звернених до всього населення, і помітним представництвом «молодіжної» та «військової» груп. Зрештою, майже стільки ж видань (28) було звернено до селян (взагалі і сільських робітників зокрема), що вказує на міцний зв'язок партійних організацій з селом, їхню постійну роботу у цьому напрямку. Партією міського пролетаріату УСДРП вочевидь не стала – при тому, що її діяльність у робітничому середовищі в роки революції досягла свого апогею.

Таблиця 8

Розподіл листівок за адресатом

Рік \ Адресат	1905	1906	1907	Всього
Все населення	22	8	5	35
Селяни	7	6	3	16
Сільські робітники	12	0	0	12
Робітники	11	6	1	18
Учнівська молодь	7	0	0	7
Солдати й запасні	11	3	0	14
Всього	70	23	9	102

Останнє було пов'язано і з тим, що пролетаріату надавалось вирішального значення в революції, і з піднесенням та політизацією робітничого руху, що створювало необхідні передумови для партійної роботи. Та обставина, що Лівобережжя в цілому було аграрним краєм, а промисловість тут була переважно невеликою, на наш погляд, не мало визначального впливу на цю сферу діяльності РУП-УСДРП. Робітники великих підприємств, серед яких було немало прибулих і кадрових, більшою мірою русифікувались і протягом тривалого часу були об'єктом пропаганди загальноросійських партій. Тому національна партія, яка по-справжньому тільки розпочи-

нала свій шлях до пролетаріату, тут мала небагато шансів. Натомість її полем могли стати менш охоплені іншими партіями кустарі, ремісники, робітники невеликих заводів і фабрик, частково залізниць, які менше контактували з прибульцями, частіше зберігали традиційний устрій життя, мову, зв'язок із селом. Саме вони й були основою партійної роботи в місті, що визнавали і керівні діячі лівобережних організацій Л. Юркевич¹⁰⁴ і А. Жук¹⁰⁵. Проте специфічні риси контингенту (розпорошеність, неорганізованість, низький рівень політичної свідомості) породжували додаткові труднощі.

Щоб закріпитись на відносно новому соціальному плацдармі, акцент робився на якомога ширше охоплення робітників. Частково цим пояснюється, що організації УСДРП орієнтувались не на етнічних українців, а на робітників узагалі. Останнє вмотивовувалось також неприпустимістю розколу робітничого руху, побоюванням відштовхнути російськомовних робітників і викликати критику з боку інших соціал-демократичних партій. Згадуючи роботу в Харківській організації, А. Жук зазначав: «Ми ховалися з своїм українством, щоб не звинувачували в шовінізмі, національній виключності, роз'єднанні революційних сил...»¹⁰⁶. Невідомий «професіонал» РУП у Глухові розпочав свою роботу в 1905 р. з 30 євреями¹⁰⁷. Але, звичайно, національні ознаки РУП-УСДРП вели до неї передусім українців.

У першу чергу як форма об'єднання і організаційного підпорядкування робітників партією розглядались і професійні спілки. Тому місцеві організації займались творенням підконтрольних, «партійних» спілок; в їхніх інформаціях, присвячених цьому питанню, як правило, йдеться про нові профгрупи, їх чисельність, склад і дуже рідко – про їхню роль в економічній боротьбі. Результати цієї роботи були порівняно незначними, хоч партія ними явно пишалась. У «Докладі» 1907 р. вказувалось, що у спілках, які перебували під впливом партії, налічувалось 500 міських робітників. Відповідних даних по Лівобережжю немає – як і підстав говорити про якісь особливі здобутки тутешніх організацій. У джерелах є лише поодинокі згадки про цей бік їхньої діяльності – здебільшого у Полтаві та Ніжині¹⁰⁸.

В агітаційній роботі організацій РУП-УСДРП набули поширення цілеспрямовані звернення до робітників тих чи інших підприємств, професій з допомогою адресних відозв («До плотників» – Глухів, «До бондарів» – Ніжин, «До робітниць фабрики «Риболов» – Прилуки та ін.), що підвищувало їхню дієвість. Політичні та соціально-економічні гасла, які пропонувались міським робітникам, в цілому були типовими для соціал-демократії того часу, основні з них знайшли відображення в програмі УСДРП. Специфічно українські вимоги були рідкістю, що пояснюється як прагненням отримати тактичні вигоди, так і другорядним місцем національної складо-

вої в партійній ідеології. Без сумніву, і національна свідомість багатьох партійних функціонерів була недостатньою. Це проявлялось не тільки в розумінні (чи, точніше, нерозумінні) національного питання, а й у поганому знанні української мови, вживанні російської навіть у листуванні з ЦК та ін. Дуже часто партійні промовці користувались російською і під час виступів перед робітниками, а на Харківщині це було правилом. Як зазначав А. Жук, тут перед публікою партійці ще могли сказати, від якої вони організації, але ніколи не виступали українською, тим більше не виголошували українських ідей¹⁰⁹. Подібне траплялось навіть на Полтавщині, де в ролі «українізаторів» виступали самі робітники, вимагаючи від ораторів не зраджувати рідної мови¹¹⁰. Так що національний аспект міської роботи РУП-УСДРП зводився головним чином до збереження українськомовності її літератури.

Все це до певної міри полегшувало входження в робітниче середовище і його революціонізування, але зводило майже нанівець його національне освідчення, позбавляло партію своєрідності. В кінцевому підсумку втрачала не лише нація, а й сама партія, оскільки робітники, не бачаючи особливої різниці між українськими й російськими еседеками, легко переходили до більш потужної РСДРП (яка до того ж мала у своєму складі «українську» «Спілку» і до об'єднання з якою виявляла прагнення й сама УСДРП). Як з гіркотою зазначав А. Жук, через організації РУП-УСДРП переходили тисячі робітників, але залишалось їх мало, бо більшість поглинала російська течія. Щоб уникнути цього, треба було, за його словами, принаймні чітко «декларувати національно-політичне становище» партії¹¹¹, на що вона виявилась неспроможною, ставши заручницею власної доктрини. З цієї причини РУП-УСДРП у роки революції посідала чільні позиції лише в тих містах, де й раніше користувалась впливом (Полтава, Лубни, Прилуки, Ніжин) або не зустрічала сильної конкуренції з боку російських лівих. В інших випадках вона залишалась політичним аутсайдером або й зовсім не була представлена. Крім того, мало місце й відносне відставання від неукраїнських соціал-демократичних партій.

Найбільш масштабною за обсягом залишалась робота серед селянства, яку вели всі без винятку комітети. Її результатом було створення доволі розгалуженої мережі сільських організацій і груп, які, за нашими даними, діяли принаймні в 45 селах 16 повітів краю. Створення такої мережі дало можливість комітетам більшою мірою зосередитись на пріоритетній для них міській роботі. Поширення літератури, усна агітація, підготовка мітингів і зборів – велика частка цієї роботи виконувалась самими селянами. За наявності сільських організацій міські комітети лише скеровували цю «напівосві-

домлену стихію» в річище партійної ідеології і тактики, надсилали літературу й епізодично – «інтелігентів», координували взаємодію. Зросла роль сільських організацій у партії. Під час кризи в Лубенському комітеті доля організації залежала від позиції селянських представників. На Чернігівщині нерідко не повітові міста, а сільські осередки були опорними пунктами партійної роботи (Борзнянський, Глухівський, Козелецький, Сосницький, Чернігівський повіти).

Але зростання самостійності сільських партійців приховувало в собі й певну небезпеку, пов'язану з невисоким рівнем їхньої загальної і політичної культури. Партійний загаль на селі в цілому дуже поверхово був обізнаний з ідеологією РУП-УСДРП, погано орієнтувався в політичних течіях і ситуації. В моменти, коли партійне керівництво було найбільш ослабленим (найчастіше після провалів міських комітетів), селяни потрапляли під вплив інших партій, як правило, російських есерів чи «Спілки». Існувала й загроза ідейного переродження, коли селяни ставали на шлях екстремізму: вдавались до експропріації чи попросту грабунку заможних односельчан, тероризували їх погрозами і розправами, підпалами тощо. Навіть на загальнопартійному рівні визнавалось, що в організаціях з'явились «елементи, що почали практикувати анархістські засоби боротьби»¹¹². Найбільш далекоглядні діячі партії, можливо, усвідомлювали серйозність становища. Про це свідчить хоча б ухвала Полтавського комітету від 13 липня 1906 р. про те, що в основі діяльності сільської організації має бути «принцип глибини, а не ширини роботи»¹¹³. Але в цілому розуміння і сил для того, щоб надійно втримати під контролем партійну периферію на селі, не вистачило.

Партією був допущений серйозний прорахунок при визначенні власної лінії щодо селянських спілок. На перших порах місцеві партійці за власною ініціативою брали участь у роботі спілок¹¹⁴. Проте така позиція не узгоджувалась з класовою доктриною, в дусі якої були витримані рішення II з'їзду УСДРП. У спеціальній резолюції про ставлення до селянських спілок з'їзд вітав їх як орган боротьби проти існуючого ладу, але орієнтував на проведення партійної лінії в спілках, їх класової диференціації¹¹⁵. А в «Плані роботи та інструкції ЦК УСДРП місцевим організаціям» (січень 1906 р.) серед рекомендованих організаційних форм роботи на селі спілки не згадувались¹¹⁶. Тому не можна не погодитись з М. Свідзінським у тому, що «важко встановити ширші організаційні зв'язки між селянськими спілками та УСДРП»¹¹⁷. По суті проігнорувавши спілки, партія багато втратила з точки зору поширення свого впливу на селянство, його організацію, політичне і національне освідчення. В цілому роль УСДРП у пробудженні села незаперечна. Разом з тим є очевидними втрата нею лідерства, посилення позицій інших пар-

тій. Не зайвим буде нагадати загалом справедливе зауваження Ю. Колларда щодо відповідальності партії за відсутність національно-освідомчої роботи і хибне орієнтування українських селян виключно на класові цілі: «Наш селянин не був вихований в душі національним. Під цим оглядом він зостався таким же темним, як і давніше, тільки збаламучений соціалістичними гаслами»¹¹⁸.

Революція актуалізувала роботу партії у війську. До мотивів, пов'язаних з російсько-японською війною, додалось бажання нейтралізувати армію як опору самодержавства, або й схилити її на бік революції. Як і інші ліві партії, РУП-УСДРП прагнула утримати військових від участі у придушенні революційних виступів, підняти їх на боротьбу проти існуючого ладу. До цієї роботи в тій чи іншій мірі були причетні всі чи майже всі лівобережні комітети. Найчастіше це була агітація з допомогою літератури, насамперед спеціальних відозв, адресованих солдатам і рекрутам. З 14 таких листівок, що поширювались на Лівобережжі, 4 були видані в Харкові, по 3 – в Лубнах і Ніжині, 2 – в Полтаві, по 1 – у Конотопі і Києві. Більш ефективно усну роз'яснювальну роботу важко було налагодити через обмеженість доступу до військових. Щоб мати таку можливість, члени партії в окремих випадках йшли до армії добровольцями. Так учинив, зокрема, харків'янин В. Мешковський. Окремими організаціям удавалось завести зв'язки серед військових – про це повідомляли, наприклад, Ніжинський та Полтавський комітети¹¹⁹. М. Якубовська в 1905 р. організувала в Полтаві гурток, до якого входили 12 солдатів Севського полку і 5 козаків¹²⁰. Відомі випадки, коли члени РУП входили до складу міжпартійних військових організацій. Так працювали, зокрема, М. Якубовська і В. Мешковський¹²¹. Не виключено, що саме під впливом В. Мешковського до «Вимог солдатів Харківського гарнізону», опублікованих військовою організацією в листопаді 1905 р., були включені пункти про вільний доступ до казарм літератури і обов'язкове навчання грамоті національними мовами¹²². Він став одним із організаторів і керівників збройної демонстрації Старобільського полку, в якому служив, 23 листопада 1905 р.¹²³

Робота серед військовослужбовців більш енергійно велась у 1905 р., про що свідчить і розподіл адресованих їм листівок: 11 у 1905 р. і 3 в 1906 р. Але в цілому вона не була регулярною, а локальні спалахи активності траплялись і пізніше. Так, після виступу військовиків у Полтаві (липень 1906 р.) питання про роботу серед них спеціально розглядав Полтавський комітет УСДРП. Констатувавши, що «робота серед москалів в теперішній час, а особливо після вибуху Севського полку, надзвичайно важна», комітет вирішив виділити для її проведення двох осіб та видати дві відозви до «москалів»¹²⁴. Наприкінці 1906 р. члени Вовчківської організації Г. Етнерович і М. Пашенко,

призвані до армії, відмовились скласти присягу і закликали інших наслідувати їх¹²⁵. А. Жук пробував розгорнути роботу з солдатами в 1907 р., але без особливого успіху. В цілому масштаби і результати цієї діяльності були незначними. До створення партійних груп і організацій справа не дійшла, і широкі плани, які на початку 1906 р. виношував щодо цього ЦК УСДРП¹²⁶, залишились не здійсненими.

Як і раніше, запаморочена класовою теорією партія, ядро якої складала інтелігенція, у своїх виданнях фактично ігнорувала дану верству населення – нам не вдалось зафіксувати жодної такої відозви. Це стало наслідком хибної оцінки соціально-економічного і політичного обличчя інтелігенції, її самостійної ролі в суспільно-політичному житті¹²⁷ та нестримного бажання вождів РУП-УСДРП показати її справді пролетарською організацією. Не випадково у «Плані роботи» ЦК УСДРП наголошувалося, що «діяльність серед інтелігенції повинна відволікати якомога менше партійних сил»¹²⁸. Значно більше уваги приділялось інтелігентній молоді – студентам, семінаристам, гімназістам старших класів та ін. Відомо 7 адресованих їм відозв. Щоправда, всі вони належать Глухівському й Ніжинському комітетам, традиційно тісно пов'язаним з юнацтвом. Активна поведінка учнівської молоді в революції та власний досвід вказували РУП-УСДРП на те, що ця категорія є сприятливим ґрунтом для роботи, перспективним резервом партійних симпатиків. При цьому партія, судячи з усього, не відводила молоді самостійної ролі в революційних подіях. З погляду ЦК УСДРП, вона мала надавати партії матеріальну допомогу і готуватись до роботи серед пролетаріату¹²⁹.

Серед молоді була налагоджена серйозна організаційна робота, головним чином «вільними громадами». Про її вагомість свідчить хоча б те, що в Полтаві і Ніжині вона покладалась на одного з трьох членів комітету. В Полтаві влітку 1905 р. була створена навіть спеціальна учнівська «біржа», для ведення якої з-за кордону терміново був відкликаний П. Ластівець¹³⁰. У кінцевому підсумку при кожній із «вільних громад» були створені партійні організації чи групи з учнів гімназій та професійних училищ¹³¹. У повітових організаціях їх, як правило, не було. Статут Глухівської організації, наприклад, не передбачав їх існування¹³². Чи не єдиним винятком був гурток гімназистів у Прилуках, який мав власну бібліотеку, видавав гектографований журнал «Перший крок»¹³³. Майже всі наведені факти припадають на 1905 р. – можливо, поразка революційних сил у відкритому протистоянні з владою наприкінці року знеохотила частину юнацтва до політичної боротьби. Проте робота серед молоді продовжувалась, хоч і мала скромніші цілі та масштаби. Так, у грудні 1906 р. виник «Український гурток полтавських семінаристів» на чолі з комітетом. Він випустив відозву, видавав на гектографі жур-

нал «Розсвіт», ініційований Полтавським комітетом УСДРП. На початку 1907 р. гурток був розгромлений, 46 учасників виключили з семінарії¹³⁴. У майже розваленій Ніжинській організації в 1907 р. С. Пастернак займався українізацією школярів¹³⁵.

Стосовно студентства позиція лівобережних організацій і партії в цілому була двоїстою. З одного боку, студенти становили значну частину активу в Харкові, Ніжині, Прилуках, інших містах. У Харкові, наприклад, саме на них у 1906 р. трималася вся партійна діяльність¹³⁶. З іншого ж – робота серед студентів спеціально не велась. Зовнішньо парадоксальна, ця ситуація стає більш зрозумілою, якщо врахувати тогочасні умови. Партія бачила перед собою грандіозне завдання – підняти (разом з іншими політичними силами) на революцію весь трудовий народ. На цьому тлі нечисленне і «непролетарське» студентство, зосереджене лише у трьох містах Лівобережжя – Харкові, Ніжині та Глухові, могло видаватися малозначущим і неактуальним. До того ж тривала перерва в навчанні, коли більшість студентів роз'їхалась по домівках, серйозно ускладнювала роботу серед них. Тому студенти енергійно працювали в партії, але вона такої ж енергійної праці серед студентів не вела. Тільки коли революційна хвиля вочевидь пішла на спад, а парторганізації значно зменшились і ослабли, вони стали більше уваги звертати на ВНЗ – тим більше, що багато активістів саме тоді сіли на студентську лаву. Можливо, тому в «Докладі» 1907 р. зазначалося, що партія лише «останніми часами придбала значний вплив на українську інтелігентну молодь».

Великою школою політичного виховання і боротьби були вибори до Державної Думи. Небачений до того в Росії виборний інститут з ознаками парламенту не міг не приваблювати населення. З іншого боку, його формування і функціонування мали здійснюватися з істотними відступами від демократичних процедур, а головне – як альтернатива революції. Тому позиція РУП-УСДРП щодо Думи залежала не від еволюції останньої (ступінь демократизму, обсяг повноважень), а від розвитку політичної ситуації.

Категоричне неприйняття викликала так звана булігінська Дума, пообіцяна у серпні 1905 р. Кожна з лівобережних «вільних громад» відреагувала на царський маніфест протестною відозвою: Харківська – «Погано живеться на селі», Лубенська – «Хилиться царський трон», Полтавська – «До краю втомився...», Ніжинська – «Все більше і більше...»¹³⁷. Їх лейтмотивом були застереження від обману з боку влади, заклик до боротьби проти самодержавства, за парламентську республіку. У Лубнах на знак протесту проти Думи був проведений страйк, причини і перебіг якого «вільна громада» розкрила у листівці «У п'ятницю 12 августа...»¹³⁸. Листівки, за винят-

ком лубенських, були друковані й великотиражні, що свідчить про значення, якого надавалось цій тематиці. Після ухвали конференції соціал-демократичних партій Росії (за участю РУП) у вересні 1905 р. про бойкот Думи листівки стали ще радикальшими. Харківський комітет у зв'язку з конференцією видав прокламацію «Питання про відношення до Государственной Думи і революційна соціал-демократія». Аргументуючи рішення конференції, комітет заявляв, що «пролетаріат, готуючись до озброєного повстання, іде своїм прямим шляхом, йому Дума не потрібна, щоб і очей не замилювала...»¹³⁹.

Маніфест 17 жовтня, який істотно посилив демократизм майбутньої Думи, не вплинув на партійну оцінку ситуації. Полтавський комітет відразу після маніфесту випустив відозви «Товариші! 18-го октября в Полтаві...» і «Вже кілька літ...». Дума в них трактувалась як «огризок з царського столу», вимушена поступка уряду, тоді як «ми добиваємось тільки одного од його: Смерти, знищення його до коріння»¹⁴⁰. Листівку антидумського змісту «Когда волны народной крови...» видала спільно з Бундом і Глухівська організація РУП¹⁴¹. Агітацію в такому дусі вів у Прилуках О. Мерклінг¹⁴².

З початком виборчої кампанії тактика бойкоту була дещо скоригована. ЦК УСДРП у відозві «До всього українського робочого люду» (січень 1906 р.), яку тиражували місцеві комітети, поряд із традиційним запереченням Думи закликав трудящих записуватись в виборчі списки для того, щоб мати можливість роз'яснювати, «що це за Дума»¹⁴³. Подібна ідея висловлювалась і в листівці «До суспільства» Ніжинської (Конотопської?) організації¹⁴⁴. «Підправляти» свої дії партію змушувало саме життя. Ідея бойкоту знаходила певну підтримку лише серед міських робітників, яких інтенсивно «обробляли» всі ліві партії. В той же час її не сприймало «майже скрізь навіть свідоме зорганізоване селянство [тобто члени партії – С. Н.]»¹⁴⁵. А. Жук сигналізував М. Поршу з Лубенського повіту (одного з найбільш надійних з точки зору партії) про фактичний провал бойкоту: свідомі селяни негативно оцінюють Думу, але разом з усіма виступають за участь у виборах, сподіваючись, що вона зможе щось зробити. Самі селяни-партійці радили не агітувати проти Думи, бо на селі це сприймалося як обман: «пани агітують, щоб самим засісти». У місті ж партійних сил не вистачало ні для зриву виборів, ні для того, щоб паралізувати діяльність виборчих зібрань зсередини¹⁴⁶. У ще одному найбільш охопленому впливом УСДРП повіті – Полтавському – її члени й симпатики не лише брали участь у виборах, а й обирались уповноваженими¹⁴⁷.

Антидумська агітація була доволі масштабною (за півроку лівобережні організації випустили щонайменше 14 спеціальних відозв)

і з точки зору революціонування суспільства, формування скептичного ставлення до Думи принесла певні плоди, проте головною своєю метою – зриву виборів не досягла жодною мірою. Оцінка політичної ситуації в країні, ролі Думи та ставлення населення до неї виявилась хибною. Але вчасно усвідомити свою помилку й тим більше виправити її УСДРП не змогла. Позиція партії щодо Думи не змінилась до останнього дня виборів. У листівці Полтавського комітету, приуроченій до відкриття І Думи (квітень 1906 р.), заявлялось, що її обрала «купка поміщиків, капіталістів, куркулів, крамарів, мізерна частка темних, обдурених людей», а «революційний народ не буде підтримувати контрреволюційну Думу, вважає вас [депутатів – С. Н.] зрадниками, ворогами». Були тут і пророчі слова: «Коли уряд почне знущатись, або навіть прожне вас, ви будете звертатись до народу»¹⁴⁸. Урядове ігнорування Думи, її розпуск, відома Виборзька відозва опозиційних депутатів підтвердили їх справедливість.

Вибори до ІІ Думи відбувались на межі 1906-1907 рр., коли крах курсу на збройне повстання став очевидним. УСДРП, як і інші ліві партії, вирішила взяти участь у виборах. Для обговорення цього питання в Полтаві 3 жовтня 1906 р. зібралась обласна конференція лівобережних комітетів, яка в повному складі була заарештована і, таким чином, не змогла виконати покладені на неї функції. Остаточного рішення йти на вибори було прийняте на загальнопартійній конференції у жовтні 1906 р. Воно вмотивовувалось тим, що конституційні ілюзії вже розвіяні, а виборча і думська діяльність дадуть більше можливостей для виховання мас, ніж бойкот. Можливими союзниками визнавались ліві і центристські партії не правіше кадетів і УДРП¹⁴⁹.

Цього разу лівобережні організації, ослаблені арештами і провалами «техніки», не змогли забезпечити потужної агітаційної кампанії. Відомі всього 3 спеціальні листівки, присвячені виборам, видані Ніжинським і Полтавським комітетами (разом з РСДРП і Бундом). З великими труднощами відбувався пошук зручної і перспективної конфігурації виборчих блоків. Відстоювання загальнонаціональних інтересів для партій залишалось неактуальним, тому можливий союз із УДРП розглядався тільки як вимушений, крайній крок. Пріоритет надавався об'єднанню з ідеологічними однодумцями – соціал-демократами, тим більше, що з Бундом на місцях уже склалися відносини співробітництва. Проте на заваді були напружені стосунки між УСДРП і РСДРП, що виразно окреслились у 1906 р. у зв'язку з питанням про об'єднання партій. Їх відображенням було рішення Полтавської губернської конференції «Спілки» (грудень 1906 р.) визнати можливою участь українських соціал-демократів лише в

технічних і координаційних виборчих бюро, але не в виборчих комітетах, які керували всією роботою¹⁵⁰.

Можливо, з цієї причини Полтавська організація УСДРП на початку січня 1907 р. ввійшла в блок із центристськими партіями – УДРП, кадетами і Спілкою повноправності євреїв. Але невдовзі вона висунула додаткові претензії і, не знайшовши підтримки, розірвала угоду¹⁵¹. З іншого боку, РСДРП і Бунд, не впевнені у власних силах, пішли на створення блоку з УСДРП. Список його шести кандидатів у виборщики від Полтави очолювали С. Петлюра, І. Стешенко і В. Дорошенко. Випущена 23 січня двомовна агітка закликала голосувати за «лівих і трудових виборщиків»¹⁵². Проте більшість голосів зібрав ліберальний блок. Союзнацькі стосунки між УСДРП і УДРП не склались і в Лубнах, де вони раніше співробітничали. Тут конфігурація опозиційних блоків була такою ж, як у Полтаві, але соціал-демократи, враховуючи можливість перемоги чорносотенців, були згодні на формування з лібералами спільного списку трьох кандидатів у виборщики від міста. Їх мав представляти лідер УСДРП М. Порш, за якого була розгорнута енергійна агітація. Проте ліберальні партії, погоджуючись на співпрацю, наполягали на своїх кандидатах, які перемогли на виборах до І Думи. За три дні до виборів ліві зняли свою кандидатуру, але й реальної підтримки центристам не надали, фактично самоусунувшись від виборчої кампанії. У підсумку Лубни, що завжди були твердиною українства, виявились єдиним містом на Полтавщині, де при обранні виборщиків абсолютну перемогу отримали монархісти¹⁵³.

В союзі йшли на вибори соціал-демократичні організації Ніжина (УСДРП, РСДРП і Бунд). У грудні 1906 р. вони утворили Бюро передвиборної кампанії, від імені якого з'явилися дві листівки «К народу». Одна з них вказувала на недемократичність Думи і необхідність Установчої Ради, закликала йти на вибори, щоб обрати справжніх народних представників. Інша була спрямована проти чорносотенного Союзу російського народу з закликом не голосувати за нього¹⁵⁴. Ослаблена Харківська організація, очевидно, була проігнорована російськими соціал-демократами – не вдалося знайти жодних свідчень їхньої взаємодії, як і скільки-небудь помітної роботи УСДРП. Щоправда, до міської колегії виборщиків потрапив Ю. Коллард, але за списком безпартійних і цілком несподівано для себе¹⁵⁵.

У виборах на селі УСДРП відіграла помітну роль тільки на Полтавщині. За свідченням авторитетних партійних діячів, тут вдалося не лише провести багато уповноважених від волостей, а й зміцнити вплив партії в масах¹⁵⁶. Проте конкретизувати й підтвердити ці висновки практично неможливо. Аналіз списків уповноважених і виборщиків майже нічого не дає, оскільки їхня партійність у докумен-

тах не зазначена, а прізвища селян-партійців, за окремими винятками, не відомі. Тогочасна преса зі зрозумілих причин теж не вказувала на приналежність виборщиків до нелегальних партій, обмежуючись характеристиками «поступові», «ліві» тощо. Так, за свідченням тижневика «Рідний край», у губернії «волості дали поступових і лівих виборщиків»¹⁵⁷.

За оцінкою керівництва «Спілки», УСДРП могла «серйозно сподіватись» на перемогу своїх кандидатів по селянській курії у Прилуцькому і ще одному повіті Полтавщини¹⁵⁸. Неназваним є, на нашу думку, Миргородський повіт. Тут навіть по землевласницькій курії пройшли виключно прихильники лівих і центристських партій, серед яких були й члени чи симпатики УСДРП¹⁵⁹. Проте й ці здобутки, досягнуті в умовах адміністративного тиску, численних обмежень, гострої боротьби, здебільшого були втрачені. Влада, щоб не допустити перемоги опозиції, використовувала будь-які зачіпки для скасування небажаних для неї результатів виборів. Касація була проведена насамперед у містах і повітах, що дали найбільше опозиційних виборщиків – Полтаві, Миргороді та їхніх повітах, Прилуках і Лохвицькому повіті. Всього з губерньського виборчого зібрання було виключено 14 осіб¹⁶⁰. На Чернігівщині активність УСДРП була помітною лише в районі діяльності її сільських осередків у Ніжинському і Сосницькому повітах. Села Харківщини, за рідкісним винятком, взагалі залишились поза межами цієї роботи. Виходячи з аналізу ситуації на місцях та загальноукраїнської чисельності («кількадесят»¹⁶¹) партійних виборщиків, можна обережно припустити, що на Лівобережжі їх було в межах 20-30 чол.

У цілому виборча діяльність УСДРП передусім відображає її організаційний та ідеологічний стан. Втративши значну частину активу, не маючи надійних політичних союзників, не змігши запропонувати населенню оригінальні й привабливі гасла, вона в виборчих перегонах була приречена на роль аутсайдера. Разом з тим її зусилля були корисні як для розвитку політичної свідомості мас, так і з точки зору більш практичної – формування опозиційного представництва у виборчих зібраннях на різних стадіях.

Однією з основних форм революційної боротьби був страйковий рух, організатором якого виступила і РУП-УСДРП. Оскільки на початковій стадії революції партія ще не мала серйозних зв'язків з міським пролетаріатом, свою енергію вона спрямувала головним чином на сільськогосподарських робітників. У 1905 р. на найгарячішу в господарському відношенні пору року – літо-осінь, коли зіткнення інтересів землевласників і найманих робітників досягало максимальної гостроти, планувалась масова кампанія протесту з поєднанням економічних і політичних гасел. Головною формою

боротьби вважався страйк, як найбільш організований і ефективний засіб відстоювання інтересів робітників і противага стихійним руйнівним аграрним розрухам (підпалам, погромам, розправам тощо). Сплески страйкового руху, як правило, співпадали з основними фазами польових робіт (жнивна, сапання і копання буряків та ін.).

Початок було покладено в травні-червні 1905 р. масовими страйками робітників на бурякових плантаціях, що зародились на Київщині і перекинулись на сусідні губернії. РУП-УСДРП відіграла не останню роль у швидкому поширенні страйкового руху. ЦК і Київський комітет партії оперативно видали спеціальні відозви «До селян-робітників» і «Страйкуйте!»¹⁶², розповсюдження яких зафіксоване нами в багатьох населених пунктах 6 повітів Полтавської та 3 – Чернігівської губерній. Вони були по суті інструкцією про підготовку і проведення страйків, формулювання економічних і політичних вимог. Згодом листівки аналогічного змісту випустили й лівобережні комітети: Харківський – «Добре живеться панові Ротермундові», Ніжинський – «До робітників Дорогинської і Бакаївської економії», Полтавський – «До селян», «Що треба, а чого не треба робити» та ін. Крім того, місцеві організації видавали листівки й у зв'язку з окремими виступами.

Більшість сільських організацій і груп були безпосередньо причетні до організації аграрних виступів. У Веркіївці Ніжинського повіту місцеві рупівці навесні 1905 р. активно протидіяли агітації за підпали і погроми, були серед керівників великого страйку, що розпочався 10 травня і тривав кілька днів. Власник економії змушений був піти на підвищення платні. Після цього частина робітників взялась до роботи, а 150 селян продовжували боротьбу¹⁶³. Проте втримати селян від звичних руйнівних дій вдавалось далеко не завжди. В іншому осередку сільської роботи Ніжинського комітету – Макошині – місцеві жителі 15 жовтня 1905 р. зібрались біля поміщицької економії і з вигуками «Пали панське добро, знищуй будівлі!» розгромили її¹⁶⁴.

Під впливом радикальних селянських настроїв не завжди дотримувались партійної лінії, збиваючись на шлях аграрного терору, й рядові партійці, окремі активісти. У Петрівці Козелецького повіту місцева група РУП 4 вересня розповсюдила відозву Київського комітету з закликом до страйку за підвищення платні при копанні й перевезенні буряків. На скликаному з цього приводу сході А. Захаренко наполіг на публічному прочитанні листівки і пригрозив «святими аркушами з золотими літерами», де нібито написано, що той, хто піде на буряки, «буде горіти». В ту ж ніч згоріли клуні з хлібом у двох селян, які згодились працювати, причому в одного було знайдено записку «Дивись, дурню, ось тобі буряки»¹⁶⁵. В одному з сіл При-

луцького повіту приводом для страйку послужила невдала спроба місцевих рупівців на чолі з М. Огороднім примусити поміщика віддати землю в оренду за ціною в 6-7 разів нижчою від існуючої. Їх не зупинила навіть активна протидія О. Мерклінга. Врешті решт справа закінчилась застосуванням зброї проти страйкуючих¹⁶⁶.

У 1906 р. гострота страйкової боротьби, як і активність організації УСДРП у цьому напрямку не знизилась. У тій же Петрівці у червні страйк переріс у збройну сутичку з козаками¹⁶⁷. Ічнянська організація влітку випускала відозви з викладом вимог робітників, добилася зриву польових робіт у частини землевласників¹⁶⁸. Жуківська організація протягом червня випустила кілька листівок, у яких радила різним категоріям працівників добиватись належних умов і оплати праці, а в разі неприйняття вимог – страйкувати. Велася тут і усна агітація. Рушієм усієї роботи поліція вважала керівника місцевої організації УСДРП Є. Ласмана, сина управителя економії Кочубея. Селяни страйкували весь липень, не погодились на часткові поступки. Та зрештою страйк був зірваний залученням на роботу арештантів, а партійці Т. Вовк, Ю. Молодчина, К. Триріг потрапили під арешт¹⁶⁹. Цей виступ вважається найбільш організованим серед сільськогосподарських страйків на Лівобережжі¹⁷⁰. Повсюдним явищем стали страйкові комітети, в яких працювали й українські соціал-демократи. Вони мали широкі, з елементами контролю над виробництвом, функції: керували страйками, забезпечували їх організований і мирний характер, встановлювали розцінки, визначали тривалість робочого дня¹⁷¹. Значна частина виступів закінчувалась перемогою. Але складається враження, що партію цікавили не стільки конкретні економічні результати, скільки втягнення селянства до боротьби, що сприяло загальному розгортанню революції, створювало ґрунт для розширення партійного впливу. Проте перехід селян на більш високий рівень політичної свідомості, як правило, забезпечити не вдавалось, і справа здебільшого обмежувалась економічною боротьбою і протестними настроями. Суто політичні страйки на селі були рідкістю.

Організація страйкового руху міського пролетаріату ускладнювалась тією обставиною, що РУП-УСДРП найчастіше мала вплив на робітників невеликих підприємств, яких було важче підняти на відкриту боротьбу. У цьому зв'язку виникають проблеми і для дослідника, оскільки такі виступи губляться на тлі багатотисячних страйків у великій промисловості і на транспорті. Щодо губернських центрів (крім Чернігова) можна говорити лише про агітацію та участь УСДРП у проведенні протестних акцій, головним чином на залізниці, де її вплив був традиційно значним. Їх найвища точка припадає на жовтень-грудень 1905 р., тобто співпадає з кульмінацією

революції. У Полтаві на залізниці активно працювали І. Сокальський та Соколовський, діяли партійні гуртки. Крім того, П. Антонєць виділявся в організації першого страйку друкарів (жовтень 1905 р.), входив до складу страйкового комітету¹⁷². Серед залізничників Харкова й Люботина у 1905 р. були помітними Ю. Коллард, Латишов, близькі тоді до партії Г. Хоткевич і К. Кирста (всі працювали на залізниці як інженери-технологи). Ю. Коллард у жовтні-грудні «агітував і підбурював до політичного страйку» на Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці на засіданнях її Оргкомітету і в технічному відділі служби шляху, де працював. Г. Хоткевич був головою Оргкомітету Харківсько-Миколаївської залізниці і страйкового комітету Всеросійського союзу залізничних службовців. Після його від'їзду на Всеросійський з'їзд залізничників на початку грудня головування в обох комітетах перейняв К. Кирста, який 10 грудня оголосив політичний страйк на Харківсько-Миколаївській залізниці¹⁷³.

У повітових містах Полтавщини й південної Чернігівщини, де діяли організації РУП-УСДРП, розгорнути страйковий рух було важко через слабкість промисловості і самих організацій. Навряд чи можна було сподіватись на успіх за відсутності робітничих організацій партії у більшості міст. У Глухові організація РУП 24 червня 1905 р. провела страйк робітників кількох деревообробних майстерень. Йому передувала тривала підготовча робота: збори робітників, вироблення вимог і плану страйку, випуск листівки «До плотників». Як наслідок, власники мусили піти на поступки. З приводу загальноміського страйку РУП видала листівку «Ко всем рабочим г. Глухова»¹⁷⁴. Про проведений політичний страйк у Ніжині у вересні 1905 р. повідомляв В. Садовський¹⁷⁵. Залізничники, що входили до складу Конотопської організації, напевне брали участь у загальних страйках на залізниці, що відбулись тут 10-11 жовтня і 8-10 грудня¹⁷⁶.

Ефективною була діяльність Прилуцької організації. Протягом літа 1905 р. вона провела у місті, головним чином на тютюнових фабриках, кілька страйків. 23 червня листівкою «До робітниць фабрики «Риболов» вона закликала до страйку солідарності з єврейськими робітницями. У жовтневому страйку взяли участь всі робітники залізничних майстерень. 11 жовтня з ініціативи залізничників-партійців вони знімали з роботи працівників інших підприємств. Наступного дня, за свідченням одного з керівників виступу О. Мерклінга, страйк перетворився на загальноміський, не працювали фабрики, майстерні, крамниці, навчальні заклади. Відбулись численні збори, кількатисячний мітинг. Тільки кинувши проти демонстрантів козаків, владі вдалось придушити виступ. У грудні залізничники Придук знову застрайкували, але більшість робітників їх не підтримала¹⁷⁷.

У Лубнах, де «вільна громада» була лідером серед революційних організацій, страйки відбувались мало не щомісяця. Початок було покладено навесні 1905 р. виступами на млинах Аронова і Коганова. Перед цим сюди часто навідувався М. Сахаров - виступав на збірках, роздавав газети, листівки. На цих млинах робітники страйкували і влітку, під керівництвом А. Лівницького і М. Огороднього були складені 20 вимог до власників, які здебільшого були виконані. На квартирі Г. Хоменка готувався страйк на винному складі, вимоги складав Ф. Шпак¹⁷⁸. Про організовану РУП низку страйків на молотарках і млинах, а також один політичний, де звучало гасло автономії України, повідомляв наприкінці вересня В. Садовський. Листівка РУП «До всіх залізничних лубенських робітників» закликала до загального страйку, що відбувся 18 жовтня під економічними і політичними гаслами. Кількома днями пізніше Лубенський комітет видав відозву «Товариші! Чи чули ви про ту криваву боротьбу...» у зв'язку з черговим страйком на млинах¹⁷⁹. Загальний страйк, що переріс у мітинг чисельністю в 700 чол., відбувся 18 листопада¹⁸⁰. 16 грудня відбувся загальноміський політичний страйк, у якому (як і в жовтневому) визначну роль відіграв М. Сахаров. Крім того, в місті працював третейський суд, який розв'язав низку конфліктів у інтересах робітників¹⁸¹.

Поразка грудневих повстань і наступні репресії звели нанівець страйкову активність УСДРП у містах Лівобережжя. За 1906 – 1907 рр. не вдалось виявити жодного виступу промислових робітників, який би вона організувала. В цілому цей напрямок роботи партійних організацій був корисним як у соціальному плані (захист інтересів працівників), так і в політичному (виховання мас, тиск на владу). Але його кількісні параметри – кількадесят самостійно влаштованих по всій Україні виступів міського і переважно сільського пролетаріату, сотні випадків участі у спільних з іншими партіями та стихійних акціях¹⁸² – не дають підстав вважати роль УСДРП значною. Такою вона була лише в окремих населених пунктах і на певному відрізку часу.

Як партія ліворадикальна, РУП-УСДРП активно готувалась сама і готувала населення до відкритого протистояння з царським режимом у формі протидії поліції і військам та збройного повстання. Ця тема була незмінно присутня у листівках політичного змісту і нелегальній періодиці, усній агітації. Серед практичних підготовчих заходів було озброєння партійців, оволодіння елементами військової справи, формування бойових дружин та ін. Так, за жандармськими даними, озброювала селян «револьверами і ножами для протидії поліції» Ніжинська організація РУП у 1905 р.¹⁸³ Майже відкрито йшло озброєння в Лубнах, Вовчку та деяких інших селах по-

віту, бойові дружини тут діяли під виглядом самооборони¹⁸⁴. Невелику бойову дружину (15-20 осіб) мав у своєму розпорядженні Харківський комітет¹⁸⁵. Конотопська організація на прохання робітників улітку 1906 р. замовила через М. Виноградову револьвери в Києві¹⁸⁶. У членів Ічнянської організації при обшуку було виявлено інструкцію по виготовленню вибухівки¹⁸⁷. На конспіративній квартирі Полтавського комітету в Дублянщині Полтавського повіту були виявлені 3 револьвери і 5 фунтів пороху¹⁸⁸. В окремих випадках поліція повідомляла про збирання членами УСДРП коштів на зброю у селян¹⁸⁹. Наведені факти не відображають підготовки до збройного повстання у всій її повноті, але засвідчують її повсюдне провадження. За невеликим винятком (наприклад, Лубни і села повіту), вдавалось створити лише дрібні групи, які самі по собі не становили серйозної сили. Такий стан справ визнавали і керівники партії¹⁹⁰. Але в поєднанні з загонами інших партій вони цілком могли стати каталізатором і авангардом масового збройного повстання, а в ряді місцевостей були провідними чи єдиними революційними збройними формуваннями.

В останньому випадку їх наявність була одним із вагомих чинників, що дозволяли місцевим організаціям реально впливати на політичну ситуацію і навіть втручатись у дії адміністрації. Найбільш яскраво це виявилось у Лубенському повіті у другій половині 1905 р. Ще з весни близько 150 прибічників РУП та інших революційних партій групами по 15-20 осіб навчались володінню зброєю. У жовтні рішенням міської думи ці формування були легалізовані як міська міліція (самооборона). Її чисельність сягала, за різними даними, від 300 до 1000 чол. На озброєнні була велика кількість револьверів (їх привезли з Києва Лівницькі), бомби і навіть кулемет. Начальником, згодом керівником Головного штабу був А. Лівницький. Крім нього, визначну роль у лубенських подіях відіграли М. Сахаров, Н. Грінченко, М. Лівницька, М. Огородній, Ф. Шпак, Ф. Данильченко, Г. Хоменко. Ліві партії, об'єднані Революційним коаліційним комітетом, тісно співробітничали з міським головою Г. Взятковим, мали вплив на міську думу, значною мірою контролювали ситуацію в Лубнах. Подібне становище було і в ряді сіл повіту – Вовчку, Литваках, Березоточі, Яблунові, Хорішках та інших, де постійно велась відкрита агітація, відбувались багатолюдні віча, формувались загоны самооборони, діяли сільські комітети. Між Лубнами і селами підтримувався постійний зв'язок, у разі потреби надавалась допомога дружинниками і зброєю.

На одному з засідань Головного штабу А. Лівницький виклав план захоплення влади. Після звістки про повстання у Москві та

інших містах 16 грудня був оголошений політичний страйк, в ході якого місто фактично опинилось у руках революціонерів. Їм на допомогу прибули сільські дружинники, з Литваків привезли двосаней з косами і цепами, з Вовчка – кількасот пудів хліба¹⁹¹. «Лубенська республіка» існувала, доки в місто не ввійшли війська.

Кобеляцька організація РУП організувала в повітовому місті масовий виступ 30 листопада 1905 р. Приводом став арешт кількох місцевих революціонерів, серед яких були Є. Олексієнко й О. Мальяров. Щоб звільнити їх, організатори виступу, між якими виділялись Н. Попруга і Г. Струць, зібрали 5-тисячний натовп мешканців Кобеляк і навколишніх сіл. Цілий день поліцейське управління перебувало в облозі, а ввечері розпочався його штурм. Повітовий справник був змушений випустити політичних арештантів¹⁹². Певну роль РУП відіграла і в так званій «Люботинській республіці» (грудень 1905 р.) – завдяки як агітації Харківської «вільної громади», так і безпосередній участі в подіях членів місцевої організації та людей, близьких до партії¹⁹³.

Поразка революційних сил у відкритому протистоянні з владою наприкінці 1905 р. і перші прояви реакції не викликали принципової зміни курсу на повстання, хоча про його проведення найближчим часом уже не йшлося. УСДРП, як і інші ліворадикальні організації Російської імперії, не змогла своєчасно позбутися ультрареволюційних настроїв, правильно оцінити ситуацію і відповідно скоригувати свою поведінку. Листівки 1906 р. засвідчують налаштованість ЦК, місцевих організацій УСДРП на повстання, сподівання на швидку перемогу революції. Особливо це відчутно в літературі, виданій на початку року, невдовзі після грудневих повстань. До революції, збройної боротьби з урядом закликала датована січнем відозва ЦК УСДРП «До всього робочого люду»¹⁹⁴. Поступово тональність пом'якшується, гасла стають більш розпливчастими, невизначеними в часі. У квітневій відозві полтавських організацій УСДРП і Бунду «Ко всем гражданам!» зберігалась радикальна риторика про революцію, боротьбу не на життя, а на смерть, але нічого не говорилось про те, коли настане цей вирішальний момент¹⁹⁵. Ще чіткіше непевність щодо терміну майбутньої революції проглядається у пізніших виданнях Полтавського комітету. У червневій листівці «До селян» їх застерігали від передчасного виступу, зазначалося, що «момент останнього бою» ще не настав, його визначить партія. Подібна стриманість звучить і в серпневій прокламації «Що треба, а чого не треба робити», котра закликала селян гуртуватись і чекати «слухного часу», до якого «не довго залишилось»¹⁹⁶. У ніжинській листівці «К народу» (грудень) повстання відкладалось на

невизначений час і пов'язувалося з крахом народних сподівань на II Думу. Місцеві організації продовжували вести практичну підготовку до повстання. Про це йшлося в листі керівника Ічнянської організації Г. Войташевського (липень 1906 р.)¹⁹⁷. Полтавський комітет, розглядаючи 24 липня 1906 р. питання про коаліційний комітет лівих партій, зобов'язав своїх представників проводити таку лінію: «Вияснення справи озброєного повстання і зівання представників усіх революційних організацій для координування «дійствий в момент виступлення»¹⁹⁸. Тривало й озброєння місцевих організацій¹⁹⁹.

Лише в 1907 р., коли стали реальністю розгром багатьох революційних організацій, масова зневіра в можливості революції взагалі, а тим більше в недалекому майбутньому, партія усвідомила авантюризм і безперспективність курсу на повстання. III з'їзд УСДРП у резолюції про поточний момент визначив його «як момент певного спокою, як антракт перед другою дією революційної драми», засудив «партизанські виступи» і наголосив на необхідності збиратися з силами²⁰⁰. Але й тоді це рішення далось непросто, всупереч позиції деяких місцевих організацій. Про це свідчить, зокрема, передз'їздівська резолюція Прилуцької організації з того ж питання – «відносно моменту». В ній зазначалось: «Революція не йде на убиль, а навпаки, приймає форму широкого народного руху, поки ще схованого, але грізно міцніючого в політичній самосвідомості й бажанні організованої боротьби. І соціал-демократія повинна використовувати це становище і своїми лозунгами і діяльністю вести народні маси шляхом збройного повстання до Установчої Ради»²⁰¹. Радикальність у даному разі частково може бути пояснена тим, що Прилуцька організація, на відміну від більшості, на той час значною мірою ще зберігала свій статус і вплив. Те саме можна сказати і про Полтавський крайовий комітет, який не випадково опублікував у своєму друкованому органі саме цю резолюцію – схоже, вона відповідала його позиції.

У роки революції РУП-УСДРП зросла кількісно, зміцніла організаційно, утвердилась ідеологічно, набула ознак справжньої політичної партії регіонального типу (за мірками тогочасної Росії). На Лівобережжі в місцях її активної діяльності (Полтавщина та південна Чернігівщина) вона знаходилася приблизно на одному рівні з російськими та єврейськими соціал-демократами, разом із ними була основним рушієм революційних процесів. Але фетишизація марксистської ідеології та пролетаріату, передусім міського, значною мірою підірвала сільську і національну складові її діяльності, поставивши під питання збереження за партією своєї «ніші» в суспільно-політичному русі, саме існування УСДРП як національної партії.

3.2. Формування та діяльність місцевих організацій УДП-УДРП

Початок революції виразно продемонстрував політичну слабкість українських лібералів. Захоплені революцією знезацька, вони виявились неготовими до неї ні ідейно (оскільки не тільки не виробили власної позиції, а й далеко не відразу усвідомили характер подій), ні організаційно, не встигнувши завершити трансформацію Загальної української організації в політичну партію. Тому до осені 1905 р. еліта української інтелігенції практично ніяк не зарекомендувала себе в бурхливому суспільному житті, зосередившись на непомітних загалу внутрішньопартійних проблемах, традиційній культурницькій діяльності та участі в загальноросійському русі. Через це вона у політичному відношенні все більше відсувалась на задній план.

Щойно постала Українська демократична партія з організаційної точки зору справжньою партією ще не була. Процес партійного будівництва частково загальмувався розколом і відокремленням УРП, але більше через пов'язану з цим певну розгубленість київського центру. Щодо місцевих громад, то радикали змогли створити свої фракції лише в окремих із них (наприклад, у Катеринославській). Стосовно Лівобережжя такі дані не зустрічаються. Неясні слова Є. Чикаленка про те, що радикали вчинили «мало заколоту» в Чернігові²⁰², очевидно, слід розуміти в тому сенсі, що їм по суті нічого не вдалося зробити. Натомість у громадах виявилось немало діячів, для яких членство у нелегальній партії з політичною програмою, спрямованою на зміну існуючого ладу, було річчю неможливою. Вони ще могли входити до складу ЗУО – організації хай і нелегальної, але доволі далекої від політичної боротьби. Проте це був максимум їхньої опозиційності. Не полишаючи мрій про національне визволення, вони воліли залишатись на позиціях безпечного культурництва. Очевидно, їхня поведінка не викликала в громадах публічного осуду, а відхід від громадської роботи був малопомітним. Тому в джерелах ці факти не знайшли відображення. Їх непрямим підтвердженням може слугувати тільки звування кола активних учасників громад: частина прізвиськ назавжди зникає зі сторінок мемуарів і періодики. Для дрібних провінційних громад, що існували в повітових містах, де частка таких «попутників» була значною, це явище мало, схоже, катастрофічні наслідки, не лише унеможливаючи формування партійних структур, а й узагалі призводячи до розвалу.

Однією з найдіяльніших у партії залишалась Полтавська громада. Її роль як другого після Києва партійного осередку засвідчує проведення в Полтаві щонайменше двох з'їздів – влітку 1905 і 1906 рр. На останньому була обрана Рада УДРП з осідком у Полтаві²⁰³ – унікальний випадок в історії партії. Лідерами громади були М. Дмитрієв, Г. Ротмістров, якийсь час і Л. Жебуньов. Помітну

роль відігравали також П. Чижевський, Панас Мирний, Л. Падалка, Є. Гребінка та ін. Протягом 1905 – початку 1906 рр. склад громади посилювався за рахунок кількох відомих діячів – Г. Коваленка й Олени Пчілки, котрі переїхали до Полтави, а також В. Кошового й А. Кучерявенка, що перейшли з РУП. Щодо останніх залишаються певні сумніви, оскільки поліція продовжувала фіксувати їхню діяльність у складі РУП-УСДРП. Проте їхнє приєднання до УДП підтверджують добре обізнані з ситуацією в Полтаві В. Дорошенко і Є. Чикаленко, деякі епізоди практичної діяльності²⁰⁴. Тому слід визнати цей факт з урахуванням того, що перебування їх у складі УДП було тимчасовим. Складений нами неповний список Полтавської громади включає 18 осіб.

Чернігівська громада, як і інші, теж зазнала втрат. В роки революції місто залишили Г. Коваленко, А. Шелухін, Лихнякевич²⁰⁵. Частина громадівців, залишаючись у Чернігові, не брала участі в партійному житті, і про їхню діяльність немає жодних згадок. Окрім визнаного лідера І. Шрага, в той час особливо помітним був М. Коцюбинський. Епізодично брав участь у роботі О. Русов. Кількість відомих нам членів Чернігівської громади була приблизно такою ж, як і в Полтавській. Так само реальна чисельність кожної з громад була вищою, але напевне не виходила за межі кількох (трьох-чотирьох) десятків. Це можна підтвердити числом учасників акцій, які проводились Чернігівською громадою. Так, вітальний адрес громади до фінляндського сейму в січні 1905 р. підписали 39 осіб²⁰⁶. На установчих зборах Чернігівської «Просвіти» (грудень 1906 р.) були присутні 50 осіб, але серед них були й непартійні²⁰⁷.

В роки революції вперше спромоглася на створення власної політичної структури поміркована українська інтелігенція Харкова. Найвагомим доказом цього є листівка, видана від імені Харківського комітету Української демократичної партії 25 листопада 1905 р. на гектографі російською мовою²⁰⁸. Зміст листівки, її мова, стиль, логіка побудови, посилання на джерела вказують як на автора на людину високоосвічену, добре обізнану з минулим і сучасним станом України, побутом і традиціями її населення, пов'язану, на нашу думку, з викладацькою діяльністю (яка привчає до подібної манери викладу). Це міг бути професор Харківського університету М. Сумцов – відомий фахівець з історії, літератури й етнографії України, палкий її патріот, котрий до 1917 р. залишався найпомітнішою і найдіяльнішою постаттю серед поміркованих українців Харкова. Крім М. Сумцова, до організації в університеті могли належати Д. Ткаченко, А. Зайкевич, М. Пильчиков, Д. Багалій. До речі, всіх їх, а також лаборанта хімії Петренка (можливо, Георгія, пізніше приват-доцента) назвав свідомими українцями представник Харківської студентсь-

кої громади на з'їзді УСГ у 1908 р.²⁰⁹ Наприкінці 1906 р. переїхав до міста і, очевидно, ввійшов до складу Харківського комітету відомий діяч УДРП К. Мацієвич²¹⁰.

Свідченням діяльності в Харкові організації УДП-УДРП з 1905 р., керівної ролі М. Сумцова та приналежності до неї Д. Багалія може слугувати лист О. Русова до М. Сумцова від 19 червня 1907 р. Один із керівників партії закликав обох харків'ян висунути свої кандидатури на виборах до III Думи, пропонуючи при цьому збирати «знов як торік і позаторік загальні збори нашої партії» для обговорення можливих варіантів блокування²¹¹. Про існування в Харкові «Українського комітету» УДП повідомлялось у зведенні Харківського охоронного відділення за період з 1 квітня по 1 жовтня 1906 р.²¹² Слід згадати й датоване 12 листопада 1905 р. запрошення на засідання якогось Українського комітету за підписом О. Голубаїва²¹³. Не виключено, що це був комітет УДП (тоді до переліку місцевих членів партії слід додати і цього діяча). Непрямим підтвердженням існування Харківського організації є поширення на території губернії нелегальної літератури партії²¹⁴.

З повітових міст Лівобережжя збереглась і діяла як партійна організація Лубенська громада. Її незмінним керівником залишався В. Шемет, котрий водночас належав і до УНП. Ймовірно, до громади входили й інші прихильники цієї партії, зокрема М. Шемет, і тому її назва – Лубенська українська громада – мала загальний характер, не містила вказівки на партійну приналежність. Разом з тим, на нашу думку, існує достатньо підстав, щоб відносити її саме до УДП, а не УНП: непритаманні останній походження (з громади ЗУО), поміркованість ідеології (її відображає зміст газети «Хлібороб», яку видавала громада), характер діяльності (відкритий, публічний), тісна взаємодія з місцевими кадетами та революційними організаціями. Не поривав зв'язків з Лубнами В. Леонтович. Решту (напевне нечисленну) складали люди, непомітні в суспільному житті. Є підстави вважати, що організація чи група УДП-УДРП діяла протягом певного часу в Миргородському повіті. Тут працювали члени партії В. Самійленко, С. Пасічниченко, М. Кочура²¹⁵, В. Янкевич, а також близькі до неї А. Шумейко, М. Шульга, М. Бакало та інші, яких партійний орган «Рідний край» називав безпартійними українськими поступовцями, прихильними до УДРП або лівішими кадетами²¹⁶. Активна діяльність партії фіксувалась поліцією у селах повіту, особливо в Ярьєсках (тут була дача М. Дмитрієва) і Шишаках²¹⁷. Схожа ситуація, але в менших масштабах, мала місце у Прилуцькому повіті. Зокрема, у Прилуках помітну роль у суспільному житті відігравали члени УДП-УДРП Ф. Назаріїв (батько О. Назаріїва) і Титаренко²¹⁸. В Переволочній мешкала сім'я Зленків, яка збе-

рігала й поширювала літературу УДП²¹⁹. Принаймні один із них – К. Зленко – належав до партії, був активним дописувачем її періодики. Невелика група УДРП діяла в Золотоніському повіті²²⁰.

Інші громади ЗУО в повітових містах, і до того малопомітні, не змогли трансформуватись у партійні організації. Так, наприклад, у січні 1907 р. у Ромнах кадети відмовилися блокуватися з місцевою українською громадою на виборах до II Державної Думи, оскільки та не має своєї політичної програми²²¹. Зрозуміло, що це було б неможливо, якби йшлося про структуру УДРП, з якою кадети співпрацювали на постійній основі. В усякому разі, нам не вдалось виявити ознак існування в регіоні організації УДП-УДРП, крім названих. Але в низці повітів Полтавщини діяли поодинокі члени партії. Це М. Онацький – у Гадяцькому (с. Бірки), Чернуха – в Зіньківському, А. Герашенко – в Полтавському (с. Мачухи), П. Оправхата – в Пирятинському (с. Кононівка). У власних маєтках на Лівобережжі час від часу перебували і при цьому вели партійну роботу Є. Чикаленко (в Кононівці), О. Русов (в Олешні Городнянського повіту Чернігівщини)²²². «Сліди» діяльності УДП-УДРП (агітація, література, участь у виборах до Думи), які вказують на присутність членів партії, є також у Роменському і Кременчуцькому повітах Полтавщини. Без ініціюючого і організуючого ядра з українських демократів навряд чи виникли б філії Чернігівської «Просвіти» в Козельці й Ніжині на Чернігівщині. В цілому на Лівобережжі партія була більш-менш широко представлена хоча б на рівні невеликих груп чи окремих діячів тільки в Полтавській губернії (принаймні в 10 повітах); на Чернігівщині її діяльність обмежувалась кількома населеними пунктами в 3-4 повітах, а на Харківщині – губернським містом.

Навколо розсіяних по повітах партійців, які тяжіли до відповідної організації в губернському місті і підтримували з нею зв'язок, завжди існувало певне коло симпатиків. За належної ідейно-виховної та організаційної роботи вони могли основою для формування розгалуженої партійної мережі. Але саме організаторська діяльність були чи не найбільш занедбаною в УДП. Її поживлення припадає на осінь 1905 р. Воно співпало зі злиттям УДП і УРП в єдину партію – УДРП²²³ (листопад-грудень), що само по собі спричинило посилення уваги до партійного будівництва. Стимулюючими чинниками були проголошені Маніфестом 17 жовтня політичні свободи, інтенсивне зростання інших партій, а також виборча кампанія до I Державної Думи, під час якої відсутність організаційної мережі у провінції відчутно далася взнаки (як вважає С. Чмир, вибори викликали до життя й саму партію²²⁴, але це перебільшення). О. Русов у листі до Л. Жебуньова доводив необхідність зосередження зусиль саме на організаційному будівництві: «...Громади

тієї партії по всіх містах та містечках заснувати; а на те треба і люди – пропагандисти та агітатори – і гроші». Він же радив Л. Жебуньову взяти функції партійного організатора на себе: «Пожалуйста, візьміться їздити... по весях і містах, щоб організувати таку партію від Тереку аж по Сян та Віслу»²²⁵.

Процес лібералізації державного устрою Росії, закріплений Маніфестом і «Основними законами» (квітень 1906 р.), декларованими цими документами політичні права, в тому числі й на утворення товариств і союзів (останнє регулювалось законом від 4 березня 1906 р.), були сприйняті в УДРП як підстава для власної легалізації. Як писав О. Русов, «коли вони – «по закону», дак і нам треба «по закону». То ми усе у катакомбах крились, а тепер треба «по закону» і партію свою українську привселюдно множити і содержувати...»²²⁶. Фактично від утворення УДРП діяла відкрито, напівлегально (офіційно вона не була зареєстрована, отже, й не легалізована). Питання про легалізацію партії розглядалось на з'їзді 17-18 квітня 1906 р. Констатувавши, що «попередня організація українських громад, пристосована до часів неволі, не відповідає потребам часу, спиняє розвиток і діяльність партії», його делегати поставили завдання досягти, щоб партія «всюди, де є її члени, діяла легально»²²⁷.

Це дало їй можливість широко користуватись засобами легальної преси з пропагандистською й організаторською метою. Власні (лівобережні – «Хлібороб» і «Рідний край»), а також київські, частково й російські ліберальні («Полтавщина», «Десна», «Мир», «Волна», «Харьковский листок» та ін.) періодичні видання публікували інформацію про з'їзди, діяльність місцевих громад, документи УДРП програмного і тактичного характеру. Завдяки доволі значному сумарному накладу цієї літератури чисельність прихильників партії мала істотно зрости. Але перетворити цю «масу» симпатиків у активних діячів, сформувати з них партійні осередки газетам було не під силу. Для цього були необхідні планомірні, цілеспрямовані зусилля організацій, робота функціонерів.

Полтавська громада на початку червня 1906 р. опублікувала «Проект заснування українських громад» - план створення ієрархічної партійної структури відповідно до адміністративного поділу, якої в повному вигляді не мала тоді жодна українська партія. Пропонувалося створити мережу повітових і сільських громад на чолі з губернською. Повітові громади, очолювані комітетами (5 осіб, у тому числі голова, писар і скарбник), мали легалізуватись і діяти автономно, але в постійному зв'язку з губернською. Сільські громади могли створюватись як під керівництвом повітових, так і незалежно від них, у безпосередньому зв'язку з губернською. Перед-

бачалось регулярне проведення повітових (раз на 1-2 місяці) і губернських (тричі на рік) партійних зборів²²⁸.

Але втілити проект у життя не вдалось. Умови діяльності опозиційних сил з кожним місяцем погіршувались, число їхніх прихильників зменшувалось. Не сприяла формуванню партійної мережі практика подвійного членства, за якої немало діячів УДРП, причому провідних, належали до інших партій: найбільше кадетської (І. Шраг, П. Чижевський, М. Онацький, М. Сумцов та ін.), а також УНП (брати Шемети), можливо, й УСДРП (М. Вороний, співпрацював і М. Коцюбинський). Це явище набуло настільки загрозливого характеру, що до затвердженої в жовтні 1906 р. чергової редакції статуту УДРП був включений пункт про неприпустимість членства в інших партіях²²⁹. У підсумку була проведена тільки реорганізація існуючих громад у губернських містах, у яких виникли комітети з відповідним статусом. Формування повітових комітетів УДРП, не кажучи вже про сільські громади, зупинилось на півдорозі. Жодних слідів їхнього існування на Лівобережжі не виявлено. В роботі партійного з'їзду в жовтні 1906 р. взяли участь представники губернських комітетів з Києва, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Катеринослава, Катеринодара і Петербурга, а також «деяких повітових міст»²³⁰. Це є свідченням і нечисленності повітових осередків, і невизначеності їхнього статусу.

У зв'язку зі сказаним можна орієнтовно оцінити загальну чисельність членів УДРП на Лівобережжі: на нашу думку, вона не перевищувала 150-200 осіб. Порівняно з ЗУО приріст був не такий значний, що зайвий раз підтверджує відсутність масової організаційної роботи, справжнього партійного будівництва. Зрозуміло, що можливості такої нечисленної партійної «армії» були вкрай обмежені. Але цю обставину певною мірою компенсувала наявність такого потужного союзника, як кадетська партія, значної кількості «неорганізованих» прихильників, особливо серед нижчого прошарку інтелігенції, можливість широко використовувати ресурси легальної преси, українських культурно-просвітніх установ та органів самоврядування, на які ліберали традиційно мали значний вплив. Вагомим чинником було й те, що діячі УДРП, на відміну від представників радикальних партій, як правило, були людьми публічними, відомими, мали незаперечний громадський авторитет.

Політичні події 1905 р. активна частина українських лібералів чустріла з піднесенням, розцінивши їх як вищу точку визвольного руху в Росії. Справжню ейфорію викликав Маніфест 17 жовтня – як свідчення переходу країни до конституційного ладу. Лубенський «Хлібороб» у своєму першому числі присвятив Маніфесту дві великі статті. В одній із них констатовалося, що «з цього часу україн-

ський народ нарівні з другими народами має спромогу жити людському і розвивати свої сили духові». Інша стаття завершувалась відвертою патетикою: «Так сталося це велике діло, так народилася російська конституція...»²³¹. Піднесений тон у оцінці політичної ситуації характерний і для пробного числа «Рідного краю», котре з'явилося майже через півтора місяці. Автор редакційної передової (очевидно, М. Дмитрієв) зазначав, що «старий державний лад, що тяжким каменем давив усі народи Росії, все більше розвалюється», висловлював упевненість, що «вже не оживе старий, розвалений лад, не встане деспотизм», називав тогочасні події «великою добою»²³².

У найбільш поміркованої частини партійців некритична оцінка Маніфесту і поточної ситуації породила ілюзію, нібито політичні завдання, що стояли перед українським рухом, уже розв'язані або будуть розв'язані «згори», і продовжувати політичну боротьбу немає сенсу. Вони пропонували зосередитись на національно-культурній діяльності. На цьому ґрунті в Чернігівській громаді навіть стався єдиний у її історії розкол. Поміркована меншість у складі А. Верзилова, Г. Андрієвської, А. Шелухіна та ще кількох осіб виїшла з громади, отримавши належну частку коштів та літератури. Скільки-небудь помітної діяльності вона не виявила, а після того, як двоє з них залишили Чернігів, ««розкольнича» громадка якось сама собою зникла»²³³.

Лише поодинокі члени УДП, налаштовані більш радикально, з самого початку поставились до Маніфесту як до фікції, тактичного кроку самодержавства. М. Коцюбинський, надсилаючи 5 листопада М. Чернявському україномовний текст документа, скептично додавав: «Та на якій би мові він не був, все ж це папірець, та й годі. Слова одні, а вчинки другі»²³⁴. А. Геращенко на мітингу в с. Мачухи Полтавського повіту 13 листопада заявив, за словами очевидців, що «всі ці маніфести оголошують для того, щоб очі замазати»²³⁵.

Протягом короткого часу й у більшості захоплена оцінка політичних реалій змінилась більш стриманою, і чимдалі критичні нотки все більше посилювались. Додали песимізму думські кампанії – обмеження виборчих прав, зловживання адміністрації, безправність Думи, - а також урядові репресії, погроми тощо. Але загальний тон залишався незмінним. На початку 1907 р. редакція «Рідного краю» висловлювала надію, що нова Дума «повинна зібрати громадян і щастя повинна здобути», що українська справа «підє далеко вперед». Попередній рік, попри констатацію того, що «багато, страшенно багато бачив 1906 р. смерті, лиха, тяжкого лиха», оцінювався насамперед з тієї точки зору, що «в сьому році Росія перейшла до конституційного ладу»²³⁶.

Від оцінки політичної ситуації в країні залежало визначення пріоритетів у практичній діяльності партії. До осені 1905 р. переважали напрямки, що набули розвитку в попередній період. Зокрема, це була участь у акціях у рамках загальноросійського визвольного руху (подача петицій, виступи в ліберальній пресі, на з'їздах тощо). Проте через малочисельність партійних громад виступи їх представників якщо й не губились між голосами російської ліберальної інтелігенції, то у всякому разі не мали вирішального значення. Тим більше, що за винятком пунктів, пов'язаних з національним питанням, чогось особливого, примітного в плані політичного реформування чи тактики опозиції партія, наскільки відомо, не змогла запропонувати. Резонне зауваження про більший демократизм і радикалізм УДП-УДРП порівняно з її російськими партнерами²³⁷ все ж потребує доведення й уточнення, в чому це виявлялось на практиці.

Більш самобутніми й наполегливими українські демократи були в відстоюванні права свого народу на вільне користування рідною мовою, що посідало центральне місце в партійній роботі. Протягом 1905 р. тривала кампанія громадського тиску на уряд з тим, щоб схилити його до скасування антиукраїнських актів 1863 і 1876 рр. Партійні громади працювали над формуванням сприятливої громадської думки, що розглядалось і як засіб виховання національної самосвідомості населення, і як знаряддя тиску на владу «знизу». Щоб заявити про мовну дискримінацію українців і висловити свої вимоги, використовувалась будь-яка легальна можливість – зібрання громадських і самоврядних установ, преса тощо. Так, М. Коцюбинський на зборах Чернігівської громадської бібліотеки 9 січня 1905 р., пославшись на численні перепони для українських видань, запропонував звернутись до уряду з вимогою скасувати цензуру «для всіх книг і видань без різниці язика»²³⁸. Резонансним заходом були колективні телеграми від харківської громадськості з проханням скасувати Емський указ, ініційовані на початку листопада 1905 р. М. Міхновським. Серед тих, хто публічно, через пресу, їх підтримав, були і члени та симпатички УДП – П. Макаренко, А. Зайкевич, М. Пильчиков та ін.²³⁹ Важливу роль у розвитку, поширенні й популяризації ідеї про застосування української мови у різних галузях, насамперед освітній, відіграла партійна періодика. Публікації селянських «приговорів» і докладні розповіді про з'їзди, що стосувались мовного питання, поєднувались з популярними, але глибокими за змістом статтями, які виводили зацікавлених читачів на більш високий рівень розуміння проблеми, вказували на шляхи і засоби її вирішення. Без таких матеріалів мало яке число «Хлібороба» і «Рідного краю» виходило у світ. Але ця робота не завжди давала потрібний ефект, тим більше, що можливості особистого впливу на широкі

верстви у партії були вкрай обмежені. Самі партійці в публіцистиці й мемуарах відзначали, що частина селянства вперто трималась того, щоб їхні діти навчались «панською» російською, а не «мужицькою» українською мовою, аби не залишитись «навіки мужиками»²⁴⁰.

Громади УДП активно впливали на наукові установи, які за дорученням уряду вивчали питання про скасування дискримінаційних законодавчих актів. До складу комісії Харківського університету, створеної в лютому 1905 р. для підготовки проекту рішення з цього питання, ввійшли кілька професорів з виразними українськими симпатіями – Д. Багалій, А. Зайкевич, М. Максимейко, Д. Овсяннико-Куликовський, М. Халанський, а очолив її М. Сумцов (він був і автором проекту). В ухвалі Ради університету, одногосно прийнятій 5 квітня, наголошувалось, що з питання про усунення тих обмежень, які з 1863 р. застосовуються до малоросійської мови й літератури, вона «вважає своїм моральним обов'язком категорично висловитись про безумовну, історично цілком уже доведену, їх шкоду, як для всієї Росії, для її інтелігенції, так і особливо для Малоросії в усіх формах її морального життя»²⁴¹. Це принципове рішення, за висловом Д. Багалія, свідчило, «що ми стояли на визвольному шляху щодо українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського університету та його діячів українського відродження»²⁴². І. Шраг брав активну участь у роботі аналогічної комісії Академії наук, за що від імені Академії йому була висловлена вдячність²⁴³.

У лютому 1905 р. партія вдалась до безпрецедентної акції. До прем'єр-міністра С. Вітте була направлена делегація провідних діячів Київської, Полтавської і Чернігівської громад, у складі якої були О. Косач (Олена Пчілка), В. Науменко, М. Дмитрієв, І. Шраг. Її завданням було переконати С. Вітте у шкідливості обмежень українського слова та схилити його до якнайшвидшого скасування відповідних законодавчих актів. Прем'єр сприйняв аргументи делегатів і пообіцяв розв'язати справу, але не відразу: «Ви довго чекали, панове, почекайте ще місяців три»²⁴⁴. Його щирість викликає сумніви, проте зустріч з представниками еліти української інтелігенції напевне змусила С. Вітте вкотре задуматись над вирішенням проблеми.

Серед працівників освіти, земств, інших інституцій членами партії укорінювалась ідея про застосування рідної мови в цих установах. Тут особливо важливе значення мали авторитет, впливовість партійних діячів. Так, у грудні 1905 р. з'їзд учителів Миргородського повіту заслухав прочитану представником УДП доповідь І. Шрага про необхідність запровадження української мови у сфері освіти. В результаті її обговорення була ухвалена резолюція, в якій констатувалось, що «заборона вчитись на українській мові по школах є головною причиною лихого стану освіти на Україні». Вчителі ви-

словились за переведення початкових шкіл на українську мову навчання, запровадження предметів українознавства у всіх учительських школах, вищих навчальних закладах²⁴⁵. Позитивні рішення в питанні про українську мову ухвалили також Сумський повітовий і Полтавський губернський з'їзди учителів (грудень 1905 р.), низка земств та ін.²⁴⁶ Сільські вчителі явочним порядком застосовували українську мову в навчальному процесі. На Полтавщині велику роль у цьому відіграв М. Дмитрієв²⁴⁷. Аргументи українських демократів справляли враження не лише на ліберальну інтелігенцію та селянство, а й на більш консервативні кола. Так, на одному з засідань Полтавського відділу октябристів виступив М. Ганько як «представник правої фракції українців» і поставив питання про необхідність зрівняння в правах української мови з російською. Правомірність цього визнали й лідери місцевих октябристів Коваржик, Мезенцев, голова губернського земства Ф. Лизогуб²⁴⁸.

Тривалий час велась боротьба за запровадження української мови, предметів українознавства в вищій школі. За рішенням з'їзду УДРП (квітень 1906 р.) українські громади Полтави, Харкова й Чернігова звернулись до університетів України з проханням заснувати українські кафедри²⁴⁹. М. Сумцов підготував доповідну записку «Історія і етнографія Малоросії як предмет викладання в Харківському університеті»²⁵⁰. Майже через рік, 12 квітня 1907 р. Рада університету підтримала пропозицію факультету порушити клопотання про заснування двох кафедр або штатних професур з української історії та мови з викладанням українською чи російською мовою в залежності від складу слухачів²⁵¹. Проте втілити ці задуми в життя не вдалось.

Принципово новим явищем у діяльності УДП-УДРП були спроби покінчити з гуртківством і налагодити масову роботу – як правило, серед інтелігенції і селянства. Вперше її представники стали вести агітацію, в тому числі й мітингову²⁵². Але найважливішим знаряддям впливу на населення, його політичного й національного виховання в руках партії залишалась її література. Слабкі зв'язки з населенням, невміння, а нерідко й небажання розгорнути широку нелегальну роботу, притаманні організаціям УДП-УДРП, спонукали їх робити ставку на такі форми друкованої пропаганди, які б дозволили компенсувати ці вади, насамперед на легальну періодику. Її використання в партійних цілях стало можливим лише після Маніфесту 17 жовтня. Не випадково перші легальні україномовні газети на Наддніпрянщині з'явилися заходами УДП-УДРП, її лівобережних організацій.

12 листопада 1905 р. вийшло друком ч. 1 газети «Хлібороб». Вона видавалась «явочним порядком коштами і заходами Лубенської Української громади»²⁵³, найбільше – братів Шеметів. 24 грудня

1905 р. в Полтаві побачило світ пробне число тижневика «Рідний край» (відповідальні редактори М. Дмитрієв, Г. Коваленко, видавець Г. Маркевич). У редакційній передовій окреслювались завдання газети: «...Ми виходимо на широкий світ, щоб промовляти до цілого народу нашого, щоб укупі з ним боротися за кращу долю для всіх трудящих, покритвджених, обідраних, що визволити людей наших і цілий наш милий край з неволі й недолі...»²⁵⁴. Фактично «Рідний край» теж з'явився явочним порядком, оскільки дозвіл на видання був отриманий тільки 29 грудня²⁵⁵. До складу редакційного комітету, сформованого осередком УДП, входили також Л. Жебуньов і Панас Мирний²⁵⁶.

Упродовж усього існування обох видань центральне місце на їх шпальтах посідали такі теми, як політичні свободи, національні права українського народу, селянське питання. Крім того, «Рідний край» приділяв багато уваги викладу й обґрунтуванню ідеологічних засад партії, інформуванню про українське життя та революційні події. Читацька аудиторія була доволі значною кількісно і широкою як у соціальному, так і в географічному плані. «Хлібороб» (його наклад становив 5000 примірників) і «Рідний край» розповсюджувались не тільки в різних губерніях України, а й за її межами. Читачами й передплатниками були переважно інтелігенти, але дуже часто й селяни. В деяких селах на «Хлібороб» підписувались усі письменні, для всіх бажаючих регулярно проводились колективні читання й обговорення газети²⁵⁷. Про популярність української преси серед селянства красномовно свідчать численні випадки вилучення її поліцією. На думку О. Лисенка, в період революції вона взагалі зайняла домінуюче становище в сільській місцевості і створила серйозну конкуренцію російській пресі у великих містах²⁵⁸.

У інших громад УДРП для видання власних газет забракло сил і коштів, що зайвий раз підкреслює організаційну слабкість партії. Про це відверто зізнавався М. Коцюбинський у листі 5 листопада 1905 р.: «Часописа у Чернігові не думаємо видавати. Нема ані грошей, ані сил»²⁵⁹. Можливо, у зв'язку з цим було вирішено направити відомого публіциста Г. Коваленка з Чернігова до Полтави для налагодження там широкої літературно-видавничої діяльності²⁶⁰. В листопаді 1905 р. питання про видання україномовного часопису обговорювалось на засіданні Харківського комітету УДП²⁶¹.

Що стосується брошур і листівок, то їх виданням українські ліберали займались обмежений час - головним чином у «догазетний» період, тобто протягом 1905 р., і в незначних масштабах. Виняток складають лише брошури УРП, яких відомо понад півтора десятка. Проте Лівобережжя, де УРП не змогла закріпитись, не було причетне до їх видання, а фактів поширення їх у регіоні зафіксовано

всього кілька²⁶². Брошури УДП зустрічались теж надзвичайно рідко: поліція знаходила їх у 7 випадках, причому в усіх трьох губерніях. Про те, що видання брошур для УДП-УДРП було справою винятковою, свідчить їх кількість та одноманітний характер: відомі тільки 3 брошури, датовані 1905 р., всі програмного змісту. Можливо, УДРП належить брошура «Деяко про автономію України» (Харків, 1906 р.) – в такому разі вона єдина напевне видана на Лівобережжі. На її приналежність вказує неактуальна тоді для інших українських партій тематика (це був передрук статей з катеринославського «Запорожжя» – «Як вільних козаків зроблено кріпаками» і «Хлібороба» – «Про автономію»), а також видання від імені Харківського товариства грамотності, традиційно пов'язаного з місцевою ліберальною інтелігенцією (його чільними діячами були, зокрема, Д. Багалій і М. Сумцов). З партією пов'язувало брошуру й охоронне відділення²⁶³. Мабуть, не випадково вона була прорецензована Б. Грінченком у партійному часописі²⁶⁴.

3 жовтня 1905 р. УДП-УДРП слідом за іншими партіями вперше почала видавати листівки. Але ця практика не стала для неї органічною і постійною, відзови видавались епізодично, у зв'язку з найважливішими подіями. В 1905 р. їх темами були програма партії, Маніфест 17 жовтня та Всеукраїнський селянський з'їзд, а в 1906 р. – Державна Дума. Всього виявлено 11 відозв УДП-УДРП (17 випадків поширення), виданих у період її найвищої активності. Це другий показник після РУП-УСДРП, проте різке відставання підкреслює різне ставлення партій до даної літературної форми. Очевидне й другорядне місце листівок у пропагандистському арсеналі УДП-УДРП, і так вельми скромному. До того ж половина листівок були відбитками газетних матеріалів. Відзови були написані українською мовою, за винятком програмних, зорієнтованих на якнайширшу, передусім міську аудиторію.

В активізації національно-культурної роботи серед дорослого населення партія надавала великого значення «Просвітам». Проте на Лівобережжі розгорнути їх мережу належним чином не вдалось через опір адміністрації. У Харкові одним із ініціаторів створення «Просвіти» був М. Сумцов. У 1906 р. був підготовлений і надрукований двома мовами статут товариства, в наступному році М. Сумцов і Х. Алчевська подали його до реєстрації. Але губернське присутствіє відмовило під надуманим приводом. Дійсна мотивація полягала в тому, що, на думку представників влади, подання статуту українською мовою «вже свідчить про шкідливий напрямок товариства, яке очевидно переслідує цілі політичного сепаратизму Малоросії»²⁶⁵. Подібні аргументи мались на увазі і при розгляді в Полтавському губернському присутствіє статуту Лубенської «Просвіти»

ім. М. Драгоманова, який представляв В. Шемет. Статут не був затверджений через те, що товариство мало на меті «розбудження поміж народом його національної і політичної самосвідомості»²⁶⁶. З цієї ж причини була заборонена «Просвіта» в Полтаві²⁶⁷.

Тільки Чернігівській громаді вдалось добитися дозволу на відкриття «Просвіти» (з філіями в Ніжині й Козельці). Її статут був затверджений губернатором 18 листопада 1906 р. 27 грудня під керівництвом партійної організації відбулись установчі збори Чернігівської «Просвіти». Їх відкрив А. Верзилів, вів І. Шраг, а основну доповідь робив М. Коцюбинський. В обраній зборами Раді товариства теж переважали члени партії: І. Шраг, В. Коцюбинська, В. Андрієвський та М. Коцюбинський, який став головою «Просвіти»²⁶⁸. За короткий час Чернігівська «Просвіта» зросла з 50 до 200 осіб, але налагодити ефективну роботу не змогла. Причини цього називав М. Коцюбинський: «Робота в нашій «Просвіті» йде мляво, поки що. Поминаючи загально політичні умови нашого життя, не сприяючі розвоєві подібних товариств, мусимо признатися: у нас нема людей. Нема тривкої свідомости, нема уміння й охоти працювати. Ще поговорити – хоч погано – ми можемо, але взятись до реальної роботи – трудно. Через те дуже ненормальне і сумне з'явище: працюють два-три чоловіки, а решта холодна, як мерці»²⁶⁹.

1905-1907 рр. були єдиним періодом, коли українські ліберали цілеспрямовано працювали серед селян. Наголос в організаторській діяльності робився на залучення їх до селянських спілок і надання останнім по можливості національного характеру. Найбільш ґрунтовно займалась справами спілок Полтавська громада. Окрім видання спеціальної літератури, вона розробила статут селянської спілки і опублікувала його в газеті «Полтавщина». Він поширювався по всій Україні²⁷⁰ і став основоположним документом спілчанського руху. Здебільшого ж партія вела цю роботу на місцях зусиллями поодиноких своїх прихильників та засобами преси. Тому на Лівобережжі вона була більш-менш систематичною і ефективною тільки на Полтавщині, де можна було реально задіяти обидва названі чинники. «Хлібороб» і «Рідний край» опублікували десятки матеріалів, пов'язаних зі спілками – селянські «приговори» про їх утворення, інформацію про функціонування, заклики до об'єднання та інше. В ч. 3 «Хлібороба» був надрукований «Заклик до селян», у якому обґрунтовувалась необхідність об'єднання селянства під національними гаслами. В наступному числі з'явилась відозва оргкомітету Всеукраїнського селянського з'їзду «До української інтелігенції», яку закликали допомогти селянам у будівництві спілок – від сільських до Всеукраїнської²⁷¹. Останні два числа газети вийшли під девізом «Селяне усієї України, єднайтеся!». Характерною

рисою селянських «приговорів», що публікувались у партійній періодиці, було поєднання загальнополітичних, національних і суто селянських вимог, витриманих у доволі рішучому тоні (вимоги, а не прохання), але без радикалізму. Це вказує як на усвідомлення селянами їх вагомості і взаємозв'язку, так і на вплив українських демократів. Серед селянства формувалось переконання, що саме їхня організація має стати запорукою успіху в боротьбі. «Як усі селяни України з'єднаються в союз, тоді вони вимагатимуть, щоб Україну виділити...», – говорилось на Полтавському повітовому з'їзді 19 грудня. З 6 пунктів постанови 2 стосувались земельного питання, 3 – демократизації країни і 1 – автономії України²⁷².

Газети захоплено розповідали про випадки, коли селянські спілки ставали визначальним центром усього життя на селі, показуючи приклад іншим. Так, близько 500 селян Кибинецької волості Миргородського повіту, зібравшись на сход 20 листопада, прийняли постанову, до якої поряд із загальнополітичними і національними вимогами включили зобов'язання «не пити горілки і нахиляти до цього других»²⁷³. У с. Хомутець цього ж повіту з утворенням спілки (близько 500 чол.) селяни стали регулярно збиратись у вихідні для читання часописів, обговорення власних потреб, політичних і національних проблем. На волосному сході було вирішено обрати делегатів на Всеукраїнський селянський з'їзд, домагатись автономії України у складі Росії. В Хомутці відбувся й повітовий з'їзд спілок, на якому було ухвалено не допускати розрухів, добиватись «волі всьому народові та землі селянам» тільки мирними засобами. Після цього, за словами автора допису, «на селі стало тихо», спілка не допускає колотнечі, стало менше п'яниць – всі слухають, «що балакають в спілці», та читають книжки і часописи²⁷⁴. Зрозуміло, що подібні замальовки були покликані стати для всіх селян взірцем для наслідування.

З-поміж партійних організаторів селянських спілок слід відзначити П. Оправхату. Він прилучився до цієї роботи під впливом Є. Чикаленка, котрий у Кононівці намовляв селян об'єднуватись у спілку²⁷⁵. Разом з іншими селянами, розпропагованими Є. Чикаленком, П. Оправхата розгорнув широку агітацію в селах Ковалівської волості Пирятинського повіту. 20 листопада 1905 р. відбувся волосний сход, учасники якого представляли 3716 мешканців 11 сіл і хуторів. Його «приговор» містив, крім загальнодемократичних вимог, пункти про освіту українською мовою, вибори духовенства («як було на Україні») і автономію: «І саме головне. Позаяк наша Україна має свої особливі потреби і право на автономію, то для України повинна бути широка автономія на основах федерації. Щоб закони, потрібні і придатні задля нашої України, обговорювались і постанов-

лялись в загальному українському сеймі, який вироблятиме закони, не порушаючи головних законів Державних»²⁷⁶. Сход ухвалив утворити волосну громаду і структуру волосного комітету селянської спілки. До комітету, головою якого був обраний П. Оправхата, стали приєднуватись не лише окремі села, а й цілі волості (вже на початку грудня їх було 4), тобто він фактично виконував функції повітового. П. Оправхата входив до складу оргкомітету Всеукраїнського селянського з'їзду. У «Хліборобі» був опублікований його лист з приводу організації спілок та проведення з'їзду²⁷⁷.

Для того часу селянські спілки були, можливо, оптимальною формою організації селянства, найпривабливішою для нього і найпридатнішою для його згуртування і освідомлення. Але широкі плани щодо створення мережі спілок і їх загальноукраїнського об'єднання виявились нездійсненними. Зусиль демократів для цього було замало, а інші українські партії з різних причин достатньої допомоги не надали. В цілому український спілчанський рух розвивався переважно стихійно і на найнижчому – сільському, волосному, частково повітовому – рівні. За таких умов чи не єдиним дороговказом для селян була література УДРП про спілки.

Центральне місце в політичній діяльності УДРП посідали думські виборчі кампанії. Це закономірно впливало і з партійної оцінки ситуації в країні, яка начебто стала на шлях парламентаризму, і з реформістської ідеології партії. УДРП єдина з українських партій відіграла помітну роль у виборах до I Державної Думи. Вітаючи сам факт її скликання, партійні публіцисти й агітатори при цьому послідовно проводили думку про недемократичність виборчої системи, неможливість вільного волевиявлення за надзвичайного стану, обмеженість думських прерогатив. Необхідність участі у виборах навіть за таких умов обґрунтовувалась наступним чином: «Ми ще не знаємо, що буде з цієї Государственной Думи, а проте не попускайте, щоб у Думу вибрані були небажані народові люди»²⁷⁸. В основному через пресу велась агітація, роз'яснювались програмні вимоги УДРП. 31 березня 1906 р. в «Рідному краї» була надрукована передвиборна платформа «Від Полтавської громади У. Д. П. (радикально-демократичної)». Газета публікувала і результати різних стадій виборів у повітах та губерніях.

На виборах УДРП виступала, як правило, у блоці з кадетами та іншими центристськими партіями. На Полтавщині це був блок УДРП, Партії народної свободи (ПНС, кагети) і Спілки повноправності євреїв (СПЄ). В такому блоці в Полтаві партію представляв Г. Ротмістров, у Лубнах - В. Шемет. Нерідко блок виглядав своєрідно: кандидати від УДРП були водночас і членами кадетської партії – Є. Сіяльський (Полтава), І. Шраг (Чернігів), П. Чижевський (Гадяч)

та ін.²⁷⁹ Партія активно використовувала виборчу кампанію для популяризації своєї ідеології та завоювання довіри населення. Ключовими пунктами її передвиборної агітації були автономія України і справедливе розв'язання аграрного питання (шляхом наділення селян з крайового фонду, створеного з казенних, удільних, монастирських і викуплених приватновласницьких земель). Поряд з ними фігурували інші національні й загальнодемократичні вимоги (у платформі Полтавської громади – це оборона «народної вольності», боротьба з бюрократією, робітниче питання, прогресивний податок, освіта). Тема української автономії була найпопулярнішою в усній агітації. Її розгортали не тільки члени УДРП, а й партійне оточення. Так, у Харкові автономію відстоювали професори університету М. Сумцов, М. Максимейко, Д. Багалій²⁸⁰.

Ставлення до автономії України було не тільки головним пунктом гострих дискусій між УДРП і ПНС, а й причиною розходжень усередині останньої - між основною масою кадетів, які відкидали автономію, і її нечисленими прихильниками. Так, на передвиборному зібранні ПНС з представниками інших партій у Полтаві 4 квітня 1906 р. Є. Сіяльський заявив: «На жаль, полтавська група К.-Д., приймаючи програм, не розробила його для нашого краю, для України, для українського народу. От через що я, поділяючи взагалі погляди К.-Д., щодо автономії України цілком стою на ґрунті Української демократичної партії і кажу, що для України повинна бути автономія яко політична гарантія вільного розвитку національних сил українського народу...». М. Дмитрієв теж наполягав, що ПНС, працюючи в Україні, серед українського народу, мусить визначитись, як вона «дивиться на цей народ, на цей край»²⁸¹. Можливо, ці аргументи зрештою вплинули на полтавських кадетів, змусивши їх піти на компроміс. На думку О. Старинця, Полтавська організація ПНС була найбільшою за поглядами до українських партій. У розробленій нею політичній програмі зазначалось: «Передусім визнаємо необхідність федеративного устрою держави на основі автономії географічно, національно та економічно відокремлених областей, Україна ж повинна стати однією з таких областей»²⁸².

Але засадничо погляди кадетів не змінились, і це обернулось конфліктом у ході роботи губернського виборчого зібрання. Після її завершення група національно свідомих виборщиків вдалась до демаршу, приводом до якого став наказ обраним депутатам, схвалений кадетською більшістю. В «Додатку до наказу» вони заявили: ««Наказ» той складався на підставі промов і заяв на зборах, де виразно балакалося про інтереси українського народу, про автономію України, школу і т. д., а в «Наказі» нічого того немає, навіть ім'я України не згадується. Через те, пристаючи до пунктів, визначених

у «Наказі» щодо справ загальнодержавних, ми вимагаємо, щоб у наказі були ще зазначені особливі національні інтереси народів Росії, також інтереси народу українського. Наші виборні члени Думи мають домагатися, щоб була заведена автономія України, щоб якнайшвидше українська мова заведена була в школах, судах і урядах, і щоб вдовольнялися інші національні потреби українців»²⁸³.

В цілому результати першої думської кампанії для нечисленної і маловідомої УДРП можна вважати успішними. В Полтаві, Лубнах і Чернігові переміг міжпартійний блок за її участю, виборщиками стали Є. Сіяльський, який набрав у Полтаві найбільше голосів, Г. Ротмістров, В. Шемет, І. Шраг. У Харкові, де кадетами практично ні з ким було блокуватись, вони вибороли всі місця в міському виборчому зібранні, а серед виборщиків були М. Сумцов і Д. Багалій²⁸⁴. Крім цього, УДРП вдалось провести до губернського зібрання своїх прихильників у багатьох повітах Полтавщини – Миргородському, Полтавському, Гадяцькому, Зіньківському, Кременчуцькому та інших. Цей успіх був підтверджений і закріплений у процесі обрання депутатів Думи. Ними стали члени партії П. Чижевський, В. Шемет, М. Онацький (Полтавська губернія), І. Шраг (Чернігівська губернія). Поряд з ними один із лідерів УДРП С. Єфремов у партійному місячнику «Нова громада» називав свідомими українцями також депутатів від Чернігівщини – О. Бабича, Я. Гужовського, І. Тарасенка, від Полтавщини – А. Теслю²⁸⁵. Це напевне вказує на те, що вони були членами або активними симпатиками партії. Крім того, ряд депутатів від Лівобережжя (І. Прісецький, М. Жигіль та інші) тією чи іншою мірою поділяли її підходи до національного питання²⁸⁶. Слід підкреслити, що з усієї України тільки В. Шемет пройшов до Думи як представник української партії. Всі названі ввійшли до складу Української думської громади, відігравши провідну роль у її створенні та діяльності. Головою фракції був обраний І. Шраг, членами бюро – П. Чижевський, В. Шемет, М. Онацький, І. Тарасенко²⁸⁷.

Вибори до II Державної Думи, що відбулись на початку 1907 р., були для УДРП значно складнішими, попри накопичений досвід та авторитет. Звузилися кадрові можливості партії через її ослаблення та позбавлення провідних діячів, депутатів I Думи, виборчих прав після підписання Виборської відозви думської опозиції. Непросто відбувалось формування виборчих блоків. Схоже, всередині партії мали місце настрої на користь самостійного виступу. Олена Пчілка в передовій «Рідного краю» відповіла на винесене в заголовок питання «З ким іти?» таким чином, що треба вірити в народну силу, тобто в його підтримку. Не говорилось про тактику блокування і в резолюціях з'їзду УДРП у жовтні 1906 р., який обмежився рекомен-

дацією створювати в містах партійні виборчі комітети. Але вже в листопаді Рада партії визнала потрібним блокування з усіма партіями, не правішими за кадетів²⁸⁸. Кадети спершу теж вирішили виступити самостійно, а вдатись до блокування тільки при загрозі перемоги правих (що й змушені були зробити). УСДРП з можливого союзника перетворилась у конкурента, відтягла на себе частину українського електорату, а іншу дезорієнтувала. Крім того, селяни, незадоволені результатами роботи I Думи, були схильні голосувати головним чином за «своїх», тобто селян, сподіваючись, що вони наполегливіше відстоюватимуть їхні інтереси.

Найбільшою перешкодою на шляху до Думи були зловживання і тиск з боку влади та активізація підтримуваних нею правих – від октябристів до чорносотенців. Це особливо далось взнаки на селі, де в багатьох місцевостях з допомогою залякувань і підтасувань була забезпечена перемога правих. Решту голосів збирали, як правило, безпартійні селяни (трудовики) або ліві. Тому навіть на Полтавщині, не кажучи вже про інші губернії, від волостей і землевласників на губернське виборче зібрання потрапило всього кілька членів УДРП, у тому числі В. Леонтович (Лубенський повіт), В. Науменко (Золотоніський повіт), В. Янкевич (Миргородський повіт). Ненабагато краще виглядала ситуація в містах, де виборщиками були обрані партійці Г. Коваленко (Полтава), Ф. Назарій і Титаренко (Прилуки), Чернуха (Зіньків), симпатика УДРП А. Шумейко і М. Шульга (Миргород) та деякі інші²⁸⁹. Проте й вони далеко не всі потрапили до губернського зібрання через касацію виборів.

У інших губерніях результати виборів були для партії ще гіршими. Зовсім непомітною була група українців у виборчому зібранні Чернігівської губернії. У Харкові лише М. Сумцов, за якого агітували навіть члени УСДРП з числа студентів²⁹⁰, знову став виборщиком від кадетів²⁹¹. У підсумку від Лівобережжя (як і від України в цілому) до II Думи не потрапив жоден член УДРП. Проте завдяки партії вдалось створити Українську думську громаду з безпартійних національно свідомих депутатів (у тому числі від Лівобережжя – М. Рубіс, Ю. Сайко та ін.). Її організацією за завданням УДРП займався П. Чижевський з допомогою свого швагера, М. Рубіса, який очолив громаду²⁹². Підводячи по гарячих слідах підсумки виборчої кампанії, Олена Пчілка зазначала, що партія виступила «наскільки се було можливо при неможливих обставинах виборів». Разом з тим вона мусила визнати, що УДРП, «опріч того, що умови прилюдної діяльності цього року були гірші, таки поводитися більше мляво, ніж торік. Може, просто, загальний упадок настрою одбився й на ній...»²⁹³.

Причини не зовсім задовільних результатів діяльності УДРП значною мірою криються у притаманних їй слабких рисах – таких, як повільне пристосування до революційних умов та функціо-

нування в якості партії, млява організаційна й агітаційно-пропагандистська робота, внутрішні проблеми та ін. Але більш серйозним гальмівним чинником була протидія з боку влади та неприхильної громадськості. Він був тим вагомішим, що УДРП, поперше, як переважно легально діюча партія, була цілком відкрита для противників і водночас обмежена в відпорних засобах, а по-друге, як партія «широка», з нечіткими ідейно-організаційними контурами, мала в своїх рядах немало людей нестійких, тимчасових, які при першому натиску ззовні поспішно залишали її.

Вже наприкінці 1905 р. згорнула свою громадську діяльність значна частина ліберальної інтелігенції, налякана чорносотенними погромами. У багатьох повітових містах погроми звели публічну суспільну активність нанівець²⁹⁴. Вистояли тільки переконані, загартовані українські патріоти. Так, П. Чижевський, попри те, що монархісти у жовтні 1905 р. розгромили його будинок²⁹⁵, продовжував активну політичну діяльність, успішно пройшов виборчу кампанію до Державної Думи. І. Шраг у день жовтневого погрому в Чернігові відправив прем'єр-міністру телеграму з закликком негайно вжити заходи. Під час виборів до I Думи чорносотенці погрожували І. Шрагу та його родині смертю, проте й це не зупинило мужнього адвоката. Ставши депутатом, він з думської трибуни викривав організаторів погромів²⁹⁶. Сміливо виступив проти чорносотенців А. Геращенко (Полтавський повіт). У листопаді 1905 р. він опублікував у газеті «Полтавщина» відкритого листа до станового пристава, який підбурював проти нього населення²⁹⁷.

Немало лібералів відійшли від участі у визвольному русі під тиском адміністрації та внаслідок запровадження в дію столипінського циркуляру від 14 вересня 1906 р., який забороняв членство в незареєстрованих організаціях земським і муніципальним службовцям²⁹⁸. Гнітюче враження справляли переслідування з боку влади, каральних органів – тим більше, що останні зазвичай перебільшували радикальність опозиції. Так, чернігівські жандарми зараховували до «українсько-революційної партії», поряд із активістами РУП, лібералів І. Гладкого, Ф. Левицьку (Шкуркіну), Г. Коваленка і навіть І. Шрага²⁹⁹. У липні 1905 р. Департамент поліції наказав начальнику Полтавського ГЖУ встановити нагляд за діяльністю і зв'язками В. Шемета³⁰⁰. Взагалі члени УДРП нерідко фігурували серед діячів, найбільш небезпечних для існуючого ладу (з точки зору його охоронців), перебували під негласним наглядом поліції, звинувачувались у сепаратизмі, революційності тощо. До них застосовувались репресивні дії, які були хоч і не такими масштабними, як до революціонерів, але налякали багатьох.

П. Чижевський наприкінці 1905 р. був звільнений з посади в земській управі, під час виборів до I Думи заарештований³⁰¹, а після її розпуску обмежений у політичних правах як «виборжець». І. Шраг, теж «виборжець», був усунутий із адвокатури і губернського земства³⁰². Священик А. Геращенко за рішенням Полтавської духовної консисторії був відправлений до Лубенського монастиря «для напоумлення й очищення совісті»³⁰³. Голова Сумської повітової земської управи кадет П. Линтварьов наприкінці 1905 р. був усунутий з посади і заарештований за «антиурядову діяльність», яка полягала, зокрема, і в поширенні літератури УДРП³⁰⁴. У партійних діячів неодноразово проводились обшуки, вилучалась література. Так, у січні 1906 р. відбулись обшуки у ряді сіл Миргородського повіту, де перед тим була помічена активна агітація кадетів і УДРП. У Шишаках у М. Машури були виявлені відозви «Царський маніфест» і «Від Полтавської громади У.Д.П.», у М. Шаруди – кілька примірників брошури «Чого нам треба домогатися», які він отримав від М. Дмитрієва³⁰⁵. Дізнання тривало до вересня, і хоча справу зрештою було закрито, партійну роботу в селах довелося згорнути. 18 січня 1907 р. був обшук у В. Андрієвського в Чернігові, під час якого поліція знайшла багато кадетської літератури, брошури «Що таке народна воля?», «Чого нам треба домогатися». З лютого обшуку зазнав М. Вороний³⁰⁶. У родині Зленків у Прилуцькому повіті в червні 1907 р. була виявлена справжня бібліотека видань УДРП – листівки, брошури, партійна періодика («Громадська думка», «Рада», «Нова громада»). Попри те, що література здебільшого була легальною, К. Зленко потрапив до в'язниці³⁰⁷.

Таким чином, наступ реакції УДРП відчула передусім як погіршення умов для легальної діяльності, тиск і переслідування з боку владних структур і чорносотенців. Цього порівняно несильного пресингу для слабкої партії виявилось достатньо, щоб каталізувати дію негативних внутрішніх чинників, які зрештою виявились для неї руйнівними: відхід тимчасових «попутників», яких було немало, параліч процесу організаційного будівництва, нездатність адаптуватись до чергової зміни політичної ситуації, особисті конфлікти та ін. Для партійців Лівобережжя, найбільше – Полтавщини болочим ударом стали негаразди і розколи в редакції «Рідного краю» – єдиного видання в регіоні, що зберігало партійний дух, а згодом і переведення часопису до Києва (останнє засідання редакції у Полтаві відбулось 23 травня 1907 р.)³⁰⁸. Останнім помітним сплеском активності УДРП можна вважати партійний з'їзд навесні 1907 р. – у квітні або на початку травня (у травневих повідомленнях періодики вказувалось, що він відбувся недавно)³⁰⁹. З'їзд продемонстрував відсутність чіткості і єдності в поглядах на подальшу роботу: вкот-

ре були внесені зміни до партійної програми, дебатовались питання про зміну назви і блокування з російськими народними соціалістами. За свідченням «Слова», справа мало не дійшла до розколу. Проте виконувати рішення з'їзду було вже практично нікому, бо партія як така фактично розпалась.

За роки революції лівобережні організації УДП-УДРП разом з партією пройшли кілька етапів: становлення і пристосування до революційних умов (1905 р.); легальної діяльності і спроб формування ієрархічно організованої партійної мережі (кінець 1905 – 1906 рр.); згортання і руйнування партійної роботи (1907 р.). Протягом усього періоду вони залишались важливими ланками партійного механізму, причому Полтавська організація за розмахом своєї діяльності і впливовістю поступалася лише Київській, а в окремі відрізки часу виходила на чільні позиції. Зробивши вагомий внесок у формування національної свідомості і національно-культурне життя українців, партія так і не пододала стадії організаційного становлення, не змогла зберегти висхідну тенденцію розвитку, а в кінцевому підсумку й утриматись від розвалу.

3.3. УНП в умовах революції

Політична революція загальнодемократичного характеру, тим більше зі значним соціальним наповненням, яка розгорнулася у Російській імперії в 1905 р., не була для УНП самодостатнім явищем. Як партія націоналістична, вона спрямовувала всі свої зусилля і помисли на революцію національну, котра мала розпочатись як переворот у свідомості українського народу, що перетворив би його у справжню, свідому своєї сутності і завдань націю, а завершитись побудовою самостійної соборної Української держави. З іншого боку, істотні зміни в політичному режимі Росії, що мали місце в 1905-1907 рр., значно розширили можливості як для функціонування партії, так і для просування в обраному нею стратегічному напрямку. Виходячи з цього, діяльність УНП того періоду була підпорядкована таким цілям: вибудувати і, наскільки можливо, втілити в життя свою, суто національну лінію в революції; встановити зв'язок з широкими масами і сформувати справжню партію; скористатись новими реаліями для розширення і поглиблення партійної роботи.

Керівники УНП не могли не усвідомлювати, що їхня нечисленна організація може швидко вийти на загальноукраїнську політичну арену, стати відомою лише з допомогою масового тиражування і розповсюдження своєї літератури. Але налагодження масштабного видавництва і мережі поширення потребувало, по-перше, значних матеріальних і людських ресурсів, яких у партії не було, а по-друге,

свіжих ідей, оскільки запропонована у виданнях УНП попередніх років вузьконаціоналістична ідеологія залишалась вочевидь непопулярною. Ймовірно, саме ці причини зумовили тривалу (як для революційної доби), до осені 1905 р., відсутність нової партійної літератури. Зате після цього вона стала справді помітним явищем, хоч і на короткий час та значно поступаючись традиційним лідерам українського руху – соціал-демократам і лібералам. Було започатковано українську націоналістичну періодику – вільну, безцензурну за кордоном (журнал «Самостійна Україна») і легальну, підцензурну (газета «Слобожанщина»). У цих виданнях та на шпальтах пов'язаних з УНП газет «Хлібороб» і «Запорожже», а в узагальненому вигляді – у партійній програмі – впродовж останніх місяців 1905 р. і в 1906 р. знайшло відображення оновлене партійне кредо.

Першим періодичним виданням УНП став місячник «Самостійна Україна», який з'явився у Львові у вересні 1905 р. Вітаючи цю подію, місцевий часопис «Молода Україна» назвав журнал першим українським нелегальним інтелігентським виданням після драгоманівської «Громади»³¹⁰. Організаційна робота була покладена на М. Шемета, а більшість матеріалів була написана М. Міхновським³¹¹. Після першого числа видання не було продовжене. Однією з головних причин напевне була необхідність налагодити випуск періодику у Східній Україні у зв'язку з декларованими свободами. Вже за два місяці в Лубнах почав виходити «Хлібороб», відповідальним редактором якого став той же М. Шемет. Причетність УНП і, зокрема, М. Міхновського до видання не заперечується, і справедливо. Т. Герашенко взагалі зазначає, що «Хлібороб» видавався «його зусиллями на власні кошти»³¹². Проте, як уже зазначалось, у цілому газета не мала вузькопартійного характеру, а її публікації відповідали ідеології українських демократів, а не націоналістів. Погляди останніх до певної міри відображались лише в поодиноких статтях³¹³.

З припиненням «Хлібороба» УНП зробила спробу налагодити випуск власної періодику. З інтервалом у один місяць відразу у двох містах – Харкові й Катеринославі – побачили світ газети з однопіпними (регіональними) назвами, але з різними завданнями і спрямуванням. Катеринославське «Запорожже» під номінальним керівництвом Д. Яворницького, очевидно, адресувалося селянству і мало бути порівняно поміркованим, на кшталт «Хлібороба». Приналежність газети до «підприємств Міхновського» засвідчують С. Шемет і А. Жук³¹⁴. Серцевину єдиного номера від 23 лютого 1906 р. складала програмна декларація Української селянської партії «Наші завдання», агітаційний матеріал «Чи брати участь у виборах» (ймовірно, М. Міхновського)³¹⁵ та популярна стаття «Як вільних козаків зроблено кріпаками». Далі першого числа справа не

пішла через фінансові труднощі³¹⁶. 25 березня 1906 р. у Харкові з'явилося «зразкове» число газети «Слобожанщина» (відповідальний редактор М. Міхновський). Написана у дусі партійної ідеології велика стаття «Націоналізм і космополітизм» була адресована інтелігентній публіці. Увагу решти читачів мав привернути «Листок з української історії XVIII століття», присвячений Коліївщині, з очевидним наголосом на національну складову тих подій³¹⁷. Але газету відразу було заборонено. Крах цих проєктів змусив партійних лідерів відмовитись як від подальших спроб видання своєї періодичної преси, так і від амбітних планів, що пов'язувалися з нею. Події навколо періодики УНП засвідчили і активність, наполегливість партії, і її обмежені можливості, нездатність вести тривалу копітку роботу.

Зміст названих публікацій відображає основні напрямки розробки партійної ідеології у той час: поглиблення і обґрунтування самостійницького курсу, зокрема, визначення основ майбутньої Української держави; відхід від відвертої ксенофобії і пропаганди побутового націоналізму; визнання актуальності демократичних інститутів та боротьби за їх запровадження; декларування прихильності до соціалістичного ідеалу.

УНП у роки революції постаралась конкретизувати своє бачення майбутнього України, відповісти на популярне тоді питання – «якої України ми хочемо?». Але якщо інші партії протягом 1905 р. розробили доволі докладну концепцію майбутнього устрою автономної України у складі федеративної Росії (УДП, УРП, УДРП) чи принаймні остаточно визначились у своєму автономістському курсі (УСДРП), то УНП уперше виклала свої погляди щодо облаштування самостійної Української держави. Розробка і публікація першого в національному русі проєкту Конституції незалежної України стала вагомим внеском у розвиток української політичної думки, формування національної теорії державотворення.

Проєкт Конституції, опублікований у журналі «Самостійна Україна», складався з 10 розділів, 118 статей. Як вважає більшість дослідників, він був написаний М. Міхновським. Лише А. Жук вказував на можливу причетність В. Шемета³¹⁸. Взагалі, започаткована апологетами УНП і особисто М. Міхновського традиція приписувати останньому абсолютно все, що з'являлось від імені партії, є хибною. У формуванні партійної літератури брали участь і інші чільні діячі, зокрема, О. Макаренко та В. Шемет³¹⁹. Але встановити імена авторів, питому вагу їхньої творчості, особливості поглядів, що знайшли відображення в публікаціях УНП, немає можливості.

«Основний закон «Самостійної України», спілки народу українського» передбачав створення президентсько-парламентської республіки, побудованої за федеративно-земельним принципом. Уряд

мав формуватися виключно з українців, вводився ценз осілості. Аграрне питання мало розв'язуватись теж для українців на основі націоналізації землі за викуп. Декларувався також традиційний набір громадянських прав і свобод³²⁰. За винятком основоположної ідеї незалежності та переваг українцям, проєкт не містив нічого для того часу екстраординарного і виразно засвідчує прагнення лідерів УНП представити її цілком сучасною і демократичною. Конституція далека від досконалості і суперечлива навіть у основних тезах, на що вказували вже її перші критики³²¹. Але вона дала нації черговий орієнтир, більш чіткий і обґрунтований, порівняно з «Самостійною Україною» 1900 р. Та цей орієнтир не був сприйнятий навіть національною елітою – як через її неготовність, так і через нездатність УНП донести свої ідеї до широкого загалу. Не існує жодних доказів того, що проєкт був достатньо відомий в українському суспільстві.

Звільнення проєкту Конституції від найбільш одіозних націонал-екстремістських ідей слід вважати симптоматичним. У інших публікаціях того періоду вони теж відсутні або, у всякому разі, мінімізовані. Навіть найбільш відверта «Слобожанщина», скомпонована особисто М. Міхновським, зуміла їх уникнути, в тому числі й у ключовій статті «Націоналізм і космополітизм», котру упорядники фундаментальної серії антологій «Політичні ідеології» небезпідставно зараховують до інтелектуальних джерел націоналізму³²². Автор статті обмежився закликком «плекати здоровий націоналізм поневолених народів», трактований як право боротись за своє людське «я»; його необхідність обґрунтовував не соціальним дарвінізмом, як раніше, а твердженням, що націоналізм є джерелом творчості та запорукою «народної свободи і ясної будучности», виявом, продовженням і розвитком ідей космополітизму; гостро виступав проти винародовлення, а також проти національного шовінізму панівних націй під облудою псевдокосмополітизму і псевдоінтернаціоналізму³²³. Ці публікації відбивають наближення ідеології українського націоналізму до визнання актуальності і значущості загальнодемократичних, гуманістичних цінностей. Мало значення й те, що партія демонструвала намір перейти від загостреного, навіть дражливого декларування своїх найбільш показових постулатів, що вирізняли б її в українському політикумі, до реальної роботи, практичної боротьби за вплив на суспільство, просування до зазначених ідеалів. Справджувався прогноз галицьких націонал-демократів, висловлений у газеті «Діло» з приводу перших видань УНП: «Нема сумніву, що коли партія приступить до точного сформулювання своєї програми, до обміркованя того, чого треба домагатися і добиватися, а не лише говорити, то всі того рода полемічні крайности і екстраваганції відпадуть і лишать ся тим,

чим повинні бути і чим de facto суть – агітаційними хвилевими кличами і проявами горячого полемічного тону»³²⁴.

Програма партії, написана майже одночасно з виходом у світ «Слобожанщини» – у квітні чи травні 1906 р. (у тексті є посилання на нещодавно розпочату роботу І Думи), теж вільна від екстремістських ідей, відвертої ксенофобії. Натомість УНП у програмі вперше декларувала пріоритет інтересів трудових верств (а не загальнонаціональних) та соціалізму як стратегічної мети. Документ буквально пронизаний запевненнями у відданості партії соціалістичному ідеалу та прагненні служити інтересам трудівників – робітників і селян: «Українська Народня Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського мійського і сільського пролетаріата. ...Українська Народня Партія визнає соціалістичний ідеал яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищити сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і панованні»³²⁵.

Запозичення соціалістичних гасел біографи-апологети приписують М. Міхновському, відзначаючи їх суто тактичний характер. «Ця гра в соціалізм, – писав С. Шемет, – була досить несерйозною демагогією, якою Міхновський, доведений до страшної розпуки невдалими спробами захопити українською національно-самостійницькою ідеєю ширші кола активної молоді, намагається своєї мети під покришкою соціалізму таки осягнути»³²⁶. Дивує, втім, що така розюча, хай і зовнішня чи пристосуванська зміна в поглядах ідеолога самостійництва не була помічена Є. Чикаленком, Ю. Коллардом, Б. Мартосом, О. Мицюком, М. Шаловалом. Крім того, наскільки відомо, не існує творів, написаних одноосібно М. Міхновським, у яких би він висловлювався на користь соціалізму. Зате вже згадувана стаття «Націоналізм і космополітизм», написана майже водночас із програмою УНП, великою мірою присвячена викриттю небезпеки ідеології інтернаціоналізму. І хоч у тексті нічого не говориться про соціалістичне вчення, зрозуміло, що саме воно було нерозривно пов'язане з інтернаціоналізмом.

На нашу думку, полівіння програмних гасел було ініційоване не М. Міхновським, а тією частиною його оточення, котра дійсно вважала за необхідне поєднати націоналістичну і соціалістичну ідеології. Це міг бути той же О. Макаренко, який змолоду був причетний до РУП і цікавився соціалістичними ідеями, а в 1917 р. став ініціатором і провідником трансформації УНП в Українську партію самостійників-соціалістів, поклавши в основу її програми документ 1906 р.³²⁷ А. Жук називав його можливим співавтором програми УНП³²⁸, яка, до речі, своєю стилістикою, еkleктичністю і сухістю зовсім не схожа на твори М. Міхновського. Поряд із О. Макаренком

можна поставити О. Степаненка, еволюція якого в загальних рисах дуже подібна. Не слід ігнорувати і можливий тиск робітників, залучених до партії. Не випадково робітниче питання так чи інакше зачіпається на кожній третій сторінці програми УНП, а безпосередньо і виключно йому присвячено принаймні 1/5 тексту. Проте для партії в цілому це все-таки була політична гра.

Спричинене соціально-політичною мімікрією партії запозичення популярних гасел, раніше невластивих їй, виявилось й у формулюванні стратегічної мети – майбутньої української державності. До програми включені тези про республіканський лад, федеративно-земельний устрій та соціальний характер держави: «Самостійна Республіка Україна будуччини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель... Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці». Крім того, партія вперше заявила про підтримку автономії, щоправда, «дійсної» і як етапу на шляху до самостійності³²⁹.

Проте в цілому програма не втратила націоналістичного характеру, хоч відповідні ідеї в ній закамфльовані. Уникаючи виразу «націоналізм», жодного разу не вдаючись до відвертих сентенцій про визначальність національного чинника, автори програми усім її змістом підводять читача до такого висновку і старанно аргументують його правомірність. Національне визволення проголошувалося пріоритетним і вирішальним завданням, від успіху якого залежить доля політичної і соціальної свободи. Без волі національної демократизація суспільства є пасткою, обернеться пануванням «нвої форми аристократії, на національній ґрунті». Як неодноразово підкреслюється в програмі, без ліквідації національної нерівності і гноблення неможливе й досягнення соціалізму, і тільки «розв'язане національного питання – єсть тим пороком, через який народи вступають в чистий святий храм соціалістичного устрою...»³³⁰. Сам соціалістичний ідеал трактується своєрідно, через призму національних відносин, як передача засобів виробництва в руки українських робітників і селян. Що поняття «український» у даному разі має етнічний, а не територіально-політичний зміст, видно хоча б із того, що у програмі зберігаються твердження про конкурентну боротьбу між трудящими різних націй, недоцільність етнічно неоднорідних організацій³³¹. До того ж М. Міхновський узагалі ототожнював поняття «нація» і «етнос», був прихильником етнічної концепції нації³³².

Загалом програма засвідчує істотні зміни в ідеології УНП, що були відповіддю на виклик часу і політичної ситуації, настрої населення. Але основи ідеології залишилися незмінними: визначальність національного чинника, пріоритетність національного визво-

лення, міжнародна боротьба як рушійна сила суспільних відносин, самостійна Україна як стратегічна мета.

Непростий процес адаптації до нових умов діяльності, зміни в ідеології УНП спричинили пошук відповідних організаційних форм. У 1905 р. в партії оформилась група «автономістів», які вважали за необхідне замінити проблемне гасло «Самостійна Україна» загальноприйнятним у тогочасному українському русі пунктом про автономію України; створити національну правоцентристську коаліцію; розгорнути широку легальну діяльність, з якою пов'язувалися сподівання стати реальною політичною силою та отримати певні здобутки в боротьбі за національні інтереси. Вони вийшли з УНП і разом із членами УДП та УРП заснували на з'їзді в Полтаві Українську народно-демократичну партію.

Жодних відомостей про склад учасників з'їзду і тих, кого вони представляли, немає. Невідомо, наскільки значними були частки партій, що об'єднувались. П. Феденко (з посиланням на журнал «Самостійна Україна») і С. Чмир³³³ датували з'їзд червнем 1905 р. Ця точка зору виглядає найбільш переконливо, оскільки тоді всі названі партії були зайняті пошуками свого місця і шляху в революції. Проте інформовані автори історії УПСР (УНП) відносили розкол УНП на кінець революції «1905/1906 рр.» (так у брошурі) і пов'язували його з бажанням «автономістів» взяти участь у виборах до Державної та міських дум³³⁴. У такому разі це мали бути останні місяці 1905 р. чи початок 1906 р. Версію зазначеної брошури підтримав і О. Голубуцький, віднісши партійний розкол на 1906 р.³³⁵ Вихід з УНП і невдалу спробу створення нової організації з метою «віддатися легальній політичній діяльності, у зв'язку з «парламентаризацією» Росії» відносив на кінець 1905 р. або початок 1906 р. і А. Жук. Але зовсім несподіваним і, на наш погляд, малоімовірним, є його твердження про те, що керівником акції був М. Міхновський, який після цього нібито вийшов з УНП, а новим лідером партії став О. Макаренко³³⁶. Важко сказати, на чому воно ґрунтувалось – тим більше, що було висловлене аж у 1957 р., причому сам автор визнав: «Мало що я знаю з життя і громадської діяльності Міхновського після 1903 р., коли я був при війську або кількома наворотами сидів в тюрмі і мало був на волі, а восени 1907 р. емігрував»³³⁷. Прийняти його – це значить перекреслити всі свідчення сучасників, усі результати досліджень, що стосуються УНП і М. Міхновського того періоду. Однієї фрази для цього недостатньо.

Всі автори сходяться в тому, що УНДП проіснувала всього кілька місяців і «вмерла», так нічого і не здійснивши. Строго кажучи, ми маємо справу з глухим відголоском якихось неясних подій, котрі не мали ні суспільного резонансу, ні реальних наслідків. Не ви-

ключено, що в дійсності процес утворення нової партії був лише започаткований: проведені зустрічі, досягнуті попередні домовленості щодо об'єднання, вироблені назва і головні точки спільної платформи. Останні, до речі, теж указують на ранню стадію об'єднаної процесу: декларувались тільки загальноприйнятні і безумовні пункти - участь у боротьбі за російську конституцію і демократичні виборчі процедури, а також за автономію України у складі Росії як ідеал³³⁸.

Черговою спробою УНП знайти серйозну опору в українському суспільстві було намагання створити Українську селянську партію. Ця справа традиційно асоціюється, знов-таки, з М. Міхновським. На нашу ж думку, її головними рушіями були брати Шемети, передусім Володимир, тісно пов'язані з селянством: у 1905 р. вони активно працювали серед лубенських селян; селянським справам чи не найбільше присвячений редагований ними «Хлібороб»; у 1917 р. вони стали фундаторами першої селянської української партії – хліборобів-демократів (УДХП). Саме вони у «Хліборобі» у статті «Якої партії нам треба?» вперше публічно висунули ідею створення партії українських селян, популярно роз'яснивши її суть і завдання. Нагальність створення партії пов'язувалась із виборами до Державної Думи, необхідністю обрати своїх кандидатів та виробити спільні побажання. Автор, швидше за все, В. Шемет, наголошував: «Свою часопись «Хлібороб» ми присвячуємо виключно справі організації українського селянства в одну партію...»³³⁹.

Агітація за створення селянської партії була продовжена в газеті «Запорожже». Тут від імені вже існуючої партії була опублікована її програмна декларація «Наші завдання», вироблена на партійному з'їзді. Проте відсутність в інших джерелах свідчень про установчий з'їзд і взагалі про існування партії дає підстави стверджувати, що це була фікція. Декларація, представлена публікаторами як програмінімум, ґрунтувалась на поширених тоді вимогах: автономія України, політичні свободи й демократичні вибори, освіта рідною мовою, робітниче законодавство, націоналізація землі тощо. Автори документа старанно дистанціюються від ідеології УНП, і близькість проступає тільки при уважному прочитанні. Вона виявляється у постійному наголошуванні на національному аспекті (національна свідомість, національна воля, політично-національна боротьба тощо), а також у вживанні притаманної лише УНП лексики (боротьба націй, «чужоїди»). Як і в «Хліборобі», потреба селянської партії пов'язувалась з виборами до Думи, і декларація завершувалась закликом обирати тільки кандидатів, запропонованих партією³⁴⁰. Попри неясні натяки на «соціалістичність», декларація, з нашого погляду, зорієнтована насамперед на заможне селянство. Централь-

ною фігурою в аграрній частині програми є селянин-власник, а безі малоземельні селяни взагалі не згадуються. Таким чином, першу спробу організувати партію заможного українського селянства, подібну до пізнішої УДХП, Шемети зробили ще в 1905-1906 рр. І якщо для УНП це було лише намагання знайти опору в суспільстві, то вони, очевидно, були переконані в необхідності й самодостатності нової політичної структури. Це ще одне підтвердження того, що діяльність і погляди Шеметів далеко не в усьому відповідали політиці й ідеології УНП.

Є свідчення про формування партією асоційованих структур і в інших соціальних прошарках. На таку думку наводить, зокрема, листівка, видана від імені «Академічного жіночого товариства «Січ» (Слобідської України)». Вона не датована, але, судячи з тексту, припадає на кінець 1905 р. Назва вказує на склад (курсистки і старші гімназистки) і місцезнаходження (Харків). Зміст, ідейне наповнення документа повністю виключають його зв'язок з РУП і, навпаки, в загальних рисах відповідають ідеології УНП. Листівка кликала до кривавої боротьби «доки не буде мати права Україна вільно і самостійно управлятись своїм народом», засуджувала «українських ренегатів» тощо³⁴¹. На наш погляд, за гучною назвою товариства крились жіночі гуртки, організовані за участю близької до УНП Х. Алчевської, що підтверджується всією її тогочасною діяльністю³⁴². Очевидно, вони входили до складу ширшого «Академічного товариства «Січ» (на Україні)» – відома його прокламація з закликом до повстання: «Тільки воля фізична, тільки кров ворогів дадуть нам свободу!»³⁴³. Охоронне відділення в 1906 р. мало відомості про існування в Харкові під егідою УНП «Академічного товариства Січ Самостійна Україна» з учнів середніх шкіл та студентів. Деякий час товариство зростало, але, за оцінкою поліції, канікули та відсутність чіткої програми розладнали його³⁴⁴.

Увагу УНП привернули й міські робітники. У Харкові їй начебто вдалося закласти робітничу організацію на чолі з комітетом³⁴⁵ (про комітети в партії до цього – та й після цього – нічого не відомо). Знайти в джерелах прямі докази існування організації нам не вдалось. Щоправда, в апологетичній брошурі з історії партії доводиться, що згаданий комітет у 1905 р. організував колективний протест проти обмежень української мови³⁴⁶. Протестна акція у вигляді адресованих урядових телеграм, одна з яких була підписана кількома сотнями харківських робітників, справді мала місце³⁴⁷. Якщо ж саме УНП була організатором акції, то забезпечити її проведення без впливу на робітництво, а отже, й без наявності партійного осередку в цьому середовищі було б неможливо. Зрештою, в тогочасному Харкові й не було іншої організації, котра б могла підняти робітни-

ків на боротьбу за рідну мову. Подібні аргументи на користь можливої причетності УНП вибудовуються і у зв'язку з випущеною, швидше за все, наприкінці 1905 р. в харківській друкарні П. Калугіна брошурою «Пісні свободи». Вона цікава тим, що була видана безцензурно «на підставі постанови з'єднаних зборів робітників-друкарів»³⁴⁸. Винести таку ухвалу могли тільки розпропаговані комсомольці. Навряд чи це була РУП, оскільки зміст збірника для неї нетиповий: «Ще не вмерла Україна», твори В. Самійленка, М. Кононенка та ін. А для УНП він цілком підходить. Вплив партії можна підтвердити й тією обставиною, що саме з цієї друкарні вийшла в світ її «Слобожанщина». «Прагнення до організації У.Н.П. – робітничої організації» відзначало й охоронне відділення³⁴⁹. Підсумовуючи все, вважаємо, що є достатні підстави для твердження про роботу УНП в пролетарському середовищі і припущення про існування її робітничої організації в Харкові.

Відмова УНП від тактики вибігування, пошук союзників серед різних верств населення сприяли деякому підвищенню її популярності, розширенню її кількісного складу і соціальної структури. Проте порівняно з іншими партіями результати цієї роботи були незначними. Причини криються в обмежених можливостях карликової партії, представленій тільки дрібними групами в кількох населених пунктах, запізнений вихід на політичну арену, де вже утвердились конкуренти, невідповідність ідеології суспільним настроям.

Важливим етапом у організаційному становленні партії мав стати її I з'їзд. Сам факт його проведення, прийняття програми могли б засвідчити завершеність процесу партійного будівництва, перетворення УНП із нечисленною інтелігентською групою у справжню партію, репрезентативну суспільно-політичну силу, а ухвалені рішення мали б забезпечити її подальше ідейно-організаційне зміцнення. З'їзд відбувся на початку травня 1907 р. у Харкові³⁵⁰. Він прийняв партійну програму, резолюції про автономію України, ставлення до українських партій та інші. Ці рішення мали важливе значення для вироблення партійної стратегії і тактики. Проте повною мірою виконати свою місію з'їзд не зміг. Скликаний запізно, коли революція вже вичерпала себе, він не залишив партії часу для реалізації його ухвал, розрахованих на умови суспільної активності. А організаційні здобутки виявилися зовсім незначними, і очікуваної трансформації «партії-мрії» у «партію-факт» не сталось. Це міг би підтвердити склад з'їзду, який навряд чи помітно відрізнявся від попередніх вузьких зібрань. Можливо, саме з цієї причини про учасників з'їзду немає жодних даних, а жандарми не змогли натрапити на його слід.

Діяльність, спрямована на зміцнення позицій у суспільстві й національному політичному таборі (залучення нових членів і симпа-

тиків, популяризація власної ідеології і пов'язана з нею літературно-видавнича робота тощо) забирала у партії мало не всі сили. Поза цим УНП спромоглась тільки на одну помітну акцію у рамках боротьби за скасування обмежень українського друкованого слова, накладених актами 1863 і 1876 рр. Мова йде про організацію в листопаді 1905 р. адресованих прем'єр-міністру С. Вітте колективних петицій відповідного змісту від харків'ян. Суспільний резонанс від цієї форми протесту був тим більший, що вона знайшла відображення на сторінках місцевої преси. Спершу до Петербурга була надіслана телеграма від імені української інтелігенції Харкова (95 підписів). Констатуючи той факт, що свобода слова, декларована Маніфестом 17 жовтня, не поширюється на українську мову, її автори висловлювали прохання урівняти українців з іншими народами Росії «в природному праві говорити, писати й видавати газети рідною мовою»³⁵¹. За кілька днів була опублікована телеграма 239 харківських робітників, котрі, посилаючись на резолюції Академії наук, Київського і Харківського університетів про непотрібність і шкідливість закону 1876 р., прохали прем'єра клопотатися про негайне його скасування³⁵². Цю телеграму через пресу підтримала ще одна група інтелігенції, мешканці Валок та ін. Практично відразу надійшла відповідь: «Зроблю все від мене залежне для якнайшвидшого зняття заборони малоросійської мови. Граф Вітте»³⁵³. Пізніше історики УНП приписували всю заслугу в організації протесту своїй партії, яка «найбільше спричинилась до скасування» закону 1876 р.³⁵⁴ Щодо останнього, то тут очевидне пересмикування фактів, оскільки спеціального законодавчого акту стосовно української мови взагалі не було. Участь УНП беззаперечна, проте масштаби цієї участі потребують уточнення. Крім явно тенденційних свідчень партійних істориків про провідну роль УНП, аргументом на користь цього може слугувати хіба що присутність на чолі переліку інтелігентів, котрі підписали телеграми, групи членів партії – М. Міхновського, М. Базькевича, В. Розторгуєва, Г. Чубенка, Є. Любарського-Письменного, О. Шевченка. Але вони становили невеликий відсоток і фігурували поряд із членами інших партій та безпартійними. Партійність робітників узагалі визначити неможливо, і про їхній зв'язок з УНП можна говорити лише як про ймовірний.

У найважливішій політичній події тих років – виборах до Державної Думи – УНП була практично непомітною, що стало наслідком передусім її слабкості. Виборча тематика знайшла відображення на шпальтах обох партійних видань 1906 р. – «Запорожжя» і «Слобожанщини». В останній стаття «Вибори до Думи Державної» була винесена на першу сторінку. Відзначаючи обмеженість компетенції Думи, автор (швидше за все, М. Міхновський) все ж наголошував на необхідності взяти активну участь у виборах, мотивуючи

це тим, що для українців «Дума – се двері, прочинені з тюрми на ясний широкий світ». Газета закликала провести до Думи «дійсних своїх українських кандидатів, справжніх борців за інтереси українського народу»³⁵⁵. Відомий випадок використання «Слобожанщини» у передвиборній агітації у Полтаві³⁵⁶, який, можливо, не є унікальним. У окремих випадках на виборах з агітаційною метою висувалися кандидатури членів та симпатиків УНП. У зв'язку з її конспіративним становищем вони фігурували у виборчих списках як кандидати від інших партій або безпартійні. Максимального успіху досяг В. Шемет, обраний до I Думи від УДРП. За деякими даними, на Полтавщині балотувався М. Міхновський, але безрезультатно, хоч його виступи й мали успіх серед селян: за словами М. Грушевського, «адміністрація напружилась, щоб його не пропустити, а місцева українська інтелігенція теж не мала довіря до його непереребрілого шовінізму і демагогізму»³⁵⁷. Коли на виборах до II Думи у Харкові виборщиком став Ю. Коллард (від безпартійних), М. Міхновський порадив йому проголосувати на колегії виборщиків проти узгодженого кандидата від опозиції кадета М. Познанського – інакше «буде ганьба, що від українського міста Харкова пройде *одногослоно* неукраїнець»³⁵⁸. «Чорна куля» Ю. Колларда виявилась єдиною. Цей «високопатріотичний», за іронічною самооцінкою мемуариста, вчинок став ще одним випадком, коли УНП, здавалося б, із високих мотивів вдавалась до безглузвих і некорисних акцій.

Виборча активність УНП, для неї порівняно значна, виявилась цілком недостатньою для досягнення бажаного результату. Щоправда, партійна література давала і діям, і результатам високу оцінку, але ґрунтувалась при цьому, схоже, на створених нею ж міфах, доходячи в них до приписування УНП головної заслуги у виникненні Української думської громади³⁵⁹.

Обмежена й малопомітна робота УНП у роки революції спонукала окремих її членів, яким було некомфортно в затісних ідеологічних і тактичних побудовах партії, виходити за їх межі, діяти на власний розсуд, засвідчуючи тим самим ослаблення партійної єдності. Так, М. Базькевич входив до числа керівників страйкового руху на залізниці, був членом Харківського комітету Всеросійської залізничної спілки³⁶⁰. Разом із Г. Чубенком він брав участь у революційних вічах у Люботині, де виступав поряд із рупівцями³⁶¹, таким чином мимоволі спричинившись до підготовки «Люботинської республіки». Найбільш яскравий приклад подібної «революційної творчості» – роль братів Шеметів у часи «Лубенської республіки». В. Шемет входив до складу Революційного коаліційного комітету, був одним із організаторів міської бойової дружини, добився її легалізації та фінансування міською думою, займався її озброєнням. Він представляв інтереси робітників у третейському суді, добився виплати гро-

шової компенсації незаконно звільненим. Брати організували мітинги, сільські комітети, вели інтенсивну агітацію в Лубнах, Новаках, Березоточі, Вовчку, Литваках, Матяшівці, Оріхівщині та інших селах повіту. Її зміст, відтворений очевидцями, далеко виходив за рамки ідеології УНП і більше підходив би якійсь ліворадикальній організації. Брати нібито закликали готуватись до повстання, відбирати землю у поміщиків і палити їхні маєтки, не сплачувати податки, не коритися владі тощо. М. Шемет навіть агітував на родинному цегельному заводі, пропонував розгромити маєток свого батька. За його заклик селяни Литваків у грудні 1905 р. направили до Лубен своїх дружинників, зібрали для робітників двоє саней з косами та іншою «зброєю»³⁶². Наведена інформація була виявлена в ході слідства і напевне не вільна від перебільшень і неточностей, але не могла бути суцільною вигадкою.

В цілому спроба УНП вийти на якісно новий рівень реальної політичної сили, справжньої партії виявилась невдалою. Як і раніше, вона залишалась нечисленною організацією, що складалася з кількох невеликих груп, головним чином на Лівобережжі. Ідейно-організаційну неспроможність УНП в революції відзначали вже сучасники. С. Єфремов у 1906 р., давши різко негативну оцінку ідеології УНП, вказував, що вона продовжує «до сих пір носитись без руля і без вітрил по безмежному морю старих протиріч «Самостійної України»³⁶³. В. Дорошенко вважав єдиним реальним проявом життя партії з'їзд 1907 р.³⁶⁴ Більш прихильний до партії представник нинішнього покоління О. Голобуцький змушений визнати, що УНП з 1906 р. почала занепадати і якщо до того часу вона була малочисельною і непопулярною, то після 1906 р. «зовсім розчиняється серед інших партій»³⁶⁵. Майже буквально ці слова повторив В. Головченко, додавши, що «УНП так і не стала політичною реальністю в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.»³⁶⁶. Революційне піднесення та застосовані партією засоби впливу на суспільне свідомість, включаючи й ідейно-організаційну мімікрію, виявились недостатньо сильними чинниками, щоб компенсувати малопомітну, епізодичну діяльність УНП та неприйняття суспільством націонал-радикальних і екстремістських ідей. УНП, принісши своєю діяльністю безперечну суспільну користь, залишалась невідомою для широкого загалу, а її позиції в українському русі за рахунок відносно го відставання ще більше ослабли.

3.4. Становлення «українсько-есерівської» течії. Гуртки УПСР на Лівобережжі

Одним із помітних проявів поглиблення та диференціації українського національного руху в революції було організаційне виок-

окремлення соціал-революційної течії, що зрештою призвело до проголошення УПСР. Її зародження відноситься до попереднього періоду, а саме до 1903-1904 рр., коли з'явились перші гуртки, в тій чи іншій мірі прихильні до есерівської (неонародницької) ідеології і практики. В одних випадках це були нові, щойно створені об'єднання, в інших мала місце переорієнтація груп, приналежних до РУП чи, принаймні, пов'язаних із нею.

Зміни в ідеології, тактиці й соціальній орієнтації РУП – розчарування в селянському русі, захоплення соціал-демократичними ідеями та пролетаріатом як «могилянником капіталізму», забуття радикально-національних гасел – не знайшли підтримки у певної, відносно незначної, частини партійців. Одні з них пристали до табору націоналістів (УНП), інші – до лібералів (УДП). Проте були й такі, кого жодна з існуючих течій українського руху не влаштувала, хто прагнув поєднати революційність, як єдино можливий спосіб розв'язання українських проблем; націоналізм, як запоруку забезпечення інтересів українців; опору на селянство, як основу української нації, її найбільш активний протестний елемент. Для утвердження у своїх поглядах їм у нагоді стали ідеї та практичний досвід російських есерів, котрі активізувалися саме в той час, причому Харків був одним із головних загальноросійських центрів есерівського руху, а до 1903 р. – фактично його «столицею»³⁶⁷. Джерелом натхнення для перших українських есерів було передреволюційне бродіння на селі, що виливалось у постійні селянські виступи, котрі залишались найбільш масовою і гострою формою соціальної боротьби в ті роки, кількісно переважаючи робітничий рух приблизно втричі.

Охарактеризувати ідеологію українських есерів того часу практично неможливо – найперше через те, що її як такої по суті не було. Розрізнені нечисленні гуртки були спроможні визначити лише окремі прийнятні для кожного з них ідеї, а не цілісну загальнопартійну програму. Закономірно, що з'їзд УПСР у лютому 1907 р., який мав стати установчим, не зміг прийняти програму³⁶⁸, і немає свідчень, що вона була складена. Прошарок українсько-есерівської інтелігенції був мізерним, а її теоретична підготовка – низькою, навіть порівняно з іншими, теж небагатими в цьому відношенні українськими партіями. Один із засновників і лідерів УПСР М. Шаповал пізніше пригадував, як він, отримавши в 1904 р. літературу РУП, взагалі не зміг зрозуміти ту її частину, що містила теоретичні узагальнення (в тому числі брошуру Ю. Бачинського «Україна інтедента»), і дуже жалкував з цього приводу³⁶⁹. Дивуватись тут нічому, адже за його плечима на той час була лише лісничка школа – так само, як і у його соратника О. Мицюка³⁷⁰.

Свідчення М. Шаповала взагалі є показовими для характеристики перших лідерів українського есерівського руху. На прикладі двох співзасновників УПСР вони наочно демонструють розчарування частини рупівських діячів у оновленій ідеології партії, їхнє прагнення утриматись на «селянській» платформі, пошук нових ідейних орієнтирів і нездатність сформулювати їх самостійно. О. Мицюк, працюючи в Прохорівці Золотоніського повіту, на чолі гуртка місцевих селян у 1903 р. «вів пропаганду та підпали економій», що явно суперечило соціал-демократичному курсу РУП. Порівняння тогочасних лівих політичних течій зрештою привело його й М. Шаповала до переконання, що більш прийнятними для них особисто і для селянського руху є погляди есерів: «Програма у нас була соціалістів-революціонерів. Щоб перевірити «правильність» світогляду, Мицюк їздив з Прохорівки до Києва на побачення з студентом соц.-дем. В-ком. Вернувшись, розповів вражіння, і ми рішили, що с.-р-овська програма краща». Світогляд М. Шаповала, за його щирим зізнанням, відзначався невизначеністю й еkleктикою («я був тоді максималістом соціально-революційним і національним») з сильним емоційно-психологічним підґрунтям («з того часу у мене повстала хвиля національно загострених почувань») і мінімальним багажем теоретичних знань і політичної культури («на рівні примітивної свідомості») ³⁷¹. Дуже схоже характеризував власні погляди і О. Мицюк: «Я убгавав у себе одночасно націоналізм, навіть його крайності, і соціалізм. Останній у формах найелементарнішого розуміння, бо про нього толком і мало від кого можна було довідатись» ³⁷².

Майже нездоланною перешкодою для реконструкції поглядів українських есерів 1905-1907 рр. є брак автентичних джерел: відсутність програмних документів і партійної періодики, надто обмежена кількість і недостатня інформативність відозв. У свою чергу, це стало наслідком початкового стану будівництва партії і нерозробленості її ідеології. Власне, остання була настільки невизначеною і невиразною, що, на нашу думку, немає достатніх підстав говорити про існування цілісної «українсько-есерівської» ідеологічної системи хоча б у загальних рисах. Її не було й не могло бути за відсутності партійного центру і постійного зв'язку між гуртками, власних теоретиків, літератури, спільної програми самоосвіти і теоретичного навчання тощо. Кожен гурток мав свої (достатньо обмежені навіть кількісно) орієнтири, котрі лише частково співпадали з позицією інших гуртків. Ця подібність була наслідком не узгодження підходів, формулювання загальнопартійної платформи (про які нічого не відомо), а швидше спільних для всіх гуртків умов і завдань діяльності та ідеологічних впливів. Погляди українських есерів не були цілісними ще й у тому відношенні, що вони були комбінацією ідей,

запозичених у РУП, УНП, російських есерів та, можливо, українських радикалів (УРП), причому елементи цієї комбінації у різних гуртках були неоднаковими. Наші припущення щодо УРП ґрунтуються на певній спорідненості її з українськими есерами (орієнтація на селянство, збалансованість національної і соціальної складової, радикалізм), а також на такій показовій обставині, як зарахування істориками УПСР до числа фундаторів своєї партії лідера УРП С. Єфремова ³⁷³. Останній протягом 1906-1907 рр., залишаючись провідником «радикальної» течії в УДРП, ініціював об'єднання Київської громади партії з місцевим гуртком УПСР ³⁷⁴, що теж указує на їхню ідейну близькість.

Простежити процес організаційного становлення та практичну діяльність УПСР на Лівобережжі складно насамперед через проблему ідентифікації її перших гуртків. Без партійної «фірми», чітко окресленої власної ідеології, підтримуючи доволі тісні зв'язки з існуючими партіями (РУП, УНП, ПСР), вони майже «невловимі» для дослідника. Діяльність навіть «стовідсотково» есерівських груп (не кажучи вже про інші), засвідчує, що їхня приналежність до партії (течії) була доволі умовною. На Лівобережжі це стосується насамперед гуртків, організованих О. Мицюком і М. Шаповалом. Як зазначалось вище, О. Мицюк уже в 1903 р. заснував у Прохорівці гурток, який здійснював аграрний терор. Подібна група «стихийних» українських есерів була заснована ним і в Полтаві з місцевої молоді (М. Кулябко-Корецький, Таран та ін.). Вона діяла врозріз з іншими українськими організаціями («старше українське громадянство ляло»), демонструючи «багацько запалу й бунтарства і мабуть замало знання самого соціалізму» ³⁷⁵. З іншого боку, О. Мицюк не поривав організаційного зв'язку з РУП. Харківська «вільна громада», до якої він тяжів (оскільки став членом партії на Харківщині), викликала його, щоб направити до Галичини за транспортом літератури, забезпечувала партійними виданнями ³⁷⁶. Створені ним гуртки вважалися рупівськими, а їх учасники виховувались на літературі партії. Фактично ж вони перебували на перехідній стадії від РУП до українських есерів. У такому стані спершу знаходились і гуртки, засновані М. Шаповалом у війську, де він служив. Він теж отримав у Харкові навесні 1904 р. велику кількість видань РУП і влітку разом з гуртком «солдатів-революціонерів» поширював її у військових таборах під Чугуєвом (неподалік від Харкова). Після того, як про це стало відомо командуванню, гурток припинив свою діяльність, а частину літератури довелось закопати ³⁷⁷. З осені 1904 р. М. Шаповал навчався у Чугуївській військової школі, де організував «Український соціально-революційний гурток». Для ведення пропаганди придалась захована раніше література РУП.

У роки революції кількість і активність есерівських груп зроста. Дещо виразніше окреслились контури їхньої ідеології, причому не лише за рахунок її розробки, уточнення і поглиблення, а великою мірою завдяки більш чіткому визначенню свого кредо іншими українськими партіями, що знайшло відображення у прийнятті програм УСДРП, УДРП, УНП.

На Лівобережжі діяльність українських есерів була найбільш помітною в Золотоніському повіті. Тут існувала розгалужена організація, створена О. Мицюком, з відділеннями в Золотоноші, Прохорівці і Вереміївці. Гурток у повітовому місті мав зв'язки і поширював літературу серед старших гімназистів³⁷⁸. Центр організації, очевидно, знаходився у Прохорівці. Місцевий гурток розповсюджував не тільки літературу РУП, а й «самоділку», тобто власну. Це були листівки з підписом «Наддніпрянський гурт селян-хліборобів», які друкувались на гектографі, привезеному О. Мицюком із Полтави. Активна діяльність гуртка не залишилась непоміченою жандармами. Помічник начальника Полтавського ГЖУ в Золотоніському та інших повітах у березні 1905 р. повідомляв, що «останнім часом у м. Золотоноші і повіті невідомими особами поширюються у великій кількості» брошури і прокламації РУП. Щодо двох селян Прохорівки – В. Опришка і М. Сиволапа - було розпочато дізнання, в ході якого вони зізналися, що в селі є «соціалісти» (характерно, що з РУП вони себе не пов'язували) – вони, а також С. Іваницький, І. Білиць, С. Бабич, К. Гайда. Організатором, на думку жандармів, виступав О. Мицюк³⁷⁹. Спроба А. Лівницького попередити про заплановані обшуки в селі³⁸⁰ виявилась невдалою, і гурток зазнав втрат. Цей епізод, між іншим, підтверджує існування зв'язків і співробітництва між українськими есерами і РУП, а можливо, й відсутність остаточного розмежування між ними.

Сам О. Мицюк не постраждав, оскільки тоді знаходився у Вереміївці, щоб допомогти місцевим селянам, які зазнали репресій після виступу 29-30 червня 1905 р.³⁸¹, який пізніше дістав назву «Вереміївська буча». Поштовою до нього слугували загальне піднесення селянського руху, погромницькі антиєврейські виступи в багатьох населених пунктах, революційна література. О. Мицюк характеризував виступ як стихійний, хоч і писав про вплив літератури українських партій та натякав на слухи про підбурювачів-студентів³⁸². Можливо, це пояснюється небажанням пов'язувати свій гурток з виступом щонайменше суперечливого характеру, який міг бути розцінений як погромницький, оскільки зачіпав євреїв. Але, на відміну від чорносотенного погромницького руху, спрямованого проти євреїв-революціонерів, вереміївські селяни виступили проти євреїв-експлуататорів, а саме власників крамниць, яких у цьому великому

селі було понад два десятки. Крім того, він не мав спеціально антиєврейського характеру, оскільки був спрямований, за свідченням О. Мицюка, проти експлуататорів узагалі – заможних селян, поміщиків, адміністрації, торговців (у мемуарах йшлося і про попів). У брошурі верховодами названо М. Полівара і Т. Савченка. Виступ був жорстоко придушений військами, у зв'язку з чим селянин Вахній подав скаргу прокурору (можливо, за підказкою того ж О. Мицюка). На лаву підсудних потрапили 73 учасники виступу (їх захищав М. Міхновський, за що дістав тавро адвоката погромників), 24 з яких були засуджені до різних термінів ув'язнення³⁸³.

Перші репресії загальмували розвиток селянського руху в повіті, проте владі не вдалося не тільки покінчити з селянською організацією, а і встановити її існування, справжню роль О. Мицюка. Навпаки, репресії певним чином загартували місцевих українських есерів, їхня діяльність стала більш організованою, а висловлювані ідеї – більш зрілими й виваженими. Останнє підтверджує, зокрема, «приговор» селян Прохорівки у зв'язку з Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Він відображає вплив есерівського осередку, його національно-радикальних ідей: підкреслюється, що в Україні у першу чергу мають бути забезпечені права українців, говориться про небажаність змішування етносів («щоб свої з своїми осідали на землях, а не мішма з тубольцями»), своєрідно формулюється ідея автономії України («щоб наш рідний край хазяйнував та правився сам собою, а щоб жоден чужий нарід у наші справи не втручався»). Разом з тим зміст документа свідчить про прагнення не допустити повторення помилок, коригування поглядів, зокрема, щодо єврейського питання: «Не руш ніхто євреїв, бо вони ж такі люде як і ми і дуже приборкани несправедливим правительством»³⁸⁴. Бунтарство відійшло на другий план, центр ваги було перенесено на створення селянських спілок і планомірну цілеспрямовану боротьбу під їхнім керівництвом, переважно легальними засобами (мітинги, «приговори», вибори гоцо). Саме організація селянських спілок була пізніше інкримінована О. Мицюку; про цей бік його діяльності з посиланням на недруковані спогади повідомляв А. Животко³⁸⁵. Продовжувала енергійну агітацію серед селян вереміївська група (А. Мовчан, О. і Г. Перерви та ін.), у складі якої особливо виділявся О. Шарий. Був налагоджений зв'язок із київськими есерами: О. Шарий вів конспірагивне листування з М. Залізником, у листопаді 1906 р. з Києва приїздив агітатор³⁸⁶.

Продовжував свою діяльність «Український соціально-революційний гурток» у Чугуївському військовому училищі (М. Шаповал, А. Товкачевський, Хилобоченко, Хуторний та ін.). Через особливо складні умови вона була суто пропагандистською і обмеженою в

масштабах. Її активізація припадає на останні місяці 1905 р. Цьому сприяли, з одного боку, призначення викладачем училища російського есера В. Плетньова, який озброїв гуртківців необхідними знаннями, докладно роз'яснивши близькі їм програмні засади своєї партії, а з іншого – вихід у світ лубенського «Хлібороба», завдяки чому гурток отримав потрібну літературу та зміг більш чітко сформулювати свої погляди³⁸⁷. Гурток був непогано законспірований (складається враження, що це взагалі було притаманно українським есерам), і обшуки, які проводились начальством у зв'язку з появою української літератури, нічого не давали. Проте вони, очевидно, змусили юнкерів знизити свою активність, а після того, як М. Шаповал у березні 1906 р. закінчив училище, про існування гуртка нічого не відомо. Пропаганда гуртка залишила помітний слід у свідомості не одного майбутнього офіцера, і «на 1905 р. українство стало традицією серед частини юнкерів Чугуївської школи»³⁸⁸.

В літературі є згадки про гурток УПСР у Харкові, зокрема, в університеті, проте вони неконкретні і суперечливі. А. Животко пов'язував гурток з ім'ям М. Залізняка³⁸⁹, хоча той жив і працював у Києві. Щоправда, він у 1907 р. приїздив до Харкова за дорученням С. Єфремова «для пропаганди ідеї УПСР», але успіху не мав³⁹⁰. О. Висоцький відносить створення гуртка то на осінь 1906 р., то на час після I з'їзду УПСР (лютий 1907 р.)³⁹¹. З іншого боку, з Харковом у роки революції був тісно пов'язаний М. Шаповал, якийсь час тут проживав О. Мицок³⁹². За даними біографів М. Полоза, він прилучився до УПСР у 1905 р., коли навчався у Харківському реальному училищі³⁹³. Все це вказує на присутність українських есерів і ймовірно існування їхньої організаційної структури в місті. Проте, швидше за все, вона перебувала в зародковому стані, її діяльність була переважно «внутрішньою», в межах гуртка, слабо виявляючись «назовні», у суспільстві. Очевидно, з цієї причини Харківщина не була представлена на I з'їзді УПСР³⁹⁴. Вже після з'їзду виникла партійна група у Валках³⁹⁵.

На Полтавщині українські есери діяли, крім Золотоніського повіту, у губернському місті. До них відносились, можливо, учасники гуртка, заснованого О. Мицком. Крім того, в Полтаві працювали К. Шаревський, який перейшов (ненадовго) з РУП³⁹⁶, а також відомий діяч УПСР О. Янко, заарештований у грудні 1905 р. за антиурядову діяльність, причому в нього була виявлена «таємна типографія партії українських революціонерів»³⁹⁷. Можливо, мався на увазі гектограф, але не включено, що місцева організація була достатньо потужною, щоб «поставити» друкарню, та не встигла налагодити її діяльність (слідів її продукції не виявлено).

У Чернігівській губернії українські есери з'явилися найпізніше і були найнепомітнішими на Лівобережжі. Власне, важко назвати з цілковитою впевненістю хоча б одну місцеву партійну групу. Є дані, що в 1905 р. в губернії виникла селянська організація (чи організація) УПСР³⁹⁸, проте перевірити їх немає можливості. Жандармські документи чи спогади нічого подібного не фіксують. Швидше за все, це були селянські групи, які з тих чи інших причин відійшли від РУП. Проте не можна виключати, що вони виникли вже під час революції і з самого початку йшли власним шляхом, близьким до українсько-есерівського варіанту. У будь-якому разі через відсутність постійного керівництва з боку партійних комітетів та «інтелігентів» їхня організаційна приналежність та ідейне обличчя були однаково невизначеними і нестабільними. Не виключено, що до такої організації належав, посідаючи в ній провідне становище, депутат II Державної Думи, земський учитель В. Хвіст, який вважав себе українським есером³⁹⁹. Враховуючи, що він до обрання був волосним старшиною в Дремайлівській волості Ніжинського повіту⁴⁰⁰, можна припустити, що організація існувала саме тут. У травні 1906 р. сільський сход під його керівництвом ухвалив наказ для депутатів Державної Думи, зібрав гроші на поїздку В. Хвоста до Петербурга⁴⁰¹.

Можливо, «на переході» від РУП до УПСР перебувала принаймні частина Веркіївської організації Ніжинського повіту, де визначну роль відігравав Ю. Гаврилей - місцевий селянин, котрий самотужки здобув учительську освіту. Він вів революційну агітацію, закликаючи, зокрема, бити поміщиків і ділити землю, з селянської молоді сформував групи для поширення літератури (і, мабуть, більш радикальних дій); крім того, організував курси бджільництва, бесіди по кооперації. Наприкінці вересня 1905 р. був заарештований, але відразу після проголошення «свобод» був звільнений на вимогу селян, які напали на стражників⁴⁰². Через кілька днів Ю. Гаврилей і 11 його товаришів – староста С. Суярко, П. і Н. Зоценки та інші – стали жертвами чорносотенного погрому (в радянській літературі цей виступ трактувався як антикуркульський)⁴⁰³. На можливий зв'язок групи з українськими есерами вказують не тільки її практична діяльність і зміст агітації, більше притаманні саме есерам, а й та обставина, що Ю. Гаврилей у міжреволюційний період оформив своє членство в УПСР⁴⁰⁴. Швидше за все, саме цій групі належить листівка «Брати селяни! Важкі часи...», що поширювалась у Веркіївці у липні 1905 р.⁴⁰⁵ Її видавці, на відміну від РУП, котра зазвичай вказувала своє авторство, обмежились підписом «Ваші брати Борці за свободу». Не характерні для РУП і накреслені в листівці орієнтири – земля, рівність, свобода.

Низка есерівських груп була зафіксована жандармами в 1905-1906 рр. у селах Борзнянського повіту – Шаповалівці (М. Ященко, О. Савченко-Більський, Я. Бондаренко та ін.), Великій Загорівці (В. Гаркавий, О. Іванченко, Д. Оліфер та ін.), Івангороді (С. Горбик, П. Лях, Є. Турчин та ін.)⁴⁰⁶. Вказівок на їхню приналежність до УПСР у документі немає, що не дивно, оскільки остаточне відмежування українських есерів від російських сталося тільки в 1907 р., на I з'їзді УПСР, а жандарми їх, як правило, не розрізняли. Проте така приналежність цілком можлива. Навесні і влітку 1905 р. в повіті поширювались україномовні листівки «До селян! Більш як 40 років тому» і «До селян! Брати селяни», присвячені аграрному питанню⁴⁰⁷. Тільки відсутність національних вимог не дає можливості пов'язати їх з українськими есерами. Проте цей елемент, як відомо, був рідкістю і в напевне українських листівках, наприклад, тієї ж таки РУП-УСДРП. Остання, до речі, активно працювала в повіті, і її вплив стимулював - безпосередньо чи опосередковано – формування у селян елементів національної свідомості. У поєднанні з прихильністю до есерівської тактики це й викликало до життя групи, які умовно можна віднести до «українсько-есерівської» течії.

У губернії діяли і групи більш високого рівня, інтелігентські за складом. Про це свідчить участь представників Чернігівщини у роботі I з'їзду УПСР⁴⁰⁸. Місцеві жандарми мали інформацію про діяльність українських есерів у Чернігові, проте відстежити її, встановити склад організації не змогли. Вони зараховували до партії О. Андрієвську й О. Камінську, які в 1906 р. були заарештовані за революційну діяльність⁴⁰⁹. Улітку 1907 р. жандарми отримали агентурні дані, що О. Андрієвська належить до «Української соціал-революційної партії» і веде листування з Золотоніським повітом (де, як відомо, діяла організація УПСР)⁴¹⁰. Пізніше у зведеннях по Чернігову повідомлялось, що вона і О. Камінська стоять на чолі есерівської організації⁴¹¹. Втім, якщо приналежність названих діячів до національно свідомої інтелігенції міста (причому радикально налаштованої її частини) не викликає сумніву, то їхня робота у складі УПСР все ж потребує доведення.

За деякими даними, організація УПСР виникла у 1907 р. у Глухові⁴¹². Можливо, її попередницею була невідома «Група селян-революціонерів», яка поширювала в повіті навесні і влітку 1905 р. листівку «До сільського трудящого люду» російською мовою, але з українським епіграфом: «Знай, тільки щастя у того буває, хто його з бою собі здобуває!»⁴¹³.

Слід відзначити, що під впливом зростання національної свідомості селянства, розгортання українського руху деякі організації російських есерів до певної міри стали враховувати цей чинник у

своїй роботі. Проявом цього було видання україномовних прокламацій, інколи з гаслом «Борітеся – поборете!», яке на початку століття активно використовувала РУП, а пізніше – УПСР⁴¹⁴. І хоч масштаби цього явища не варто перебільшувати, все ж, на нашу думку, подібні організації виявляли тенденцію до зближення з українським рухом. А враховуючи їхню співпрацю з українськими партіями в рамках революційного руху, подібність соціальної бази, ідейних засад і тактики, можна припустити, що за сприятливих умов вони могли б стати резервом для творення УПСР.

Таким чином, УПСР як політична організація, окреме і цілісне явище в українському національному русі 1905-1907 рр. ще не склалась, перебувала на стадії формування. Організаційну основу цього процесу становили гуртки, котрі започаткували його ще в 1903-1904 рр. У роки революції до них приєдналися або наблизилась нові групи різного походження, з неоднаковим ідейно-організаційним статусом: нечисленні представники національно свідомої інтелігенції, які під впливом селянської боротьби саме з нею пов'язували визвольні перспективи; селянські групи РУП, котрі з різних причин відійшли від своєї партії; стихійні селянські гуртки без певної політичної орієнтації; окремі члени й організації російських есерів, що виявляли схильність до національного забарвлення своєї діяльності. Вони перебували на різній стадії наближення до УПСР: одні взяли участь у її формуванні, інші співробітничали, висловлювали свою підтримку чи прихильність, треті залишались потенційним резервом. Разом вони й утворювали в українському русі того періоду явище, котре, на нашу думку, доцільно визначити як «українсько-есерівська течія». Ідейно невиразна, організаційно несформована, вона була тоді лише зародком майбутньої партії, який не встиг трансформуватись у справжній, життєздатний політичний організм. З'їзд 1907 р. мав стати важливою, можливо, визначальною віхою на цьому шляху, проте він відбувся вже в період розгорнутого наступу реакції і виявився подією символічною, але по суті майже безрезультатною. З цієї причини, а також через украй несприятливі умови наступного періоду, творення УПСР розтяглося ще на десяток років.

У 1905-1907 рр. український політичний рух досяг найвищої точки у своєму розвитку. Повністю визначився його ідейно-організаційний спектр, асиметричний через слабкість правого флангу. Кожна з партій виявила прагнення стати реальною, масовою і впливовою суспільно-політичною силою. Більшою мірою це вдалося РУП-УСДРП, яка на Лівобережжі розгорнула розгалужену, структуровану мережу своїх організацій з кількома тисячами членів, налагодила широку роботу серед усіх верств трудового населення.

УДРП розвивалась у напрямку партії парламентського типу, проте через погіршення політичного клімату і недостатні організаторські зусилля перехід від громадівства до ієрархічної партійної структури, адаптація до легальних та нелегальних умов не були доведені до кінця. Зовсім небагато часу забракло українським есерам, щоб уконституюватись як справжня політична партія. Досягти цієї мети вони не змогли з тих же причин, що й УДРП, залишившись конгломератом окремих гуртків з нечіткими ідейно-організаційними обрисами. Спроби розширення своїх рядів та соціальної опори робила й УНП, але результати були мінімальними, а внутрішній розкол ще більше ослабив партію. Організації всіх партій відповідно до своєї ідеології та розуміння ситуації відреагували на бурхливі події 1905-1907 рр., значно активізувавши діяльність у революційному русі (УСДРП, УПСР), боротьбі за національно-культурні та політичні права українського народу (УДРП, УНП). Результатом їхніх зусиль стали конкретні здобутки у відповідних сферах, розширення соціальної бази і складу учасників українського руху, підвищення його суспільного впливу.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЮ В ПЕРІОД РЕАКЦІЇ ТА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (середина 1907 р. – лютий 1917 р.)

4.1. Стан місцевих осередків УСДРП

Остаточна поразка революції і торжество реакції, що супроводжувались масованим наступом владних структур на опозиційні партії та суспільною депресією, призвели до розвалу всіх революційних організацій. Серед українських партій від каральних органів царизму найбільше постраждала УСДРП. За оцінками її тогочасних керівників, як партія вона припинила своє існування вже в другій половині 1907 р. і впродовж наступних років перебувала в «атомізованому» стані: «Партія наша в цілковитому занепаді. Є окремі люде, є окремі організації, є деякі зв'язки, але цілості, що колись об'єднувала сих людей, сі організації, немає» (А. Жук)¹; «Як організація, що об'єднувала як не як, а доволі численні гурти робітництва, наша партія зникла ще з кінця 1907 р. Лишилися тільки окремі члени партії, найбільше – невеличкі гурти і організації, між котрими не існувало ніякого зв'язку, ніяких спільних інтересів» (М. Порш)². В офіційному партійному документі, підготовленому новим складом ЦК на чолі з Л. Юркевичем, зазначалося, що «останнім виявом партійного життя», «останнім подихом нашої партії» була виборча кампанія до III Державної Думи (осінь 1907 р.)³. Майже буквально ця оцінка була повторена в центральному органі УСДРП: вибори до III Думи були «останньою партійною акцією, котра свідчила, що партія, як політична організація, існує. Після цього партійне життя чим далі, то все більше завмирало»⁴. Авторитетність і однотайність процитованих авторів є достатньо вагомою підставою для того, щоб сприйняти їхню позицію щодо партії в цілому. Проте вона залишає поза полем зору місцеві осередки, ті «окремі організації», котрі продовжували існувати, забезпечуючи тяглість партійного життя хоча б на локальному рівні.

Автором була проведена робота по виявленню існуючих місцевих організацій та з'ясуванню їхнього стану, результати якої відображені в табл. 9.

Таблиця 9

Стан організацій УСДРП на Лівобережжі в 1907-1916 рр.

Рік	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Полтав. крайова	4	2	2	2	0	0	0	0	0	0
Полтавська	4	4	4	4	3	2	1	1	1	1
Жуківська	4	4	4	2	1	0	0	0	0	0
Золотоніська	4	1	1	2	2	2	1	1	2	1
Кобеляцька	2	4	3	1	0	0	0	0	0	0
Костянтинград.	3	3	3	2	2	1	0	0	0	1
Лубенська	4	3	4	4	3	1	1	1	0	1
Миргородська	4	0	2	0	1	0	2	1	0	0
Переяславська	4	2	2	2	3	1	1	1	0	1
Пирятинська	2	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Прилуцька	4	1	3	4	4	0	0	1	0	1
Хорольська	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Козелецька	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ніжинська	4	3	3	3	0	0	0	1	0	0
Харківська	4	3	3	3	2	2	2	1	4	2
ПЕРЕСІЧНО	3,5	2	2,1	2	1,4	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5

Рівні (фази) 1-4 визначені відповідно до організаційного стану осередків та їхньої активності. Рівень 4 (найвищий) організаційного життя – це фаза повної (всебічної) активності. В ідеальному варіанті це означає, що існує повноцінна структурована організація, яка очолюється власним комітетом і регулярно веде «зовнішню» роботу (у суспільстві). Проте в ряді випадків частиною цих критеріїв доводилося нехтувати і включати до даної групи будь-яку організацію з відповідним статусом, якщо вона хоча б епізодично намагалася налагодити роботу серед населення, здійснювала в цьому напрямку реальні заходи. На наш погляд, це виправдано, оскільки джерела доносять до нас неповну інформацію, а в умовах тотального контролю за членами революційних організацій постійної «зовнішньої» роботи з їхнього боку і не могло бути. Головне ж, що й такі епізоди свідчать про життєдіяльність організацій, їхній зв'язок з суспільством і вплив на нього. Рівень 3 можна було б назвати «внутрішньопартійною» фазою, тобто фазою активності у межах партії, коли організації зберігають повноцінну структуру, взаємодіють з

іншими партійними осередками. Головна відмінність від рівня 4 – відсутність роботи серед населення. Рівень 2 – це фаза «внутрішньоорганізаційна» (активності в межах самої організації). У цьому випадку підтримується організаційне життя (відбуваються збори, обговорюються плани, здійснюються спроби відновлення організаційних структур та зв'язків). Керівні органи, як правило, є, але не обов'язково. Дії членів організації не виходять за її рамки, зв'язки з іншими партійними осередками не фіксуються, робота у суспільстві не ведеться. Рівень 1 можна визначити як «латентний» або «пасивний». Це стосується випадків, коли в джерелах фігурують повідомлення про наявність членів організації чи якісь її елементи, проте відсутні дані про її функціонування, прояви активності. Нуль означає цілковиту відсутність інформації про організацію, незалежно від причин (припинення існування, «мовчанка» джерел).

При всій неповноті й неточності отриманих даних і певній «розмитості» критеріїв їх усе-таки можна, на нашу думку, використовувати і в якості результату по кожній окремій організації, і як матеріал для реконструювання загальної картини. В останньому випадку на підставі сумарних щорічних оцінок можна у найзагальніших рисах не лише зробити певні синтетичні висновки, а й графічно відобразити організаційний стан УСДРП на Лівобережжі, його динаміку і загальну тенденцію розвитку. Кількість таких графіків може бути різною в залежності від потреби. Найбільш актуальними і показовими видаються три взаємопов'язаних графіки, відображені на рис. 2.

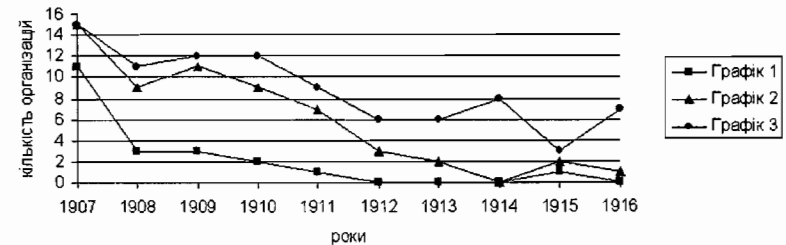

Рис. 2. Динаміка стану організацій УСДРП на Лівобережжі в 1907-1916 рр.

Графік 1 відповідає рівню 4 організаційного життя, тобто фазі повної активності. Очевидно, що повноцінна діяльність УСДРП у краї, на рівні більшості організацій і в усіх губерніях, мала місце лише в 1907 р. У 1908-1910 рр. її виявляли тільки окремі організації на Полтавщині. В подальшому ж вона, якщо й траплялась, то як

випадає, разовий епізод без будь-якої закономірності. Інакше кажучи, про помітну діяльність партії у суспільстві можна говорити тільки стосовно 1907 р. В наступні роки прояви її «зовнішньої» активності у кращому разі траплялися в окремих місцевостях, як правило, на Полтавщині, або були відсутні взагалі.

Графік 2 є сумою рівнів 2-4, тобто показує загальну активність організацій УСДРП. Загалом подібний до попереднього графіка, він помітно відрізняється від нього відрізком за 1908-1911 рр. З цього видно, що в ті роки вагома частка організацій, не маючи змоги працювати у суспільстві, докладала зусиль до збереження партії, продовжувала діяти, як могла, в умовах підпілля; помітний позитивний вплив боротьби за відновлення партії на стан її місцевих осередків, гальмування процесу їхнього відмирання. Безсилля партії перед реакцією, неспроможність зберегти в тих умовах власні структури демонструє ділянка графіка за 1912-1916 рр.

Графік 3 відображає сумарні показники рівнів 1-4, показує загальну присутність УСДРП у регіоні, безвідносно до того, якою – активною чи пасивною – вона була. Він жодного разу не наближається до нуля, тим самим підтверджуючи наявність потенціалу для відтворення партійних організацій протягом усього періоду. Несподіваний підйом у 1916 р. слід віднести на рахунок не активізації партії, а максимальної уваги до неї з боку каральних органів. Останні у рамках кампанії по викориненню «мазепинства» готували тоді масштабну акцію з ліквідації українських організацій, у зв'язку з чим у жандармських документах з'явилися списки тих, хто підлягав репресіям.

Всі три графіки засвідчують загальну тенденцію до згорання і ліквідації партійних структур. З іншого боку, вони наочно відображають живучість місцевих організацій, їхню боротьбу за існування, намагання продовжувати діяльність у тих формах, які були їм доступні. Загальний організаційний рівень УСДРП на Лівобережжі відображає ще один графік (рис. 3), побудований за пересіченими щорічними показниками. На основі цих даних можна виділити три підперіоди організаційного існування УСДРП на Лівобережжі: друга половина 1907 р. – активна діяльність більшості організацій (індекс 3,5 – між рівнями 3 і 4); 1908-1910/1911 рр. – боротьба за виживання і збереження організаційних структур (рівень 2); 1911/1912-1916 рр. – відсутність, за рідкісними винятками, проявів партійного життя (індекс 0,5 – між нульовим і першим рівнями); з перехідним 1911 р. (індекс 1,5 – між рівнями 1 і 2).

Рис. 3. Організаційний рівень УСДРП на Лівобережжі в 1907-1916 рр.

Із чотирьох крайових комітетів, які отримали цей статус після II з'їзду УСДРП, у 1907 р. існував лише Полтавський. Під його керівництвом, за відомостями поліції, працювали 8 повітових організацій⁵, що відповідає нашим даним. Вони були об'єднані в 5 районів: Полтавський, Золотоніський, Костянтиноградський, Миргородський і Прилуцький – на чолі з відповідними повітовими комітетами⁶. У липні 1907 р. крайовий комітет збирався у Прилуках, де участь у його роботі брали А. Жук, О. Назарів, Я. Левченко, можливо, М. Чудінов та ін.⁷ На 26 серпня комітет скликав губернську конференцію, яка була заарештована майже в повному складі⁸. До в'язниці потрапили 22 особи, в тому числі представник ЦК Л. Юркевич, члени комітетів, «професіонали» Г. Іваницький, В. Буймистренко, Г. Буцький, С. і П. Гориздри, О. Мерклінг, М. Чудінов, Б. Юр'єв-Пековець, П. Ластівець, Я. Левченко, І. Мазепа⁹. Крайовий комітет, за даними поліції, внаслідок арештів припинив своє існування¹⁰. Проте ці ж джерела згадують його як діючий і в подальшому, аж до 1910 р.¹¹ Після цього частину його функцій виконував місцевий комітет.

Кількість повітових організацій, яких у роки революції нами було зафіксовано 19 (включаючи й «вільні громади»), вже у другій половині 1907 р. скоротилась до 13. Найбільших втрат зазнала Чернігівська губернія. Тут припинили існування 4 з 6 організацій – Борзнянська, Глухівська, Конотопська і Кролевецька. На Полтавщині таких було 2 – Гадяцька і Роменська. Щоправда, І. Мазепа, котрий улітку 1907 р. відвідав «майже всі головні осередки губернії», називав у цьому переліку й Ромни¹². Але куратор ЦК УСДРП А. Жук, який у липні перебував фактично у тих же організаціях, що й І. Мазепа, і залишив докладну інформацію про їхній стан, Ромни не згадував¹³. До того ж це місто ніколи не належало до «головних осередків» партії на Полтавщині.

Неважко помітити, що перевірку новими, значно гіршими умовами не витримали молоді організації, які не встигли укорінитись у місцевому суспільстві. Частково це було пов'язано з менш сприятливим ґрунтом для роботи українських партій у тій чи іншій місцевості (склад населення, традиційні настрої, вплив політичних конкurentів тощо). Ці причини «працювали» на рівні як окремих пові-

тів, так і губерній. Щодо ролі каральних органів, то вона тоді не була визначальною. Доля партійних осередків у 1907 р. залежала не стільки від дій влади, скільки від їхньої власної міцності.

Тяжкі наслідки для повітових організацій мав, зокрема, провал губерньської конференції, адже була викрита й ув'язнена чи не вся верхівка організацій губернії. Більшість арештованих на якийсь час, а то й назавжди була відірвана від партійної роботи у своїх повітах, руйнувались цілі її ділянки, гуртки і зв'язки, які тоді нерідко мали персоналізований характер, тримались на конкретних особистостях. Так, після цього більше не зустрічаються у джерелах по Полтавській губернії О. Мерклінг, Я. Левченко, І. Мазепа, М. Чудінов. У зв'язку з провалом конференції мали місце арешти й у повітах. Обезглавлені повітові комітети мусили на деякий час згорнути свою роботу.

Найбільше постраждала Полтавська організація, яка у 1907 р. була найдіяльнішою. Очевидно, це усвідомлювали і в партійному центрі, внаслідок чого до міста, і так краще забезпеченого кадрами, в 1907 р. були направлені член ЦК А. Жук, провідні діячі Київського, Ніжинського, Петербурзького комітетів Л. Юркевич, П. Дятлов, Н. Шумицька, І. Мазепа. В липневій інформації А. Жука до ЦК повідомлялось, що робота організації з кожним днем зростає, активно діє агітаційна група, прибуває багато нових елементів; говорилось про широкі зв'язки з робітниками різних професій (це підтверджував і І. Мазепа¹⁴). Зокрема, зазначалося, що «Червона Гвардія померла, і її чини приходять до нас з повинною»¹⁵ (швидше за все, йшлося про робітничі формування конкуруючої політичної сили – РСДРП).

Та в ході серпневих арештів організація втратила майже весь комітет, нелегальну друкарню, партійну документацію. В результаті, як констатувала поліція, «партійне життя помітно ослабло». У вересні Полтавський комітет узагалі перестав функціонувати, гостро відчувався брак працівників і коштів¹⁶. Такий масштабний провал для слабшої організації означав би повний крах, проте потенціал Полтавської організації дозволив їй за кілька тижнів відновити роботу. 25 вересня був обраний новий комітет, до якого ввійшли Г. Іваницький, Б. Юр'єв-Пековець, В. Денисенко і «Олександр»¹⁷. Та відновити попередні обсяги роботи не вдалось. На 1 січня 1908 р. до партії «примикали» всього 60-70 міських мешканців; існували 2 гуртки по 10-12 осіб, які працювали погано; надійні зв'язки були тільки з учнями семінарії та комерційного училища; не було «техніки»; в касі залишалось 30 карбованців. На думку жандармських експертів, ці дані свідчили про «повне безсилля організації»¹⁸. Це перебільшення, але якісне погіршення стану організації незаперечне.

Після Полтавської другою за масштабами діяльності в 1907 р., причому не лише в губернії, а й на Лівобережжі, була Прилуцька ор-

ганізація. А. Жук, який працював тут улітку, інформував ЦК УСДРП: «Справи загалом блискучі. Робота, яка повинна тепер вестись, – ведеться правильно»¹⁹. В серпні була проведена передвиборна повітова конференція²⁰ (одна з небагатьох в Україні), під головуванням Я. Левченка і за участю А. Жука відбулися загальні збори організації²¹. Деякий час діяла нелегальна партійна друкарня – єдина на Лівобережжі після серпневого провалу в Полтаві. У вересні тут була надрукована листівка – явище для того часу саме по собі рідкісне, до того ж її наклад – 2 тис. примірників (якщо вірити зазначеним реквізитами) – був унікальним як для повітової організації²². За даними жандармів, Прилуцька організація «виділялася за своєю діяльністю» серед осередків УСДРП губернії, була найпомітнішою революційною партією в місті. Але до кінця 1907 р. вона розпалась «через вибуття головних діячів»: В. Порохов був висланий, М. Меншов, О. Сушко, О. Клязьнік, У. Соломаха вибули на навчання, І. Пожарський та М. Янько відправлені до армії; з різних причин залишили місто також С. Куліш та В. Коровай. Якщо додати П. Терлецького, О. Мерклінга, О. Рожанського, Я. Андріяшева, котрі покинули Прилуку раніше, то очевидно, що кістяк організації дійсно був розгромлений. З помітних діячів залишився один Ф. Дудка²³.

Активно працювала Золотоніська організація, рушієм якої тоді був М. Чудінов. Високу оцінку його діяльності давав у липні 1907 р. А. Жук у записці до ЦК: «Як працівник Кашей для нас дуже й дуже дорогий»²⁴. Поряд із ним слід поставити К. Євтушенка – обидва вони були учасниками серпневої губерньської конференції УСДРП. Подвійне представництво Золотоноші вже саме по собі свідчить про значення організації. Як чільний діяч організації згадувався і Ф. Шпак. У серпні тут відбулася повітова конференція УСДРП²⁵. Організація мала значний вплив на місцевих учителів, провела повітовий учительський з'їзд, на якому був присутній А. Жук²⁶. Високий рівень активності організації засвідчує і випуск нею відозв, а отже – і наявність «техніки»²⁷. Очевидно, Золотоніська організація, порівняно з іншими, була краще законспірована – принаймні, жандарми не мали інформації про її склад, комітет та ін. Однією з відчутних проблем Золотоніської організації (типовою для партії) був брак коштів: М. Чудінов усупереч усім правилам конспірації ходив «буквально босий», привертаючи загальну увагу до «обшарпаного студента», а місцева партійна каса була порожньою²⁸. Внаслідок провалу губерньської конференції Золотоніська організація втратила відразу двох чільних діячів. К. Євтушенко був висланий, а М. Чудінов емігрував, про що свідчать його дописи до «Слова» під псевдонімом «М. Богун з Галичини»²⁹. Проте організацію вдалося зберегти. Як відзначала у вересні газета «Слово», міс-

цевий комітет випустив чергову відозву, і взагалі в місті «з усіх лівих животіють лише українські соціал-демократи»³⁰. Можливо, саме тоді організацію ненадовго очолив Ф. Шпак³¹. Після цього комітету УСДРП у Золотоноші вже не було, а партійне життя фактично зійшло нанівець.

Лубенська організація довго не могла оговтатися після розгрому у зв'язку з «Лубенською республікою». За свідченням поліції, вона першою в повіті «почала виявляти ознаки розкладу». В 1907 р. із колишніх членів комітету в місті залишався один К. Кондратковський, який забезпечував тяглість існування організації («так-сяк тримав на обліку свідомих робітників»). З метою відновлення організації восени до Лубен приїздив М. Порш, за участю якого був обраний новий комітет: К. Кондратковський, М. і П. Деркачі, І. Мороз, Ф. Шпак³². У «Політичному огляді Полтавської губернії» за 1907 р. Лубенська організація відзначалась як існуюча, з робітничим комітетом³³. Але чергова смуга арештів – тільки 27 квітня 1908 р. було обшукано 19 осіб, – знову паралізувала організацію («якщо не зруйнувала, то призупинила її роботу»)³⁴.

У жандармських документах другої половини 1907 р. не вдалося знайти жодної згадки про Переяславську організацію. Тимчасом вона залишалася доволі діяльною, що засвідчує адресований їй лист крайового комітету, датований 17 липня 1907 р. З нього випливає, що організація мала постійний зв'язок з крайовим комітетом, енергійно працювала на виборах до III Думи, готувала повітову конференцію та ін.³⁵ Наслідком активності організації, очевидно, стала її «ліквідація». У липні 1907 р. у Воронкові, а в жовтні - у Борисполі були проведені обшуки принаймні у 14 осіб з числа тих, хто так чи інакше був причетним до УСДРП, з яких 8 було арештовано, 6 - вислано³⁶.

З-поміж інших організацій для дослідника своєрідно виглядають Костянтиноградська, Миргородська і Хорольська: їхня активність незаперечна, але в джерелах майже не відображена. Якщо поєднати матеріали А. Жука і «Політичного огляду Полтавської губернії» за 1907 р., то виходить, що Миргородський осередок був центром району і мав у своєму складі робітничу організацію з комітетом; Костянтиноградська була центром району, проте робітничої організації не мала; Хорольська мала робітничий комітет, але не була центром району³⁷. Миргородська організація – одна з небагатьох – восени займалась перевезенням літератури з Києва та її розповсюдженням, мала певні здобутки на початковій стадії виборів до III Думи. Жандарми відносили її, поряд з російськими есерами та Бундом, до партій, які мають серйозне значення в повіті³⁸. У Костянтинограді незаперечним лідером залишалася М. Якубовська («Маруся»). У жовтні 1907 р. вона мала конспіративну зустріч із Б. Юр'євим-

Пековцем³⁹ – це єдине, що вдалося зафіксувати поліції за півріччя. Про Хорольську організацію жодних додаткових відомостей знайти не вдалось. З цією проблемою свого часу зіткнувся А. Жук, у нотатках якого за 1907 р. записано тільки наступне: «В Хоролі була організація, хто складав?»⁴⁰.

Чи не головною причиною інформаційної бідності є мовчанка чи недостовірні відомості жандармських джерел. Їх неточність особливо помітна на прикладі Кобеляцького повіту. З одного боку, вони вказують на існування нелегальної організаційної структури, ядро якої відповідає керівному складу організації УСДРП, відомому нам з попереднього періоду. Її лідером названо Є. Олексієнко, котра мешкала в Полтаві й забезпечувала зв'язок із полтавським центром. За її відсутності комітет очолював В. Червоненко, заступником був О. Маляров, а секретарем – В. Міщенко⁴¹. Серед членів організації зустрічається і прізвище Г. Струця. Проте в документах ця організація не пов'язується з УСДРП: її називають просто «соціал-демократичною», співвідносять з РСДРП і навіть кадетами⁴², змішують її представників з людьми, приналежність яких до партії виключена: Все ж, ураховуючи, що діяльність місцевої організації УСДРП фіксується різними джерелами як у попередні, так і в наступні роки, а також подібність персонального складу її керівництва і ядра даної групи, вважаємо, що йдеться про одну й ту ж організацію УСДРП та її комітет. Цікаво, що в цих же документах зазначалося, нібито дана група виникла наприкінці 1907 р. У такому разі йдеться про відновлення організації УСДРП, котра занепала після подій «Кобеляцької республіки» й арешту її активістів (включаючи й братів Малярових).

Так само неточна й суперечлива інформація жандармських документів щодо Пирятинської організації. У політичному огляді повіту характеризується місцева «організація УСДРП («Спілки»)), якої в дійсності не було і не могло бути. На нашу думку, йдеться про організацію саме УСДРП: вона займалася складанням громадських «приговорів» з вимогою «про відокремлення України від Росії на автономних началах» (річ неможлива для «Спілки»), а в літературі є згадка про проведення в Пирятині влітку 1907 р. повітової конференції УСДРП⁴³. На кінець жовтня діяльність Пирятинської організації «дуже ослабла»: власної «техніки» й літератури не було, агітація велась тільки усно. Відзначаючи, як найбільш серйозні, організації ПСР, УСДРП та Бунду, автори документу констатували: «Діяльність цих організацій набула настільки прихованого характеру, що майже не піддається спостереженню»⁴⁴.

В цілому Полтавська губернія у другій половині 1907 р. залишалась найбільш благополучною з точки зору УСДРП. Тут діяв кра-

йовий комітет, збереглась абсолютна більшість повітових організацій, причому в багатьох випадках їхня активність залишалась досить високою. В інших губерніях Лівобережжя партійні структури деградували значно помітніше.

На Харківщині організація УСДРП залишилась тільки в губернському місті. Її фактичний статус істотно понизився: вона не тільки втратила свою периферію в губернії, а й виявилась нездатною втримати від розпаду власне міські підрозділи. «Лавро» з Харкова інформував ЦК про розкол, який стався на ґрунті питання про доцільність збереження нелегальної організації. Більшість «колективу» (зборів партактиву) висловились за її «знищення». Але меншість відмовилася підкоритися цьому рішення, внаслідок чого їхні опоненти заявили про вихід із організації. У відповідь меншість звернулася до ЦК, повідомивши, що організація буде існувати, оскільки більшість прихильників із числа робітників за продовження нелегальної роботи. У листі висловлювалось прохання визначити статус організації після розколу, права на майно, надіслати кількох пропагандистів та когось із ЦК для улагодження конфлікту. Відповідь ЦК, датована 14 липня 1907 р., містила тільки рекомендації щодо того, як харків'янам самостійно визначити свій статус (організація чи група), згода визнати будь-яке рішення та організаційну правонаступність. Про якусь реальну допомогу в листі не йшлося⁴⁵. В обох документах жодного разу не згадується комітет, – не виключено, що його тоді дійсно не було. Зате можна зробити висновок про наявність інших структурних елементів – групи пропагандистів і відповідних робітничих гуртків. Керівником організації, швидше за все, був Б. Маргос. Обмеженість інформації про організацію слід пов'язати насамперед із відсутністю в її складі провокаторів – агентурних повідомлень про неї у документах Харківського ГЖУ немає.

Невідомо, яким чином, але Харківській організації вдалося швидко подолати кризу. Про це свідчить, зокрема, цікава згадка про неї в одній із статей Л. Юркевича. Говорячи про «часи остаточного торжества реакції», він пригадав епізод, коли «наш товариш, що жив в ті часи в Харкові⁴⁶, перетяг тоді на бік нашої партії всі кращі робітничі сили» міської організації РСДРП, котра через репресії залишилась без керівників⁴⁷. Схоже, це сталося якраз у другій половині 1907 р., оскільки саме тоді РСДРП у Харкові 8 разів зазнавала провалів, включаючи й загальну «ліквідацію», її чисельність за рік скоротилась у 5 разів⁴⁸. Завдяки поповненню був відновлений повноцінний міський осередок УСДРП з комітетом і робітничою організацією. Крім цього тимчасового успіху, слід відзначити створення студентської фракції УСДРП (перша згадка про неї в жандармських документах датована 6 жовтня 1907 р.)⁴⁹. Подібні структури об'єдну-

вали всю партійну роботу серед молоді й користувались автономією. Виникнення фракції можна трактувати як зміцнення окремого напрямку в діяльності організації. Та з іншого боку, це і свідчення її ослаблення, децентралізації, згорання традиційних напрямків роботи й вимушеної переорієнтації на соціальну верству, менш важливу для партії стратегічно, зате більш піддатливу й виграшну на той момент. Студентські організації відіграли винятково важливу роль у боротьбі за відродження партії⁵⁰.

У Чернігівській губернії, як уже зазначалося, більшість повітових організацій до середини 1907 р. припинила своє існування. До недавна потужний Комітет на Чернігівщині втратив практично весь свій район, за винятком Козелецької організації. Остання функціонувала тоді доволі успішно, мала вплив у сільській місцевості та серед робітників місцевого цукрового заводу. У серпні в Козельці під керівництвом А. Жука й місцевого лідера Клименка відбулась повітова конференція УСДРП⁵¹. Та, ймовірно, організація, відома своєю активністю на виборах до III Думи, привернула цим до себе пильну увагу каральних органів, що змусило її згорнути свою діяльність. У самому Нижині партійна робота занепадала все більше. Вона трималась головним чином на партійній молоді, яку представляли студенти історико-філологічного інституту та гімназисти – Г. Чайковський, С. Пастернак, М. Воробйов, В. та І. Потапови та ін. Серед партійців були й робітники – столяр Г. Гартовський, М. Сугуняко, К. Павлюченко та ін.⁵² Керівником був Г. Чайковський; якийсь час тут працювала і підтримувала зв'язок з Києвом М. Білякова («Галля»); з активістів відомий також О. Соболев⁵³. У серпні організація провела повітову конференцію, після чого не виявляла активності⁵⁴.

Ослаблення місцевих структур УСДРП у 1907 р. відбувалось і в соціальному плані. Значно скоротилося робітниче представництво в партії, причому не тільки кількісно, а і структурно (зменшилось число робітничих організацій). Із 10 повітових організацій, котрі мали їх у своєму складі, напевне зберегли їх протягом 1907 р. Харківська, Лубенська і Прилуцька. При цьому під керівництвом Харківського комітету залишилась тільки робітнича організація в губернському місті. Очевидно, робітнича організація була тоді в Полтаві, хоч документальних підтверджень у нашому розпорядженні немає. З меншою ймовірністю це можна стверджувати щодо Ніжина, де відбувались зібрання робітників, хоч і нечисленні⁵⁵. У зв'язку з цим виглядають необґрунтованими і сумнівними твердження тогочасних партійних лідерів (а за ними й істориків) про те, що лави УСДРП залишала в першу чергу інтелігенція, а робітники продовжували працювати, заяви про «дезертирство» партійної інтелігенції тощо⁵⁶. Схоже, це один із партійних міфів, пов'язаний, з одного

боку, з певною фетишизацією робітництва, намаганням представити партію істинно пролетарською, а з іншого – з гострою внутрішньо-партійною боротьбою, в якій різна оцінка ролі робітництва та інтелігенції була одним із аргументів. У дійсності ж, як видно з наведених даних, розвал робітничих організацій відбувався істотно швидше. В матеріалах Львівської і Київської нарад згадуються всього дві робітничі організації: Катеринославська і Київська⁵⁷, а Л. Юркевич наголосував, що остання була єдиною⁵⁸.

Найменш життєздатними виявилися сільські осередки. Частина діячів була покарана за участь у виступах, але визначальним чинником руйнування структур УСДРП на селі була втрата зв'язку з міськими комітетами. Рівень політичної підготовки селян був недостатнім для самостійного функціонування сільських організацій. Ізолюваність від партійної інтелігенції неминуче прирікала їх на зникнення чи переродження. З 10 відомих сільських організацій у 1907 р. діяла тільки Жуківська з відгалуженнями в інших селах Полтавського повіту. Вона була тісно пов'язана з Полтавським комітетом і мала власний на чолі з Є. Ласманом⁵⁹. Ліквідація майже всіх сільських організацій не означала припинення присутності УСДРП на селі, проте її рівень якісно понизився – до груп, гуртків, окремих партійців. До того ж активність їхньої роботи прямо залежала від керівництва з боку повітових комітетів, яке було нестабільним. Показовими в цьому відношенні є слова І. Івченка, колишнього активіста Вовчківської організації. У листі до А. Жука в травні 1909 р. він скаржився: «Усе умерло у нас, із города немає знайомих і нівідкіля нічого узнати»⁶⁰.

Взагалі ж у 1907 р. регіональні структури УСДРП в основному вдалося зберегти. І хоч їхня кількість і активність помітно поступалися показникам 1905-1906 рр., вони все ж перевищувала дореволюційні параметри, тобто повного «відкату» не сталося. Починаючи з 1908 р., становище змінилося кардинально. Це було пов'язано, зокрема, з посиленням репресивного натиску на українських лівих, які після розгрому російських і єврейських партій стали значно помітнішими і небезпечнішими в очах влади. З іншого боку, самі осередки УСДРП здебільшого втратили здатність протистояти цьому натиску і суспільній депресії, не могли продовжувати боротьбу в неможливих умовах: без допомоги з боку керівних органів, за відсутності матеріальних засобів (коштів, «техніки», літератури), під невиспним зовнішнім і «внутрішнім» (агентурним) поліцейським наглядом, втративши мало не весь власний актив і не бачачи жодних перспектив. Розрізнені, деморалізовані й дезорієнтовані, партійні організації стали розсипатися одна за одною. У 1908 р. чисельність організацій, які можна віднести до четвертого рівня, скоротила-

ся приблизно вчетверо (з 11 до 3, в тому числі повітових – з 9 до 2). І надалі ця група, попри зміни у її складі, залишалась так само нечисленною, що свідчить про майже цілковиту відсутність партійної роботи серед населення.

Полтавська організація, як і раніше, була найпомітнішою в регіоні. Незважаючи на втрати, в місті функціонували комітет, «біржа», гуртки серед робітників і учнів, велась робота у низці сіл повіту, підтримувався зв'язок з Києвом, Харковом і організаціями губернії (зокрема, Костянтинградською, Кобеляцькою та Прилуцькою)⁶¹. Фактично Полтавський комітет виконував частину функцій крайового. Час від часу проводилися наради для обговорення тактичних питань: поліції їх було відомо принаймні 7 у 1908 р. і 10 у 1909 р. Була проведена підготовча робота для «постановки» нелегальної друкарні (її частини і понад 6 пудів шрифту зберігалися в Полтаві, Крутому Березі, Сагайдаку), проте довести її до кінця не вдалося. Секретарями комітету в різний час були Г. Іваницький та Б. Юр'єв-Пековець, зберігачем архіву і печатки – Є. Ласман, до складу комітету входили також Г. Буцький, І. Сокальський, можливо, М. Лінник⁶².

На початку 1909 р. у комітеті стали помітні ознаки чергової кризи. В лютому з невідомих причин у місті залишився один Б. Юр'єв-Пековець, у березні стався конфлікт, викликаний невиправданими діями І. Сокальського⁶³. Поліція розцінювала тоді стан організації як «момент її повного занепаду»⁶⁴. Цілком паралізували комітет упереджувальні арешти діячів революційних партій, проведені у травні-червні у зв'язку з підготовкою влади до святкування 200-річчя Полтавської битви та очікуваним приїздом до губернії царя. До в'язниці потрапили Б. Юр'єв-Пековець, Г. Іваницький, І. Сокальський. Щоб урятувати організацію, втрутився ЦК УСДРП. Листом невідомому (очевидно, Г. Буцькому) доручалась «відповідальна справа – утримати від розпаду полтавців і навколишніх селян». Для цього треба було відвідати населені пункти, де були партійні групи, зустрітися з провідними діячами й переконати їх «всіма засобами підтримати справу» до повернення Б. Юр'єва-Пековця або Г. Іваницького. Це завдання було виконано, а після повернення Г. Іваницького на початку серпня був відновлений комітет, який за рекомендацією ЦК мав діяти у неповному складі: «За наявності 3 членів Полтавського комітету – Калоші [Г. Іваницького – С. Н.], Буцького і Євмена [очевидно, Є. Ласмана – С. Н.] він може правильно функціонувати»⁶⁵. Згодом комітет був поповнений і очолений Б. Юр'євим-Пековцем. Проте восени останній був вкотре заарештований, а Г. Буцький і Є. Ласман виїхали до Москви на навчання. Замість них до складу комітету були обрані О. Кохановська, Г. Любарський, І. Гориздра, секретарем знову став Г. Іваницький⁶⁶. Як і раніше, Полтавський

комітет намагався підтримувати зв'язок з повітами, але тепер головним чином через приїжджих, а не своїх представників. У перші місяці 1910 р. Б. Юр'єв-Пековець здійснив спробу об'єднати організації губернії, але майже відразу був арештований⁶⁷. Роботу в навколишніх селах у складі комітету координував спеціальний «повітовий працівник» (Є. Ласман, потім М. Лінник), а в гуртках Полтави – «міський» (Б. Юр'єв-Пековець, потім Г. Любарський)⁶⁸.

Наведені факти дають підстави для деяких більш широких висновків. По-перше, навіть у найтяжчі роки реакції місцеві комітети формувалися з дотриманням демократичних, статутних процедур – шляхом обрання, а не кооптації. По-друге, спростовується усталена точка зору про бездіяльність ЦК УСДРП та відсутність зв'язку між ним і місцевими організаціями. До вже сказаного можна додати, що агентура повідомляла про отримання Полтавським комітетом листів, циркулярів, анкет ЦК у лютому, червні, липні, жовтні 1910 р.; у травні комітет звертався до ЦК з проханням санкціонувати зміни у його складі. До Полтави приїздили агенти ЦК О. Мішта, М. Чеботарьов, В. Кошовий⁶⁹. Організація була запрошена на Київську раду, але з невідомих причин не надіслала свого представника⁷⁰.

Під керівництвом Полтавського комітету працювала Жуківська сільська організація. З від'їздом Є. Ласмана на навчання секретарем комітету став О. Погорілий. До складу комітету входили також селяни С. Коваль, К. Триріг, І. Бондаренко. Організація налічувала близько двох десятків осіб⁷¹. Вона мала свій гектограф, який, правда, вже не використовувався, бібліотеку, за деякими даними, навіть зброю. Обрання керівників, вирішення деяких інших важливих питань здійснювалось шляхом таємного голосування, про що свідчить наявність балотувальної скриньки. Забезпечити тісний зв'язок з Полтавою було нескладно: в Жуках мешкали два члени міського комітету – Є. Ласман та І. Сокальський, тут неодноразово проводились його наради, а деякі члени організації працювали в Полтаві. Жуківська організація мала зв'язок з партійцями та симпатиками в інших селах повіту, найбільше в Диканьці, а також у Кондратьєвській та Демидівській економіях.

Робота організації в ті роки не відзначалася систематичністю: час від часу проводилися збори, інколи навіть «масовки», робилися епізодичні спроби посилити вплив на навколишніх селян. З осені 1909 р. вона ще більше ослабла. Частково це було пов'язано з від'їздом Є. Ласмана та погіршенням якісного складу осередку: це були, як правило, молоді (віком від 20 до 23 років, а новому керівнику був усього 21 рік), недосвідчені й непідготовлені люди. Епізодичні приїзди представників Полтавського комітету врятувати ситуацію не могли. Іншою причиною стали репресії. Їх перша хвиля

мала місце у червні 1909 р., коли лише відсутність доказів врятувала партійців від ув'язнення⁷². 30 листопада була проведена загальна «ліквідація». До в'язниці потрапив майже весь актив – О. Погорілий, С. Коваль, К. Бабенко⁷³. Після цього в джерелах трапляються лише поодинокі згадки про окремих членів партії, існування ж організації як цілого не підтверджується. У квітні 1910 р. Є. Ласман зробив спробу реанімувати її. Скликані ним загальні збори ухвалили рішення про продовження діяльності, та воно залишилось нереалізованим – чергові арешти, що зачепили і Є. Ласмана⁷⁴, поклали край активності Жуківської організації.

Відновлена Кобеляцька організація була зорієнтована передусім на селянство – і як джерело поповнення, і як об'єкт пропаганди. Авторитет і досвід, здобуті у цій справі в роки революції (насамперед Маляровими), сприяли досягненню бажаного результату. Так, у лютому 1908 р. повідомлялось про вступ до партії групи козаків хутора Чорноколінкових – П. Пономаренка, Г. Гуєвського, С. Гречкосія та ін. У структурі комітету було створено групу, на яку покладалася робота на селі (О. Маляров, В. Міщенко, С. Гречкосій), розподілено волості між членами організації для постійної роботи⁷⁵. В 1908 р. Кобеляцька організація, за даними поліції, налічувала 14 членів, її очолював один із братів Малярових. Вони ж підтримували зв'язок з Полтавським комітетом. Як фахівці з роботи серед селянства, Малярови неодноразово викликалися на наради до Полтави, з цієї ж причини до Кобеляк приїздив Б. Мартос⁷⁶. У червні 1909 р. їх у адміністративному порядку, очевидно, вислали за межі губернії. В лютому 1910 р. О. Маляров повернувся з Воронежа й відразу включився до партійної роботи, взявши участь у нараді в Полтавському комітеті⁷⁷. Проте це єдина відома нам згадка за 1910 р.

На 1908-1910 рр. припадає відновлення Лубенської організації. За агентурними даними, у травні 1908 р. відбулися її «установчі» збори, де таємним голосуванням було обрано керівний орган – «центральну групу». Її особливістю було розосередження «центровиків» по різних населених пунктах: П. Бунін, В. і О. Кірсти, П. Деркач мешкали у Лубнах, Л. Панченко й Г. Розторгуєв – у Карлівці, Г. Гольштейн – у Золотоноші. Через студентів М. Токаревського і П. Деркача велось співробітництво з Московською організацією УСДРП⁷⁸. Підтримувалися зв'язки з Києвом, а згодом і з Полтавою. Оскільки на той час тривала підготовка до процесу у справі «Лубенської республіки», організація активності не виявляла. Зате невдовзі після оголошення оправдального вироку (січень 1909 р.) її робота значно пожвавилась. Відновилось функціонування комітету. Інформація про це суперечить твердженню агентів про незмінність «центральної групи» протягом 1908-1910 рр., що викликало здиву-

вання і у жандармського начальства. Та, очевидно, реорганізація «центральної групи» в комітет усе-таки відбулась. Адже після процесу організація дістала поповнення досвідченими кадрами: у джерелах знову зустрічаються прізвища Г. Хоменка, П. і Н. Супрунєв, Ф. Шпака, І. Мороза та інших. Про це свідчить і здійснений у липні поділ міста на райони: Ярмарковий (відповідальний Г. Хоменко), Кокошки (І. Мороз), Тернівський (М. Деркач) і Шершнівський (Г. Кондратковський)⁷⁹. Відновився зв'язок з Вовчком, де нібито відродилась сільська організація з комітетом на чолі (остання інформація жандармським управлінням піддавалася сумніву, перевірялася й уточнювалася, проте безуспішно). Лубенська організація мала широкі зв'язки з сільськими вчителями, виношувала плани щодо створення школи пропагандистів. Проте здійснити задумане перешкоджав пильний нагляд поліції. Упродовж 1910 р. зовнішнє спостереження постійно велося за 15-18 особами, проводилися обшуки⁸⁰, і це не могло не скувати членів організації.

Загалом схожа ситуація була у Прилуцькій організації. Згорнувши свою роботу наприкінці 1907 р., вона і в 1908 р. не подавала ознак життя. Кадровий кістяк організації зберігався, ставши запорукою її відновлення. Поліція ж, втративши з розвалом організації свого агента в її складі, не змогла відстежити цей процес. Навіть наприкінці 1909 р. вона повідомляла, що партійна робота в місті не ведеться⁸¹, і лише згодом визнала свій прорахунок. Відбудова організації була ініційована у травні 1909 р. зборами місцевих партійців, які навчались у Києві. Можна припустити, що це був цілеспрямований і, можливо, скерований «згори» акт у річницю загального процесу відродження партії. Ймовірними учасниками були як уже відомі діячі (В. Порохов, У. Соломаха), так і представники молодшого покоління – О. Соломаха, І. Тупик та ін. Згодом відбулося широке зібрання з участю членів партії і симпатиків з числа робітників – усього до 50 осіб⁸², після якого, тобто з літа 1909 р., Прилуцька організація стала реальністю. Це знайшло відображення в матеріалах Львівської партійної наради, де як представник Прилуцької організації був згаданий її колишній керівник, член Закордонної групи УСДРП О. Назаріїв («Грандибал»). У літературі зустрічаються твердження, що він не мав мандату від свого комітету. Важко сказати, наскільки його представництво було формалізоване, але Прилуки мали тоді зв'язок з Львовом. Завдяки цьому матеріали наради були отримані тут відразу ж, а інформація про їх обговорення вже в листопаді 1909 р. з'явилась у журналі «Праця», який видавала Закордонна група⁸³.

З відновленням організації до її складу потрапили провокатори: в січні 1910 р. їх було троє⁸⁴. Це забагато, і може свідчити як про

чисельність організації, так і про неякісний відбір кадрів та погану конспірацію. За агентурними даними, у березні 1910 р. Прилуцька організація налічувала кілька десятків членів, переважно робітників. Найбільше їх було на залізниці, а крім цього, на тютюнових фабриках, млинах, пивоварнях. Партійці були й на селі, де проводилися заняття у пропагандистських гуртках. Діяльність організації вийшла за межі повіту: під її керівництвом працювали гурток у с. Драбове Золотоніського повіту та підорганізація на Ліновицькому цукровому заводі Пирятинського повіту⁸⁵. Лідером організації залишалась У. Соломаха. До складу комітету з 5 осіб входив також П. Терлецький («Павло»), помітну роль відігравали С. Данилевський, В. Порохов, Ф. Дудка та ін. Організація, крім Львова, мала регулярний зв'язок із Києвом (через Є. Хоменка та О. Соломаху). З Полтави восени 1909 р. приїздили Г. Іваницький та Б. Юр'єв-Пековець. Останній за дорученням ЦК виконував роль третейського судді у конфлікті, пов'язаному зі звинуваченнями в провокаторстві⁸⁶. Публікація у «Праці» матеріалів про Прилуцьку організацію викликала до неї посилену увагу з боку каральних органів. Начальник Полтавського ГЖУ 1 березня 1910 р. наказав негайно агентурним шляхом здобути достовірні дані про неї, звернути серйозну увагу на партійну роботу, що розвивається в районі⁸⁷. Водночас посилилось зовнішнє спостереження: за його списками навесні проходили понад 30 осіб⁸⁸. Можливо, саме через надто пильний нагляд поліції Прилуцька організація не скористалася запрошенням на Київську нараду, хоч перед тим її представник був у Києві на якомусь зібранні⁸⁹. Посиленням поліцейського контролю можна пояснити й очевидне згасання організації упродовж 1910 р.

Костянтиноградська організація традиційно залишалася «закритою» для поліції, котра ніяк не могла вистежити членів партії. Натрапити на слід організації їй вдалося лише одного разу. У липні 1908 р. до Костянтинограда прибув «нелегал» А. Романовський (як згодом з'ясувалось, Ф. Маслік – невідомо, чи й це справжнє прізвище) і всупереч усім правилам конспірації поселився у М. Якубовської. Згодом тут почали відбуватися наради, на яких були помічені члени УСДРП К. Бутенко, Б. Колишкін⁹⁰. На початку 1909 р. поліція фіксувала існування організації УСДРП на чолі з Ф. Масліком, називаючи її незначною. М. Якубовська виїхала до Кременчука, можливо, щоб уникнути провалу у зв'язку зі стеженням⁹¹. «Впливовою особою» названо члена партії Кисельова («Василя»). У лютому Кисельов брав участь у нараді Полтавської, Кобеляцької і Костянтиноградської організації⁹². У Карлівці з допомогою представників інших комітетів (Г. Розторгуєва та Л. Панченка з Лубен і Г. Буцького з Полтави) велась робота серед селян⁹³. В 1910 р. діяльність партії у

Костянтинограді стала занепадати, і для з'ясування стану справ сюди прибула М. Якубовська. Свою оцінку вона висловила у травні Г. Іваницькому в Полтаві. Зазначивши, що у місті «немає достатньо підготовленого для цілей організації елементу», вона наголошувала на потребі направити туди досвідченого організатора. Місцеві керівники залишались бездіяльними: про них було сказано тільки, що вони «живуть» у Костянтинограді⁹⁴.

Після нетривалого поживлення значно погіршились справи у Харкові. На початку 1908 р. місцевий комітет прийняв рішення про розпуск робітничої організації, яка «розлізлась»⁹⁵, а невдовзі й сам припинив існування. Єдиною згадкою про нього є непевна інформація Полтавського ГЖУ про наміри комітету у квітні 1908 р. скористатися конфліктною ситуацією в одному з сіл Кобеляцького повіту «в партійних цілях»⁹⁶. Але функціонування організації УСДРП у Харкові сумнівів не викликає. У першій половині 1909 р. у зв'язку з підготовкою до Львівської наради її відвідав кандидат у члени ЦК УСДРП В. Садовський, а в наступному році вона була представлена (як інтелігентська) на Київській нараді⁹⁷. Основу організації на той час складало студентство. Та обставина, що в період реакції немало партійних активістів сіли на студентську лаву, знекровивши місцеві організації, для Харківської, навпаки, означала істотне кількісне і якісне поповнення. Студентами університету стали, зокрема, відомі діячі Г. Іваницький, Соколовський, О. Клязьнік та ін.⁹⁸ У 1909 р. у Харкові поселився С. Тимошенко, колишній член Північного комітету РУП-УСДРП⁹⁹, який одразу став помітною постаттю серед українців міста.

Малопомітною була Ніжинська організація. За жандармськими оцінками, вона розпалась у 1907 р. або на початку 1908 р.¹⁰⁰, але в дійсності місцевий осередок продовжував існувати. Його організаційний статус невідомий. Швидше за все, це була суто інтелігентська організація, з переважанням студентів історико-філологічного інституту. З нею слід пов'язати відомий «проект шкільної мережі», затверджений ЦК УСДРП (осінь 1908 р.). О. Соболю («Охрім») був учасником Львівської наради. В. Головченко називає його колишнім членом Ніжинського комітету, проте насправді неясно, які він мав повноваження, чи був емігрантом. У лютому 1910 р. хтось із Ніжина брав участь у зібранні в Києві, яке «охранка» вважала районним з'їздом УСДРП¹⁰¹.

У жандармських документах міститься доволі об'ємна і в той же час поверхова інформація про Переяславську організацію. Не виключено, що вона тоді втратила організаційну єдність і розпалася на кілька організацій (груп). У розпорядженні начальника Полтавського ГЖУ в серпні 1908 р. була інформація, що комітет УСДРП

утворюється в Борисполі¹⁰². За іншими його даними (січень 1909 р.), «прекрасна сільська організація» існувала в Барішівці¹⁰³. Його помічник у Переяславському повіті заперечував ці відомості, проте визнавав, що не має у своєму розпорядженні таємних співробітників, які могли б їх перевірити¹⁰⁴. Навесні посилене стеження дало свої плоди. З'явилась інформація про активізацію решток Барішівської організації на чолі з І. Волошиним, приєднання до них «нових друзів». До Переяслава з Києва приїздив «нелегал», котрий мав зустрічі з місцевими партійцями¹⁰⁵. Наприкінці 1910 р. були зафіксовані поїздки представників Бориспільської та Воронківської груп до Києва та їх участь у якихось нарадах¹⁰⁶. Якщо додати до цього наміри Б. Юр'єва-Пековця відвідати Барішівку і Березань та приїзд до Переяслава члена Полтавської організації Г. Ясинського, то очевидно, що партійне життя в повіті не завмерло.

До другого рівня умовно віднесено Полтавську крайову організацію. Формально такої організації не існувало, проте, на нашу думку, можна говорити про неї як про певну організаційну єдність осередків УСДРП Полтавщини в 1908-1910 рр. Мається на увазі передусім наявність міжорганізаційної взаємодії в межах губернії (зв'язки, наради) та часткове виконання Полтавським комітетом функцій крайового (визнання повітовими організаціями його керівної ролі, проведення міжорганізаційних нарад, фактично «вертикальний» характер зв'язків між Полтавою і повітами та ін.).

В цілому протягом 1908-1910 рр. в активній фазі перебували 9-10 лівобережних організацій (одна з них, крайова, умовно). Особливо помітне скорочення групи четвертого рівня свідчить про фактичне припинення партійного впливу на суспільство. Крім того, в 1910 р. половина активних організацій у своїй діяльності не виходила за власні межі. Враховуючи, що й решта організацій мала тільки епізодичні зв'язки з іншими осередками, є всі підстави твердити про втрату організаційної єдності УСДРП. А якісний стан місцевих організацій свідчить про наближення їх цілковитого розвалу.

У подальшому партійне життя завмирає все більше. Якщо стосовно 1908-1910 рр. ще можна говорити про регулярні прояви активності організацій УСДРП, то в наступний період вони стають рідкісним винятком. Переломним став 1911 р. З одного боку, тоді ще доволі багато організацій УСДРП зберігали активність (на 1-2 менше, ніж у попередньому році), а з іншого, прояви цієї активності були епізодичними і слабкими, останніми зусиллями агонізуючих осередків. Відразу зазначимо, що це стосується не тільки УСДРП. В подібному стані перебували й інші революційні партії. У «Політичному огляді Полтавської губернії» за 1911 р. відзначалась відсутність «правильно організованих протиурядових організацій». Були

згадані тільки невеликі групи деяких партій у найбільших містах: Полтаві – ПСР, РСДРП, УСДРП; Ромнах – ПСР, РСДРП, сіоністи; Лубнах – УСДРП, Бунд, РСДРП; Прилуках – УСДРП, Бунд; Кременчуці – РСДРП і Бунд¹⁰⁷. УСДРП за цим показником ділила перше місце з РСДРП. Проте ця першість є достатньо примарною, оскільки всі організації були малочисельними, не були помічені в практичних діях. За нашими даними, протягом 1911-1914 рр. (до Першої світової війни) заявляли про себе, і то час від часу або взагалі одноразово, 8 лівобережних організацій УСДРП, у тому числі в 1911 р. – 7, 1912 р. – 3, 1913 р. – 2, 1914 р. – жодна (див. табл. 9 і рис. 2). Низькі загальні показники та регресивна динаміка переконливо засвідчують, що партійні структури в регіоні перебували у стані колапсу.

Існування Прилуцької організації фіксувалося майже виключно на рівні фізичної присутності її членів у місті та їхніх переміщень. Незважаючи на присутність у Прилуках П. Терлецького, М. Меншова, С. Данилевського та інших¹⁰⁸, партійна робота тут не велась. Натомість на рахунок Прилуцької організації слід віднести відомості про результативну діяльність УСДРП на цукровому заводі в Пирятинському повіті¹⁰⁹. Саме вона, як уже зазначалося, заклала свою підорганізацію на Лівоничському цукрозаводі.

Полтавська організація звела свої функції до мінімуму. Вона зберігала своє ядро, якийсь час працював комітет. За відсутності Б. Юр'єва-Пековця (був у в'язниці), Г. Буцького та Г. Іваницького (на навчанні) його утворювали Г. Любарський (секретар), О. Кохановська та К. Шаревський (скарбник). У березні 1911 р. відбулися збори партактиву за участі представників із сіл повіту. Було констатовано, що «партія активно не працює, техніки немає, працівників у повіті мало»¹¹⁰. Трохи раніше аналогічного висновку дійшов Б. Юр'єв-Пековець: провівши бесіди з членами партії, він визнав, що УСДРП у Полтаві розпалась¹¹¹. Спроба комітету реанімувати сільську роботу через своїх представників виявилася безрезультатною. Крім свого повіту, Полтавський комітет у 1911 р. підтримував зв'язок з Костянтиноградською, Лубенською, Харківською і Київською організаціями, ЦК УСДРП й особисто Л. Юркевичем, готувався до партійної конференції, що планувалася на вересень, але не відбулася¹¹². Згодом комітет у агентурних повідомленнях не фігурує, що може свідчити про припинення його діяльності (ймовірно, через відмирання низових осередків) та пониження статусу організації. Серйозною перешкодою була наявність у складі комітету провокатора. Повідомлення агента «Князева» містять інформацію, що могла бути відома лише найвужчому колу керівників. А. Жук вважав, що цим провокатором був Г. Яновський¹¹³, який дійсно був одним із найбільш утаємничених діячів організації, якийсь час вхо-

див до складу її комітету. До того ж він міг доставати інформацію і від своєї сестри Олександри, яка тривалий час теж входила до складу комітету, та її чоловіка М. Кохановського – багаторічного лідера організації. Крім цього, А. Жук називав провокатором і когось із братів Гориздр¹¹⁴ (швидше за все, Івана, теж «комітетчика»). Попри всі труднощі, в Полтаві й у 1912 р. будувалися плани щодо розгортання роботи, йшлося навіть про «постановку» нелегальної друкарні¹¹⁵. Про подальшу долю організації жандармські документи мовчать.

Зовнішньо активно в 1911 р. виглядала Переяславська організація. Її центр на той час знаходився у Борисполі, де існував комітет: Б. Гудима (організатор), К. Бабишкін (скарбник), С. Марченко (роз'їзний агент), А. Шкоруп (зв'язковий), З. Посвольський (секретар). Списки місцевої та Воронківської (на чолі з учителем А. Бакасинським) груп, складені поліцією (і напевне неточні), сумарно включали майже 50 осіб¹¹⁶. У даний період організація працювала під безпосереднім керівництвом Київського комітету, тому, крім «домашніх» зібрань, місцеві представники часто відвідували партійні збори у Києві (1, 24, 26 лютого, 11 березня і т. д.). Але в інформації про ці збори поєднується ймовірне, сумнівне і фантастичне, що робить її мало придатною для використання. У квітні 1911 р. на якийсь «з'їзд» у Києві були обрані Б. Гудима й А. Шкоруп. Велося листування з емігрантським партійним центром у Львові¹¹⁷. Якщо вірити жандармським інформаторам, організація була вельми радикальною: дбала про закупівлю зброї, прийняла рішення вбивати провокаторів. Її діяльність не відповідає звичному образу соціал-демократичної організації, вона ближча до практики УПСР. Проте в жандармських документах організація твердо ідентифікується з УСДРП, а серед учасників київських зібрань були представники УСДРП, інших українських партій, але жодного від УПСР. У травні 1911 р. у Воронкові, а в липні – у Борисполі поліція провела обшук у членів організації (всього 13), один із них – П. Крилов – був арештований¹¹⁸. Після цього діяльність УСДРП у повіті фіксувалася хіба що на рівні епізодичних зустрічей кількох членів, мабуть, уже колишньої організації¹¹⁹.

Лубенська організація в 1911 р. ще зберігала потенціал для можливого розгортання партійної роботи, будувала відповідні плани і навіть вела мінімальну підготовку. Так, П. Бунін влаштувався працювати на Оріхівський цукровий завод, щоб завести зв'язки з прицілом на майбутню пропаганду, І. Олійник мав намір вести пропаганду серед селян Снітина. Існував комітет (І. Мороз, П. і М. Деркачі, Г. і К. Кондратковські)¹²⁰, який підтримував зв'язок не лише з Полтавою, а і з Києвом. Про це свідчать його плани, пов'язані з вересневою партконференцією, робота у складі організації Г. Повалія,

рекомендованого ЦК¹²¹. Та зрештою наміри залишилися нереалізованими, а організація - бездіяльною, що визнавали як у комітеті, так і в жандармському управлінні. Можливо, вже в 1912 р. Лубенська організація розпалась. У всякому разі, постійне пильне стеження за її членами, як «внутрішнє», так і зовнішнє, не давало жодної інформації. Щомісячні агентурні звіти за 1913 р. стереотипні: за всіма показниками відповідь негативна¹²². Фантастичні повідомлення позаштатних співробітників, які таким чином намагалися відпрацювати свої гонорари, при перевірці жодного разу не підтвердилися.

Ледь животіла Золотоніська організація. Її керівником («організатором») поліція вважала Г. Гольштейна. Д. Демченко в 1911 р. отримував з-за кордону партійний орган «Наш голос»¹²³. В. Паливода підозрювався у підготовці до тиражування літератури УСДРП (1912 р.)¹²⁴. У 1913 р. у Гельм'язові Золотоніського повіту оселилось подружжя Лівіцьких, проте це ніяк не вплинуло на нульовий стан партійної роботи. Не згадувала про свою нелегальну діяльність у ті роки й сама М. Лівіцька¹²⁵.

Діяльність УСДРП у Костянтиноградському повіті востаннє була відмічена у 1911 р. На початку року ще, можливо, продовжувалася пропаганда у Карлівці. Невдовзі вона була припинена, оскільки гурток потрапив до поля зору поліції, були проведені обшуки, Л. Панченко мусив виїхати до Катеринославської губернії. У серпні Костянтиноградська організація згадувалась у зв'язку з підготовкою до партійної конференції¹²⁶. У жандармському списку «серйозних революційних працівників» по УСДРП за 1911 р. тут фігурував тільки Г. Розторгуєв, а серед «осіб, відомих революційною діяльністю по Полтавській губернії,» - жодного¹²⁷.

У глибокому підпіллі продовжувала діяти Харківська організація. Про її існування (як і про авторитет) свідчать неодноразові приїзди до міста керівника Полтавського комітету Б. Юр'єва-Пековця. Для прикладу, у червні 1911 р. повідомлялося, що він виїхав до Харкова «для з'ясування намірів тамтешньої організації». Звідти він писав О. Кохановській про збори, що відбулися, та «кепський настрій» харків'ян¹²⁸. Члени УСДРП були помітні в культурницьких установах міста, але назвати це суто партійною діяльністю, визначити причетність організації до цього важко. У 1913 р. Я. Довбищенко «відігравав головну яскраво забарвлену соціал-демократичною тенденцією роль у діяльності професійного товариства конторників і бухгалтерів», був членом змішаної комісії з унормування робочого дня¹²⁹. Проте одного факту недостатньо для висновку про високий рівень партійної роботи в Харкові.

Єдиним здобутком УСДРП в організаційному будівництві передвоєнних років можна вважати утворення в Миргороді товариств

ва з самоназвою «науково-український гурток «Робітнича громада». Він виник у червні 1913 р.¹³⁰, а вже на початку серпня про нього стало відомо поліції. За вказівкою начальника Полтавського ГЗУ у грудні 1913 р. у Миргороді були проведені обшуки, за результатами яких було розпочате дізнання щодо 4 осіб: вихідців із Миргорода, петербурзьких студентів Є. Нероновича та В. Ярошенка, а також місцевих І. Мартиненка та С. Бакала. Як з'ясувалося, засновниками товариства були названі студенти, які проводили літо в Миргороді. При обшуку у них була вилучена велика кількість легальної української літератури, видання галицької УСДП та УСДРП. Список членів «Робітничої громади» зрештою сягнув 40 осіб¹³¹. За винятком частини літератури та підтвердження приналежності засновників товариства до українських партій, нічого незаконного виявлено не було, і покарання, до того ж нетяжке, було застосоване тільки до названих осіб. Не дивно, що і в першій половині 1914 р., тобто під час слідства та після нього, зібрання членів гуртка з читанням літератури продовжувались¹³².

Діяльність гуртка, сама по собі достатньо скромна, інколи слугує обґрунтуванням для невинуватих узагальнень і перебільшень. Так, В. Головченко тільки на підставі того, що при обшуку був вилучений написаний рукою В. Ярошенка документ під назвою «Проект статуту місцевих груп», вважає, що його розробка в повітовому Миргороді є «свідченням глибокого проникнення соціал-демократизму в товщу українського визвольного руху»¹³³. Проте наявні матеріали підтверджують тільки те, що проект був переписаний В. Ярошенком, - за його словами, з якогось закордонного видання, що виглядає цілком правдоподібно (серед вилученого були документи УСДП стосовно партійного будівництва). Але якщо це й не так, то зовсім не очевидно, що проект розробив сам В. Ярошенко (який не був членом УСДРП), тим більше саме в Миргороді. До того ж В. Ярошенко, за його власним свідченням, належав до УНП¹³⁴. Не можна погодитися з визначенням «Робітничої громади» як осередку УСДРП, оскільки членом партії був тільки Є. Неронович. Більш виправдано вважати, що це був гурток симпатиків УСДРП. Характеристика «робітничої» для громади теж неточна: із 40 осіб, зарахованих до неї, тільки 14 були робітниками чи ремісниками. У зв'язку з цим слід піддати сумніву ще один принциповий висновок В. Головченка. Він стверджує, що «певне пожвавлення діяльності місцевих організацій УСДРП настало у 1913-1914 рр. в зв'язку із загальним наростанням революційно-визвольного руху в Російській імперії»¹³⁵. Цей висновок базується лише на одному прикладі, причому безпідставно, і не підтверджується ні

характером діяльності Миргородського гуртка, ні матеріалом про стан інших організацій.

Загальна тенденція розвитку місцевих організацій УСДРП у 1907-1914 рр., причому на всіх хронологічних відрізках, була низхідною. Боротьба за збереження чи відновлення партії в 1909-1910 рр. дещо пригальмувала руйнівні процеси, проте не досягла бажаного результату: перевага влади була такою колосальною, що про співвідношення сил навіть згадувати недоречно. Як наслідок, до Першої світової війни було зруйновано організаційну структуру не тільки УСДРП у цілому, а й усіх місцевих осередків.

Зрозуміло, що в роки війни змін на краще не сталось. За два з половиною роки УСДРП на Лівобережжі спромоглася проявити себе тільки у Харкові. З'ясувати статус, кількісний та персональний склад партійного осередку на той час можна лише приблизно. Місцеві керівники Ю. Тищенко і Я. Довбищенко згодом називали його то організацією, то групою¹³⁶. Враховуючи його малочисельність, відсутність інформації про комітет та інші атрибути справжньої організації, можна стверджувати, що фактично це була група УСДРП, але номінально вона, можливо, зберігала статус організації. За Я. Довбищенком, вона існувала з літа 1915 р. до січня 1916 р. Очевидно, відновлення діяльності організації пов'язується з нарадою влітку 1915 р. в Карачівці під Харковом, учасниками якої були член Бюро ЦК (тимчасового керівного органу УСДРП на території Російської імперії) В. Винниченко, Ю. Тищенко, Я. Довбищенко, Я. Левченко та інші. До того часу вона перебувала у настільки глибокому підпіллі, що Ю. Тищенко, проживши в Харкові півроку, не знав про її існування¹³⁷.

Чисельність Харківської групи УСДРП восени 1915 р. визначається в 10-15 чол.¹³⁸ Їй далось встановити контакти з робітниками у зв'язку з виданням легального тижневика «Слово»¹³⁹. Серед них тоді працювала, зокрема, Г. Хоперська¹⁴⁰. Про успіхи на харківських підприємствах йшлося у виступі Ю. Тищенка на партійній нараді в Катеринославі в жовтні 1915 р.¹⁴¹ І все ж постійних організаційних зв'язків із пролетаріатом група тоді не мала, «вплив української соціал-демократичної організації серед харківського робітництва... рівнявся майже нулю»¹⁴². Результативнішою була діяльність серед студентства, де функціонувала українська соціал-демократична фракція - по харківських ВНЗ партія мала десятки переконаних прибічників. Цей напрямок роботи очолювали М. Петренко й Г. Іваницький. У ніч на 22 січня 1916 р. в Харкові була проведена «ліквідація» вигаданої жандармами «Української революційної організації». Серед арештованих виявились і Я. Довбищенко та Ю. Тищенко, які після слідства були вислані в адміністративному

порядку до Сибіру¹⁴³. Після цього організація - на думку О. Висоцького, «остання з діючих»¹⁴⁴ - припинила своє існування. Єдиним представником партії у місті залишалась студентська фракція УСДРП. За агентурними даними, на початку 1917 р. до її складу входили Г. Хоперська, С. Холявин, О. Безпаленко, М. Івахненко, О. Ісакова, З. Сало, Т. Олесюк, Є. Монченко¹⁴⁵. Остання 11 лютого 1917 р. потрапила під чергову «ліквідацію», тож зустріла Лютневу революцію у в'язниці¹⁴⁶.

Припинивши існування як партія в 1907 р., УСДРП протягом усього наступного десятиліття зберігала свою присутність на Лівобережжі, яка найбільш тривалою і помітною була на Полтавщині і в Харкові - там, де свого часу виникла РУП. Рівень і характер цієї присутності змінювались: у другій половині 1907 р. це була активна діяльність більшості організацій, у 1908-1911 рр. головним чином велася боротьба за виживання і збереження партійних структур, а в останні роки мали місце лише епізодичні прояви існування окремих партійних груп.

4.2. Організації і гуртки українських есерів: втрати і здобутки

1907 р. став переломним у процесі організаційного оформлення соціал-революційної течії в українському русі. У першій половині року її розвиток досяг найвищої точки, якою можна вважати установчий з'їзд УПСР. Натомість друга половина року позначена суто негативними моментами: розгромом партійного центру й еміграцією лідерів, арештами активістів і згоранням місцевих осередків. Партія як ціле, не встигнувши зіп'ятись на ноги, припинила своє існування, а її організації і гуртки розвалились або у кращому разі перейшли у глибоке підпілля: про них не згадують мемуаристи, мовчать жандармські джерела. Для прикладу, у «Політичному огляді Полтавської губернії» за 1907-1908 рр. УПСР узагалі не фігурує¹⁴⁷.

Швидке і глибоке руйнування партійної організації багато в чому було зумовлене відставанням українсько-есерівської течії у розвитку, її запізнілим виходом на політичну арену. Незміцніла, не сформована належним чином партія не мала шансів вижити в умовах реакції. Організовано відступити, уникнути катастрофічних втрат при переході у глибоке підпілля вона не могла через фактичну відсутність партійного апарату. Немає жодних відомостей про інтегруючі регіональні об'єднання, комітети, «професіоналів», функціональні групи - тобто про все те, без чого неможливе існування партії, яка мусить поєднувати конспіративність з претензіями на масовість і активність, реальну участь у суспільному житті. Тому головною причиною розвалу УПСР крилася не в репресіях з боку влади, а в невідповідному тогочасним умовам зародковому стані партії. Згадані арешти стосувалися пере-

важно партійної верхівки. На місцях постраждали тільки активісти (навіть чи багато), помічені у відкритих акціях, які з партією не пов'язувались. Знайти у жандармських фондах хоча б одну справу чи агентурну розробку по УПСР на Лівобережжі нам не вдалося. Інакше кажучи, влада партію не переслідувала – і не могла переслідувати, бо не знала про її організації.

Джерела засвідчують існування у перші пореволюційні роки осередку УПСР у Харкові. Швидше за все, його основу складали студенти, а засновником був М. Шаповал. Він у вересні 1907 р. вступив до університету і відразу ж взявся за революційну роботу разом зі своєю дружиною О. Павловською, слухачкою Вищих жіночих курсів. Їхніми зусиллями було започатковано конспіративну фракцію УПСР у відродженій Українській студентській громаді. Присутність есерів у складі громади підтверджується її звітом 1908 р.¹⁴⁸ Саме тоді, очевидно, М. Шаповал остаточно визначився зі своїми поглядами та шляхом в українському русі. Попередні хитання, тимчасове зближення з РУП, УНП, ПСР залишилися у минулому. Його вибір був зумовлений низкою чинників, котрі у загальному плані можна звести до нестримної внутрішньої революційної енергії та розчарування у відомих йому варіантах вирішення українського питання (подібні мотиви були притаманні й іншим представникам УПСР). Безпосередніми поштовхами, як це видно з його спогадів, були поїздки на батьківщину, які доводили «до сліз і бажання робити революцію за всяку ціну»; негативне враження від українських лібералів у особі М. Сумцова, Д. Багалія та інших («розчарування «українськими вченими» і гнів проти мертвяків»); загальна постреволюційна депресія («Сум. Туга. Роздоріжжя. Одірваність від всього світу»); критика з боку недавніх однодумців. Не виключено, що саме останнє («с.-р. Левандовський, Міхновський і К^о називали мою революційну працю в Польщі «зрадою України»)¹⁴⁹ прискорило відмежування від колишніх союзників і утвердження на самостійній українсько-есерівській ідейно-організаційній платформі.

Наслідком цього стало обмірковування разом з А. Товкачевським і П. Богацьким засобів вибудовування альтернативної ідеології та партійної структури. Зрештою, нічого оригінального не було придумано: ключовою ланкою всієї роботи, осередком згуртування прихильників мав слугувати часопис, яким згодом стала «Українська хата»¹⁵⁰. Його основні засади М. Шаповал визначав таким чином: протест проти «старих», модернізм, націоналізм, соціалізм, ідея повної культури¹⁵¹. Судячи з того, що «Українська хата» почала виходити у березні 1909 р., ідея та концепція видання склалась у 1908 р. у Харкові, який, таким чином, мав шанс стати одним із головних осередків відродження УПСР. Проте загальні умови цьому не сприяли. Кон-

кретним їх наслідком стали висилка з міста рушія справи М. Шаповала за революційну діяльність та занепад місцевого гуртка¹⁵².

Не можна виключати присутності гуртків українських есерів на той час і в деяких інших населених пунктах Лівобережжя. Проте джерела не дають змоги виявити й ідентифікувати їх. Інформація про них, якщо й трапляється, надто суперечлива і ненадійна. Для прикладу, чи не найбільш інформований в українських справах на Полтавщині агент «Князев» повідомляв у березні 1909 р. про успішну діяльність есерівської групи у Линовиці Пирятинського повіту. Вона нібито працювала під керівництвом Київського комітету ПСР і мала у своєму складі колишніх членів УСДРП, що утворювали «Українську групу соціалістів-революціонерів». Плутанина тут очевидна, що було помічено й жандармським начальством¹⁵³. Але цілком безпідставною інформація, можливо, й не була. Адже відомо, що на місцевому цукровому заводі діяла група УСДРП, могли тут бути й українські есери.

У жандармських документах тих років неодноразово згадується група «Українська народна оборона» (УНО). За даними Київського ГЖУ, вона виникла в 1905 р. «через злиття української групи з партією соціалістів-революціонерів» і діяла до 1907 р. головним чином у Чигиринському повіті Київської губернії, здійснивши ряд терактів і експропріацій. У липні 1906 р. поблизу Черкас відбувся її з'їзд. Локальний характер групи підтверджується списками учасників з'їзду та всієї групи - 18 мешканців Чигирини і шести сіл повіту¹⁵⁴. З іншого боку, в розпорядженні Київського охоронного відділення були відомості, що «бойова дружина» УНО діяла в 1905-1907 р. в околицях Верхівки Ніжинського повіту¹⁵⁵. Про Чернігівщину як основне місце зосередження групи, «що ставила революційно-мілітарні цілі» і з часом приєдналась до УПСР, писав В. Дорошенко, називаючи її «Обороною України», а засновником – В. Чехівського¹⁵⁶. Очевидно, і історик, і жандарми дістали лише якісь частини інформації, причому такі, що не у всьому узгоджуються і в сумі не становлять цілого. Крім того, в одній із листівок Головної Ради УПСР зазначалося, що «бойова організація» УНО постала у 1906 р., а в 1907 р. провела свій останній з'їзд, на якому прийняла програму УПСР і таким чином стала діяти у складі партії¹⁵⁷. Поеднати ці інформаційні фрагменти намагався історик УПСР А. Животко, проте його спроба виявилася не надто вдалою. У підсумку в нього організація отримала комбіновану назву «Оборона України (Українська народна оборона)» і визначення «бойова організація революційно-соціалістичного характеру»; хронологічні межі її існування окреслені обтічно¹⁵⁸. Поширеним варіантом є ототожнення цієї групи з харківською «Обороною України». Все це наводить на невтішну

думку, що принаймні ближчим часом сподіватися на розкриття таємничої групи не доводиться. У будь-якому разі наявні відомості дозволяють погодитися з оцінкою В. Дорошенка: «Діяльність організації... не мала того значення, якого сподівалися її основники і яке вона дійсно могла би мати»¹⁵⁹. Так само можна прийняти і запропонований ним 1908 р. як момент припинення існування групи чи принаймні її чернігівської філії. Можливо, це було пов'язано з загальною «ліквідацією» місцевої організації ПСР у середині 1908 р.¹⁶⁰

Деяке поживлення партійного життя, що супроводжувалося частковим відродженням організаційної структури на місцях, почалося з 1911 р. Не будучи тоді об'єктом пильної уваги правоохоронних органів, УПСР могла адекватно відреагувати на певну активізацію суспільного життя, що мала місце в Росії на початку другого десятиліття ХХ ст. Важливим позитивним чинником була наявність єдиного центру – очолюваної М. Залізником Головної Ради УПСР з непоганою видавничою базою. У серпні 1911 р. Головна Рада звернулася до членів партії з закликком відновлювати колишні організації та закласти нові, щоб у майбутньому провести партійний з'їзд. Враховуючи попередню практику організаційного співіснування з російськими есерами, керівництво партії орієнтувало на будівництво своєї власної організації, що вмотивовувалося окремішністю української нації та відмінними обставинами її життя¹⁶¹. Активізація закордонного центру УПСР відразу ж була помічена «охранкою». У підготовленому Київським охоронним відділенням «Короткому огляді діяльності революційних партій та протиурядових організацій» за 1911 р. наголошувалося на відмінностях між ПСР і «українськими соціалістами-революціонерами-націоналістами», відзначалася діяльність «головного штабу» останніх у Львові, транспортування ним літератури та відправка емісарів на Наддніпрянщину¹⁶².

Заклик Головної Ради співпав у часі з загальною актуалізацією національного і, зокрема, українського питання напередодні світової війни, був підкріплений матеріально й організаційно, а тому виявився вчасним і результативним. Упродовж 1911-1913 рр., за різними даними, на Лівобережжі з'явилися осередки УПСР у Полтаві, Борисполі, Миргороді, Лубнах, Чернігові й Новій Басані Козелецького повіту, відродилася Харківська організація¹⁶³. Втім, на нашу думку, цю інформацію слід сприймати головним чином на загальному рівні, як підтвердження активізації УПСР. Існування частини названих організацій викликає сумніви, перевірити які не завжди є можливість.

Впевнено можна говорити про існування Харківської організації – за традицією переважно студентської. До її лідерів напевне належав О. Мицюк, з 1910 р. студент університету, діяльний член студент-

ської громади¹⁶⁴. Свою діяльність у партії розпочали згодом відомі її діячі А. Заливчий і Г. Михайличенко – обидва тоді ще учні, учасники гуртка у Х. Алчевської¹⁶⁵. Помітними постатями в організації були В. Глуходід та В. Коряк¹⁶⁶.

З-поміж інших названих міст є підтвердження лише щодо Чернігова. В 1910 р. було виявлено зв'язки М. Ковалевського, на той час учасника місцевого українського гуртка гімназистів, з Московським комітетом ПСР. Очевидно, й тоді серед місцевої молоді есерівські ідеї користувалися популярністю. У квітні 1913 р. М. Ковалевський, уже відомий діяч УПСР і Київської УСГ, на конспіративному зібранні на Десні поблизу Чернігова виголосив промову про необхідність поновлення революційної діяльності – аж до терактів¹⁶⁷. З огляду на партійність М. Ковалевського та зміст його виступу є підстави вважати, що йдеться про збори організації УПСР. До неї могли належати і студенти-чернігівці Т. Чорненко, М. Саенко та інші, котрих М. Ковалевський згадує у своїх мемуарах. Щоправда, їхня партійність не вказана, але приналежність до Київської УСГ, широкі зв'язки з селом, посередництво між свідомими селянами й «київським центром»¹⁶⁸ доволі переконливо свідчать про це.

Надійних доказів існування відновленої організації в Полтаві знайти не вдалося. Жодним словом не згадав про неї М. Ковалевський (котрий з початком світової війни переїхав до міста), підкресливши натомість, що партійну роботу він продовжував у складі Київського комітету. Членом партії тут називався ще маловідомий Г. Сиротенко¹⁶⁹. Виходить, що в Полтаві УПСР не змогла укорінитися: її місцевий осередок або невдовзі знову розвалився, або ж взагалі не був створений. Нічого не відомо про організації в Лубнах і Миргороді – якщо вони й були, то ніякого сліду не залишили.

З названих у літературі сільських організацій, швидше за все, реально діяла Ново-Басанська. Її засновником був Г. Одинець – «старий селянин з Чернігівщини», як називав його М. Ковалевський¹⁷⁰. До гуртка могли входити син і донька місцевого священика-патріота М. Полонського, що належали до Київської організації УПСР¹⁷¹. О. Висоцький вважає Г. Одинця засновником і Бориспільської групи¹⁷². Не виключено, що він привернув до УПСР рештки гуртка УСДРП на чолі з Б. Гудимою (який і раніше виявляв схильність до есерівської тактики) після його розгрому в 1911 р. До речі, поліція зафіксувала зв'язок між Бориспільським і Новобасанським гуртками, що може бути додатковим доказом їхньої приналежності до однієї партії¹⁷³.

Починаючи з 1911 р., справжнім регіональним центром партійного життя став Глухівський повіт. Це сталося завдяки приїзду М. Шаповала, котрий отримав посаду в Хімельському лісництві

М. Терещенка (поблизу Хутора-Михайлівського). Поступово тут зібралася ціла група помітних діячів УПСР – А. Товкачевський, О. Мицюк, Г. Одинець, В. Коряк та інші¹⁷⁴. Одні шукали посаду, інші ховались від репресій чи призову на військову службу. Можливо, з огляду на непостійний склад і немісцеве походження, вони не утворювали окремої організації (інакше важко зрозуміти, чому вона ніде не згадується) – тим більше, що тут були й представники інших політичних об'єднань. Але фактично це був справжній осередок партії.

Взагалі з'ясувати формальний статус гуртків УПСР у той час неможливо. Це пов'язано з тим, що вона, як і раніше, перебувала в зародковому стані. Поняття «організація», «група», «гурток» у даному разі не можуть бути визначені, диференційовані і тому є беззмістовними, мають сенс лише як синоніми, що вказують на локальне партійне формування. Більше того, сама «партійність» цих утворень умовна: як здійснювалося приєднання до партії окремих осіб і груп, чи існували формальна процедура прийому та інші атрибути партійної організації (внески, комітети тощо), чи були пов'язані місцеві осередки з Головною Радою або київським центром – про все це нічого не відомо. Показово, що у спогадах М. Шаповала і М. Ковалевського, які саме в ті роки працювали на Лівобережжі, місцеві групи не згадуються. Складається враження, що зарахування тієї чи іншої групи до партії відбувалося або шляхом її «самоідентифікації» (члени групи самі вважали себе українськими есерами), або зусиллями пізніших дослідників. Як і в роки революції, існувала не партія, а українсько-есерівська течія, приналежність до якої ще більшою мірою, ніж раніше, була швидше не організаційною, а ідейно-емоційною, ґрунтувалася на прихильності до гасел, пропованих партією, та бажанні приєднатися до неї.

Разом з тим порівняно з першими пореволюційними роками в її організаційному розвитку з 1911 р. і до початку світової війни мала місце виразна висхідна тенденція. Вона знайшла свій вияв у появі нових груп, зміцненні провідних осередків (Київського і Харківського) та посиленні їхньої ролі (М. Ковалевський писав про зв'язки по лініях «Полтава–Харків» та «Київ–Чернігів–Ніжин» і утворення районних об'єднань)¹⁷⁵, спробах досягти реального об'єднання локальних утворень з боку Головної Ради та Київського комітету, який фактично виконував функції ЦК на території Росії. Важливою віхою на цьому шляху і, зокрема, в підготовці до з'їзду, про який йшлося у відозві 1911 р., мала стати партійна конференція, скликана у Києві у червні 1914 р. Поступальний розвиток УПСР на тлі занепаду інших українських партій, схоже, викликав деяку ейфорію у її молодих провідників. Тільки цим можна пояснити заяву

М. Ковалевського про те, що українські есери перед війною «мали вже значні і сильні організації майже по всіх містах України»¹⁷⁶.

Початок Першої світової війни загальмував процес становлення УПСР. Активізація партії, радикальні, в тому числі самостійницькі гасла, зв'язок із закордонним центром і через нього з Союзом визволення України, – все це в очах влади робило УПСР важливим об'єктом боротьби з «мазепинством». Умови діяльності значно погіршилися, тож закономірно, що слабкі периферійні групи мусили її згорнути. Щоправда, цьому немає прямих доказів, бо джерела, як правило, взагалі не фіксують цих груп. Але ця промовиста мовчанка сама по собі є доказом: не могли нелегальні організації функціонувати протягом тривалого часу, нічим себе не виявляючи і не привертаючи уваги правоохоронних органів. Натомість осередки, що мали більші можливості щодо кадрового забезпечення, залишалися доволі помітними. Продовжувалися й заходи, спрямовані на створення цілісного партійного організму, посилення ролі УПСР у визвольному русі.

У роки війни зросло значення Глухівської групи на чолі з М. Шаповалом. Можливість уникнути призову до армії привела сюди десятки активістів УПСР (крім раніше названих, І. Мар'яненко, І. Бурячок, А. Хомик та ін.), а також УСДРП і ТУП¹⁷⁷. Це дало можливість провести доволі представницьке партійне зібрання (В. Терещенко називає його з'їздом УПСР), на якому обговорювалась запропонована М. Шаповалом програма революційної діяльності¹⁷⁸. Організацію УПСР, щоправда, «слабеньку», чернігівські краєзнавці фіксують у губернському місті¹⁷⁹. Її стан можна пояснити, зокрема, тим, що її лідери М. Шраг і В. Елланський, будучи студентами, багато часу проводили в Києві.

Харківська організація також зміцніла, підвищився її авторитет як у партії, так і серед революційних організацій міста. Вона мала зв'язок з закордонним центром (до Харкова начебто приїздив М. Залізник¹⁸⁰) і Київським комітетом, звідки надходила література. Транспортування, тиражування й поширення партійних, у тому числі і власних, видань харків'янами¹⁸¹ – теж ознака міцності осередку та його впливу на громадськість. Узагалі на Лівобережжі українські есери в 1914-1916 рр. були найпомітніші саме у Харкові – «студентській столиці» краю. Це не було випадковістю: на нашу думку, партія, зустрівшись із тотальним переслідуванням, спрямувала організаційні зусилля не на творення власних осередків, які все одно не мали можливості працювати, а на посилення своєї присутності в позапартійних структурах. Як і інші радикальні партії, вона приділяла найбільше уваги учнівській і студентській молоді, серед якої легше було знайти відгук.

Українським есерам тоді належала провідна роль в «Українському соціалістичному колективі», який до певної міри виконував функції штабу молодіжного руху в місті і регіоні. Серед фундаторів і керівників національних юнацьких об'єднань Харкова були В. Глуходід, О. Мицюк, А. Заливчий, Г. Федоровський, А. Радченко та ін. Партійне ядро було в українському гуртку Дергачівської сільськогосподарської школи, який поліція взагалі вважала есерівським¹⁸². На чолі його стояв уже згадуваний А. Радченко, у січні 1915 р. арештований у зв'язку з «ліквідацією» Харківської організації ПСР. Гурток видавав на гектографі свій журнал «соціалістичного напрямку»¹⁸³. Про гектографований журнал Дергачівського гуртка, який поширював у Харкові Г. Михайличенко, згадувала й Х. Алчевська¹⁸⁴. На початку 1915 р. юнак був арештований за революційну діяльність – напевне, у тій же справі, що й А. Радченко¹⁸⁵. «Ліквідація» так званої «Української революційної організації» (січень 1916 р.) дала матеріал і по організації УПСР. Зокрема, було виявлено 28 примірників літографованого партійного журналу «Боротьба», брошури А. Баха «Цар-голод» (видання УПСР, 1909 р.) і О. Чарноти (Д. Донцова) «Про українське молодомішанство» (Харків, 1916 р. – зовсім свіжа) з відбитком печатки Харківської організації УПСР, а також саму печатку¹⁸⁶. Після слідства А. Заливчий, В. Корж і В. Глуходід були відправлені на заслання¹⁸⁷.

Співпраця прибічників різних українських партій у Глухівському повіті і Харкові (у рамках молодіжних організацій), діяльність «Українського соціалістичного колективу», на нашу думку, були відображенням більш глибоких процесів, що відбувалися в УПСР і ширше – в українському русі. Частина його представників, усвідомлюючи, з одного боку, доленосність моменту для України, а з іншого – катастрофічну слабкість і розпорошеність національних сил, стала шукати шляхи до консолідації, створення міжпартійних об'єднань різних конфігурацій. Частково цю інтегруючу функцію виконувало Товариство українських поступовців, проте його обережна тактика й помірковані гасла не влаштовували радикалів. Тимчасове міжпартійне блокування полегшувалося тією обставиною (самою по собі негативною), що українські партії були роздроблені й ідеологічно неоднорідні.

Чи не найбільше це стосувалось УПСР, що перебувала у стадії формування. Її лідери не змогли виробити єдиної тактики, і представники різних фракцій шукали собі союзників у різних суспільно-політичних течіях. Найбільш очевидною і популярною була лінія на зближення з УСДРП. Як це проявлялось на місцевому рівні, показує харківський приклад. До речі, тутешні жандарми відчували, хоча й не зовсім зрозуміли, цю тенденцію: в аналітичних довідках за

1915 р. неодноразово наголошувалося на об'єднанні українських есерів та ескеків у місті¹⁸⁸. У січні 1915 р. у Москві відбувся з'їзд представників цих двох партій (його склад і репрезентативність невідомі). На ньому обговорювалося питання про утворення єдиної партії «знизу», шляхом злиття місцевих організацій, проте досягти домовленості не вдалося¹⁸⁹.

Інша частина українських есерів вважала за доцільне розширення співпраці у рамках ТУП. Найбільш яскравим її представником на Лівобережжі був М. Ковалевський. Він працював у складі Полтавської громади ТУП і в 1916 р. був формально прийнятий до організації навіть з порушенням вікового цензу (йому не було 25 років)¹⁹⁰. Не випадково постійними авторами журналу «Боротьба», який вів М. Ковалевський, були тупівці С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокіпович. Правий фланг УПСР схилився до зближення з УНП на ґрунті боротьби за незалежність України. На Лівобережжі воно мало місце у Харкові, який був єдиним місцем, де подібне зближення могло стати реальністю (тільки тут були помітні обидві партії). Жандармське управління, знов-таки, зафіксувало це явище, проте дати йому точну оцінку не спромоглося. Як результат, у його довідках згадувалося об'єднання есерів і націоналістів у правлінні товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, фігурували неймовірні організації на зразок УНПСР, «народно-соціалістичного бюро» тощо¹⁹¹.

Зберігалась і традиційна взаємодія з російськими есерами. Не виключено, що існували якісь форми організаційного об'єднання або входження українських есерів до ПСР на персональному рівні. Так, у документах згадується студентська есерівська фракція, до якої належали, зокрема, В. Глуходід і Будянський (він згадується у зв'язку з Глухівською групою¹⁹²). Проте вона жодного разу не називається українською, як наприклад, фракція УСДРП, її участь в українському русі практично непомітна. Тож, швидше за все, це була фракція російських есерів або об'єднана. Арешт Г. Михайличенка і А. Радченка у справі організації ПСР теж свідчить принаймні про їх тісний зв'язок. До того ж Г. Михайличенко розмножував листівку до річниці «Кривавої неділі»¹⁹³ - малоімовірно, щоб це була листівка УПСР.

Загалом гуртки українських есерів у 1907-1917 рр. на Лівобережжі пройшли дві різновекторні стадії у своєму організаційному розвитку. В рамках першої вони переживали ті ж процеси, що й усі ліві партії: скорочення чисельності до мінімуму, розгром осередків, руйнування організаційних структур і зв'язків. А починаючи з 1911 р., можна говорити про певну висхідну тенденцію, що виявилась у поживленні внутрішньопартійного життя, виникненні нових гуртків, деякій активізації їхньої роботи.

4.3. Занепад УДРП. Товариство українських поступовців

Руйнівні процеси, що відбувалися всередині УДРП упродовж 1907 р. як результат внутрішньої еволюції та зміни політичної ситуації, зрештою призвели її до самоліквідації як партії. Після розгону II Думи «партійне життя зовсім завмерло», і УДРП перестала існувати¹⁹⁴. Ознаками цього були передусім надмірне ослаблення організаційної єдності та втрата місцевими громадами ознак партійних організацій (структурованості, комітетів, фіксованого членства, регулярних внесків і участі членів у практичній роботі, політичної діяльності). «Поволі наші громади перестали платити центрові членські внески, бо гроші потрібні були для всяких місцевих потреб, що тепер виникли у великій кількості. Перестали посилати делегатів на партійні з'їзди, бо місцеві інтереси відбирали всю увагу, весь час. Згодом перестали збиратися, позавмирили, бо з'явилися нові угруповання, з новими людьми коло легальної культурно-просвітньої роботи», — авторитетно засвідчує Є. Чикаленко¹⁹⁵.

Деградація партії мала під собою перш за все психологічне підґрунтя. З одного боку, це були характерні для всієї опозиційної інтелігенції розгубленість і зневіра, викликані поразкою революції та наступом реакції, страх перед репресіями чи ризиком для особистого становища. Іншою складовою була притаманна українським лібералам нездатність адекватно відреагувати на зміну умов для партійної роботи, неготовність до підпільної боротьби. Їхній тогочасний психологічний стан відображає листування М. Коцюбинського, сповнене розчарування й песимізму. У грудні 1907 р. письменник відзначав: «Коли глянеш навкруги (при роботі, звичайно), то стає дуже гірко — і єдина потіха (теж гірка), що скрізь тепер виявилась невідготовленість навіть свідомих елементів до реальної роботи... Українці так довго і уперто деморалізувалися, виявляючи свій патріотизм підписуванням адресів та копійковими жертвами на вінки і панакиди, що втратили здатність до справжньої роботи. Ще на проекти ми багаті, і можемо подавати прекрасні, а як доведеться перевести в життя хоч би найлегший з них, виявляється, що нема кому»¹⁹⁶.

Доречно з'ясувати, наскільки справді ризикованою була причетність до партії, наскільки вагомими були підстави для всіляких страхів. Традиційно і небезпідставно вважається, що УДРП від репресій серйозно не постраждала¹⁹⁷. Та все ж, розпочавшись у 1906 р., вони продовжувались і надалі — у відносно невеликих масштабах, але постійно і повсюдно. Звичною справою стали обшуки. У Полтавській громаді в 1907 р. К. Товкач на 3 місяці потрапив до в'язниці «за антиурядову агітацію», стосовно Г. Коваленка цілий рік велось дізнання¹⁹⁸. У грудні 1907 р. був висланий за межі Полтавської губернії під гласний нагляд поліції Ф. Назаріїв, а брати

Шемети в 1907-1908 рр. перебували у в'язниці як звинувачувані у справі «Лубенської республіки»¹⁹⁹. У 1908 р. були ув'язнені І. Шраг, І. Гладкий (Чернігів), К. Мацієвич (Харків)²⁰⁰. Подібні факти безпосередньо впливали на всіх громадянців, враховуючи їх нечисленність та близькі стосунки. Вагомим чинником була й уже згадувана заборона земським та муніципальним службовцям перебувати в політичних партіях, доповнена в 1908 р. заборонаю приймати на державну службу та в органи місцевого самоврядування членів нелегалізованих партій. Місцева адміністрація під приводом політичної неблагонадійності в масовому порядку відхиляла кандидатури вчителів, статистиків для роботи в цих установах²⁰¹. Нарешті, репресивні по своїй суті заходи щодо національних культурно-просвітніх установ — відмова в реєстрації, обмежувальні приписи, заборони — не тільки урізали поле практичної діяльності партійців, а й справляли загальне гнітюче враження, оскільки ясно демонстрували небажаність цих інституцій для уряду, його вороже ставлення до подібної діяльності.

Психологічний чинник був тим сильніший, що накладався на організаційну кризу, котра полягала в неспроможності адаптувати партійну діяльність до нових умов шляхом поєднання легальних і нелегальних форм та засобів, неможливості пристосувати до жорстких вимог конспірації існуючу організаційну структуру — надто слабку і рихлу, практично позбавлену апаратного кістяка і до того ж «засвічену» за час напівлегального існування партії. Партія опинилась у ситуації, коли не могла ні діяти відкрито (через умови і свою неготовність), ні організовано перейти у підпілля. Вона не мала нічого — ні наступальної ідеології, ні бойового духу, ні належних особистих якостей провідників, — що б подвигло її на продовження рішучої, не рахуючись ні з чим, боротьби. Залишався шлях відступу, і саме ним скористалась УДРП. Слід наголосити на словах «відступ» і «вибір», які характеризують специфіку поведінки партії, що відрізняла її від інших українських партій. Ліві не відступали й не вибирали — вони були розгромлені й альтернатив не мали, а невиразна тактика правих не зазнала істотних змін.

Втрачаючи можливості для ведення політичної боротьби, українські ліберали зосереджували зусилля в доступних їм легальних установах. Це дозволяло продовжувати і на окремих напрямках навіть посилити роботу за рахунок більшої концентрації сил: «Позбавлене політичного самовияву, воно [українство — С. Н.] з тим більшою силою проявилось на інших полях — передовсім в області культурно-національній. Власне на пореволюційні роки припадає буйний розвіт національно-українського життя в культурній і економічній області»²⁰². Частина членів партії, залишивши її, продов-

жувала співпрацювати зі своїми колишніми однопартійцями. Партійні організації втрачали чіткість контурів, змішувалися з асоційованими утвореннями, культурницькими об'єднаннями, симпатиками, розчиняючись таким чином у загалі. З точки зору організаційної у 1907-1908 рр. відбувався зворотній процес – від партійних організацій до громад: осередки УДРП «порозсипалися, втратили характер партійних організацій і зійшли знов на «громади»²⁰³. Партія як політичний організм атрофувалася і деградувала у напрямку аморфного громадсько-політичного руху або дореволюційної ЗУО. Питання про її подальшу долю та перспективи потребувало оперативного розв'язання.

На відміну від представників лівого крила українського руху, ліберали порівняно швидко визначили для себе спосіб ідейно-організаційної трансформації, котрий дозволив би зберегти людей і продовжити справу. Їм було легше обрати по суті єдино можливий для них шлях організованого відступу, на який вели притаманні їм поміркованість, обачливість, обережність. Нескладно було й обрати для колишньої партії нову форму. Її підказував власний досвід – широке патріотичне об'єднання, прототипом якого була ЗУО. Разом з тим цілковите повернення до минулого було непотрібне і неможливе. Нові реалії вимагали модернізації старої форми, наслідком якої і постало Товариство українських поступовців (ТУП).

Сказане не означає, що всі ці питання були розв'язані відразу і безболісно. В УДРП, яка ніколи не відзначалася монолітністю, з настанням реакції виразно окреслилися різні підходи щодо подальшої долі партії. Якщо не рахувати відвертих ліквідаторів (а таких було немало), то лінія вододілу проходила між прихильниками відродження партії і тими, хто вважав за необхідне будувати на її основі іншу організацію. Перші наполягали на скликанні з'їзду, котрий мав би обговорити спосіб відновлення УДРП. Їх очолювали лідери партії і провідних громад – Київської (Є. Чикаленко), Петербурзької (Л. Жебуньов), Чернігівської (І. Шраг)²⁰⁴. Їхні опоненти планували зробити з'їзд установчим для нової організації. На цій точці зору, швидше за все, стояла Лубенська громада, котра і так фактично була міжпартійним об'єднанням на персональному рівні. Позиція Полтавської громади невідома, але в цілому полтавці активно підтримали ідею міжпартійного співробітництва у рамках ТУП. Ідея Товариства набула чітких обрисів навесні 1908 р. на нараді чільних діячів УДРП²⁰⁵, а була реалізована восени. Рішення про його створення прийняв з'їзд представників майже всіх громад (близько 20 учасників) 5 вересня – «з того дня зникла Демократично-радикальна партія, а почало існувати Товариство українських поступовців»²⁰⁶.

Упродовж тривалого часу, в публіцистиці 1917-1920 рр. та пізнішій історичній літературі, точилась неоголошена дискусія, актуалізована й докладно проаналізована В. Стрільцем²⁰⁷, щодо організаційного статусу ТУП та його генетичного зв'язку і подібності з УДРП і ЗУО. У найбільш стислому викладі її суть зводиться до питання: ТУП – це «форма існування» УДРП чи відроджена ЗУО? Проблема до певної міри надумана, адже між УДРП і ЗУО теж багато спільного, а структура і склад усіх трьох організацій достеменно не відомі. Виходячи з цього, обмежимося викладом власної точки зору: ТУП – це окрема організація, широке громадсько-політичне об'єднання, що складалося з прихильників певного політичного курсу незалежно від партійної приналежності. За своїми основними параметрами воно істотно відрізнялося від обох своїх попередниць, разом з тим зберігаючи з ними немало спільних рис. Говорити про ТУП як «форму існування» УДРП можна хіба в тому сенсі, що кадрова й організаційна основа партії (громади) перелилась у Товариство, зберігшись у ньому, а політичний курс не зазнав принципових змін.

Відмінність ТУП від УДРП була передусім організаційною. Товариство втратило ознаки партії: декларувало надпартійний, загальноукраїнський характер; включало представників різних партій; не мало спеціальної політичної програми; складалося з автономних неструктурованих громад. Ці ж риси поєднували ТУП із ЗУО. У той же час ці дві організації помітно відрізнялися за своїм характером, змістом і способом діяльності. ЗУО була ранньополітичною організацією, що стояла на переході від культурництва до політики, у неї не було визначених політичних цілей, а її діяльність мала політичне звучання тільки опосередковано, як вияв протесту проти пригнобленого становища нації та підготовчий етап до безпосередньої політичної боротьби. Практичні дії членів організації, як правило, були гуртковими, не виходили за її межі (за винятком літератури та різного роду маніфестацій, малопомітних для суспільства). ТУП – організація насамперед політична (при тому, що основні зусилля йшли на культурницьку роботу), яка відігравала незрівнянно важливішу роль у суспільному житті та українському русі зокрема, мала розгалуженішу організаційну структуру та ширший склад.

Коли йдеться про «широкий» характер ТУП, мається на увазі не тільки той факт, що його членами були представники різних партій. Функціонування Товариства було нерозривно пов'язане з об'єднаннями й окремими людьми, які формально до нього не належали і навіть могли не знати про його існування. Громади ТУП утворювали верхній – політичний і конспіративний – рівень єдиного комплексу, який можна назвати національно-демократичною або лібераль-

ною течією в українському русі. Його утворювали також легальні національні, частково й громадські установи, численні симпатки, які більш чи менш активно й регулярно виявляли підтримку українським акціям. ТУП визначав тактику боротьби за національні інтереси і докладав зусиль, щоб через ці «суголосні» елементи забезпечити рух уперед, досягнення тих чи інших цілей. Ще одним важливим елементом функціонування Товариства була взаємодія з політичними партіями – українськими і російськими (головним чином з кадетами). Саме така розгалужена система зв'язків, впливу і взаємодії давала можливість порівняно невеликій, організаційно слабкій і позбавленій власних політичних важелів організації реалізувати свої плани, зберігати вплив на суспільне життя. З іншого боку, тільки в цьому контексті можна говорити про керівну роль ТУП в українському русі. Поступовці дійсно вели за собою значну кількість позапартійних українських об'єднань і патріотів, спиралися на них, але немає доказів, що вони поширювали свій вплив і на політичні партії – чи на всеукраїнському, чи на місцевому рівні.

У сучасній літературі «модним» є питання про зв'язок ТУП з масонством: російська дослідниця І. Міхутіна, В. Стрілець та деякі інші історики присвятили йому немало сторінок. Повідомляється, зокрема, про приналежність до масонських лож Г. Ротмістрова, І. Шрага, К. Товкача, П. Чижевського²⁰⁸. Не заперечуючи проти існування такого зв'язку, все ж вважаємо проблему якщо й не штучною, то у всякому разі, принаймні на сьогоднішній день, непридатною для наукового аналізу. По-перше, відомості про приналежність українських діячів до масонства здебільшого запозичені з матеріалів допитів у органах НКВС 20-30-х рр. ХХ ст., а отже, потребують серйозної перевірки; по-друге, невідомо, коли ці люди стали (якщо дійсно стали) масонами, який статус, повноваження, функції мали; по-третє, наші знання про склад, структуру масонських лож, спосіб їхнього функціонування, реальні засоби і масштаб впливу на громадсько-політичні інститути надто нечіткі, базуються, як правило, на ненадійних, «каламутних» джерелах. Тож поки що немає достатніх підстав всерйоз говорити про ту чи іншу роль масонства в українському русі.

Організаційне становлення Товариства в умовах реакції протікало мляво, розтягнуто в часі, без помітної ролі Ради ТУП. Є. Чикаленко, готуючи свої «Спогади», взагалі не міг пригадати, коли і як це сталося. С. Єфремов нагадував йому, що «розмови про нього почались либонь 1908 р., ...а поновлено його справді аж р. 1909-го. Тоді головними заходами небіжчика Леоніда Миколайовича [Жебуньова – С. Н.] й почали рости гуртки. Не дивно, що у Вас не зберегла нічого про це пам'ять, бо й справді це вийшло якось малопомітно, само собою»²⁰⁹.

Стан, система організаційних зв'язків, впливів і взаємодії ТУП на Лівобережжі більш чітко простежуються на прикладі Полтавської громади – найпомітнішої і краще забезпеченої джерелами. Але слід мати на увазі, що більшість місцевих осередків за своїм організаційним розвитком істотно поступалися полтавському, були позбавлені тих чи інших складових або ж мали їх у неповному варіанті. На чолі Полтавської громади після трагічної загибелі М. Дмитрієва у 1908 р. незмінно стояв П. Чижевський, якого В. Андрієвський називав головою громади²¹⁰. Він представляв полтавців на з'їздах ТУП. Поряд із ним має бути названий Г. Ротмістров – «начальник штабу» організації, за виразом М. Ковалевського. За його ж словами, ТУП із конспіративних міркувань ділився на «десятки», причому члени однієї «десятки» не повинні були знати про склад інших. Дрібні громади утворювали окремі «десятки»²¹¹. Унікальність наведеного свідчення не дає можливості його перевірити, а інші джерела дають непрямі підстави для аргументів як «за», так і «проти». Не виключено, що в пам'яті мемуариста могла таким чином відбитися система формування представництва на з'їзді ТУП, відома ще з часів ЗУО. До того ж подібний поділ перекреслював би саму сутність громад, що будувалися на засадах спільної (громадою) роботи.

Кількісний склад громади за роки реакції помітно скоротився – при тому, що мало місце й поповнення. У 1910-1911 рр., за свідченням В. Андрієвського, число дійсних членів не перевищувало «яких двох десятків»²¹². Кістяк громади в основному зберігся (крім лідерів, ще Г. Коваленко, Панас Мирний, І. Хоменко, П. Макаренко). Частина «старих» – Г. Маркевич, Л. Падалка та інші – залишила громаду. Більшість (10 із 16 відомих членів громади) становили нові або раніше непомітні діячі В. Андрієвський, М. Ковалевський, Г. Сиротенко, К. Мощенко, П. Репетін, К. Товкач, В. Щербаківський, В. Щепотьєв та ін. У партійному відношенні її основу склали колишні радикал-демократи, поряд із якими були поодинокі представники УПСР (М. Ковалевський, Г. Сиротенко) та УСДРП (В. Щербаківський). Спірним є питання про приналежність до ТУП Б. Мартоса і М. Токаревського. Про це говорив П. Чижевський у Полтаві у 1918 р., але його заява могла бути викликана політичною кон'юнктурою²¹³. Не згадують цих діячів у складі ТУП і інші мемуаристи. Та все ж їхня приналежність до Полтавської громади ймовірна. Навряд чи вдався б П. Чижевський до відвертої фальсифікації перед обізнаними людьми, та ще й через такий короткий проміжок часу. Крім того, він називав цих двох поряд із тупівцями С. Петлюрою і М. Ковалевським. Присутність лівих не означає, що тупівський осередок мав надпартійні функції, оскільки названі особи входили до його складу на персональній основі. В роки світової

війни в роботі громади брали участь кілька депортованих галичан - колишній директор Яворівської гімназії І. Прийма, священники С. Паньківський, Ф. Чайківський, адвокат І. Боцюрків. Вони користувалися великим впливом серед місцевих українців, вели агітацію в національному дусі²¹⁴.

Полтавська громада, як і інші, не вважала власне кількісне зростання пріоритетним завданням, віддаючи перевагу забезпеченню конспіративності, єдності та ефективності дій. За справедливим зауваженням М. Ковалевського, то була організація «не масова, а елітарна»²¹⁵. Це було виправдано і в тому сенсі, що ТУП був організацією впливу, а не безпосередньої дії, відповідно першочергове значення мала якість, а не кількісні параметри роботи. Такий спосіб функціонування був неможливий без наявності широкої «суголосної» периферії з окремих діячів і симпатиків. Частина їх самостійно знаходила шлях до співробітництва з ТУП, у інших випадках громада цілеспрямовано залучала людей, представлених у важливих з її точки зору суспільних інституціях, або, навпаки, намагалася ввести до таких інституцій своїх прихильників. У підсумку в Полтаві й повітах навколо громад утворилися різномасштабні сфери чи групи підтримки, котрі були основним каналом, через який ТУП діяв на суспільство, втілював у життя свої ідеї та практичні наміри.

Полтавська громада міцно тримала у своїх руках статистичне бюро губернського земства, яке очолював Г. Ротмістров. Він, за свідченнями сучасників, мав великий вплив на голову губернського земства Ф. Лизогуба: «В Полтавському губ[ернському] земстві, можна сказати, здавна керував всім, навіть і Лизогубом...»²¹⁶. Поступово завдяки цілеспрямованій роботі Г. Ротмістрова громада через статистиків отримала своїх «мужів довір'я» у кожному повіті губернії²¹⁷, через яких проводила свої рішення, підтримувала постійний зв'язок з населенням, компенсувавши таким чином відсутність власної організаційної мережі на периферії. До громади належали член губернської земської управи Г. Данковський, секретар повітової управи Бахир²¹⁸. У міській управі працювали Г. Коваленко і П. Репетін²¹⁹. Комунікативну функцію між громадою і населенням губернії фактично виконували також кооперативні установи, особливо Союзбанк і Полтавський союз споживчих товариств, котрі «мали величезний персонал у центрах виключно український і кооперативну українську масу в повітах»²²⁰. Громада вела за собою майже всі українські культурницькі заклади міста, зокрема, «Український клуб» (керівник В. Андрієвський), «Українську книгарню», товариство «Боян», головою якого був Г. Данковський, а членами ради – Г. Коваленко, В. Андрієвський, Г. Дмитрієва, П. Макаренко, П. Чижевський, К. Мощенко²²¹. Були й інші заклади, підконтрольні

ТУП. П. Чижевський пізніше згадував: «А коло тих громад, які юридично належали до ТУПА, купчилося значне число інших громад і організацій, заснованих ТУПОМ, хоч деякі з них навіть не знали про існування ТУПА. У самій Полтаві, наприклад, крім великої тупівської громади, існувала видавнича громада, будівниче товариство, кооперативне товариство, комітет полтавського товариства взаїмн. кредиту, товариство Боян. Всі ці товариства й організації... були засновані тупівською полтавською громадою й находилися під її необмеженим впливом. Наприклад, через комітет полтавського товариства взаїмного кредиту тупівська громада мала майже рішучий вплив на саме товариство..., яке обертало мільонами й у якому було більше чотирьох тисяч членів»²²².

Жандармські матеріали неодноразово засвідчують факти співробітництва в Полтаві між ТУП і УСДРП, включаючи й проведення спільних засідань. З цієї причини, до речі, таємні агенти нерідко плутали ці організації, об'єднували їх у одну «мазепинську», змішували з випадковими людьми тощо²²³. Маємо ще одне підтвердження тенденції до зближення українських партій і течій у період реакції. За словами М. Токаревського, зустрівшись із суцільним антиукраїнським фронтом, «українські партії... почали потроху стирати «гострі кути» між собою і дійшли до гасла «різно йти, а разом бити», на тому ж ґрунті виріс і ТУП..., де радикали з УСДРП і націонал-демократи попивали чайок і вирішували просвітянські справи»²²⁴.

Полтавська громада за своїм значенням, інтелектуальним потенціалом, масштабами діяльності, зв'язками в губернії посідала центральне становище. В силу свого авторитету вона не могла не впливати на повітові осередки ТУП, які існували «в більших провінційних містах Полтавщини»²²⁵. Найдіяльнішою з них була Лубенська громада. Її ядро складали брати Шемети, І. Панченко, якийсь час Ф. Назаріїв²²⁶. З 1913 р. у Лубнах працював відомий український діяч, письменник М. Кононенко²²⁷. Слова М. Ковалевського про формальну приналежність до громади В. Леонтовича і С. Шемета, очевидно, слід розуміти так, що хоч вони і жили в інших містах, проте вважалися членами Лубенської громади, що мало значення з точки зору представництва на з'їздах ТУП, членських внесків тощо.

У Золотоніському повіті громаду ТУП організували 8 тутешніх представників УДРП, УСДРП та УПСР. Серед них напевне були колишній член Київської УСГ вчитель М. Злобінцев та мировий суддя Д. Демченко, можливо, й О. Мицюк²²⁸. З часом до них приєдналися 7 безпартійних студентів. У такому складі Золотоніський осередок проіснував до 1917 р.²²⁹

Громаду ТУП у Костянтинівграді очолював один із найпомітніших діячів Товариства на Полтавщині статистик С. Гейко. Він об'єд-

нував українство в повіті, через нього йшли директиви київського центру²³⁰. Склад групи достеменно невідомий, але поліції вдалося вистежити український гурток, до якого входили С. Гейко, О. Гладченко, завідувач педагогічних курсів Г. Селітій, учитель Ф. Сало²³¹. Характер гуртка, особа С. Гейка, професія та солідний вік учасників (у середньому 40 років) – все вказує на те, що це, очевидно, й була Костянтиноградська громада (швидше за все, у неповному складі). Деякий час у роботі громади брав участь М. Ковалевський²³².

Своєрідна «філія» Полтавської громади існувала у Старих Санжарах Полтавського повіту. Навколо відомих тупівців А. Герашенка та Я. Стеньки склався гурток, у якому не лише здійснювались культурні заходи, а й велась політична робота, зокрема, пропагувались згуртування українців, захист рідної мови, автономія України. Поліція вважала, що до організації «українських прогресистів» входили близько 10 осіб, у тому числі М. Ганько, вчителі С. Ксензенко, М. Ілляшевич, фельдшер Г. Макаренко та інші²³³.

Однозначних доказів існування громад ТУП у інших містах губернії немає. Тому в цих випадках доводиться йти хисткою дорогою припущень з мінімальною фактичною основою. Так, на нашу думку, є підстави для подібного висновку щодо Лохвицького повіту. Поліцейські джерела 1914 р. засвідчують регулярну діяльність місцевих українських патріотів, їхній зв'язок з Полтавською громадою. В. Русинов обмірковував з В. Леонтовичем питання тактики ТУП, висловлював ідею про необхідність створення української консервативної партії, яка обговорювалась київськими тупівцями²³⁴. Він та інші земські службовці П. Діброва, С. Скар, а також Ф. Крикливий, Ю. Козел були помічені в «українофільстві», виписували «Раду», що не тільки свідчить про їхні погляди, а й вказує щонайменше на прихильність до ТУП, оскільки бути передплатником його газети, з одного боку, вважалось обов'язком члена організації, а з іншого – було тоді справою ризикованою²³⁵. Саме так оцінював передплатників «Ради» у 1909 р. Є. Чикаленко: «Треба бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер виписувати газету...»²³⁶. Розмах діяльності і вплив українців спонукав помічника начальника Полтавського ГЖУ до песимістичної оцінки: «Боротися зі злочинною [українською – С. Н.] діяльністю в Лохвицькому повіті видається вкрай важким і, можна сказати, навіть неможливим, оскільки склад службовців Лохвицького земства одних поглядів і переконань...»²³⁷. Подібного висновку щодо настроїв місцевої інтелігенції дійшов і губернатор Баговут, котрий заявляв, що учителі повіту у повному складі – українські сепаратисти²³⁸.

Таким чином, лохвицькі українці якщо формально й не належали до ТУП (встановити чи спростувати це поки що неможливо), то щонайменше були пов'язані з товариством, діяли цілком у його дусі, утворюючи, так би мовити, «протогромаду» ТУП. Такі «протогромади» (серед них були і справжні громади ТУП, «невловимі» для дослідника), існували у ряді повітових міст Лівобережжя, особливо Полтавщини, загалом сповідували ту ж ідеологію, діяли у тому ж напрямку, виконували ті ж функції, що й організації ТУП. По суті, це були ті «нові угруповання», про які писав Є. Чикаленко²³⁹. Здебільшого саме вони репрезентували ТУП у далеких від центрів політичного життя повітах, забезпечували там упродовж міжреволюційного десятиліття тяглість українського руху, а з вибухом революції 1917 р. буквально за кілька днів трансформувались у повноцінні організації ТУП. Все це дає, на наш погляд, підстави розглядати їх як структури, можливо, неповноцінні з точки зору організаційної, перехідні, з невідомим формальним статусом, але за характером діяльності і зв'язками приналежні до ТУП. Лише в такому сенсі можуть бути сприйняті відомі дані про кількість громад ТУП – близько 60²⁴⁰. На користь «широкого» трактування тупівських громад як об'єднань українських патріотів старшого покоління з не завжди чіткими формальними ознаками свідчить і визначення ТУП, зроблене В. Дорошенком: це був «свого роду союз різнопартійних поступових українців, які об'єдналися на загальній платформі для оборони спільних національних політичних і культурних домагань»²⁴¹.

Втім, у більшості випадків прояви (а отже, і докази) існування навіть «протогромад» ТУП надто слабкі. У Прилуках українці, серед яких виділялись відомі місцеві діячі Я. Андріяшев та письменник П. Залозний, учителі Шкуратов і Щербина, до 100-річного ювілею Т. Шевченка встановили у клубі погруддя поета. Була організована доставка з Києва значної партії українських брошур, які частково надійшли у земську бібліотеку, а решта безкоштовно роздавалась населенню²⁴². На існування «протогромади» в Хорольському повіті начебто вказує телеграма за підписом «хороляне», надіслана у зв'язку зі смертю М. Коцюбинського, причому його названо «громадянином», що для посвячених тоді мало подвійний зміст²⁴³. Є відомості, що в повіті передплачувалась українська преса – «Рада», «Маяк», «Рілля»²⁴⁴. Діяльність окремих членів ТУП була помічена у Пирятинському (Є. Чикаленко та розпропаговані ним селяни), Миргородському (вчитель Крапивний), Переяславському (І. Данельський) повітах²⁴⁵. У низці повітів – Зінківському, Кобеляцькому, Миргородському, Роменському, Переяславському – навіть у найскладнішому для українців 1914 р. знаходила своїх передплатників періодика, пов'язана з ТУП, відзначався шевченківський

ювілей²⁴⁶, що дає підстави стверджувати про наявність тут щонайменше симпатиків організації, прихильників її ідей.

Вплив тупівських осередків поширювався й на повіті, де розвиток українського руху традиційно був найбільш слабким. Так, у Кременчуцькому повіті була виявлена група «лікарів-українофілів» – О. Богаєвський, М. Димара, М. Васенко та ін. У місті функціонувала українська книгарня, поширювались, у тому числі й через передплату, часописи «Маяк», «Молода Україна», «Українська хата», «Рада» тощо²⁴⁷. Помічник начальника Полтавського ГЖУ в Роменському, Зіньківському та Гадяцькому повітах у лютому 1914 р. був проінформований керівництвом, що в його районі «український рух іде дуже сильний і особливо у Гадяцькому повіті». У наступному році агентура, заведена тут спеціально по українських організаціях, повідомляла про українську нелегальну літературу у П. Чижевського і О. Тулинського, назвавши останнього «головним українським агітатором» у повіті²⁴⁸.

Наведений матеріал, на нашу думку, свідчить, по-перше, що вплив ТУП у тій чи іншій формі зберігався практично у всіх повітах Полтавщини, де раніше діяла УДРП; по-друге, організаційний рівень присутності (а отже, й рівень практичної діяльності) Товариства порівняно з УДРП був істотно нижчим: кількість повноцінних громад скоротилася, переважали так звані «протогромади»; по-третє, організаційні контури ТУП були нечіткими, розмитими, включали перехідні форми.

У загальних рисах подібним, але на якісно нижчому рівні було становище ТУП на Чернігівщині. Достеменно відомо тільки про громаду Товариства у губернському місті. Її керманічем залишався І. Шраг, а провадження поточної роботи, схоже, лягло насамперед на плечі М. Коцюбинського: він очолив місцеву «Просвіту», до нього звертався М. Дмитрієв з пропозицією підтримати акції Полтавської громади²⁴⁹ тощо. Проте стан здоров'я М. Коцюбинського істотно обмежував його громадську активність. У зв'язку з цим його роль до певної міри перейшла до І. Коновала: саме він, за свідченням сучасника, «стояв у Чернігові 1912 р. на чолі практичної легальної роботи»²⁵⁰. «Просвіту» в різний час очолювали В. Базилевич і Ф. Каллаш²⁵¹. Усіх їх разом із А. Верзиловим, Т. Шкуркіною-Левицькою та іншими сучасники вважали членами українського патріотичного гурту, котрий, власне, і був громадою ТУП. До її складу чи принаймні до найближчого «суголосного» оточення слід віднести також М. Жука, В. Модзалевського, А. Приходька²⁵².

Принаймні «протогромади» ТУП діяли у двох повітах губернії – Козелецькому та Ніжинському. Непрямим доказом цього є, між іншим, існування у обох повітах філій Чернігівської «Просвіти», на-

вряд чи можливе без наявності місцевого організаційно-політичного ядра. Поліція особливо відзначала радикалізм Козелецької філії, вказуючи, що весь її склад «дотримується революційного напрямку»²⁵³. Її голова М. Касперович підтримував постійний зв'язок з М. Коцюбинським і Чернігівською «Просвітою», брав участь у її роботі, інформував про причини своєї відсутності, функціонування філії тощо²⁵⁴. Крім того, діяльність у душі ТУП проводив священник с. Нова Басань цього повіту М. Полонський. Відповідними були й його погляди: він обстоював необхідність тривалої національно-освідомчої роботи, систематичної боротьби за національні права, але в жодному разі не революційним шляхом: «Всяка революція прибере у нас дику й руйнівницьку форму, бо розбудить темні інстинкти мас». Під його впливом «новобасанці поволі перетворювались на свідомих громадян»²⁵⁵.

Ніжинську філію «Просвіти», принаймні протягом деякого часу, очолював Шульга, котрий виявився провокатором²⁵⁶, і, можливо, тому в її роботі поліція не вбачала ніякої кривої, хоча більшість членів вважалися політично неблагонадійними²⁵⁷. У 1911 р. жандармське управління дістало інформацію про якийсь з'їзд українців у Києві, на якому Ніжинський повіт був представлений І. Кичкою (інший делегат, Чекмарьов, не прибув)²⁵⁸. Поліція вважала, що це був з'їзд УСДРП, проте особи чернігівських делегатів – есера В. Хвоста та тупівця І. Коновала вказують на те, що це міг бути тільки з'їзд чи якийсь інше зібрання ТУП. У разі підтвердження цих даних були б отримані аргументи на користь існування Ніжинської громади Товариства та членства у ній названих ніжинців.

Впливи або й представництво Товариства на персональному рівні мали місце й у деяких інших повітах Чернігівщини, в тому числі й раніше далеких від українських справ. Показовим у цьому відношенні є Сосницький повіт. Виходець з повіту М. Ковалевський називав його «глухим» з точки зору розвитку українського руху. Проте й тут вели працю українські патріоти, близькі за поглядами до ТУП. Серед них були старі українські інтелігенти культурницького спрямування, а більша частина політично активної національної інтелігенції перебувала в партії кадетів, «маніфестуючи там автономістичні прагнення України». Були й одинаки, котрі самостійно вели роботу національно-визвольного характеру: неназваний учитель гімназії, який вів бесіди про автономію України, П. Швецов, навколо якого гуртувалась місцева патріотична молодь²⁵⁹.

На Харківщині Товариство було представлене тільки в губернському місті. Відомо щонайменше про трьох членів ТУП, які жили у Харкові – К. Мацієвича²⁶⁰, М. Міхновського й О. Степаненка²⁶¹.

Проте ясних доказів існування громади ТУП знайти не вдалось (якщо не рахувати представництва Харкова на з'їздах ТУП та фрази М. Грушевського про наявність громад Товариства у кожному губерньському місті²⁶²). Це при тому, що в місті була помітна група – зо два десятки – активно діючих українських інтелігентів, які, здавалося б, просто мусили ввійти до складу Товариства. Зокрема, незрозуміла роль Х. Алчевської, М. Сумцова, Г. Хоткевича, М. Пильчикова, котрі залишались діяльними учасниками національного руху, проте нічим не виказали своєї причетності до ТУП.

З іншого боку, можна стверджувати, що у Харкові фактично існувало українське об'єднання, котре загалом діяло у рідній ідеології і практиці ТУП, але його характер, приналежність до тієї чи іншої політичної організації нам не відомі. На таку думку наводять насамперед тривала й цілеспрямована легальна національно-культурна і національно-політична діяльність неосоціалістичного характеру та постійна участь достатньо чітко окресленої групи осіб у всіх українських акціях у місті, що дозволяє зробити припущення про наявність певного організаційного – ініціюючого і спрямовуючого – ядра. Уподобноє харківських українців до громади ТУП і незмінна тенденція до широкого об'єднання їх у легальних інституціях (українська комісія публічної бібліотеки, «Родина», Товариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка, Третє товариство взаємного кредиту). До речі, київський клуб «Родина» в літературі називають штабом або організаційним центром ТУП²⁶³. То чи не відігравав подібну роль і однойменний харківський клуб, створений, за словами Х. Алчевської, «для радикалів-українців і начисто з метою з'єднання нашого національного всеукраїнського (себто маленька фікція для очей уряду)»²⁶⁴? Підсумовуючи сказане, вважаємо, що твердження про наявність «протогромади» ТУП у Харкові не буде перебільшенням.

На питання, чому в Харкові за такого значного потенціалу не була створена справжня громада Товариства, можна відповісти лише у формі припущення. Першою причиною, очевидно, був швидкий розпад місцевої організації УДРП. Щойно сформована, незміцніла, переважно «професорська», вона згорнула свою діяльність, як тільки ліберальна інтелігенція відчула загрозу з боку уряду. Внаслідок цього було втрачено організаційну основу для створення у подальшому громади ТУП. Не виключено, що в цих умовах функції фундатора громади взяв на себе М. Міхновський. На це вказують його членство в ТУП і присутність на установчому з'їзді Товариства (інакше кого він там представляв?), провідна роль у багатьох українських акціях і об'єднаннях у Харкові. В такому випадку негативні наслідки могли мати добре відомі в місті особливості його

характеру та погляди. Бажаючих іти «під руку» М. Міхновського напевне багато не було.

У цьому контексті нового звучання набуває відома згадка В. Доленка про два «курні» харківських українців того часу. За його словами, до Першого куреня входили М. Міхновський, П. Дідусенко, Є. Сердюк, А. Зайкевич, В. Розторгуєв, Є. Любарський-Письменний «та багато інших осіб». Другий курінь на чолі з М. Базькевичем утворювали Д. Ткаченко, О. Синявський, М. Плевако, С. Таранушенко і теж «багато інших»²⁶⁵. Наведена інформація не підтверджена іншими джерелами, надто неясна і суперечлива, щоб бути прийнятою буквально. А. Жук, який у 1912-1913 рр. тісно спілкувався з М. Міхновським, стверджував: «З моїх розмов з Міхновським, темою яких була взаємна інформація про стан української справи в Росії і Австрії, я не пригадую нічого такого, що було б схоже на існування у Харкові чи де інде якогось «Першого Куреня», як поважної нелегальної революційної організації. Але не виключаю, що Міхновський такою назвою міг прозивати той тісніший гурток харківчан, при помочи яких він видавав часопис «Сніп» і брав участь в деяких організаціях і підприємствах економічного характеру»²⁶⁶. Але, можливо, слова В. Доленка відображають невідомий йому процес формування української громади, в ході якого відразу визначилися дві групи – близьких прибічників М. Міхновського (серед них переважали члени УНП) і тих, кого не влаштували його ідеї (майже всі названі у Другому курені у 1917 р. вступили до УПСФ²⁶⁷) чи людські якості. Принагідно зазначимо, що активна поведінка й роль харківських тупівців у перші дні Лютневої революції підтверджують існування в місті принаймні «протогромади» Товариства. Лідерство М. Міхновського, присутність інших членів УНП, неорганізованість поміркованих українців обумовили її специфіку: вона знаходилась на півдорозі між ТУП і УНП. До Товариства її наближали безпартійний, консолідуючий характер, домінування загальноукраїнської ідеології, переважно культурницький зміст діяльності. Проте неформальний провід, серцевину «протогромади» склали прибічники УНП.

Завдяки трансформації УДРП в Товариство українських поступовців вдалося не тільки зберегти помірковану інтелігенцію для національного руху, а й утримати від руйнування його центристську, ліберально-демократичну течію, зібрати в рамках організації як колишні громади УДРП, так і діячів інших партій та позапартійних. У свою чергу, це сприяло підтриманню життєздатності та певної єдності українського руху, забезпечило Товариству провідне становище в ньому.

4.4. УНП в умовах реакції

Вплив суспільно-політичної реакції на УНП дослідники визнають з відмінностями в нюансах, але сходяться у головному – партія не витримала цього випробування. При цьому окремі історики твердять про особливо сильне переслідування партії, інші доводять, що її доля у цьому плані нічим не відрізнялась від долі інших партій Наддніпрянщини²⁶⁸. На нашу думку, з-поміж українських партій УНП дійсно постраждала найбільше – але тільки в тому сенсі, що вона фактично припинила своє існування як політична організація: втратила свої осередки, безпосередній зв'язок із суспільством, майже нічим не нагадувала про себе. Як наслідок, вона опинилась у гіршому становищі, ніж дрібні організації початку ХХ ст. на кшталт групи І. Стешенка чи УСР, які принаймні видавали літературу під своєю «фірмою».

Причина такого стану лежить на поверхні, і це не владні репресії, а слабкість самої партії. Вона й у кращі роки не мала серйозної організаційної мережі, сталого зв'язку з масами, підконтрольних легальних структур, на які могла б спертися в період кризи. З іншого боку, УНП не була здатна на ефективну діяльність у глибокому підпіллі, не маючи для цього необхідних конспіративних осередків, кадрів, досвіду тощо. Тож можна погодитися з В. Головченком, що жорсткі умови міжреволюційного десятиліття «не залишали для УНП жодних шансів на виживання»²⁶⁹.

Насамперед і найбільш відчутно постраждала організаційна мережа партії. І до того нерозвинена і слабка, вона після 1907 р., схоже, була майже повністю зруйнована. У всякому разі, на Лівобережжі, в основному регіоні її діяльності, був помітний лише один партійний осередок – у Харкові. Лубенська група теж збереглась, принаймні, її ядро, але в законсервованому стані. Її представники, брати Шемети, що належали водночас і до ТУП, вели роботу, що не виходила за рамки ідеології і практики цієї організації, натомість нічим не демонструючи своєї приналежності до УНП. Нічого не відомо і про організаційний зв'язок між Лубнами і харківським центром. Що стосується інших населених пунктів краю, то в них була відмічена лише присутність (рідше діяльність) поодиноких членів УНП. Так, Д. Солов'ю був відомий «пропагандист цієї групи» у Сумах Александрович²⁷⁰. У тижневику «Сніп» кореспонденції з Полтави цілком у дусі УНП друкував П. Кушнір – але невідомо навіть, чи справжнє це прізвище. Вище вже йшлося про активність В. Ярошенка у Миргороді. Проте нечисленність і випадковість подібних населених пунктів указує на відсутність регулярної, постійної роботи УНП у регіоні навіть на персональному рівні.

Про функціонування Харківського осередку даних теж майже не збереглося, а щодо параметрів організації та її внутрішнього життя вони зовсім відсутні. З цієї причини не можна сказати, що вона собою являла, а сам факт існування й діяльності виводиться з присутності порівняно значної групи членів УНП у Харкові, її згуртованої активної роботи, низки акцій, характерних саме для цієї партії. Відомо, що представники партії входили до складу місцевої студентської громади у 1908 р.²⁷¹ Крім названих у складі «Першого куреня», членами УНП були також М. Біленький, І. Бойко²⁷², О. Степаненко²⁷³, В. Єщенко²⁷⁴, можливо, й Х. Алчевська та деякі інші діячі, котрі послідовно йшли за М. Міхновським у всіх започаткованих ним (чи за його провідної ролі) справах та об'єднаннях (до наведеного раніше переліку можна додати формування самостійного списку українців на чолі з М. Міхновським на виборах до IV Думи та часопис «Сніп»).

При цьому харківські націоналісти жодного разу не виступили «під фірмою» своєї партії, а єдиний відносний виняток – «Універсал до народу українського усієї Соборної України», виданий від імені ЦК УНП у 1913 р.²⁷⁵, - не містив вказівки на харківське походження. Така анонімність дала очевидні позитивні наслідки з точки зору конспірації й уникнення репресій (поліція, не знаючи про існування партії, не переслідувала її). Проте мінуси були набагато вагоміші: партія повністю і остаточно перестала бути відомою, а це означало, що як суспільне явище, політичний інститут вона фактично не існувала. Закономірно, що не тільки широкий загал, а й українські активісти нічого не знали про УНП. Уже згадуваний В. Доленко, котрий, за його власними словами, входив до «куреня» М. Міхновського з 1908 р., користувався великою симпатією керманіча УНП і часто з ним зустрічався в українських справах, тим не менше дізнався про існування партії лише після Лютневої революції²⁷⁶. Нічого не знав про УНП «навіть у Харкові» й Д. Соловей²⁷⁷.

Можна припустити, що безвідрадний стан партії був однією з причин, що спонукали М. Міхновського вдатися до формування непартійних структур, зокрема, зайнятися створенням у Харкові широкої «загальноукраїнської» громади – «куренів» у В. Доленка, «протогромади» ТУП у нашому викладі. Незалежно від суб'єктивних мотивів, цей бік його діяльності мав неоціненне значення, оскільки великою мірою сприяв збереженню й реанімуванню українського руху в місті. Так само ймовірно, що амбітний М. Міхновський усвідомлював можливість вийти на чільні позиції в українському русі – спочатку хоча б у масштабах Харкова, - коли інші українські організації перебували у стані занепаду.

Але не можна виключати ще одного чинника, про який доцільно говорити лише у якості припущення. Мається на увазі можливий розкол в УНП. Його непрямим і достатньо хистким підтвердженням можуть слугувати відомі конфлікти між чільними діячами партії (як, наприклад, між М. Міхновським і М. Базькевичем), очевидні ідейно-тактичні розходження у партійному середовищі (вони виявлялись у суперечливому ставленні до соціалістичних і націонал-екстремістських ідей, майбутньої форми української державності, російського уряду і ролі України у Першій світовій війні та ін.), швидкий розпад УНП у 1917 р. (отже, він мав бути започаткований раніше). Є і вказівка на це (щоправда, не аргументована й не розгорнута) З. Книша, який при підготовці великої праці про М. Міхновського (так і не написаної) користувався спогадами його сучасників. Говорячи про події 1911-1912 рр., він зазначав, що М. Міхновський тоді вже не був у проводі УНП, «правдоподібно навіть не був уже її членом»; натякав і на причину цього: «імпульсивна й непогамована його вдача утруднювала йому співпрацю»²⁷⁸. Втім, дуже ймовірно, що єдиною підставою для цього твердження було відоме свідчення А. Жука²⁷⁹, і в такому разі воно не містить нічого нового. Але якщо дотримуватися версії розколу, то серед його ймовірних причин неодмінно має бути постать засновника УНП, з різних причин одіозна як для однопартійців (через його організаторські та людські вади), так і ідейних противників (через його погляди). Як зазначав тоді Є. Чикаленко, «занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх»²⁸⁰. За словами М. Грушевського, М. Міхновський «кінець кінцем пересварив доценту всіх місцевих українців і сам з усіма пересварився»²⁸¹. Позбавитися «прокляття Міхновського», тобто його конфліктності і непримирності, націонал-екстремізму аж до ксенофобії, могло видатися іншим лідерам УНП (насамперед О. Макаренку та М. Базькевичу) вельми спокусливим. Підтвердити чи спростувати факт розколу тепер неможливо – так само, як і з'ясувати у разі його визнання, хто залишився у партії, хто пішов за М. Міхновським, якими були відносини між ними та статус цих уламків. З іншого боку, незаперечним є той факт, що спільна ідейна платформа зберігалась, радикально відрізняючи діячів УНП (як чинних, так і формально колишніх) від представників інших течій українського руху. Тому тут і в подальшому йтиметься про УНП як цілісність – якщо не організаційну, то принаймні ідейну (хоча ще раз підкреслимо, що розкол партії вважаємо не фактом, а можливістю).

Керівництво партії, і раніше не надто схильне до копії та ризикуваної роботи в галузі партійного будівництва, тривалий час не

вживало серйозних заходів щодо відновлення мережі осередків та організаційної єдності УНП. Лише загострення національних проблем напередодні Першої світової війни, посилення суспільної уваги до них, деяке пожвавлення українського руху спонукали партійних лідерів до певних дій. Їх не можна назвати послідовними, цілеспрямованими й результативними, але й недооцінювати чи тим більше ігнорувати – також.

Найбільш значущим серед них, поза сумнівом, було видання харківського тижневика «Сніп». Незважаючи на цензурні утиски, штрафи й конфіскації окремих номерів, брак передплатників і відповідно коштів, він незмінно виходив упродовж усього 1912 р. (деякі числа були об'єднані за підписами М. Міхновського як видавця і М. Біленького як редактора. Роль періодичних органів у становленні чи відбудові політичних партій за царизму загальновідома: вони працювали передусім на вироблення (модернізацію) ідеології та згуртування її прибічників, після чого відбувалося власне формування (відновлення) партійних організацій. Щоправда, на відміну від «Снопа», це були, як правило, нелегальні видання. Можливо, і з цієї причини тижневик виконав свою місію лише частково. Він дійсно став партійною трибуною. Головним чином у редакційних передових, написаних переважно, якщо не виключно, М. Міхновським, та окремих авторських публікаціях доволі відверто викладалися притаманні УНП погляди на ідеологію, завдання і тактику українського руху, а відома «Українська платформа»²⁸² фактично була цілісним викладом партійних ідей. Не випадково за її публікацію та за передову в числі від 9 грудня розпорядженням губернатора редактор був покараний штрафами по 500 крб.²⁸³ Крім того, на шпальтах тижневика велась гостра дискусія з прихильниками поміркованої та ліворадикальної ідеології (особливо діставалося лідеру місцевої організації УСДРП Я. Довбищенку). Звичайно, часопис не міг повною мірою стати рупором партійних ідей, причому не тільки через утиски і легальний характер. На нашу думку, видавці прагнули надати йому загальноукраїнського (з точки зору і географії, і ідеології) звучання, відводили на сторінках газети місце представникам різних течій національного руху (той же Я. Довбищенко друкувався тут неодноразово). Навколо часопису почали гуртуватися однодумці: він мав широку географію дописувачів, причому зміст кореспонденцій деякого з них свідчить про сприйняття ідеології УНП (П. Кушнір з Полтави, Фанько з Києва, С. Порубайміх з Баку та ін.).

Втім, сам факт виходу «Снопа» і його запальні публікації, не підкріплені суто організаційними заходами, не могли дати значних результатів. Але не виключено, що деякі партійні групи справді ожили, завдяки чому стало можливим навіть проведення у 1913 р.

Але не можна виключати ще одного чинника, про який доцільно говорити лише у якості припущення. Мається на увазі можливий розкол в УНП. Його непрямим і достатньо хистким підтвердженням можуть слугувати відомі конфлікти між чільними діячами партії (як, наприклад, між М. Міхновським і М. Базькевичем), очевидні ідейно-тактичні розходження у партійному середовищі (вони виявлялись у суперечливому ставленні до соціалістичних і націонал-екстремістських ідей, майбутньої форми української державності, російського уряду і ролі України у Першій світовій війні та ін.), швидкий розпад УНП у 1917 р. (отже, він мав бути започаткований раніше). Є і вказівка на це (щоправда, не аргументована й не розгорнута) З. Книша, який при підготовці великої праці про М. Міхновського (так і не написаної) користувався спогадами його сучасників. Говорячи про події 1911-1912 рр., він зазначав, що М. Міхновський тоді вже не був у проводі УНП, «правдоподібно навіть не був уже її членом»; натякав і на причину цього: «імпульсивна й непогамована його вдача утруднювала йому співпрацю»²⁷⁸. Втім, дуже ймовірно, що єдиною підставою для цього твердження було відоме свідчення А. Жука²⁷⁹, і в такому разі воно не містить нічого нового. Але якщо дотримуватися версії розколу, то серед його ймовірних причин неодмінно має бути постать засновника УНП, з різних причин одіозна як для однопартійців (через його організаторські та людські вади), так і ідейних противників (через його погляди). Як зазначав тоді Є. Чикаленко, «занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх»²⁸⁰. За словами М. Грушевського, М. Міхновський «кінець кінцем пересварив дощенту всіх місцевих українців і сам з усіма пересварився»²⁸¹. Позбавитися «прокляття Міхновського», тобто його конфліктності і непримиренності, націонал-екстремізму аж до ксенофобії, могло видатись іншим лідерам УНП (насамперед О. Макаренку та М. Базькевичу) вельми спокусливим. Підтвердити чи спростувати факт розколу тепер неможливо – так само, як і з'ясувати у разі його визнання, хто залишився у партії, хто пішов за М. Міхновським, якими були відносини між ними та статус цих уламків. З іншого боку, незаперечним є той факт, що спільна ідейна платформа зберігалась, радикально відрізняючи діячів УНП (як чинних, так і формально колишніх) від представників інших течій українського руху. Тому тут і в подальшому йтиметься про УНП як цілісність – якщо не організаційну, то принаймні ідейну (хоча ще раз підкреслимо, що розкол партії вважаємо не фактом, а можливістю).

Керівництво партії, і раніше не надто схильне до копіткої і ризикованої роботи в галузі партійного будівництва, тривалий час не

вживало серйозних заходів щодо відновлення мережі осередків та організаційної єдності УНП. Лише загострення національних проблем напередодні Першої світової війни, посилення суспільної уваги до них, деяке пожвавлення українського руху спонукали партійних лідерів до певних дій. Їх не можна назвати послідовними, цілеспрямованими й результативними, але й недооцінювати чи тим більше ігнорувати – також.

Найбільш значущим серед них, поза сумнівом, було видання харківського тижневика «Сніп». Незважаючи на цензурні утиски, штрафи й конфіскації окремих номерів, брак передплатників і відповідно коштів, він незмінно виходив упродовж усього 1912 р. (деякі числа були об'єднані) за підписами М. Міхновського як видавця і М. Біленького як редактора. Роль періодичних органів у становленні чи відбудові політичних партій за царизму загальновідома: вони працювали передусім на вироблення (модернізацію) ідеології та згуртування її прибічників, після чого відбувалося власне формування (відновлення) партійних організацій. Щоправда, на відміну від «Снопа», це були, як правило, нелегальні видання. Можливо, і з цієї причини тижневик виконав свою місію лише частково. Він дійсно став партійною трибуною. Головним чином у редакційних передових, написаних переважно, якщо не виключно, М. Міхновським, та окремих авторських публікаціях доволі відверто викладались притаманні УНП погляди на ідеологію, завдання і тактику українського руху, а відома «Українська платформа»²⁸² фактично була цілісним викладом партійних ідей. Не випадково за її публікацію та за передову в числі від 9 грудня розпорядженням губернатора редактор був покараний штрафами по 500 крб.²⁸³ Крім того, на шпальтах тижневика велась гостра дискусія з прихильниками поміркованої та ліворадикальної ідеології (особливо діставалося лідеру місцевої організації УСДРП Я. Довбищенку). Звичайно, часопис не міг повною мірою стати рупором партійних ідей, причому не тільки через утиски і легальний характер. На нашу думку, видавці прагнули надати йому загальноукраїнського (з точки зору і географії, і ідеології) звучання, відводили на сторінках газети місце представникам різних течій національного руху (той же Я. Довбищенко друкувався тут неодноразово). Навколо часопису почали гуртуватися однодумці: він мав широку географію дописувачів, причому зміст кореспонденцій декого з них свідчить про сприйняття ідеології УНП (П. Кушнір з Полтави, Фанько з Києва, С. Порубайміх з Баку та ін.).

Втім, сам факт виходу «Снопа» і його запальні публікації, не підкріплені суто організаційними заходами, не могли дати значних результатів. Але не виключено, що деякі партійні групи справді ожили, завдяки чому стало можливим навіть проведення у 1913 р.

з'їзду УНП, відновлення Центрального комітету та видання від його імені «Універсалу». Такий розвиток подій можливий, проте проблема в тім, що крім згадки в «Універсалі», про з'їзд нічого не відомо (наприклад, А. Павко визнає факт його проведення²⁸⁴, та це мало що міняє), а вона могла бути включена до документа просто «для солідності», або ж з'їздом було названо якесь менш представницьке зібрання. Те саме стосується ЦК: крім даного випадку, немає жодних доказів його функціонування, тобто фактично він не діяв і, можливо, й не існував. Тому робити на основі одного документа ширші висновки щодо поживлення партійного життя було б невиправдано – тим більше, що й підтвердженень активізації місцевих груп УНП теж немає. Самі засновники «Снопа» доволі песимістично розцінювали вплив свого дітища на українське суспільство і по суті визнавали, що часопис не знайшов достатньої підтримки. ««Сніп» умирає, – відзначалось у передовій останнього числа, – смертельно ранений байдужістю нашого громадянства, а не дошкулюванням з боку ворогів»²⁸⁵.

Подальшим крокам, спрямованим на відродження партійних структур, завадила Перша світова війна. Крім загальних для всього українського руху умов, для УНП болісні наслідки мав ще один, суб'єктивний або навіть персональний чинник, який набув такого значення тільки завдяки кризовому стану партії. Мається на увазі те, що Харків мусила залишити ціла група її чільних діячів, серед них М. Міхновський, його найближчий помічник М. Біленький (обидва були мобілізовані до війська), а також Є. Любарський-Письменний, який емігрував²⁸⁶. Ослаблена й обезголовлена Харківська організація, як і партія в цілому, після цього не фігурують у джерелах як суб'єкти політичного життя, згадуються тільки у зв'язку з їхніми (чи їм приписуваними) ідеями.

4.5. Молодіжні політичні організації на Лівобережжі

Характерною рисою українського політичного руху міжреволюційного десятиліття було зростання питомої ваги, самостійної ролі та значення молодіжної складової. Витоки цього явища лежать у двомірній площині: з одного боку, це занепад політичних партій, унаслідок чого стали більш актуальними й помітними інші форми національного руху, а з іншого – поступальний розвиток власне юнацьких об'єднань. Щодо останнього, на наш погляд, можна виділити кілька етапів, котрі різняться між собою змістом і, частково, організаційними формами: середина 1907 р. – 1911 рр.; 1912 р. – середина 1914 р.; середина 1914 р. – лютий 1917 р.

До Першої світової війни молодіжні об'єднання, як правило, не мали політичного характеру. Тому, строго кажучи, вони не є об'єк-

том нашого дослідження і цікаві лише з точки зору генези явищ більш пізнього часу. Головним результатом першого етапу можна вважати збереження багатьох юнацьких гуртків, хоч у цілому географія їх помітно звузилась. На відміну від років революції, партійні організації чим далі, тим більше втрачали зв'язок з молодіжним рухом, підтримуючи його хіба що на персональному рівні. Як наслідок, тогочасні гуртки були позапартійними або, щонайбільше, зі спорадичними і невиразними партійно-політичними впливами. З цієї ж причини і з огляду на загальну суспільну ситуацію вони зосереджувалися головним чином на роботі самоосвітнього, підготовчого характеру. Важливе значення мало відродження Харківської Української студентської громади (1907 р.). Діючи легально, вона стала справжнім притягальним центром для патріотично налаштованого юнацтва краю. Власне, основне значення не тільки громади, а й усього молодіжного руху 1907-1911 рр. полягає саме у формуванні кадрового потенціалу для національних організацій.

У 1912 – першій половині 1914 рр. у розвитку молодіжного руху стають помітними зміни, викликані як зовнішніми щодо нього, так і внутрішніми чинниками. До останніх слід віднести звуження можливостей для подальшого кількісного накопичення й усвідомлення потреби якісних перетворень. Акумуляований людський матеріал вимагав виходу на новий, більш високий рівень діяльності. Вихований у гуртках авангард прагнув до більш складних цілей, а завдання примноження чисельності гуртків та їх учасників, залишаючись актуальним, видавалось надто буденним, другоплановим. До того ж у передчутті великої європейської війни з'явилися різні прожекти, неясні сподівання на грандіозні зміни, і молодь першою всотувала нові хвилюючі віяння. Певне значення мала й діяльність уцілілих партійних організацій, для яких молодь була найбільш вдячною аудиторією і живильним ґрунтом.

Молодіжні гуртки залишалися нестійкими, але процес їх творення набув позитивної динаміки. Якісною ознакою етапу є визрівання тенденції до об'єднання гуртків на значних територіях та створення на цій основі розгалужених організацій. Її відображення можна вважати листівку «До української молоді», видану в 1912 р. від імені «гуртків Молодої України на Харківщині» з закликом до організаційного згуртування²⁸⁷. Роком пізніше виникла ідея створення Юнацької спілки у межах Лівобережжя, висловлена у якомусь нелегальному гектографованому «журнальчику»²⁸⁸ (швидше за все, гуртка в Харківському землеробському училищі). Проте справу тоді загальмували обшуки й арешти, проведені в лютому 1914 р. серед харківської молоді²⁸⁹. На якійсь час ініціатива перейшла до Полтави, де, очевидно, у першій половині 1914 р. була

створена загальноміська Міжшкільна (середньошкільна) організація з радою на чолі, була розроблена програма-мінімум практичної роботи в гуртках, якою користувалися й у інших губерніях²⁹⁰.

Потреба в оновленні змісту і форм діяльності, що стала наслідком вичерпання ресурсу першого, суто підготовчого етапу, знайшла свій вияв передусім у настроях гуртківців. Традиційно це найперше відбилось на ставленні до проводу та існуючої практики гурткової роботи. Критика поведінки та настанов «старших товаришів» подекуди набувала гострих форм, переростала у конфлікти²⁹¹. Серед студентського активу утверджується думка про необхідність створення нелегальних організацій з політичним спрямуванням. За відомостями Харківського ГЖУ, з осені 1912 р. «виникла і поступово почала здійснюватись думка про перетворення Громади [студентської – С. Н.] в нелегальне співтовариство політичного характеру» з метою виховання «на певних політичних засадах майбутніх діячів автономії «українського» народу»²⁹². 28 жовтня 1912 р. загальні збори студентів-українців Харкова заслухали звіт «офіційної» УСГ і прийняли рішення про створення нелегальної громади. 10 листопада було обрано її раду (голова О. Синявський, секретар В. Кекало, члени Д. Соловей, М. Плевако, С. Яковлев та ін.)²⁹³. Проте арешти в лютому 1914 р. (до дізнання були притягнуті 11 осіб, включаючи й раду УСГ у повному складі; О. Синявський і Д. Соловей вислані до Полтави)²⁹⁴ на тривалий час загальмували процес становлення нелегальної громади.

У 1914 р. утворилася «Група федералістів», до складу якої входили українці, росіяни та євреї: О. Мицюк, А. Заливчий, М. Антипов, В. Меллер та ін. За даними поліції, група мала свою програму, близьку до соціал-демократичної (що сумнівно з огляду на есерівські погляди названих українців), а її метою було створення організації з робітників, конторників, прикажчиків та інших службовців²⁹⁵.

Більш помітною була діяльність уже згаданого «Українсько-го соціалістичного колективу» (далі – УСК). У документах вона простежується з 1914 р., проте, за твердженням Д. Солов'я, група виникла принаймні в 1911 р., як реакція на аполітичність студентської громади, у такому складі: студенти Д. Соловей, В. Глуходід, П. Соловійов, Яким Б., гімназисти М. Петренко, А. Заливчий, курсистки М. Соболю, Л. Вензель, учителі з Лебедина Г. Пустогвар, М. Запорожець²⁹⁶. Утім, деякі твердження мемуариста потребують уточнення. На нашу думку, група виникла не раніше 1912 р. і складалась поступово. 1911 р. у Д. Солов'я пов'язується зі з'їздом гуртка у Лебедині, який планувався на літо, але був зірваний арештом і висилкою з Харкова Якіма Б. і П. Соловійова. Тимчасом останній був висланий з міста тільки у грудні 1912 р.²⁹⁷ До літа

1911 р. не міг бути членом гуртка В. Глуходід, який тоді ще навчався у гімназії в Сумах²⁹⁸, натомість М. Петренко і А. Заливчий приєдналися тільки в 1913/1914 навчальному році, коли П. Соловійов і Яким Б. вже залишили Харків.

Протягом 1912-1914 рр. УСК набув ознак політичної організації. Він став територіально розгалуженим: крім Харкова, його члени були в Полтаві, Лебедині, можливо, Чернігові та деяких інших містах. Змінився склад харківського осередку: у 1914-1915 рр. це були М. Петренко, М. Криворотченко, В. Глуходід, А. Заливчий, О. Мицюк та А. Радченко. Він утвердився як національний, соціалістичний і міжпартійний, об'єднував прихильників обох течій українського соціалістичного руху: марксистської (перші двоє) і соціал-революційної (решта) за очевидної переваги останніх. Подібну ідеологію сповідувала й організація в цілому: за словами Д. Солов'я, вона виступала за поєднання соціальних і національно-визвольних гасел, зміну політичного режиму революційним шляхом з опорою на селянство як основну масу населення. Улітку 1914 р. (у Д. Солов'я – 1915 р., але це сумнівно з огляду на ухвалені рішення) у Полтаві відбувся з'їзд (Д. Соловей, В. Глуходід, А. Заливчий, М. Соболю, Л. Вензель), який дав поштовх до чіткішого оформлення «колективу» і створення на його основі Юнацької спілки Лівобережної України²⁹⁹. Очевидно, передбачалося формування великої соціалістичної організації з центром у Харкові (одна з листівок була видана від імені Центрального комітету УСК), котра стала б ядром Юнацької спілки.

В роки Першої світової війни молодіжний рух вийшов на якісно новий етап свого розвитку. Завдяки значному зростанню чисельності, організованості, свідомості й активності його учасників він перетворився на окрему, багато в чому самостійну, складову українського політичного руху. Основна заслуга в цьому належала, з одного боку, шкільним гурткам та їх об'єднанням, які слугували організаційною основою для подальшого розгортання юнацького руху, його консолідації і політизації, а з іншого – студентським групам, які стояли на чолі цих процесів. Що стосується партійних організацій, то вони й надалі не відігравали помітної ролі в юнацькому русі, хоча, без сумніву, впливали на нього через свою ідеологію та окремих представників. Проте слабкість і непостійність цього впливу прирікала молодь діяти здебільшого на власний розсуд, а її погляди не співпадали цілком з ідеологією жодної партії, відрізнялися своєрідністю і різноманітністю.

Восени 1914 р. значно активізувалися харківські гуртки, при чому роль рушія відіграв УСК, натхнений рішеннями свого літнього з'їзду. На той час, за свідченням самих учасників, гуртки не мали зв'язків між собою, їх свідомість «стояла дуже низько»: вони поді-

лялися на «1) зовсім несвідомих, 2) малосвідомих, котрих була більшість і 3) один гурток цілком свідомий як в національних, так і в соціальних питаннях»³⁰⁰ (мався на увазі УСК). Зусиллями насамперед М. Петренка та А. Радченка в місті була створена Міжшкільна (середньошкільна) організація. У грудні вона скликала «конференцію представників гуртків», у якій взяли участь і гуртки, що до організації не належали (всього їх тоді у Харкові і Дергачах існувало 7, по 10-18 чол. кожен). Серед учасників конференції були студенти університету О. Мицюк, В. Кекало, учні М. Петренко, А. Ковалівський, І. Кекало, А. Радченко та ін.³⁰¹

У підсумковій резолюції конференції було констатовано основні вади гурткової діяльності: млявість, низький культурний рівень, відрив від дійсності, ігнорування суспільних наук. Уперше її головною метою було визначено не самоосвіту, а цілеспрямовану підготовку до політичної боротьби: «К.П.Г. заявляє, що вона виходить з інтересів робітництва і ставить завданням гуртків підготовки свідомих робітників-борців за кращу долю пригнобленого люду»³⁰². Відповідно до цього передбачався поділ гуртків на два рівні. Вже в гуртках початкового, першого рівня мали вивчати, крім традиційних культурно-освітніх комплексів (українська мова, література, історія), питання громадського життя в Україні й національні потреби українського народу, праці М. Драгоманова, М. Грушевського, С. Єфремова, М. Порша, Л. Юркевича, Д. Донцова та інших. Програма гуртків другого рівня включала ще складніші розділи: соціологію, політекономію, науковий соціалізм, національне питання, історію революційних рухів у Європі та громадської думки в Україні. У зв'язку з конференцією була видана листівка «Од Українського соціалістичного колективу» з закликом до організації «українських соціалістичних сил» та викладом політичної платформи (загалом неоригінальної), що пропонувалась молоді як взірць. Щодо національного питання містилась традиційна вимога перебудови Росії на федералістсько-автономістських засадах, а пункт про соціалізацію землі та інших засобів виробництва вказує на переважання есерівських впливів.³⁰³

У січні 1915 р. у Харкові була здійснена «ліквідація» організації російських есерів, яка зачепила й УСК. А. Радченко потрапив до в'язниці, М. Петренко був обшуканий, а решта мусила на деякий час причаїтись: як зазначалося в одному з документів Юнацької спілки (квітень 1915 р.), «після Різдва праця з деяких причин не могла йти так інтенсивно, як до Різдва...»³⁰⁴. Тому протягом кількох наступних місяців поряд із продовженням організаційної роботи головна увага приділялась теоретичній підготовці гуртківців у галузі національного питання й особливо соціалістичних ідей. На зборах

УСК були заслухані конспекти книг О. Бауера «Національне питання й соціал-демократія», В. Левинського «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині», реферати «Критика капіталізму й майбутній соціалістичний лад», «Засоби здійснення ідей соціалізму», «Сучасне село на Україні» та ін. Представники «колективу», а також найбільш ерудовані гуртківці виступали з рефератами про українську школу, пресу, автономію, основи марксизму, історію політичних ідей, розвиток партій в Україні й за кордоном. Як наслідок, у щойно згаданому документі констатовалося, що «тепер свідомість членів цих середньошкільних організацій стоїть дуже високо»³⁰⁵.

З ініціативи Харківської середньошкільної організації (яку, очевидно, інспірував УСК) у квітні 1915 р. у Харкові був проведений з'їзд юнацьких організацій і гуртків Полтавської і Харківської губерній з метою створення єдиної організації. 15 його учасників (по одному від гуртка) представляли близько 200 гуртківців, 100 з яких були об'єднані у дві середньошкільні організації губернських міст (10 гуртків). Було заслухано доповіді всіх делегатів про роботу гуртків, на основі яких складено й обговорено загальний звіт; затверджено дві програми самоосвіти в гуртках: для перших двох років (можливо, полтавська) і для «дальшої роботи» (харківська). Центральним пунктом роботи з'їзду стало рішення про створення Юнацької спілки Лівобережної України, яка згодом мала трансформуватись у всеукраїнську. З'їзд затвердив ієрархічно вибудовану організаційну схему спілки: гуртки очолювались головами (отаманами); всі гуртки одного міста утворювали Юнацьку громаду (середньошкільну організацію), а голови гуртків – Міжшкільну раду на чолі з головою; всі Юнацькі громади й окремі гуртки утворювали Юнацьку спілку. Вищим органом спілки проголошувався з'їзд представників громад і гуртків, який обирав Центральний виконавчий комітет з координаційно-технічними функціями. До складу ЦВК увійшли М. Криворотченко (голова), А. Ковалівський (секретар), М. Петренко (завідував технічними справами)³⁰⁶. За підсумками з'їзду було видано два документи: «Загальний відчит діяльності гуртків» та відозву ЦВК. У відозві повідомлялося про заснування Юнацької спілки як «організації молоді культурно-просвітнього характеру». В той же час наголошувалося, що напрямок, «який хоче дати Ю. С., – далекий од культурництва – громадські справи поставлені на першому місці. Завданням Ю. С. є гуртування укр. молоді в товариства з ціллю придбання їхніми членами освіти громадського характеру й підготовки свідомих робітників-борців за кращу долю працюючого люду»³⁰⁷.

Підготовлений ґрунт і енергійна організаційна робота дозволили швидко й радикально розширити рамки організації. За словами од-

ного з отаманів, у ній налічувалося кілька десятків провінційних осередків³⁰⁸. Що це не перебільшення, свідчать зібрані нами дані про гуртки спілки щонайменше в 15-16 повітах Лівобережжя (Полтавщина – 5, Харківщина – 8, Чернігівщина – 2-3). Значна кількість гуртків на Харківщині відображає передусім особливий статус губерньського міста. Вищі навчальні заклади, найбільше університет, забезпечили Харкову роль «розсадника» патріотичних ідей та їх носіїв, одного з головних центрів молодіжного руху. У місті діяли щонайменше 16 гуртків спілки: в усіх чотирьох чоловічих і жіночій гімназіях, художньому, залізничному і реальному училищах, духовній семінарії, на фельдшерських і Вищих жіночих курсах, в університеті, комерційному, технологічному, ветеринарному і Ново-Олександрійському (евакуйованому) інститутах³⁰⁹ з кількістю учасників не менше 150-200. Крім того, в організації Харківського землеробського училища в Дергачах було близько 50 членів (І. Мар'єнко, К. Гальченко, Г. Нікітенко та ін.)³¹⁰. У Харківському повіті філії спілки існували також у Золочеві (її заснувала місцева молодь, що навчалась у Харкові)³¹¹ та Одноробівці (до 20 членів у сільськогосподарському училищі)³¹². Отже, лише в одному місті з повітом було щонайменше 250-300 спілчан. Організації спілки діяли також у Богодухівському, Валківському, Вовчанському, Куп'янському, Лебединському, Охтирському, Сумському повітах³¹³, у більшості з яких ніколи раніше не існувало українських осередків.

Завдяки харківським впливам і українській стихії місцевого населення гуртки спілки з'явилися й у Східній Слобожанщині – у Миропіллі (нині – Сумська область) Суджанського повіту та Белгороді Курської губернії. Щодо белгородського гуртка свого часу була висловлена принципово хибна думка, нібито він виник завдяки міграції молоді й навчальних закладів з західноукраїнських земель³¹⁴. Тим самим ігнорується той факт, що значний відсоток населення Белгородського, Грайворонського, Суджанського повітів Курської губернії становили українці, та мимоволі підтверджується відома теза про «насаджування» українства з Заходу. Про малозначущість міграційного чинника свідчить наступне: засновником гуртка був М. Безсало з с. Борисівка Грайворонського повіту; в його становленні важливу роль відіграли представники Харкова; з 16 відомих членів гуртка 8 були уродженцями Курської губернії, ще 4 – сусідніх повітів Харківщини, і тільки двоє були переведені з Луцька³¹⁵.

Відомості про мережу Юнацької спілки у Полтавській губернії значно бідніші і не такі точні. В Полтаві діяла велика середньошкільна організація з 8 гуртків, які об'єднували понад 100 учнів, – у духовній семінарії, землемірному (голова П. Левченко), ремісничому, реальному, комерційному і фельдшерському училищах, гім-

назії та вчительському інституті (І. Багрій)³¹⁶. Організація, можливо, єдина мала власний статут³¹⁷.

Поza губерньським містом найбільше спілчан було у Миргородському повіті: у гімназії та художньо-промисловій школі Миргорода, вчительській семінарії у Великих Сорочинцях³¹⁸. Організація в художньо-промисловій школі, очолювана А. Семінком та С. Бакалом, налічувала близько 50 осіб³¹⁹. У грудні 1915 р. вона була викрита, проте жандарми не дізналися про спілку і на основі вилучених документів вважали, що мають справу з організацією УСДРП. Зрештою, оскільки обшуки нічого серйозного не дали, справа обмежилась дослідження політичної благонадійності кількох гуртківців³²⁰.

Доволі потужна організація діяла в Костянтинівградському повіті. Тут напевне не обійшлося без впливів місцевих українських соціал-демократів (поліція і спілчан пов'язувала з УСДРП) і особливо громади ТУП та її лідера С. Гейка, якого поліція вважала одним із керівників молодіжного гуртка³²¹. Гурток, у складі якого виділялися слухач педагогічних курсів В. Діденко, гімназисти М. Білим, В. і М. Милашенко, існував ще до появи Юнацької спілки, а з її виникненням трансформувався в відділення спілки, встановивши прямий зв'язок з ЦВК у Харкові³²². Поліції були відомі близько 20 членів організації, основу якої складали курсисти, гімназисти і гімназистки. Молодь була родом здебільшого з сільської місцевості, представляла близько 10 волостей повіту, де, ймовірно, теж вела роботу. На III конференції Юнацької спілки повіт представляв фельдшер с. Дубові Гряди Л. Редька³²³. Тож, говорячи про розгалужену організаційну мережу спілки, слід враховувати, що в дійсності проникнення її впливів в українську периферію було істотно глибшим.

Восени 1914 р. був заснований гурток у Кобеляках, головним чином зусиллями Я. Сепіто, на той час студента Київського комерційного інституту. Серед його активних помічників були учні Кобеляцького комерційного училища А. Пивоваров та С. Наріжний, деякі гімназисти. Завдяки Я. Сепітому вони отримали зв'язок з Дергачівським гуртком. Улітку 1915 р. про їхню діяльність дізналась поліція, і всі названі були притягнуті до дізнання. Організацію не видали, й вона продовжувала функціонувати: на III конференції Юнацької спілки був делегат із Кобеляк³²⁴. Юнацький гурток діяв і в с. Білики, звідки родом був А. Пивоваров; тут же активно гуртував молодь С. Жмудь³²⁵.

Організація спілки існувала в Лубенському повіті: про неї згадував Д. Соловей, її представник був на одній із конференцій³²⁶. Про молодіжні гуртки в інших повітах Полтавщини не вдалося знайти відомостей, що в ряді випадків можна пояснити виключно фрагментарністю джерельної бази. Для прикладу, малоімовірно, щоб осто-

ронь цього явища залишився Прилуцький повіт з його давніми багатими традиціями українського руху, в тому числі (й особливо) у навчальних закладах. Існував підготовлений ґрунт для створення філії спілки у Лохвицькому повіті. Зокрема, у Свиридівській волості восени 1914 р. вчителька В. Петренко створила молодіжний гурток (21 чол.), у програмі якого поєднувались національні і соціальні питання, підтримувала зв'язок з Харковом, звідки їй надсилав літературу М. Петренко (двоюридний брат), проте у лютому 1915 р. була заарештована³²⁷.

Стосовно ж ідейно-психологічного підґрунтя для розгортання спілчанської роботи, то завдяки перманентній діяльності українських осередків на території губернії воно у вигляді елементарної національної і політичної свідомості молоді, її готовності до боротьби за національні й соціальні ідеали існувало практично у всіх повітах. Навіть там, де інформація про юнацькі гуртки відсутня, жандармське начальство фіксувало зміни у поведінці молоді. Так, помічник начальника Полтавського ГЖУ в Золотоніському, Лубенському і Переяславському повітах повідомляв: «У підвідомчому мені районі... учні як духовної семінарії, так і духовних училищ, шкіл сільськогосподарських і фельдшерських, а також землемірних училищ займаються розмовною мовою не місцевою малоросійською, а українською галицькою, котра для місцевих селян зовсім не зрозуміла»³²⁸. У Роменському повіті учень духовного училища М. Стеценко у 1915 р. розповсюджував рукописну відозву «Малороси!...», явно місцеву за походженням та наївну за змістом, що вказує на її стихійний характер³²⁹. Сумнівно, щоб на подібну акцію зважився одинак – швидше за все, це справа групи таких же, як він, неофітів. Потрібно було зовсім небагато, щоб зробити таку молодь справді свідомими учасниками українського руху.

Дуже мало відомостей про організаційну мережу Юнацької спілки на Чернігівщині. Власне, незаперечним є існування організації тільки в губернському місті. Вона виросла з учнівських гуртків попередніх років³³⁰. За іншою версією, місцеве відділення Юнацької спілки (близько 30 осіб) створили у другій половині 1916 р. члени місцевого «Самостійницького братства». Ця молодіжна організація, існування якої визнається не всіма, за свідченням одного з її членів, Р. Бжеського (публікувався під псевдонімами Характерник, Р. Млиновецький), складалася приблизно з десятка осіб: В. Елланський (голова), П. Тичина, Г. Устименко, А. Казка, В. та Н. Коновали та ін.³³¹ Лідерами Юнацької спілки в Чернігові були В. Елланський та М. Шраг³³² - обидва, як уже згадувалось, українські есери, київські студенти. Очевидно, з нею пов'язаний відкритий лист В. Винниченку, який підписали 4 чернігівські студенти і 13 гімназистів (січень

1917 р.)³³³. Завдяки своїм лідерам та традиційним зв'язкам чернігівської молоді місцева філія спілки була зорієнтована на Київ, а не на Харків, не була представлена на з'їздах. Щоправда, на III конференції був делегат з Чернігівської губернії. Але це був недавній харків'янин О. Мицюк, який невідомо чи мав повноваження від чернігівської організації. Сам він тоді працював у Глухівському повіті і на конференції розповідав про участь тамтешніх робітників в українському русі³³⁴. Це дозволяє зробити припущення про існування організації спілки й у Глухівському повіті. Її ймовірними учасниками були, крім шкільної молоді, робітники та вихованці вчительського інституту, де українські настрої відмічались і раніше. Крім того, неодмінно мало бути відділення спілки й у Ніжинському повіті, де в 1913-1914 рр. в історико-філологічному інституті активно діяла велика (до 40 осіб) група студентів-українців, існували українські учнівські гуртки по селах (зокрема, у Мринському ремісничому училищі)³³⁵.

Всього, оціночно, на Лівобережжі Юнацька спілка налічувала не менше 700-800 членів. Уже в 1915 р. вона вийшла за межі регіону. Її потужний осередок сформувався у Києві (за вочевидь перебільшеними даними поліції, тільки в одній гімназії нараховувалося близько 100 членів)³³⁶. У джерелах є також згадки про організації в Катеринославській губернії (зокрема, в Бахмуті), Житомирі, Одесі, Області Війська Донського, Москві³³⁷. Таким чином, спілка охопила всі регіони України - Лівобережжя, Правобережжя та Південь, сусідні території Росії, мала відділення в Москві й налічувала понад 1000 членів. На той час це була найчисленніша українська громадсько-політична організація з найбільш розгалуженою організаційною периферією.

Механізм її функціонування перебував у стадії формування. Місцеві громади діяли автономно, їхня самостійність обмежувалась тільки програмними документами та рішеннями з'їздів (конференцій) спілки. Останні ж здебільшого стосувалися стратегії і тактики усєї організації і рідко зачіпали питання внутрішнього життя місцевих осередків. ЦВК теж не мав директивних функцій – це було визначено ухвалою установчого з'їзду. Він створювався як керівний орган для гуртків Лівобережжя, точніше, двох губерній, оскільки інші не були представлені на з'їзді у квітні 1915 р. З виникненням спілчанських громад в інших регіонах постало питання про загальне керівництво, але воно так і не було вирішене. Матеріали конференцій засвідчують, що повного злиття лівобережної частини організації з рештою не сталось, і спілка фактично діяла як федеративне об'єднання своєїрідного ядра (більш консолідовані лівобережні гуртки) та інших організацій. II конференція (травень 1916 р.) змушена була

наголосити, що лівобережні та правобережні організації мають працювати солідарно, підтримувати зв'язки між собою, а в одному з рішень III конференції (грудень 1916 р.) зазначалося, що воно прийняте лише від імені лівобережних організацій, а правобережні самі мають визначити своє ставлення до нього³³⁸. Полтавські жандарми вважали спілку суто лівобережною, з Києвом не пов'язаною³³⁹.

Налагодити повноцінне функціонування ЦВК не вдалося, що негативно позначилось на організаційному становленні Юнацької спілки. Крім об'єктивних причин (відсутність досвіду, масштаби організації тощо), мали значення і проблеми персонального характеру. Майже з самого початку внутрішню опозицію складав А. Ковалівський, незгодний із соціалістичним курсом спілки, і його робота на посаді секретаря ЦВК була зовсім непомітною. М. Петренко, який вирізнявся своєю активністю, двічі – у травні 1915 р. і січні 1916 р. – потрапляв за ґрати, постійно перебував під наглядом поліції, що не могло не позначитись на його роботі. До того ж останній арешт стався у рамках широкої «ліквідації» українських організацій. Вона зачепила понад два десятки партійних і молодіжних активістів (у тому числі В. Глуходіда, А. Заливчого, З. Сало, В. Коряка та ін.), 8 з яких були ув'язнені³⁴⁰. Після цього «від роботи відтягнувся» і М. Криворотченко³⁴¹. Він був призваний на військову службу, перейшов на нелегальне становище, щоб уникнути мобілізації, і залишив Харків. Був відомий як член Московської групи УСДРП, якийсь час працював у Полтаві³⁴². Бував і в Харкові, проте ефективно працювати тут уже не міг.

З цих причин діяльність ЦВК була помітною тільки впродовж кількох місяців 1915 р., коли було налагоджено об'їзд місцевих організацій його представниками. У Полтаві, Миргороді, Лубнах побував А. Заливчий. Він виконував функції зв'язкового, возив інформаційний лист ЦВК, виступав з рефератами³⁴³. М. Петренко під час відвідин звертав увагу головним чином на організаційний бік справи. До Полтави приїздили В. Глуходід та М. Криворотченко; у поліції була також інформація про поїздки останнього «по повітових містах Харківської і Полтавської губерній з метою української пропаганди»³⁴⁴. В рамках підготовки до наступного з'їзду було організовано анкетування організацій³⁴⁵. У 1916 р. активність ЦВК виявлялася тільки в організації конференцій спілки. Тому жандармські джерела якийсь час його взагалі не фіксували, а потім дружно свідчили про його бездіяльність: «у Харкові ЦВК, очевидно, немає», «в цілому не існує і ніякої діяльності не виявляє» (червень), «діяльності не виявляє» (жовтень)³⁴⁶. Про пасивність ЦВК йшлося й на II конференції українських гуртків Харкова у травні 1916 р. З цього приводу до постанови конференції був включений по суті ультима-

тивний пункт: «Затребувати від ЦВК всі документи, якщо його члени, дійсні й кооптовані, не візьмуться до праці»³⁴⁷. Цитований документ цікавий ще у двох точках: він вказує на поповнення складу ЦВК шляхом кооптації та серйозний конфлікт між ним і Харківською організацією. Останнє підтверджує той факт, що Харківська громада не була представлена на II конференції Юнацької спілки, а згодом відмовлялася визнати її рішення³⁴⁸.

На нашу думку, цей конфлікт був викликаний не лише принциповими причинами, а й боротьбою за лідерство. Навесні 1916 р. в Юнацькій спілці склалися два конкуруючі центри тяжіння. Першість, схоже, перейшла до Полтави. Тут перебували голова і новий секретар ЦВК (М. Криворотченко і З. Сало)³⁴⁹, тоді як у Харкові залишався тільки М. Петренко (А. Ковалівський на той час узагалі залишив спілку). З Полтави виходила ініціатива скликання обох конференцій спілки 1916 р.³⁵⁰ У травні з'явилася листівка з підписом «Від українського Центрального Виконавчого Комітету лівобережних організацій «Ю. С.» у Полтаві»³⁵¹. Але й Харків не бажав поступатися лідерством. Тоді ж була випущена відозва «Від Центрального Виконавчого Комітету лівобережних організацій в Харкові»³⁵². В агентурних донесеннях згадувався харківський ЦВК (чи дійсно він існував, достеменно не відомо) у такому складі: Т. Олесінок (голова), М. Юрко, «Семен»³⁵³. Всі ці тертя не йшли на користь справі.

Ідеологічні проблеми Юнацької спілки були пов'язані головним чином із принциповим протиріччям між її універсальним характером як безпартійної загальноукраїнської організації та безастережно соціалістичним курсом її більшості й насамперед керівництва. Соціалістичне спрямування спілки, недвозначно задеклароване уже в документах установчого з'їзду і згодом підтверджене й уточнене (в бік соціал-демократизму) II конференцією, з самого початку викликало неприйняття і протидію з боку меншості. Найбільш активну позицію займав А. Ковалівський. У травні 1915 р. він уже мав намір утворити альтернативну організацію – «Українське національне коло» («Коло незалежних») – і розробив проект її програми. У цьому документі в образливій формі було піддано невиправдано різкій критиці соціалістичну течію в українському русі. Її представники звинувачувались у підпорядкованості впливам російського суспільного руху, надмірному захопленні соціалістичними ідеями, ідеалізації робітництва й селянства, відсталості від новітніх політичних учень і європейської культури, нерозумінні національної справи, підміні практичної діяльності балачками тощо. «Відсталість, інертність, слинявість і хамство, – підкреслювалось у програмі, – се основні прикмети «українського соціалізму». У зв'язку з цим

оголошувалося про розрив із соціалістичними організаціями і вищість власної позиції в національному русі: «Отже з сією хлопманською частиною укр. молоді ми вважаємо себе роз'єднаними та й поставляємо наші ідеали попереду їхніх, як і себе самих вище за слиявий «демократизм». Нову організацію передбачалось будувати перш за все на засадах «націоналізму й шляхотности». Остання туманно трактувалась як нібито притаманний справжній європейській культурі аристократизм, «самоповажання й поважання других»³⁵⁴. Ставши студентом університету, А. Ковалівський одразу взявся за формування «Кола незалежних». У середині вересня 1915 р. у складі гуртка було 9 осіб, переважно студентів університету – А. Ковалівський, В. Олексієнко, А. Берладин, К. Косович та ін.³⁵⁵

Після II конференції спілки в ній стався розкол. За даними поліції, «оскільки Юнацька спілка набула партійного соціал-демократичного характеру, у той час як вона повинна бути безпартійною або загальнопартійною, всеукраїнською», деякі помітні члени організації залишили її, ще частина очікує III з'їзду³⁵⁶. А. Ковалівський, як лідер цієї групи, розпочав підготовку до створення, на противагу спілці, широкої безпартійної юнацької організації. З цієї метою він організував у Кочетку Зміївського повіту з'їзд представників різних течій. Але його ідеї не знайшли належної підтримки³⁵⁷. Не вдалося налагодити її діяльність «Кола», оскільки гурток засновників з різних причин розпався. Проте спроба відійти від традиційної народницької, «робітничо-селянської» орієнтації українського руху з відповідною - соціалістичною – ідеологією, залучити потенціал незадіяних соціальних верств та ідей має бути зафіксована в історії національної політичної думки.

Ідейно-тактичні розходження у спілці зберігались і в подальшому. Як повідомляли навесні 1916 р. жандармські агенти, «націоналісти» є майже в кожній українській організації, вони намагаються «протидіяти надмірному захопленню соціалістичними ідеями і відстоюють національний характер українського руху»³⁵⁸. Наприкінці 1916 р. їхні впливи переважали у гуртках комерційного і Ново-Олександрійського інститутів, художньої школи³⁵⁹. Мали місце й непорозуміння між «старшими» (студентами, насамперед старших курсів) та «молодшими» (школярами й першокурсниками) членами спілки, котрі час від часу переростали у взаємні претензії та звинувачення.

Проблеми Юнацької спілки змусили старше покоління молоді активізувати дії щодо відродження студентської громади. Ставилося на меті створення авангардної, суто студентської організації, котра, по-перше, була б більш консолідованою, свідомою, конспіративною, а отже, й ефективнішою, ніж Юнацька спілка; по-друге, забезпечила б дієвий вплив «старших», зокрема, партійних діячів,

на спілку. У вересні 1915 р. стали збиратись засідання «установчого комітету» УСГ (В. Глуходід, Г. Іваницький, А. Ковалівський, Я. Кудя, А. Берладин, А. Заливчий). Повідомлялося, що до складу громади ввійшли 7 осіб, ще 17 виявили бажання³⁶⁰. Судячи з наведених прізвищ та ухвал зібрання, йшлося про відновлення суто університетської громади. В інших ВНЗ теж існували українські гуртки, проте невідомо, який статус вони мали - студентської громади чи відділення Юнацької спілки. Студентській організації теж не вдалося уникнути притаманних усьому молодіжному рухові ідейно-тактичних розходжень. На зборах «загальностудентської» (міської) громади (14 осіб) 23 вересня виявився розкол між тими, хто відстоював національно-культурний характер громади, і «молодими», що виступали за «національно-бойовий» її характер³⁶¹. Цим можна пояснити наступну кількомісячну перерву в заходах фундаторів УСГ. Лише 8 грудня під головуванням М. Петренка відбулася нарада «ініціативної групи». Вона ухвалила рішення про створення мережі юнацьких гуртків і громад міста на чолі з Центральним комітетом УСГ, який через представництво в ЦВК Юнацької спілки впливав би на неї³⁶².

Січнева «ліквідація» 1916 р. змусила уцілілих членів громади настільки ретельно законспіруватись, що вона на тривалий час випала з поля зору агентури. Лише восени з'явилось повідомлення про чергові заходи засновників, названих тепер «організаційною комісією». Розгублений агент 5 жовтня повідомляв, що студентська громада (університетська) не існує – і тут же наводив дані про її склад (названо 16 студентів різних вузів) та переобрання голови (В. Безпаленко замість М. Петренка)³⁶³. Згодом з'являються відомості про функціонування загальноміської громади, яка «розчленовується» на окремі громади при ВНЗ (листопад); про голів громад університету – В. Безпаленко, Ново-Олександрійського інституту – Т. Олійник, технологічного – Василенко, комерційного – Г. Федоровський, політехнічного – О. Борзяк, ВЖК – Г. Хоперська (лютий 1917 р.)³⁶⁴. 25 лютого 1917 р. в жандармському управлінні була складена довідка про український рух, у якій зазначалося, що в Харкові залишилась тільки студентська громада, яка 13 лютого обрала ЦК: Т. Олесюк (голова), А. Іващенко (заступник, обоє з університету), Ф. Ганжа (секретар, Ново-Олександрійський інститут), О. Борзяк (заступник секретаря)³⁶⁵. Проте працювати за царського режиму їм уже не довелося.

Молодіжний рух протягом міжреволюційного періоду здійснив помітну й швидку еволюцію. Занепад і пасивність політичних партій стимулювали його самостійність, а нещадні утиски національного життя з боку влади – радикалізм. У підсумку з'явилися ідейно неоднорідні юнацькі організації з політичним спрямуванням та їх

об'єднання, котрі за своїми масштабами перевищували всі інші течії українського руху.

4.6. Практична діяльність українських організацій краю

Боротьба за збереження і відновлення організаційних структур була основною сюжетною лінією розвитку українського політичного руху 1907 – початку 1917 рр., і пов'язаний з цим матеріал становить абсолютну більшість джерельних повідомлень. Практична діяльність поза межами організацій була дуже бідною і – в тих умовах – однотипною: епізодичні спроби налагодити агітаційно-пропагандистську, національно-освідомчу діяльність (здебільшого через літературу); зрідка – участь у політичних акціях (головним чином у виборах до Державної Думи); робота в легальних установах (культурно-просвітницьких, кооперативних, самоврядних тощо). Саме цим пояснюється нетипова структура даного розділу.

Скорочення чисельності організацій, брак матеріальних можливостей, пильний поліцейський контроль, інертність населення та інші виключно несприятливі чинники зумовили збідніння засобів ідеологічної роботи, стійку від'ємну тенденцію в динаміці її масштабів (мусимо заперечити І. Михальському, який стверджує, що у наступні після 1906 р. видавничу діяльність українських партій була «практично рівномірною»³⁶⁶). У цьому відношенні, як і щодо інших параметрів партійного життя, виділяється друга половина 1907 р. Ще значне число вцілілих парторганізацій, котрі зберігали певні зв'язки та матеріальні ресурси, думська виборча кампанія, що водночас і актуалізувала, і полегшувала роботу серед населення, дали можливість не тільки постійно підтримувати присутність національно-визвольної ідеології у суспільній свідомості (через легальні й нелегальні видання, культурно-просвітницькі установи тощо), а й продовжувати цілеспрямоване політичне виховання у пропагандистських гуртках, на «біржах», «масовках» та ін. Перше було переважно цариною радикал-демократів, друге – ліворадикальних партій.

Кількісні показники тих місяців настільки поступаються відповідникам революційної доби, що дозволяють упевнено стверджувати лише сам факт такої роботи: надто мало відомостей про масові зібрання й функціонування гуртків, дуже обмілів потік політичної літератури. З утратою полтавської періодики («Соціал-демократа» та «Рідного краю») на Лівобережжі не залишилося жодного місцевого українського періодичного видання. Партійні брошури взагалі не вдалося виявити, а кількість відозв скоротилась до мінімуму. Їх зафіксовано 7, причому датування двох проблематичне. Як і раніше, більшість листівок належала УСДРП: їх видавали Жуківська, Золотоніська, Прилуцька і, можливо, Хорольська організації³⁶⁷.

У двох випадках видавці не зазначені і, швидше за все, ці листівки були «стихийними», але з вірогідним впливом УСДРП. Ще одна, видана від імені «безпартійних українців Харкова»³⁶⁸, насправді була ініційована місцевою організацією УНП.

У 1908-1914 рр. (до Першої світової війни) політичні видання стають рідкісним винятком: на той час припадає всього 10 листівок (пересічно 1,5 на рік), 1 брошура та 3 періодичних видання (брошури й періодика враховані тільки місцеві – див. табл. 10). Враховуючи, що література тоді була єдиним засобом впливу українських організацій на суспільство (оскільки до гурткової роботи, яка де-не-де жевріла, затупались одиниці), очевидно, що він був надзвичайно слабкий, навіть з урахуванням загальнопартійної та західноукраїнської періодики. Вагомим видавничим здобутком українців Лівобережжя був лише тижневик УНП «Сніп» (Харків, 1912 р.), котрий мав загальноукраїнське значення. Інші періодичні видання того періоду – рукописні журнали Вовчанського («Промінь») та Дергачівського молодіжних гуртків, – мали надто обмежене коло читачів. З брошур відома тільки «Веремійовська буча» О. Мицюка, видана за кордоном українськими есерами. Ситуація з відозвами теж відображає цілковите безсилля місцевих партійних організацій, причому не лише мізерною кількістю: жодна з листівок не видана від їх імені.

Таблиця 10

Українська політична література на Лівобережжі (1907-1917 рр.).

10.1. Партійна приналежність

Організації	Тип видання			Всього
	листівки	брошури	періодика	
УСДРП	8	-	1	9
УПСР	2	2	2	6
УНП	2	-	1	3
ТУП	1	-	-	1
Молодіжні	26	12	4	42
Інші	2	-	-	2
Не встанов.	4	-	-	4
Всього	45	14	8	67

10.2. Розподіл за часом видання

1907	7	-	1	8
1908	2	-	-	2
1909	-	-	1	1
1910	3	-	-	3
1911	2	-	-	2
1912	3	-	1	4
1913	1	1	1	3
1914	6	-	-	6
1915	12	10	4	26
1916	5	3	-	8
1917	4	-	-	4
Всього	45	14	8	67

Пожвавлення національно-визвольного руху в роки Першої світової війни знайшло відображення в літературі: за два з половиною роки з'явилися дві третини всіх видань десятиліття (44 з 67), пересічно 17,6 на рік, що перевищує навіть рівень другої половини 1907 р. Підтверджується його зв'язок з активізацією молодіжної течії, представникам якої належать 1 періодичне видання (рукописний журнал Миргородської філії Юнацької спілки «Юна Україна»), 12 брошур, 22-24 листівки. Вирішальний внесок зробила полтавська і харківська молодь, зокрема, осередки Юнацької спілки, а персонально – Д. Соловей, А. Заливчий, М. Петренко. Наклад брошур здебільшого становив 50-70 примірників (збірка українських революційних поезій «До боротьби», П. Кропоткін «До молоді» та ін.)³⁶⁹, з розрахунку на забезпечення потреб гуртків спілки. Але найважливіші видавались у значно більшій кількості з огляду на необхідність їх докладного вивчення та поширення. Так, у М. Петренка і З. Сало при обшуку було виявлено 248 брошур «Маніфест Міжнародної соціалістичної конференції у Ціммервальді» та «До товарищів-студентів у справі організації української демократичної молоді»³⁷⁰.

Партійні організації віддавали перевагу періодиці, і їхні старання інколи несподівано давали позитивний результат. Майже одночасно з'явилися дві легальні газети – «Слово» і «Гасло» – у Харкові, який таким чином підтвердив репутацію «української літературної

столиці» Лівобережжя. «Слово» було ініційоване місцевою організацією УСДРП. Улітку 1915 р. на нараді в Карачівці було вирішено клопотатися про дозвіл на видання тижневика, який мав бути «безпартійним, але в головному робітничим»³⁷¹. За номінального відповідального редактора Ф. Камалова газетою фактично керували В. Винниченко, Ю. Тищенко та Я. Довбищенко. Ч. 1 побачило світ 21 жовтня 1915 р., а через три дні постановою губернатора газета була закрита «за антиурядовий напрям». Ч. 2 було конфісковане, а власник друкарні оштрафований на 1000 крб.³⁷²

Тижневик «Гасло» почав виходити 19 листопада 1915 р. Його номінальним редактором-видавцем був В. Кравченко. Фактичне керівництво належало, швидше за все, Харківській організації УПСР: фактичним редактором був В. Коряк; саме харківські есери надсилали тижневик до Полтави³⁷³. Газета виходила нерегулярно і вже на ч. 5 припинила існування. За змістом вона була помітно поміркованішою і доступнішою, ніж «Слово». Це можна пояснити тим, що її ймовірним адресатом були селяни. Останнє не тільки впливає з соціального спрямування діяльності УПСР, а і знаходить документальне підтвердження, хоч і не надто надійне. За агентурними даними, обидві харківські газети мали стати ланками загальноукраїнської мережі формально безпартійних періодичних видань, які охоплювали б основні трудові верстви населення («Гасло»), робітників («Слово») та інтелігенцію (одеська «Основа»)³⁷⁴. Якщо такий задум справді існував, то він міг належати тільки керівництву ТУП. У цьому зв'язку було б важливо уточнити, на жаль, не розгорнуті згадки І. Гирича про «видавничі проекти» М. Грушевського (якими опікувався, до речі, Ю. Тищенко), його допомогу українським есерам і еседам та співробітництво з В. Винниченком та С. Петлюрою у літературно-видавничій галузі³⁷⁵. Ці епізоди дійсно можуть відображати тривалу боротьбу за реалізацію важливого, але нездійсненого в тих умовах видавничого проекту.

До лівобережних видань умовно зарахована й газета Київської організації УПСР «Боротьба», яка виходила з лютого по серпень 1915 р. (5 чисел). Підставою слугував той факт, що газета тиражувалась у підпільній друкарні партії, що знаходилась тоді на х. Жорняківка Кременчуцького повіту³⁷⁶. Крім того, у М. Петренка поліція знайшла 28 примірників «Боротьби», виконаних на літографі³⁷⁷, - отже, її розмножували й у Харкові.

Доступ населення до української літератури був ускладнений не лише зменшенням її кількості, а і збідненням засобів розповсюдження. Ослаблення партійної мережі та посилення поліцейського нагляду зробили такі донедавна превалюючі способи поширення, як передача з рук у руки та розкидання по вулицях тощо, вкрай ризи-

кованими. До того ж завдяки агентам жандарми, як правило, задалегідь дізнавалися про підготовку таких акцій і вживали превентивних заходів. З цих причин підпільні організації, зокрема, відносно частіше використовували пошту, розсилаючи літературу, в тому числі і з-за кордону, за випадковими або «підставними» адресами³⁷⁸. Але ефективність цього каналу була мінімальною. Що стосується ТУП, то його легальні видання розповсюджувалися через передплату, українські книгарні, з допомогою земських і муніципальних органів. Але й ця діяльність відстежувалася правоохоронними органами, а читачі такої літератури вважалися потенційно неблагонадійними, зазнавали переслідувань. Не дивно, що передплатників української періодики у повітах були лічені одиниці.

Усну агітаційно-роз'яснювальну роботу більш-менш регулярно практикували тільки провідні організації УСДРП і переважно в перші пореволюційні роки. На Полтавщині її організаторами і водночас виконавцями виступали Б. Юр'єв-Пековець, Г. Іваницький, Г. Буцький³⁷⁹. На початку 1908 р. були визначені найперспективніші з точки зору організації населені пункти (з економіями), за кожним із яких був закріплений досвідчений партієць³⁸⁰. У червні в Полтаві відбулась нарада з питань агітаційної роботи серед селянства за участю П. Ластівця, Г. Буцького, М. Кохановського та В. Кошового. Було вирішено будувати діяльність, виходячи з панування «пригнічених» настроїв у селян, їхньої прив'язаності до земельного питання та попередньо з'ясувавши їхню готовність до сприйняття пропонованих ідей. У зв'язку з цим великого значення надавалось подальшому вивченню настроїв на селі, яке здійснювалось у взаємодії з Харківським комітетом³⁸¹.

Під керівництвом Полтавського комітету агітаційну роботу вела в 1908 р. Жуківська організація, для якої була вироблена спеціальна програма³⁸². В окремих випадках були намагання закласти матеріально-організаційні підвалини для ведення пропаганди: Н. Гаврилко у 1909 р. відкрив на партійний кошт шлюсарну майстерню у Свинківці під Полтавою; Лубенська організація в 1910 р. мала намір створити школу для підготовки пропагандистів із селян³⁸³. Провал цих спроб спонукав партійні організації у подальшому орієнтуватись головним чином на сприятливу кон'юнктуру, що пов'язувалась, як правило, з аграрними конфліктами³⁸⁴. Великі надії покладались на відзначення 200-річного ювілею Полтавської битви. 12 квітня 1909 р. у Полтаві відбулась нарада представників УСДРП, ТУП, ПСР, ПНС, на якій було вирішено агітувати селян за висунення колективних вимог до уряду щодо розв'язання земельного питання, зміст яких міг варіюватись відповідно до аграрної програми тієї чи

іншої партії³⁸⁵. Проте поліцейські акції, зокрема, превентивні арешти партійних активістів перекреслили ці плани.

У містах справи йшли ще гірше. У Полтаві в 1908 р. «біржа» ще працювала, але кепсько («скверно»); в огляді ГЖУ про УСДРП іронічно зазначалося, що «деякі бездарні члени її беруть на себе ініціативу побесідувати з робітниками, головним чином залізничниками, для чого намагаються влаштуватись у будки стрілочників», але завжди невдало³⁸⁶. Коли Харківській організації вдалося зав'язати зносини з місцевими робітниками, це вважалось значним досягненням загальнопартійного масштабу, що відзначалось у «Докладі» 1910 р.

Усвідомлюючи власну слабкість, УСДРП намагалась, як і раніше, спертися в ідеологічній роботі на нижчі прошарки позапартійної інтелігенції – традиційно найбільш опозиційні та близькі до робітничо-селянських мас. На це був спрямований, зокрема, проект «шкільної мережі»: розпропаговані вчителі під керівництвом місцевих організацій мали виявляти потенційних симпатиків (через інтерес до української літератури) і формувати з них селянські гуртки³⁸⁷. Існування проекту викликає сумніви – через дивне авторство (поліція приписувала його Чернігівському комітету) та відсутність підтверджень в інших джерелах. Нічого не відомо і про його результати. Але увага до вчителів справді була постійною: питання про роботу серед них і відповідні вказівки ЦК неодноразово обговорювались на засіданнях Полтавського, Лубенського та інших комітетів партії у 1909-1911 рр.³⁸⁸ Великого значення надавалось і кооператорам, земським статистикам, агрономам, які безпосередньо контактували з селянами. Проте всі ці наміри у основі своїй залишилися нереалізованими насамперед через слабкість партійних організацій.

Роботу серед населення розглядали як одне з основних своїх завдань провідні молодіжні організації. Харківська студентська громада у 1913 р. утворила спеціальну секцію для українізації старших школярів і робітників³⁸⁹. Діяльність громади Ново-Олександрійського інституту (1916 р.) виявлялася, зокрема, «в особистій пропаганді соціал-демократичних і українських ідей, головним чином серед селян»³⁹⁰. Питання про роботу на селі обговорювалось на II конференції українських гуртків Харкова, причому відзначалось, що Сумський, Лебединський та Харківський повіти «обслуговуються добре». Тоді ж II конференція Юнацької спілки зобов'язала місцеві організації не припиняти діяльність і в літні місяці, ведучи її як у містах, так і в сільській місцевості³⁹¹.

Для інших партій і організацій працювати безпосередньо з населенням було швидше винятком, ніж правилом. Вже йшлося про деякі успіхи українських есерів у Глухівському повіті. Вели таку роботу й окремі громади та діячі ТУП. У Чернігові з молоддю працю-

вав І. Коновал. Регулярно («понеделки», потім «суботи») вона збиралась у М. Коцюбинського, і ці зустрічі «формували національну і революційну свідомість»³⁹². У І. Гладкого в 1908 р. був вилучений гектографований реферат «злочинного змісту», як з'ясувалося, для читання на конспіративних збірках³⁹³. Є. Чикаленко агітував за автономію України серед селян Кононівки (1909 р.)³⁹⁴. У проведенні нелегальних зібрань у Старих Санжарах звинувачувався А. Герашенко (1912 р.)³⁹⁵. УНП намагалася розширити соціальні рамки українського руху. За свідченням С. Шемета, М. Міхновський присвятив передвоєнні роки «пропаганді самостійницьких ідей серед кіл, які нею зовсім не були захоплені...» – хліборобських (тобто землевласників) і промислових³⁹⁶. Про увагу УНП до «творення української буржуазії» писав і Б. Мартос, відповідні заклики містив «Сніп»³⁹⁷.

Загалом ідеологічна робота українських політичних структур упродовж усього міжреволюційного десятиліття була епізодичною і мінімальною за обсягами; зв'язок із населенням, а отже, і вплив на нього здебільшого були втрачені. У відносно кращому становищі зрештою виявилися ТУП і молодіжні об'єднання, перевага яких була передусім кількісною, полягала у ширшій мережі діючих організацій. Крім того, ТУП виграв завдяки поміркованій тактиці і напівлегальним методам діяльності.

З огляду на сказане, прогнозованими були незначні параметри й результати політичних акцій, здійснюваних українцями. Найбільш значущою й універсальною була участь у думських виборчих кампаніях. У виборах до III Думи з українських партій була помітною лише УСДРП. Партійна конференція у липні 1907 р. ухвалила рішення про участь у виборах та систему блокування за ідеологічним принципом: з соціал-демократами – по робітничій курії, з іншими лівими – по куріях дрібних власників у разі чорносотенної небезпеки, з лібералами допускались тільки технічні угоди на завершальній стадії (у губернських виборчих зібраннях)³⁹⁸. Обґрунтування партійної лінії було зроблене М. Поршем, який доводив, що національний гніт і «далеко гірше, ніж інших народів» становище українців не є підставою для загальнонаціональної консолідації, створення національного блоку. Останній нібито вигідний тільки буржуазії, а тому слід об'єднуватися виключно з трудящими, хай і «вільного народу» (тобто російськими)³⁹⁹.

Проте на першочоді здійсненню цієї тактики стали неготовність до співпраці, причому не тільки РСДРП та «Спілки», а й багатьох діячів УСДРП, та поліцейські репресії. З губернських міст Лівобережжя лише в Полтаві українські еседеки могли розраховувати на укладення передвиборчої угоди. Але місцеве керівництво сприймало партійну лінію достатньо прохолодно, пам'ятаючи уроки попе-

редньої кампанії та протиборство з російськими еседеками. Конспіративне листування А. Жука відображає його ставлення до цієї роботи як другорядної: «Я собі не ясно уявляю в чому повинна і може виражатися моя з ними угода... Загалом дивлюсь на виборчу кампанію крізь пальці»⁴⁰⁰. Зрештою в Полтаві була досягнута домовленість про співпрацю між УСДРП, РСДРП, «Спілкою» і Бундом, але тільки на рівні спільного інформбюро⁴⁰¹. Та й ця угода була зруйнована арештом губернської конференції УСДРП. На ній якраз обговорювалось питання про вибори: було ухвалено взяти в них активну участь, виставивши своїх кандидатів по селянській курії, а також скласти відозву до народу⁴⁰².

Обрана тактика блокування не дала результату й на повітовому рівні, де названі негативні чинники діяли сильніше, а напівзруйновані осередки лівих партій були не в змозі об'єднати свої зусилля. У Золотоніському повіті, де з усіх лівих діяли тільки УСДРП та Бунд, обидві організації «відвертої» виборчої роботи не вели. У Прилуцькому повіті ознаки життя подавала лише УСДРП, яка самотужки створила виборчий комітет⁴⁰³. У інших повітах малопомітні українські соціал-демократи не становили інтересу як партнери по блоку. Рідкісні передвиборні відозви повітових комітетів УСДРП видавались тільки від їхнього імені (а не блоку) й закликали голосувати за кандидатів партії⁴⁰⁴. Унеможлививши створення національного міжпартійного блоку, УСДРП не здобула користі й від доктринерської лівоблокістської тактики. Власних сил для проведення масштабної виборчої кампанії теж не вистачало. Крім агітації, були проведені повітові конференції у справі виборів у Золотоніському, Прилуцькому, Козелецькому та Ніжинському повітах⁴⁰⁵. Але в решті повітів не вдалося зробити й цього, хоча ще в липні висловлювалась упевненість, що тільки на Полтавщині відбудеться щонайменше 6 таких конференцій⁴⁰⁶. Загалом же ситуація на Лівобережжі для УСДРП була не гіршою, а швидше за все, кращою, ніж по Україні в цілому. Недаремно як у «Слові», так і в сучасних дослідженнях з історії партії⁴⁰⁷ інформація про інші регіони майже відсутня.

Деморалізована УДРП не спромоглася на серйозну виборчу кампанію. Надто довго визначалась тактика партії на виборах. ЦК УДРП у середині липня 1907 р. висловився на користь лівоцентристського блоку та участь у його формуванні⁴⁰⁸, але остаточне рішення було ухвалене партійною конференцією тільки у вересні. Вона постановила виступати самостійно, якщо є можливість провести в Думу свого кандидата або, навпаки, взагалі відсутні демократичні кандидати. В інших випадках було визнано за необхідне блокуватися з опозиційними партіями не правіше кадетів⁴⁰⁹. Проте часу для втілення резолюції в життя не залишилось, оскільки вибори вже

фактично розпочались. Очевидно, це було однією з причин стриманої реакції на пропозиції УДРП з боку її потенційних союзників, насамперед кадетів. Крім того, існував і принциповий мотив - розходження між партіями у національному питанні.

Ймовірно, через це поступові українці Харкова вирішили йти на вибори самостійно (не можна виключати і впливу М. Міхновського, давнього провідника цієї ідеї). Тут був сформований список українських кандидатів по II міській курії: професори М. Сумцов і М. Халанський, письменник М. Кропивницький, інженер і купець⁴¹⁰ (найвірогідніше, Є. Сердюк та В. Пономаренко). Вони позиціонували себе як «безпартійні українці». Цей факт та перелік прізвищ відображають, з одного боку, остаточний розвал місцевої організації УДРП (яка в разі свого існування навряд чи пішла б проти партійної лінії), а з іншого – зближення її колишніх діячів з прихильниками УНП. Очевидно, воно й стало основою для створення правочентристського українського об'єднання, яке мало шанс перетворитися в осередок ТУП, але в кінцевому підсумку набуло форми так званих «куренів». Від імені «безпартійних українців» була надрукована українською та російською мовами й «посилена» поширювалась у місті відозва «До громадян Харкова». В ній містився заклик голосувати за «наших кандидатів», тому що тільки вони відстоюватимуть інтереси українського народу; наголошувалось на важливості національного відродження в душі європейської культури; викладались вимоги культурницького змісту⁴¹¹.

В цілому ж виборча діяльність УДРП була слабкою й неефективною. Це дало привід А. Жуку, як представнику конкуруючої політичної сили, для надто загостреного, але небезпідставного критичного висновку: «УДРП нічого не зробила для організування і освідомлення українського народу під час виборів..., вона сидить і жде тільки, чи не виринуть де-небудь українські виборці та чи не можна буде знову закласти Українські Громади»⁴¹². Що стосується решти українських партій, то відомостей про їхню виборчу активність виявити не вдалось. Не можна сказати, що її не було взагалі, - але не можна заперечувати й того факту, що вона була зовсім непомітною.

Незалежними від парторганізацій негативними чинниками передвиборної кампанії були загальна суспільна депресія і жорсткий тиск влади на опозицію. Інформації з місць, як правило, одностипні: населення залякане, індиферентне, уникає контактів. Цьому, між іншим, сприяла безцеремонна поведінка місцевої адміністрації та поліції, котрі відповідно до урядових вказівок робили все, щоб не допустити обрання небажаних кандидатів. Як повідомляли «Слову» з Золотоніського повіту, будь-яка передвиборна робота нереальна через неможливі поліцейські умови. Що це означало на практиці,

засвідчує допис із Прилуцького повіту: в'язниця очищена для лівих виборщиків; прислано 1000 драгунів; «усіх більш-менш популярних, підходящих для виборщиків людей арештовано чи вислано»⁴¹³. Репресій зазнавали представники не тільки радикальної, а й поміркованої опозиції, особливо якщо це були українські кандидати. Так, С. Гейка виключили зі списків виборщиків, двічі обшукали, звільнили з посади і врешті решт відправили до Астраханської губернії⁴¹⁴.

Загальний результат кампанії був для українських партій очікувано провальним. Вони не змогли, як розраховували, скористатися виборами для зміцнення власних позицій та пропагування своїх ідей. Щодо проходження українських кандидатів, то найбільшим здобутком було потраплення до числа уповноважених та виборщиків, головним чином на Полтавщині. УСДРП на Полтавщині отримала кілька місць на виборах від волосних сходів у Лубенському, Золотоніському, Прилуцькому повітах та одне по робітничій курії; на Чернігівщині пройшов співчуваючий партії на цукровому заводі в Козелецькому повіті. Уповноваженими стали члени УДРП М. Дробиш (Лохвицький повіт), Сайко (Бориспільська волость), С. Гейко (Харківський повіт). «Свідомі українці» (представники чи прихильники УДРП) були обрані в Козелецькому повіті⁴¹⁵. УНП спромоглася провести виборщиком В. Розторгуєва (Богодучівський повіт)⁴¹⁶, який став єдиним представником українства у губерньському виборчому зібранні. Український список у Харкові набрав із сотню голосів⁴¹⁷. На завершальній стадії виборів - у губерньських зібраннях – українців були лічені одиниці, й вони безнадійно губилися серед правочентристської більшості, без шансів потрапити до Думи. Як сумно жартував П. Стебницький, «українська громада міститиметься в одній особі І. П. Лучицького – вся національна фракція зі всіма партіями...»⁴¹⁸.

Вибори до IV Думи (осінь 1912 р.) протікали у ще складніших умовах. Чисельність українських організацій скоротилась до мінімуму, можливостей для агітації майже не було, тиск адміністрації став ще відчутнішим. Позитивним моментом був хіба що заздалегідь відомий термін виборів, що давало змогу завчасно розпочати підготовку. За даними поліції, ЦК УСДРП розіслав місцевим організаціям циркуляр, у якому визначались необхідність та характер участі партії у виборах, ще восени 1910 р.⁴¹⁹ Навесні 1911 р. партійні осередки намагались оцінити власні шанси на майбутніх виборах⁴²⁰. Восени 1911 р. визначили свою лінію і розпочали здійснення практичних заходів у рамках кампанії (зокрема, поширення листівок з викладом виборчої платформи) ТУП і УНП⁴²¹. Проте істотної користі від цього вони не отримали, оскільки зазначені негативні чинники унеможлилювали серйозну підготовку.

Тактика блокування не зазнала принципових змін, хіба що позиція ТУП стала дещо рішучішою. Квітнева (1912 р.) конференція ТУП, яка остаточно затвердила виборчу платформу, ухвалила йти на вибори з поступовими групами, які поділяють українські вимоги, а за відсутності таких груп виступати самостійно⁴²². Зокрема, в Полтаві було досягнуто угоди про спільний виступ ТУП з кадетами на основі національно-культурної платформи Товариства, яка була визнана кадетами «належною до виконання». Очевидно, подібний блок був створений і в Лохвиці та деяких інших містах краю⁴²³. Лінію поведінки «атомізованої» УСДРП простежити важко, проте в цілому партія залишалась вірною інтернаціональному соціал-демократичному блоку⁴²⁴. УНП у своїй передвиборній листівці традиційно наголошувала на неприпустимості об'єднання з іншонаціональними, насамперед російськими та польськими політичними силами. Як альтернатива, пропонувався загальнонаціональний український блок: «Українці повинні облішити свої сварки, і всі, як партійні, так і позапартійні, повинні віддати свої голоси на спільних кандидатів, ухвалених місцевим українством»⁴²⁵. Голосування за неукраїнців оголошувалося зрадою, а за «неухвалених» українців – злочином; якби в окрузі був один українець, він мав подати голос за самого себе. В такому ж дусі були витримані й редакційні статті «Сноп»: «Нам ні на кого надіятись, через те ходім самі»; «солідарність національна і самостійні виступи – ось що нам потрібне...»⁴²⁶.

За своїми параметрами виборча кампанія українських сил 1912 р. навіть поступалась попередній. Її основною складовою було поширення агітаційної літератури відповідного змісту, найчастіше – легальної періодики. Відповідно на Лівобережжі найбільш помітною ця робота була у виконанні УНП та пов'язаних з нею «безпартійних українців», у розпорядженні яких був «Сніп». Тут подавалися редакційні матеріали з оцінкою ходу передвиборної кампанії та поведінки різних партій, було опубліковано «Українську платформу» М. Міхновського, його полеміку з Є. Чикаленком з приводу виборів, список українських кандидатів у Харкові, підводилися підсумки виборів⁴²⁷. Лівобережні громади та «протогромади» ТУП, не маючи власної періодики, використовували «Раду» та деякі ліберальні видання. Так, харківський «Южный край» надрукував інтерв'ю з місцевими українськими кандидатами. Перебіг виборної кампанії у місті докладно висвітлювала «Рада», де публікувалися «Листи з Харкова» за підписом «Пр. Данилович» (П. Воронін)⁴²⁸. УСДРП та УПСР були позбавлені й такої можливості. Не вдалося виявити й передвиборних листівок ліворадикальних партій, тоді як ТУП і УНП поширювали листівки з викладом своїх платформ.

Листівка «До українського громадянства на Україні Російській» була випущена у Львові за підписом «Група виборців». Проте її харківське походження та авторство М. Міхновського можна вважати доведеними вже першим публікатором документа⁴²⁹. Разом з тим зазначений підпис пояснюється не тільки тогочасним станом УНП, як вважав З. Книш. Більшу вагу, на нашу думку, мала та обставина, що у Харкові таки вдалося сформувати український блок із представників УНП і позапартійних на чолі з М. Міхновським. Його кадровою основою стала група українських патріотів, яку ми умовно назвали «протогромадою» ТУП, а ідеологічною – композиція загальноукраїнських і праворадикальних, націоналістичних ідей. Блок висунув своїх кандидатів по обох міських куріях, із яких найбільші шанси стати виборщиком, як вважали в охоронному відділенні, мав М. Міхновський⁴³⁰. Вузька база блоку не дала змоги не тільки розраховувати на проходження його кандидатів, а й навіть організувати роботу з виборцями у необхідних масштабах. Її вели тільки в Харкові, головним чином члени студентської громади, голова якої П. Плевако, В. Доленко і О. Курдиновський утворювали агітаційну комісію (в іншому варіанті – виборчий комітет)⁴³¹. На виборах український список набрав, за даними «Снопа», 500 голосів; за В. Доленком – близько 1200⁴³². Крім цього, відзначимо публікацію «Снопа» щодо результатів виборів уповноважених від робітників Харкова та селян Харківського повіту, де наведені прізвища 6 обранців⁴³³. Не виключене існування певного зв'язку між цим фактом і виборчою активністю українського блоку. Це підтверджується, зокрема, виразами «українські робітники» та «селяни-українці» і присутністю в переліку селянина С. Голосія, який називався у складі Першого куреня. Учасники кампанії розцінювали її результати позитивно: В. Доленко називав їх «досить значними», а редакція «Снопа» наголошувала на принциповій значущості: «Українці своїм виступом при сій виборчій кампанії утворювали шлях для своєї національно-політичної свідомості, в якій тільки й лежить успіх українства»⁴³⁴. Натомість ті українські об'єднання, які на виборах блокувалися з загальноросійськими партіями, не могли похвалитись і цим. Їхні ж суто виборчі здобутки (набрані голоси) не мали принципового значення, оскільки навіть місця виборщиків виявились для них недосяжними. Підводячи підсумки кампанії, «Рада» сумно констатувала: «Нічим не можуть потішити нас вибори до четвертої Думи Державної»⁴³⁵.

Українські об'єднання брали участь і у виборах до місцевих самоврядних установ – земств та міських дум. Ситуація тут (розстановка сил, блоки тощо) багато в чому була подібною до загальнодержавної виборчої кампанії. Але більш демократичне законодавство щодо місцевих виборів, як і раніше, забезпечувало постійну й

достатньо широку присутність опозиційних партій у цих органах. Українці (найчастіше ТУП) виступали на виборах організовано й цілеспрямовано, заздалегідь визначаючи мету виборчої кампанії, необхідні для її досягнення засоби, підбирали й просували кандидатів тощо. Для прикладу, за дорученням громади ТУП до Полтавської думи балотувався В. Андрієвський. Завдяки блоку з кадетами він став кандидатом, а згодом – гласним думи⁴³⁶. М. Ковалевський свідчив про існування «стратегічного плану» А. Ніковського, який полягав у тому, щоб опанувати українськими впливами земства і через них ставити вимоги уряду. На думку мемуариста, цей план частково був виконаний, підтвердженням чому було прийняття в 1914-1915 рр. більшістю земств Полтавщини ухвал з домаганням українізації народної освіти⁴³⁷. Факти такого роду справді непоодинокі, причому простежується і зв'язок із ТУП. Так, на Всеросійському з'їзді земств у 1911 р. делегати з Харкова й Полтави рішуче виступили за викладання українською мовою у початковій школі⁴³⁸. Золотоніське повітове земство за ініціативою тупівців М. Злобінцева і Д. Демченка в листопаді 1915 р. ухвалило порушити клопотання про запровадження української мови у сільських школах⁴³⁹.

У міських думках українське представництво було хоч і нечисленним, але постійним і досить впливовим (значною мірою завдяки підтримці союзників по ліберальному табору). Традиційно більшість гласних-українців належала до поміркованого крила, що в ті роки фактично було синонімом приналежності чи прихильності до ТУП. Відповідною була й їхня діяльність, що зосереджувалась, якщо не рахувати громадських та місцевих проблем, виключно на питаннях національно-культурного життя.

Помітні українські групи були в думках Полтави й Чернігова, багатьох повітових міст. Навіть у Харкові вдавалося забезпечити тяглість і дієвість національного представництва в думі: у кожному з трьох скликань даного періоду було кілька активних гласних-українців. Щоправда, основу цього представництва склали М. Сумцов і Д. Багалій, котрі неодмінно обиралися гласними упродовж 15-20 років. Найбільш вдалими для українців Харкова були вибори 1910 р., взагалі успішні для ліберального («прогресистського») блоку. До двох «традиційних» гласних додалися М. Міхновський, В. Пономаренко, І. Кулініч. Завдяки цьому вдалося провести через думу низку важливих для українців рішень: було прийняту програму вшанування пам'яті Т. Шевченка, що передбачала, зокрема, присвоєння його імені міському училищу і одній із вулиць та заснування стипендій, створення українського відділу при публічній бібліотеці; за поданням М. Міхновського схвалено і частково реалізовано програму святкування 100-річчя з дня народження Великого

Кобзаря; ухвалено рішення про спорудження пам'ятників Г. Квітці-Основ'яненку і М. Лисенку⁴⁴⁰.

Українські об'єднання втручалися і в боротьбу за чільні виборні посади, зокрема, міських голів. Чернігівська громада ТУП у 1912 р. всіляко підтримувала кандидатуру свого представника А. Верзилова. Щоб запобігти провокаціям з боку правих, І. Шраг планував скликати прес-конференцію для кореспондентів поступових газет і просити їх про допомогу⁴⁴¹. У протистоянні з кандидатом монархістів міським головою Харкова у грудні 1914 р. став висуванець українсько-кадетського блоку Д. Багалій⁴⁴².

Що стосується ліво-радикальних партій, то їхня участь у виборах і роботі самоврядних органів була майже непомітною. Щоправда, М. Ковалевський писав про значні здобутки українських есерів у цій справі: «Заангажування наших людей до самоврядних і кооперативних органів розвивалося дуже успішно»⁴⁴³. Але надто неконкретне і вочевидь тенденційне твердження потребує ретельної перевірки. Головна причина відсутності лівих у місцевих виборних органах – слабкість і законспірованість їхніх організацій. Певну роль відіграла й недооцінка значення цих органів.

Загалом ідеологія, тактика і практичні можливості спонукали центр і частково праве крило українського руху надавати перевагу легальним формам і засобам політичної діяльності, а лівих – роботі у підпіллі. При цьому останні, наскільки могли, намагалися підтримувати стан «революційного бродіння», вдаючись чи принаймні готуючись до акцій, характерних для наступальної, висхідної фази революційного руху. У 1907 р. для радикальних партій було актуальним питання про ставлення до збройно-терористичної боротьби, що розглядалась і як продовження революційної тактики, і як відповідь на реакцію та репресії. УСДРП, яка під кінець революції стала більш виразно схилитися до ідеології і тактики європейської соціал-демократії, принципово заперечувала екстремістські засоби боротьби. П з'їзд партії висловився проти аграрного терору, а конференція 1907 р. виступила з осудом анархістських методів. Орієнтиром для всіх організацій була й резолюція робітників-партійців Київського комітету (серпень 1907 р.), у якій тактика терору визнавалась «нікчемною і шкідливою»⁴⁴⁴. Відразу потому партконференції в Козелецькому, Ніжинському та Золотоніському повітах категорично заперечили можливість застосування експропріації і терору⁴⁴⁵.

Проте сам факт обговорення проблеми на всіх партійних зібраннях свідчить про її болючість і для УСДРП. Це підтверджує і «Доклад» 1910 р., де відзначалось, що «робітництво роз'їдав стихійний анархізм і екси»⁴⁴⁶. Для прикладу, члени Жуківської організації мали револьвери й маски, а отже, на думку поліції, готували експро-

пріацію⁴⁴⁷. Крім того, в партії якийсь час зберігалися сподівання на можливість збройного повстання, окремі організації навіть спрочвола готувалися до нього (на це їх націлювали і рішення III з'їзду). Так, Г. Буцький у 1908 р. отримав із-за кордону брошуру «Тактика й фортифікація під час збройного повстання»⁴⁴⁸. За агентурними даними, Бориспільська група у лютому 1911 р. направила свого представника на Північний Кавказ для придбання зброї, причому зробила це начебто за дорученням Київської організації⁴⁴⁹. Доречно нагадати, що ЦК УСДРП відсунув «бойові завдання» на друге місце тільки в 1910 р.⁴⁵⁰

УПСР обрала інший шлях. Наслідуючи російських есерів, вона вважала терор дієвим засобом революціонування суспільства. Якщо не здійснення силових акцій (виявити подібні факти складно через примарність парторганізацій), то принаймні їх пропаганда і підготовка дійсно мали місце. Вже йшлося про злиття з УПСР у 1907 р. «Української народної оборони». Очевидно, що якийсь час її складники продовжували діяльність у звичному для себе дусі, але в інтересах партії. Колишній депутат Думи В. Хвіст був арештований восени 1907 р. як очільник «збройної ватаги»⁴⁵¹. Питання про необхідність терористичних актів обговорювалось на зборах чернігівських есерів у квітні 1913 р.⁴⁵². З доповіддю виступив представник Київського комітету М. Ковалевський, що свідчить про загальнопартійний характер цієї тактики. За його словами, саме в той час при всіх провінційних групах і організаціях стали закладатися спеціальні терористичні групи⁴⁵³.

Серед соціал-демократів, у тому числі й українських, вагомою з морально-психологічної та пропагандистської точок зору публічною акцією вважалось відзначення 1 травня. Проте практикувалось воно далеко не скрізь і лише в перші пореволюційні роки, оскільки організувати його могли тільки дієздатні організації, а ризик провалу був значним. У квітні 1908 р. питання про святкування і влаштування страйку на честь першотравня обговорювали члени Полтавського комітету⁴⁵⁴. Невідомо, чи був страйк, але відзначити день міжнародної солідарності трудящих вдалося хоча б частково: у селах Байрак і Долина Полтавського повіту були вивішені червоні прапори з написами «УСДРП, 1 Травня, Пам'яті полеглих борців за свободу»⁴⁵⁵. Ймовірно, цей день відзначався і в деяких інших населених пунктах. А вже в 1910 р. в агентурних донесеннях йшлося тільки про неспіливі і зрештою нереалізовані наміри окремих партгруп. Прилуцька організація напередодні займала вичікувальну позицію, у кращому разі сподіваючись випустити прокламацію з приводу свята. У Лубнах і Вовчку планувалося святкування під виглядом народного гуляння, у Жуках і Диканьці Полтавського повіту

передбачалося вивісити червоні прапори. Проте й від цього довелося відмовитись, і через деякий час агентура лаконічно повідомляла: «Святкування 1 травня не буде»⁴⁵⁶. Українська студентська соціал-демократична фракція у 1910 р. виступила ініціатором першотравневого страйку в Харківському університеті і запропонувала старостам курсів не допустити проведення іспитів⁴⁵⁷. Роком раніше подібний страйк відбувся, причому його своєрідним учасником став М. Сумцов: на заклик студентських органів він не провів іспит⁴⁵⁸.

Згідно з положеннями інструктивного листа ЦК УСДРП (червень 1907 р.), життєздатні організації прагнули організувати і скеровувати економічну боротьбу робітничого класу. За даними Полтавського ГЖУ, влітку 1908 р. в районі Полтавського комітету загальною метою, якій була підпорядкована вся агітація, вважався сільськогосподарський страйк⁴⁵⁹. Восени 1909 р. комітет намагався організувати масштабний страйк міського пролетаріату. Для вивчення настроїв і агітації серед залізничників до міста прибув авторитетний у цьому середовищі функціонер «Тормоз» (Соколовський). Аналогічну роботу серед фабрично-заводських робітників очолив Г. Іваницький. Та вже за місяць «Тормоз» інформував комітет, що робітники полтавських залізничних майстерень не візьмуть участі у виступі, а крюківських (поблизу Кременчука) - можуть лише підтримати його в разі успіху⁴⁶⁰. Загалом ці наміри не були реалізовані - в усякому разі, інформації про проведені партією страйки в літературі і джерелах немає, а в «Докладі» 1910 р. ця тема взагалі не фігурує.

Епізодичність і неефективність політичної діяльності спонукала українські організації спрямовувати свою енергію на легальні громадські інституції, передусім національно-культурні та кооперативні. Завдання захисту національних чи економічних інтересів населення було універсальним, проте якщо для поміркованих об'єднань і фракцій це було самоціллю, то радикали прагнули скористатися легальними можливостями для пропаганди своїх ідей. Це особливо помітно на прикладі ідейно неоднорідних молодіжних організацій. Коли в 1915 р. ініціативна група Харківської УСГ ухвалила організовано вступити до товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, щоб вести культурницьку діяльність, так звані «молоді» піддали критиці подібну мотивацію, наголосивши, що об'єднання «потрібне для боротьби за наші національні права і для розповсюдження ідей відродження серед несвідомих мас». Згодом студентським представникам у товаристві було поставлене таке завдання: «Під виглядом національної програми має проводитися соціалістична, тобто в кінцевому результаті діяльність його повинна мати політичну підкладку»⁴⁶¹.

В УСДРП це питання набуло такої значущості й гостроти, що стало однією з причин фактичного розколу партії на «ортодоксів»

і «опортуністів». Декларована першими «національна пролетарська політика» передбачала, що центром усієї роботи повинні бути нелегальні партійні осередки, а щодо легальних установ слід неухильно проводити класову лінію⁴⁶². Погляди «опортуністів» найбільш послідовно були висловлені в резолюціях Львівської наради, де за «Просвітами» й кооперативами визнавалось «велике організуюче начало», було актуалізовано «використовування всіх легальних можливостей в партійній роботі на місцях, а для сього – необхідність брати активну участь в легальних масових культурних і кооперативних організаціях»⁴⁶³. На місцях ці теоретичні суперечки значною мірою втрачали сенс, оскільки саме життя демонструвало безперспективність «пролетарської» політики. Прихильники лінії ЦК врешті решт теж мусили звернути увагу на легальні українські інституції. Це стосується, зокрема, Харківської організації. Її члени відігравали помітну роль у товаристві ім. Г. Квітки-Основ'яненка: С. Тимошенко був учасником фундаційних зборів, де його обрали заступником голови ради; Г. Іваницький і Я. Довбищенко входили до правління літературно-наукового відділу товариства⁴⁶⁴. Керівники Полтавської організації Б. Юр'єв-Пековець, Г. Любарський, О. Осмяловський у квітні 1910 р. брали участь у зібранні громади ТУП, де обговорювалось питання про заснування українського музично-драматичного гуртка⁴⁶⁵. У Лубенському повіті мала місце спроба розпочати відродження організації УСДРП з заснування українського хору⁴⁶⁶.

Не буде перебільшенням сказати, що всією своєю діяльністю, самим своїм існуванням українські культурні об'єднання міжреволюційного періоду завдячують політичним організаціям, головним чином ТУП (рахуючи й «протогромади»). Опір царської адміністрації не дав можливості розгорнути цю роботу повною мірою; його наслідком можна вважати й інертність частини поступовців та позапартійної інтелігенції. Але саме завдяки їм культурне життя не завмерло, широка маса мали змогу чути й читати живе українське слово. Боротьба за реалізацію цих можливостей нерідко була впертою і тривалою. Українці, наполегливо ініціюючи створення національно-культурних товариств, наголошували на їх законності, лояльності й аполітичності. У влади ж було своє бачення ситуації, де визначальними моментами були неблагонадійність ініціаторів та їхні приховані чи потенційні «сепаратистські» наміри. Наполегливість одних і непоступливість інших ще більше посилювали взаємну недовіру і неприязнь. Жодному українському закладу не вдалось уникнути підозр і тиску з боку адміністрації, і це налаштовувало проти неї найлояльніших українців, що, в свою чергу, переконувало владу у справедливості її підозр. Створювалося враження (в кінце-

вому сенсі правильне), що існує не низка ситуативних конфліктів, а протиставлення двох суспільних таборів, яке набувало таким чином політичного звучання, характеру відносин «влада – опозиція». Тому, на нашу думку, звинувачувальні оцінки політики царизму щодо українських об'єднань даного періоду, які превалюють у вітчизняній літературі, є дещо однобокими. Несправедливі, з точки зору істориків, закиди влади на адресу національних товариств були такими лише частково. По суті ж вона чітко відчувала антиімперську тенденцію в діях українців, але так само чітко її сформулювати, а тим більше – адекватно відреагувати виявилася нездатною. Відсутність у Росії продуманої національної політики взагалі й української зокрема, на чому справедливо наголошують нинішні російські історики⁴⁶⁷, підміна її звичним правилом «держать и не пушать» (і то непослідовно витриманим) заганяли національні проблеми у глухий кут, створювали ще один вибухонебезпечний вузол суперечностей.

Достатньо показовим з точки зору боротьби українців за свої національні установи, ролі політичних діячів та ставлення влади є розвиток подій у Харкові.

1907 р.: поданий М. Сумцовим і Х. Алчевською проект статуту «Просвіти» відхилений, бо сам факт подання документа українською мовою «уже свідчить про шкідливий напрям товариства, яке очевидно переслідує цілі політичного сепаратизму Малоросії». М. Міхновський ініціював створення товариства «Родина». Восени завдяки М. Сумцову і Д. Багалію легалізована Українська студентська громада, і майже відразу влада поставила питання про її закриття.

1908 р.: «Родина» закрита губернськими властями.

1909 р.: відхилено клопотання М. Міхновського, М. Біленького та Х. Алчевської про відкриття «Малоросійського громадського зібрання», оскільки завдяки йому в місті «ще більше розвинеться сепаратизм».

1910 р.: повторне закриття «Родина» після скасування попередньої постанови Сенатом.

1911 р.: припинення діяльності легальної Харківської УСГ.

1912 р.: вихід «Снопа» (М. Міхновський, М. Біленький), напрям якого уже в січні характеризується як «вузьконаціоналістичний, просякнутий прагненням до культурного відокремлення населення України»⁴⁶⁸. Відкриття товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка – на думку губернатора, воно стало «центром мазепинського руху», вся діяльність якого «спрямована на підготовку серед населення ідей, що Малоросія повинна зробитися самостійною у своєму внутрішньому й політичному житті»⁴⁶⁹.

1913 р.: «Сніп» припинив своє існування.

1914 р.: у жандармському управлінні ведеться велика аналітична робота щодо українського руху. Третє товариство взаємного кредиту (М. Міхновський) оголошене «легальним прикриттям групи українців, які... обговорюють питання політичного характеру, тісно пов'язані з українською демократичною програмою». Загальний висновок: «Висуваючи тепер на перший план культурну роботу в силу необхідності, українці не відмовилися від думки про політичну автономію, котра, безсумнівно, вважається ними лише перехідним щаблем до політичної незалежності»; український рух вимагає «якнайсерйознішої уваги в сенсі прийняття належних заходів для паралізування шкідливої антидержавної діяльності українців (мазепинців)»⁴⁷⁰.

1915 р.: з'являються і відразу ж припиняють існування газети «Слово» (УСДРП) і «Гасло» (УПСР).

Типовість харківського прикладу підтверджується іншими фактами. У 1908 р. Сенат відхилив скаргу на заборону Полтавської «Просвіти», мотивуючи це тим, що мета товариства – «допомогти культурно-просвітньому розвитку українського народу на Полтавщині» - є пориванням до відокремлення України, а це загрожує громадському спокою і безпеці⁴⁷¹. На думку В. Верстюка, саме це рішення «зорієнтувало місцеву адміністрацію, створило прецедент для наслідування»⁴⁷². Втім, заборона Харківської «Просвіти» засвідчує, що «зорієнтованість» мала місце й раніше. Члени Чернігівської «Просвіти» звинувачувались у тому, що, «стараючись відокремити малоросійське населення», стали вести серед молоді «усну антиурядову пропаганду з кінцевою метою підготувати збройне повстання для повалення існуючого ладу»⁴⁷³. За розпорядженням губернатора І. Шрага, М. Коцюбинський, І. Гладкий, О. Андрієвська, О. Камінська та деякі інші були виключені з товариства. Після цього «Просвіта» «стала така тиха, що наче її зовсім немає в городі»⁴⁷⁴.

Не маючи можливості працювати в повну силу, українські організації, як і на межі XIX-XX ст., намагалися скористатись кожною подією культурного життя, щоб надати їй ширшого громадського значення, виразно національного характеру, заявити про власну національну гідність чи висловити протест проти утисків. Так сталося, що приводи для подібних акцій були здебільшого сумні. Упродовж десятиліття пішли з життя видатні українські митці й патріоти Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Лисенко, Леся Українка та ін. Вшанування їхньої пам'яті завдяки заходам ТУП неодмінно ставало резонансною подією, відправним пунктом для роздумів про становище нації, внесок того чи іншого діяча в українську справу та її перспективи. І все ж вони знаходили відгук, як правило, тільки серед національно свідомої інтелігенції. Єдиною подією

загальнонаціонального значення, яка сколихнула українське суспільство і викликала помітну реакцію в російських урядових, чорносотенних і опозиційних колах, було відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Його екстраординарне значення стало наслідком не лише ювілейної дати, а й тривалої підготовчої роботи українських об'єднань, незграбної обмежувальної поведінки влади та гострої реакції на неї з боку громадськості.

Поступовці розпочали підготовку задовго до ювілею. Відома відозва Полтавської громади до киян з цього приводу, написана Панасом Мирним і датована (якщо це не помилка) ще 1910 р.⁴⁷⁵ У січні 1914 р. питання про відзначення річниці обговорив з'їзд ТУП. Було ухвалено «дбати..., щоб городські та земські установи самоврядування взяли на себе ініціативу улаштування свят..., щоб у всіх поступових місцевих газетах в день ювілею було якомога більше статей про Т. Шевченка...» та ін.⁴⁷⁶ Силами членів і симпатиків ТУП практично для всіх місцевих ліберальних видань були підготовлені великі публікації, присвячені Великому Кобзареві. Значний резонанс мала стаття М. Сумцова «Шевченко і його зарубіжна література» в харківській газеті «Южный край». Його опонентом виступив відомий чорносотенець А. Вязігін. Він опублікував у своєму журналі «Мирный труд» «Особливу думку про вшанування Т. Шевченка», яка була використана місцевою адміністрацією для обґрунтування заборони свята. Харківська УСГ звернулась до іншонаціональних студентських об'єднань із пропозицією приєднатись до свята і перетворити його на протест проти національного гноблення в Російській імперії⁴⁷⁷. Проте вона не знайшла належної підтримки. Лише правління грузинського земляцтва виступило з заявою солідарності⁴⁷⁸ та одна з єврейських груп взяла участь у підготовці відозви з приводу виступу. Листівка з осудом національного гноблення та закликом до всіх студентів приєднуватися до протесту була видана від імені «Союзу українських і єврейських студентських груп», її розмножили на гектографі О. Синявський та Д. Соловей. Була інформація, що демонстрацію 25 лютого готувались провести під жовто-синім прапором⁴⁷⁹.

Царський уряд зобов'язав місцеві адміністрації зробити все, щоб мінімізувати масштаби й наслідки шевченківського свята. Рекомендація МВС уникнути офіційних форм святкування⁴⁸⁰ на практиці обернулася прямими заборонами та переслідуваннями. У Харкові поліція провела серію обшуків і арештів серед активістів УСГ, щоб зірвати студентську акцію; губернатор призупинив постанову міської думи про урочисте вшанування Т. Шевченка⁴⁸¹.

У відповідь на дії влади Рада ТУП ухвалила в разі, якщо органам самоврядування не дозволять провести офіційні урочистості, відмовитись від святкування взагалі й улаштувати на знак протесту «ні-

1914 р.: у жандармському управлінні ведеться велика аналітична робота щодо українського руху. Третє товариство взаємного кредиту (М. Міхновський) оголошене «легальним прикриттям групи українців, які... обговорюють питання політичного характеру, тісно пов'язані з українською демократичною програмою». Загальний висновок: «Висуваючи тепер на перший план культурну роботу в силу необхідності, українці не відмовилися від думки про політичну автономію, котра, безсумнівно, вважається ними лише перехідним щаблем до політичної незалежності»; український рух вимагає «якнайсерйознішої уваги в сенсі прийняття належних заходів для паралізування шкідливої антидержавної діяльності українців (мазепинців)»⁴⁷⁰.

1915 р.: з'являються і відразу ж припиняють існування газети «Слово» (УСДРП) і «Гасло» (УПСР).

Типовість харківського прикладу підтверджується іншими фактами. У 1908 р. Сенат відхилив скаргу на заборону Полтавської «Просвіти», мотивуючи це тим, що мета товариства – «допомогти культурно-просвітньому розвитку українського народу на Полтавщині» – є порівнянню до відокремлення України, а це загрожує громадському спокою і безпеці⁴⁷¹. На думку В. Верстюка, саме це рішення «зорієнтувало місцеву адміністрацію, створило прецедент для наслідування»⁴⁷². Втім, заборона Харківської «Просвіти» засвідчує, що «зорієнтованість» мала місце й раніше. Члени Чернігівської «Просвіти» звинувачувались у тому, що, «стараючись відокремити малоросійське населення», стали вести серед молоді «усну антиурядову пропаганду з кінцевою метою підготувати збройне повстання для повалення існуючого ладу»⁴⁷³. За розпорядженням губернатора І. Шрага, М. Коцюбинський, І. Гладкий, О. Андрієвська, О. Камінська та деякі інші були виключені з товариства. Після цього «Просвіта» «стала така тиха, що наче її зовсім немає в городі»⁴⁷⁴.

Не маючи можливості працювати в повну силу, українські організації, як і на межі XIX–XX ст., намагалися скористатись кожною подією культурного життя, щоб надати їй ширшого громадського значення, виразно національного характеру, заявити про власну національну гідність чи висловити протест проти утисків. Так сталося, що приводи для подібних акцій були здебільшого сумні. Упродовж десятиліття пішли з життя видатні українські митці й патріоти Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Лисенко, Леся Українка та ін. Вшанування їхньої пам'яті завдяки заходам ТУП неодмінно ставало резонансною подією, відправним пунктом для роздумів про становище нації, внесок того чи іншого діяча в українську справу та її перспективи. І все ж вони знаходили відгук, як правило, тільки серед національно свідомої інтелігенції. Єдиною подією

загальнонаціонального значення, яка сколихнула українське суспільство і викликала помітну реакцію в російських урядових, чорносотенних і опозиційних колах, було відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. Його екстраординарне значення стало наслідком не лише ювілейної дати, а й тривалої підготовчої роботи українських об'єднань, незграбної обмежувальної поведінки влади та гострої реакції на неї з боку громадськості.

Поступовці розпочали підготовку задовго до ювілею. Відома відозва Полтавської громади до киян з цього приводу, написана Панасом Мирним і датована (якщо це не помилка) ще 1910 р.⁴⁷⁵ У січні 1914 р. питання про відзначення річниці обговорив з'їзд ТУП. Було ухвалено «дбати... щоб городські та земські установи самоврядування взяли на себе ініціативу улаштування свят... щоб у всіх поступових місцевих газетах в день ювілею було якомога більше статей про Т. Шевченка...» та ін.⁴⁷⁶ Силами членів і симпатиків ТУП практично для всіх місцевих ліберальних видань були підготовлені великі публікації, присвячені Великому Кобзареві. Значний резонанс мала стаття М. Сумцова «Шевченко і його зарубіжна література» в харківській газеті «Южный край». Його опонентом виступив відомий чорносотенець А. Вязігін. Він опублікував у своєму журналі «Мирный труд» «Особливу думку про вшанування Т. Шевченка», яка була використана місцевою адміністрацією для обґрунтування заборони свята. Харківська УСГ звернулася до іншонаціональних студентських об'єднань із пропозицією приєднатись до свята і перетворити його на протест проти національного гноблення в Російській імперії⁴⁷⁷. Проте вона не знайшла належної підтримки. Лише правління грузинського земляцтва виступило з заявою солідарності⁴⁷⁸ та одна з єврейських груп взяла участь у підготовці відозви з приводу виступу. Листівка з осудом національного гноблення та закликом до всіх студентів приєднуватися до протесту була видана від імені «Союзу українських і єврейських студентських груп», її розмножили на гектографі О. Синявський та Д. Соловей. Була інформація, що демонстрацію 25 лютого готувались провести під жовто-синім прапором⁴⁷⁹.

Царський уряд зобов'язав місцеві адміністрації зробити все, щоб мінімізувати масштаби й наслідки шевченківського свята. Рекомендація МВС уникнути офіційних форм святкування⁴⁸⁰ на практиці обернулася прямими заборонами та переслідуваннями. У Харкові поліція провела серію обшуків і арештів серед активістів УСГ, щоб зірвати студентську акцію; губернатор призупинив постанову міської думи про урочисте вшанування Т. Шевченка⁴⁸¹.

У відповідь на дії влади Рада ТУП ухвалила в разі, якщо органам самоврядування не дозволять провести офіційні урочистості, відмовитись від святкування взагалі й улаштувати на знак протесту «ні-

мий» ювілей. Зокрема, «німе» шевченківське свято провела громада ТУП у Полтаві⁴⁸². Проте в багатьох містах публічні урочисті заходи вдалося провести. За пропозицією В. Русінова надзвичайне зібрання Лохвицького земства під головуванням Г. Данковського 25 лютого 1914 р. вшанувало пам'ять Т. Шевченка. Місцева газета опублікувала велику замітку українською мовою, присвячену Великому Кобзарю. У Ромнах за участю міського голови А. Білима відслужили панахиду (що було заборонено Синодом), відбувся вечір пам'яті Кобзаря з виставою і виступом хору. Панахиди у присутності представників місцевого самоврядування, інтелігенції та простолюду служили у Зінкові, Кременчуці та деяких інших містах Полтавщини⁴⁸³.

В інших випадках відзначення роковин переросло у відкритий протест. У Харкові студенти провели 25-26 лютого невеликі демонстрації зі співом «Заповіту» та «Вічна пам'ять», які були розігнані поліцією⁴⁸⁴. Від імені 500 учасників студентської збірки за підписом «Студенти-юристи Харківського університету» було надіслано листа Науковому товариству ім. Т. Шевченка у Львові: «До Вашого урочистого настрою в день шанування пам'яті Великого Українського Поета-Пророка і Громадянина-Борця прилучаєм свій гнів і обурення з приводу тих неможливо-важких умовин, в які поставлено український нарід в Росії і гніт яких ще збільшився в сей Великий День дякуючи сліпому нерозумству і безсилій злості петербурзького уряду»⁴⁸⁵. Наступного дня на знак протесту проти заборони святкування ювілею страйкували 270 робітників паровозобудівного заводу⁴⁸⁶. За пропозицією В. Пономаренка гласні Харківської думи всупереч забороні губернатора вшанували пам'ять поета вставанням.

Увагу політичних організацій привертала й кооперативні установи, які в зазначений період розвивались особливо швидко. Кількість одних лише споживчих товариств на Лівобережжі протягом 1906-1916 рр. зросла в 5 разів – з 270 до 1242, причому близько половини їх припадало на Полтавщину (відповідно 114 і 544)⁴⁸⁷. Кооперативна мала найбільш розвинену організаційну інфраструктуру, об'єднувала великі маси населення, різні його верстви. Це робило її привабливою для політичного руху насамперед з комунікативної точки зору, як засіб зв'язку з населенням та можливий канал ідеологічної роботи, а також як спосіб самоорганізації українців. Визнавалась і актуальність головних завдань кооперативу – економічний мозахист та взаємодопомога.

Лише для «ортодоксів» з УСДРП ці переваги кооперативу були не такими очевидними. У 1908 р. у керівників партії виник намір видати теоретичний збірник, який би на рівні членів ЦК відобразив бачення актуальних суспільних проблем і тактики УСДРП. Автором статті про кооперативу планувався А. Жук. Куратор проекту

Л. Юркевич радив йому зосередитись на критиці «несоціалістичності» кооперативу та непотрібності й шкідливості надання їй національного характеру⁴⁸⁸. Такий підхід виявився неприйнятним для А. Жука, котрий трактував кооператив, між іншим, саме як спосіб самоорганізації та консолідації українців у боротьбі за свої національні права, вимушений обставинами замінник політичних форм об'єднання й діяльності. Ці ідеї були затавровані М. Поршем як «кооперативний націоналізм», «зрада класових інтересів» та «ідеологія української буржуазії»⁴⁸⁹. Зрештою планований збірник з'явився під авторством М. Порша і Л. Юркевича. Останній, скептично оцінивши кооперативний рух у Росії, різко засудив «модні ідеї кооперативного соціалізму і взагалі тенденційне захоплення кооперативом», які, на його думку, «робили й роблять своє темне діло психологічного, так мовити, обеззброєння революційних й демократичних шарів громадянства». Ситуацію в Україні він вважав особливо загрозливою, оскільки тут «кооперативний соціалізм одходить на друге місце й поступається для кооперативного націоналізму». Пропонована лінія партії в кооперативному русі зводилась до завдань «притягти кооперативи до класової боротьби», «йти до партійності їх»⁴⁹⁰.

Схоже, основним полігоном УСДРП на цій ділянці роботи мала стати Полтавщина. На початку 1910 р. Полтавський комітет отримав лист ЦК, який орієнтував на активізацію партійної роботи в кооперативному русі. Виходячи з його швидкої динаміки на Полтавщині та провідної ролі земських агрономів, які вважались «суголошним ґрунтом», пропонувалося залучити агрономів на свій бік і з їхньою допомогою розгорнути агітацію в сільськогосподарських товариствах. Лист обговорювався на нараді за участю Г. Іваницького, О. Малярова та М. Кохановського. Останнього, як найбільш обізнаного у справах кооперативу, було направлено до Києва, а до Полтави за дорученням ЦК прибув О. Мішта для ознайомлення зі станом кооперативного руху та організації відповідної партійної роботи⁴⁹¹. Та втілити у життя «класову» політику щодо кооперативу тут не вдалося. Далі намірів справи, очевидно, не пішли. І двома роками пізніше у жандармському зведенні повідомлялося тільки, що «в організації вирішено звернути увагу на кооператив»⁴⁹².

Зате активність представників поміркованого крила партії важко було не помітити. У Полтаві паралельно з малоактивним комітетом енергійно працювали в кооперативі приїжджі партійці (до місцевої організації вони могли й не належати). Визначну роль у її популяризації та організації відіграли Б. Мартос і М. Токаревський. Перший, якого М. Ковалевський називав «фанатиком кооперативної ідеї» (що вже свідчить про його ставлення до кооперативу як до са-

модостатнього суспільного інституту), обіймав посаду інструктора кооперації при губернському земстві, зумів виховати й зробити своїми одностайними багатьох кооператорів, через яких і здійснював свій вплив⁴⁹³. М. Токаревський працював інструктором кооперації Полтавського сільськогосподарського товариства, членом правління Полтавського союзу споживчих товариств, як «ентузіаста кооперації» його згадував Д. Соловей⁴⁹⁴. Вплив Б. Мартоса і М. Токаревського на кооператорів непокоїв і губернську владу: начальник ГЖУ у відповідь на запит губернатора висловився про небажаність допуску їх до читання лекцій на кооперативних курсах⁴⁹⁵.

Зацікавленість кооперацією виявляли й українські есери. Я. Стенька був одним із керівників кооперативного бюро при Полтавському губернському земстві, учасником всеросійського з'їзду по дрібному кредиту⁴⁹⁶. М. Ковалевський завдяки Б. Мартосу працював інструктором кооперації у Краснограді⁴⁹⁷. Він узагалі вважав цю ділянку роботи партії «дуже успішною», проте не підтвердив свою оцінку фактами. УНП також віддавала кооперації належне. Про це свідчать публікації «Снопа», участь партійців на чолі з М. Міхновським у Третьюму товаристві взаємного кредиту. О. Степаненко був одним із керівників Харківського комітету допомоги сільській кооперації⁴⁹⁸. Очевидно, Харковом ця робота УНП й обмежувалась. У цілому кооперативна діяльність трьох названих партій фактично велась на персональному рівні, хоча кількість такого роду працівників, результати їхньої роботи та рівень осмислення цього напрямку у них відрізнялись. УСДРП вела перед за всіма зазначеними позиціями, УПСР переважала УНП за обсягами роботи, а та її – за теоретичним обґрунтуванням. Для висновку ж про скільки-небудь помітний вплив цих партій на кооперативний рух підстав, принаймні поки що, бракує.

Єдиною політичною структурою, яка цілеспрямовано й організовано працювала в кооперації, прагнучи надати їй національного характеру, було Товариство українських поступовців. Ця робота вважалася пріоритетною, і її результати залежали виключно від потужності місцевих осередків ТУП та їхніх впливів. Закономірно, що найбільші здобутки Товариство мало на Полтавщині. Не випадково М. Ковалевський, говорячи про осередки українського життя в Полтаві, ставив кооперативні організації на друге місце – відразу після громади ТУП і перед культурними об'єднаннями. Є переконливі свідчення того, наскільки великого значення надавалося завоюванню впливу на кооперацію. В. Андрієвський пригадував, що у 1911 р. головним питанням для Полтавської громади ТУП були вибори до управи кредитного товариства. У підсумку П. Чижевський став заступником голови, В. Дем'яновський – членом управи,

Г. Ротмістров увійшов до складу наглядової ради⁴⁹⁹. Цей результат радо вітав «Сніп» під красномовною назвою «Перемога в Полтаві»⁵⁰⁰. У 1916 р. до правління Полтавського союзу споживчих товариств вдалося провести М. Токаревського, членами наглядової ради стали Б. Мартос, М. Кононенко, П. Чижевський, М. Ковалевський⁵⁰¹. З метою популяризації кооперативних ідей видавалось багато брошур, причому й рядовими членами ТУП. Автором однієї з них був А. Герашенко, касир сільськогосподарського і кредитного товариств у Старих Санжарах⁵⁰². Брошури полтавського агронома В. Дем'янка здобули таку популярність, що навіть ЦК УСДРП рекомендував звернути на них увагу⁵⁰³.

Мало відомо про кооперативну роботу поступовців Чернігівщини, але головним чином через те, що інформація про них узагалі скупа і стосується здебільшого І. Шрага. Його багаторічна діяльність і чільні позиції у кооперативному русі свідчать принаймні про незмінну увагу Чернігівської громади та її авторитет у цьому питанні. Так, у вересні 1907 р. І. Шраг був учасником з'їзду представників кооперативів Чернігівщини, у листопаді 1915 р. – одним із засновників губернського кооперативного комітету⁵⁰⁴. Частковим підтвердженням активної участі тупівців губернії у кооперативному русі та усвідомлення ними його потенціалу і завдань може бути приклад М. Полонського. У с. Нова Басань Козелецького повіту він організував кооперативи, на базі яких склалася ціла мережа культурних і господарських закладів, здійснювалось національне освідомлення селян⁵⁰⁵.

Тупівське середовище Харкова теж виявляло ознаки діяльності у галузі кооперації. Це стосується, зокрема, вже згаданого у цьому зв'язку Третього товариства взаємного кредиту, що перебувало під виразним українським впливом. За інформацією ГЖУ, «українці-кооператори» вели в губернії пропаганду на економічному ґрунті, а в Харкові серед пропагандистів «економічної незалежності українців» виділялась Х. Алчевська⁵⁰⁶. Справжнім лідером кооперативного руху на Харківщині був К. Мацієвич. У 1906-1908 рр. він редагував популярний серед селян часопис «Хлібороб», протягом 1912-1915 рр. працював у Харківському сільськогосподарському товаристві, був губернським агрономом, редагував «Агрономічний журнал», видавав популярні брошури про кооперацію, очолював комітет допомоги сільській кооперації⁵⁰⁷.

Бурхливий розвиток кооперативних установ, успішна робота в них українських організацій та пошук більш ефективних форм діяльності стимулювали постановку питання про створення українського кооперативного центру. Це питання, очевидно, обговорювалось на з'їзді кооператорів Київщини та інших губерній у січні 1916 р. За

жандармською інформацією, на з'їзді М. Ковалевський закликав «скористатися кооперативними організаціями для об'єднання в одному союзі з політичними сепаратистськими тенденціями». «Ідею малоросійського відокремлення» пропагував і О. Степаненко⁵⁰⁸. Через півроку в Катеринославі відбувся «таємний конгрес українських кооперативних союзів для остаточного ухвалення плану акції», на якому були присутні представники п'яти українських губерній, Дону і Кубані⁵⁰⁹.

Завдяки спрямовуючій діяльності політичних організацій кооперативний рух виявив тенденцію до набуття національних ознак, були підготовлені передумови для формування унікального загальноукраїнського громадського об'єднання. Це був би один із основних центрів національного життя – економічний; поряд з політичним (яким з істотними застереженнями можна вважати ТУП) та культурним, якого не існувало й у проекті. Разом із тим, на нашу думку, дещо передчасним є твердження, нібито «українська інтелігенція швидко перетворила кооперативний рух в одну із важливих складових українського національно-визвольного руху»⁵¹⁰. Кооперативний рух початку ХХ ст. у Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини, не був складовою національного руху, не виконував у рамках останнього самостійних функцій, не мав специфічних організаційних форм, не існувало української кооперації як такої. Кооперація була лише полем діяльності для національно-визвольного руху, засобом його комунікації з населенням, організації й освідомлення мас. Іншою крайністю є негативні оцінки ролі українських організацій у розвитку кооперації, які трапляються в сучасних дослідженнях. Бездоказові твердження про те, що їхня робота відволікала кооперацію від основного завдання (поліпшення матеріального добробуту), гальмувала її розвиток, провокувала репресії з боку держави, мала на меті «стирання класових антагонізмів у суспільстві»⁵¹¹, відгонять безапеляційністю і тенденційністю літератури радянської доби. Важко заперечити тому, що кожен суспільний інститут має виконувати властиві йому функції, і діяльність у рамках своїх безпосередніх завдань є оптимальною. Але в тогочасній Росії вирішення всіх суспільно значущих питань упиралось у політичну систему, а тому рано чи пізно набувало політичного звучання.

Перша світова війна, як момент надзвичайного напруження сил суспільства, мобілізації всіх його верств, масового залучення населення до безпосередньої участі в житті країни, каталізувала загальне суспільне пожвавлення, підвищення громадської активності. Першою і основною проблемою для кожної політичної організації було визначення свого ставлення до війни, протиборчих сторін та їхньої політики у глобальному й українському контекстах. Ідеоло-

гічна рихлість, невизначеність, відсутність єдності з принципових питань, притаманні практично всім українським об'єднанням, мали своїм наслідком наявність усередині кожного з них різних, інколи діаметрально протилежних підходів. Негативне значення мав і брак глибоких розробок стратегії і тактики визвольного руху, а також можливостей для «транспортування» ідей від керівних органів до місцевих організацій. Усе це ставило регіональні структури українського руху у скрутне становище, змушувало їх формувати свої підходи. Тому реальна палітра ідей і практичних дій на місцях була строкатою і динамічною, часто невиразною і нестабільною.

Це стосується навіть Товариства українських поступовців, котре мало чітко сформульовану офіційну позицію (нейтралітет). Незаперечним є панування в ТУП «оборонницьких» настроїв упродовж перших місяців війни. Більшість Полтавської громади прихильно зустріла декларацію «Украинской жизни», сподіваючись, що «такою декларацією може вдасться що врятувати з нашого доробку», великі надії пов'язувалися з маніфестом головнокомандувача російської армії щодо Польщі⁵¹². Панас Мирний захоплювався патріотизмом російських солдатів і підготував статтю про нього до газети «Полтавский день»⁵¹³. У Харкові близький до поступовців Д. Багалій патетично закликав: «Нехай у всіх нас упадуть у цей відповідальний момент усі розбіжності, що розділяють нас, і засяє на нашому знамені одне яскраве слово – перемога над ворогами!»⁵¹⁴. Члени Товариства та їхнє оточення з перших тижнів активно працювали в комітетах допомоги пораненим, у громадських організаціях сприяння діючій армії⁵¹⁵.

Поряд із цим у Товаристві з самого початку були прихильники тієї точки зору, що в інтересах української нації перемога не Росії, а Центральної держав. З нею пов'язувались сподівання на здобуття конституційного ладу і національних прав – аж до власної державності у тій чи іншій формі. Переконаним «германофілом»⁵¹⁶ був, зокрема, Є. Чикаленко⁵¹⁷. Таким же неодмінно зображувався у жандармських документах П. Чижевський⁵¹⁸. Прибічниками австрійської орієнтації були представники правого крила української громадськості М. Міхновський і О. Степаненко⁵¹⁹. Позиції «пораженців» у Товаристві зміцніли вже восени 1914 р. під впливом небачених антиукраїнських репресій у окупованій Росією Східній Галичині. За пропозицією Ради ТУП місцеві громади підготували ухвали протесту з цього приводу (від Полтавської громади її написав В. Андрієвський) для подальшої публікації їх за кордоном⁵²⁰. З невідомих причин проект не був реалізований, але протест у Полтаві був-таки висловлений у вигляді листівки «про знущення Москви над українським народом»⁵²¹. Не можна не визнати й того факту,

що спричинене депортаціями «переміщення великого числа галицького населення на російські терени вперше зробило можливим масові контакти наддніпрянців і галичан, піднімало масову національну свідомість наддніпрянців...»⁵²². У Полтаві, за агентурними даними, заручники І. Прийма, Ф. Чайківський, І. Боцюрків «палко агітували за Самостійну Україну», переконували, що російська армія буде розбита, а Україна звільнена⁵²³.

Загальним наслідком стало помітне посилення антиросійських (щодо держави) настроїв та прихильності до Четвірного союзу, додатковим стимулом для яких послужив успішний наступ армій блоку у 1915 р. Підтвердженням цьому – неодноразові повідомлення жандармських агентів: І. Прийма говорив про успіх своєї пропаганди «відторгнення України», яка «з кожним днем набуває все більше прихильників»; на думку багатьох українців, Росія остаточно програла війну, внаслідок чого Україна відокремиться від неї⁵²⁴. Характеристика «германофіл» все частіше зустрічається і в документах Харківського ГЖУ. За його інформацією, в листопаді 1915 р. у товаристві ім. Г. Квітки-Основ'яненка був схвально сприйнятий реферат В. Коряка, у якому висловлювалась надія на перемогу Німеччини, присутні виявляли германофільські настрої⁵²⁵.

У зв'язку з цим зазнало змін ставлення до емігрантського Союзу визволення України, який виступив на боці Четвірного союзу. Незважаючи на те, що Рада ТУП свого часу дистанціювалась від СВУ, частина громад і «протогромад» мала контакти з його представниками. Х. Алчевська заявляла, що до Харкова приїздив і зустрічався з нею М. Залізник, один із засновників Союзу⁵²⁶. М. Ковалевський згадував про київські переговори з посланцем СВУ, який після того відвідав низку міст, серед них і Полтаву⁵²⁷. Про поїздки емісарів Союзу на Наддніпрянщину неодноразово повідомлялось у документах Департаменту поліції. У жандармських документах є навіть згадки про створення підпільних структур СВУ на чолі з представниками ТУП. Повідомлялося, що в Полтаві існує «Центральний комітет Полтавського району, філія (відділ) Союзу визволення України», раду якого утворювали П. Чижевський – голова, П. Панченко – віце-голова, М. Орел – секретар і скарбник, невідомий учень землемірного училища – пропагандист-референт. Членами комітету називались Г. Маркевич, О. Тулинський, Ф. Чайківський, І. Прийма, І. Боцюрків. У Гадячі, Миргороді, Прилуках, Золотоноші та інших містах «ЦК» нібито організував «порайонні комітети» і «гуртки»⁵²⁸.

Інформація на перший погляд видається неймовірною, до того ж вона не підтверджується ні свідченнями керівників СВУ, ні дослідженнями істориків. Щоправда, вона відтворена в монографії І. Пфтера, але без з'ясування її достовірності; до того ж створення «фі-

лії» там пов'язано з Полтавською організацією УСДРП⁵²⁹, що цілком виключено. Та все ж деякі обставини не дозволяють однозначно віднести її на рахунок популярної версії про жандармські інсинуації. По-перше, саме про названих полтавців (за винятком Г. Маркевича) і галичан різні агенти і в різний час повідомляли як про запеклих «германофілів». По-друге, діяльність у такому дусі фіксувалась і в інших містах, стосовно інших українських організацій (про це нижче). По-третє, спроби створення пов'язаної з СВУ підпільної мережі таки мали місце, хоч їх прийнято вважати безрезультатними. У 1915 р. за кордоном відбулися наради, де обговорювались питання «організації революційної діяльності під егідою Союзу», було складено план «політично-організаційної роботи в Україні», яким передбачалося, зокрема, створення ЦК СВУ в Києві та місцевих комітетів «у кожному більшому місті»⁵³⁰. За словами А. Жука, ці наради підтвердили, що СВУ є не просто закордонною організацією, а «репрезентує созвучні політичні елементи на місцях, на Україні, які рівно ж організуються під тою самою назвою і становлять властивий, з природи речі конспіративний центр Союзу в Росії...»⁵³¹. Нарешті, незрозуміло, звідки агент міг знати нехарактерну для Наддніпрянщини спеціальну термінологію. З огляду на це, вважаємо, що наразі немає підстав для категоричної відповіді – як ствердної, так і заперечної – на питання про існування нелегальних структур СВУ. Певна ідейно-психологічна основа для цього була, могли мати місце й відповідні організаційні заходи, а наскільки далеко все це зайшло, можуть показати подальші дослідження.

Відповідно стриманим має бути ставлення й до донесень про практичну діяльність поступовців у цьому напрямку. Повідомлялось, зокрема, що на початку 1916 р. Полтавський «ЦК» надіслав до Кобеляк літературу, серед якої були брошури Д. Донцова та М. Залізняка. У Гадяцькому повіті серед службовців цегельного заводу П. Чижевського були члени комітету СВУ, тут переховувалась агітаційна література. У Полтаві під керівництвом І. Прийма та М. Орла формувалась група молоді для ведення партизанської боротьби та іншого сприяння наступаючим німецько-австрійським військам⁵³². У Харкові Х. Алчевська наполегливо закликала молодь до збройно-диверсійної боротьби в тилу російських військ. Існуючі (і поки що не спростовані) стереотипні уявлення про поведінку українських діячів, несумісні з наведеними даними, і відсутність фактичного підтвердження є достатньо серйозною підставою для сумнівів у правдивості агентурної інформації. Але й ігнорувати неодноразові, незалежні одне від одного повідомлення навряд чи розумно. З твердженням про те, що це були провокаційні вигадки з метою отримати привід для посилення репресій, можна погодитися хіба частково,

оскільки існування причинно-наслідкового зв'язку між цими двома явищами не доведене.

Після зупинки наступу і катастрофи військ Четвірного союзу у 1916 р. сподівання щодо блоку стали згасати. Песимізму додав і черговий виток репресій стосовно українського руху. Вже йшлося про харківські арешти початку 1916 р., які, очевидно, були частиною загальнодержавної акції. Про це свідчить розпорядження директора Департаменту поліції начальнику Полтавського ГЖУ від 27 грудня 1915 р. зайнятися «ліквідацією українських організацій у межах губернії». Був підготовлений список 84 осіб, щонайменше третина яких мала відношення до ТУП. Оскільки у більшості випадків достатніх підстав для притягнення до відповідальності не було, начальник ГЖУ, посилаючись на «вкрай шкідливу» діяльність цих людей, просив дозволу провести «ліквідацію» у будь-якому разі, а тих, чия провина не буде доведена, вислати «вглиб Росії»⁵³³. Репресії ослабили українські організації, змусили їх діяти ще обережніше. До цього, зокрема, закликав П. Чижевський на нараді «старших» українців у Полтаві 12 січня 1916 р.⁵³⁴

Наслідком цих впливів стали чергові зміни в настроях і поведінці членів ТУП упродовж 1916 р.: відносна їх радикалізація; загальне невдоволення війною; зростання недовіри й антипатії до існуючого режиму і водночас – усвідомлення того, що за вирішення українського питання доведеться боротись у рамках Російської держави; посилення уваги до легальних засобів впливу на громадськість і владу. Їх виявом можна вважати грудневу декларацію Ради ТУП «Наша позиція» з протестом проти продовження війни і констатацією того, що українці не чекають нічого доброго від царської влади⁵³⁵. У Полтаві П. Чижевський і В. Андрієвський у лютому 1916 р. говорили про «необхідність утримуватися від устремлінь у бік Австрії або Німеччини, тому що і в Росії можна досягти автономії»⁵³⁶. Тоді ж Полтавська громада висловила своє ставлення до російської дійсності в петиції до членів Державної Думи, поданій від імені українського народу. Попри переважно лояльну риторичку, документ містить радикальні, як для поступовців, положення. Виходячи з того, що «тепер український народ в Росії присуджений до смерті», його автори цілком у дусі творів М. Міхновського заявляли: «Це небачене насильство, яке кличе до бунту й помсти». Поряд із традиційними культурницькими пунктами містились вимоги рівноправності українського народу з російським та «взагалі державно-законного встановлення гарантій» його культурно-національного розвитку⁵³⁷. Відображенням тогочасних настроїв більш поміркованої частини українства, її розчарування як у Центральних державах, так і в Росії, є стаття М. Сумцова «Етюди з людиноненавистництва»

з критичними висловлюваннями про їхню ідеологію й національну політику: «Великий націоналізм німецький та великий націоналізм російський – два чоботи пара, і народам від них... – одне лихо, війна, насильство, сльози і кров»⁵³⁸.

Реакція місцевих організацій УСДРП на світову війну була млявою і невиразною. Це стало наслідком не лише стану колапсу, в якому вони здебільшого перебували, а й наявності засадничо відмінних підходів у партійних верхах. Головна лінія вододілу проходила між прихильниками СВУ на чолі з А. Жуком та «інтернаціоналістами» під проводом нового керівника УСДРП Л. Юркевича. Щоправда, реальна палітра ідеологічної боротьби в партійному керівництві була строкатішою, проте у повному обсязі вона на місцеві осередки не поширилась. І. Патер стверджує, що провідні організації партії перебували під впливом СВУ і що саме діяльність Союзу спричинила їх активізацію⁵³⁹. Та без скільки-небудь серйозних доказів його позиція видається хисткою. Мабуть, можна погодитися з П. Феденком у тому, що більшість членів партії не бажала перемоги Росії в війні, але й до СВУ ставилась критично, поділяючи лінію Л. Юркевича щодо пріоритетності боротьби проти «внутрішнього ворога» – царизму, за політичне і соціальне визволення, автономію України⁵⁴⁰. На Лівобережжі цю позицію найвиразніше репрезентувала Харківська організація. У місті поширювалася антивоєнна листівка «Війна й українська соціал-демократія», видана, очевидно, Бюро ЦК УСДРП у Росії⁵⁴¹. Відданість Харківської групи принципам «інтернаціоналістів-ціммервальдівців» визнавали й місцеві більшовики⁵⁴². Втім, ця відданість була не такою вже й послідовною. Лідери організації мали зустріч із представником СВУ (ймовірно, це був Д. Шабала⁵⁴³). Ю. Тищенко у спогадах наголошував, що «з багатьох причин рішучо відмежовувався від цієї організації [СВУ – С. Н.]»⁵⁴⁴, а в жандармських джерелах неодмінно зображався як переконаний «мазепинець-самостійник», тісно пов'язаний із СВУ. На партійній нараді в Катеринославі він нібито говорив про необхідність допомоги Німеччині, яка дасть Україні незалежність. Сам Ю. Тищенко це спростовував, хоч достовірність інформації про свій виступ загалом визнавав⁵⁴⁵. Щирість спростувань викликає сумнів – адже й В. Винниченко, помічником та другом якого був Ю. Тищенко, висловлював надію, що «німці вщент розіб'ють Росію і, може, зроблять з України окрему державу»⁵⁴⁶. До речі, наведені дані стосуються другої половини 1915 р., тобто тут теж не можна виключати впливу воєнної кон'юнктури. Один із активістів студентської фракції, Г. Іваницький, належав до групи відомих партійних функціонерів, що згуртувались навколо Д. Антоновича, поділяли платформу СВУ і підтримували з ним зв'язок⁵⁴⁷.

Про настрої інших груп УСДРП нічого певного сказати не можна. Можна припустити, що на Полтавщині вони мали б більше симпатизувати СВУ, виходячи хоча б із особистісного чинника: серед засновників Союзу більшість складали колишні чільні діячі Полтавського (В. Дорошенко, А. Жук), Лубенського (А. Жук), Прилуцького (О. Назаріїв) комітетів; серед активістів СВУ виділявся М. Гаврилко з Полтавщини, брат якого залишався членом організації; В. Фідровський входив до групи Д. Антоновича. Проте наскільки реальними були симпатії до Союзу, ми не знаємо. Єдності тут не було: так, Є. Ласман і М. Криворотченко входили до Московської групи УСДРП, відомої своїми лівацькими поглядами, близькими до люксембургіанства⁵⁴⁸. Політика вносила розкол інколи навіть у сім'ї, не те що в організації. Наприклад, А. Лівіцький «всім серцем був на боці» СВУ, а його дружина «вагалась», що викликало розходження й суперечки між ними⁵⁴⁹. Додамо також, що серед прибічників Центральних держав із числа українських соціал-демократів теж із часом поширилося розчарування. Показову заяву наприкінці 1916 р. зробив А. Жук: «Нічого Німець нам не дасть і нічого ми від нього не ждемо... Німці ведуть війну для себе, в ім'я власних інтересів»⁵⁵⁰. Група Д. Антоновича після кількох спроб активізації зрештою залишилась бездіяльною⁵⁵¹.

Українські есери теж не були єдиними у ставленні до війни та пов'язаних з нею перспектив. Але порівняно з УСДРП, спектр пропонувананих ними варіантів був вужчим, а полеміка між їх прихильниками – не такою гострою й помітною. Група емігрантів на чолі з співзасновником СВУ М. Залізняка видала з початком війни кілька відозв, у яких закликала підтримати Центральні держави, готуватись до збройної боротьби, повстання проти самодержавства, за самостійну Україну⁵⁵². Проте доказів солідарності місцевих організацій УПСР з групою М. Залізняка не знайдено. Найвпливовіша Київська організація, яка поширювала свою роботу й на Полтавщину, відхилила пропозицію СВУ про фінансову допомогу і просила його не брати на себе жодних політичних зобов'язань. Надрукований від її імені у «Боротьбі» проект партійної програми, написаний М. Ковалевським, орієнтував на боротьбу всередині Росії (в тому числі за автономію, а не самостійність України), не апелював до зовнішнього чинника чи воєнної кон'юнктури⁵⁵³. У такому ж дусі були витримана й листівка Харківської організації «До братів хліборобів». Вона привертала увагу до російських проблем, закликала не піддаватися на слова уряду про визволення інших народів, а дбати про власне, уникати мобілізації, бути готовими повернути зброю проти ворогів українського селянства⁵⁵⁴. Своєрідним втіленням подібних настроїв у життя можна вважати гурток УПСР у Глухівському повіті, немало учасників якого опинились там, щоб уникнути мобілізації⁵⁵⁵.

Прихильність більшості місцевих груп (принаймні з тих, чия позиція відома) до антивоєнної, «революційно-інтернаціоналістської» платформи не означала відсутності інших поглядів. Напевне більш радикально налаштованою була частина прихильників УПСР у молодіжних організаціях (В. Коряк мав стійку репутацію германофіла). Проте в цілому позиція есерівських осередків, схоже, була вільною від крайнощів – «оборонництва» та германофільства – і базувалась головним чином на двох засадах: відмова царському уряду та його воєнним зусиллям у підтримці; розгортання революційної боротьби.

Позицію українських націоналістів у цьому питанні з'ясувати вкрай важко, насамперед через їхню безмовність: не відомо жодного документа з цього середовища за роки війни. Очевидно, визначеної лінії УНП не існувало взагалі, інакше вона б мусила бути задекларованою. Серед причин цього – безсилля УНП, ідейно-тактичні суперечки і боротьба всередині її, специфічне становище М. Міхновського (можливий вихід із партії, перебування на військовій службі). Тимчасом УНП тих років, якщо і згадується в літературі, то виключно «в форматі» М. Міхновського, який єдиний хоч якось нагадував про себе. Проте суперечливість відгуків про його погляди воєнного часу гранично ускладнює їх інтерпретацію. Є очевидним тільки те, що М. Міхновський вважав за необхідне максимально скористатися ситуацією, аби наблизитися до омріяної української державності. Але його уявлення про зміст цієї державності та засоби її досягнення трактують по-різному. Ще в 1913 р. А. Жук ознайомив М. Міхновського й О. Степаненка з майбутньою політичною акцією, яка зрештою матеріалізувалась у вигляді СВУ, і, за його словами, «зустрів повне одобрення для моїх плянів і становища і навіть дістав від М. Міхновського відповідне освідчення на письмі»⁵⁵⁶. Це прямо суперечило лінії опублікованого у січні 1913 р. «Універсалу» УНП на поразку Австро-Угорщини та приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини у складі Росії⁵⁵⁷. Протиріччя можна було б вважати наслідком розриву М. Міхновського з УНП, але інші свідчення сучасників доводять, що лідеру націоналістів у даному разі ближчою була якраз позиція УНП, а не СВУ. Він разом з В. Шеметом виношував ідею направити від імені українців делегацію до царя з запевненнями в лояльності та проханням надати права, подібні до тих, які мали українці в Австро-Угорщині, навіть пробував збирати підписи під вірнопідданською петицією⁵⁵⁸. А напередодні падіння царату М. Міхновський розробив цілий план порятунку режиму в обмін на створення дуалістичної монархії⁵⁵⁹. Розгадка його двоїстої позиції може бути доволі простою. М. Міхновський тоді віддавав перевагу «легальним формам громадської діяльності, оскільки на це дозволяли загальні обставини життя в Росії, а конспіра-

цію полишав еміграції»⁵⁶⁰. Дійсно, його соратник Є. Любарський-Письменний став у еміграції співзасновником СВУ⁵⁶¹. Схоже, М. Міхновський свідомо розмежував ці способи боротьби за визволення України, причому в обох випадках залишався по-своєму максималістом, не відкидав ніяких засобів, якщо вважав їх дієвими.

Війна змусила й учасників юнацького руху по-новому поглянути на суспільні проблеми. У цьому середовищі, вільному від жорстких стереотипів партійних програм і регламентації комітетів, деморалізуючого досвіду поразок, були особливо помітні переоцінка геополітичної ситуації, передусім у трикутнику Росія – Україна – Австро-Угорщина, інтерес до далекосяжних цілей та рішучих методів боротьби. Загальна динаміка настроїв молоді і старшого покоління між собою істотно не відрізнялась, але реакція юнацьких гуртків на поточні події була більш радикальною та дієвою. Як правило, вони намагалися донести свою точку зору до суспільства, вплинути на нього. Із 10 відомих нам листівок воєнної тематики їм належало 8: 5 пропитували антивоєнні ідеї, 5 – самостійницькі, 3 – сепаратизм і германофільство, по 2 – антиросійські (щодо держави), протиурядові, соборність. Коли вважати, що антиурядові, сепаратистські та германофільські ідеї теж були направлені проти Російської імперії, то пріоритети виглядатимуть таким чином: протиімперське спрямування мали 7 листівок, антивоєнне і самостійницьке – по 5. За деякими даними, серед української молоді набув поширення «клич бойкоту російської мови і російської культури»⁵⁶². Однією з форм протесту було ухиляння від призову на військову службу. Учасники харківського «видавничого гуртка» з початком війни вирішили збити все, щоб не йти на фронт, не воювати за антиукраїнську державу, не стріляти в братів-українців⁵⁶³. З цієї ж причини перейшов на нелегальне становище М. Криворотченко⁵⁶⁴, а деякі активісти молодіжних організацій опинились у Глухівських лісах.

Успішний наступ армій Четвірного союзу посилив прихильне ставлення до Центральних держав. У листівці Полтавської середньошкільної організації, перевиданій від імені ЦВК Юнацької спілки, з їхньою перемогою пов'язувалося розв'язання українського питання: «На випадок, коли Росія буде побіджена в сій війні, Україна одержить самостійність із рук прихильних нам культурних завойовників. Коли ж Росія виграє війну, тоді [вона] буде старатися задавити Україну»⁵⁶⁵. Найрішучіші з молоді виявляли готовність сприяти поразці російських військ практичними діями. Улітку 1915 р. член Юнацької спілки О. Заїка заявив на допиті, що співчуття Австро-Угорщині притаманне кожному спілчанину. Сам 17-річний юнак до арешту намагався організувати втечу австрійських військовополонених з табору і навіть готувався до замаху на росій-

ського намісника Галичини⁵⁶⁶. Члени чернігівського «Самостійницького братства» поширювали серед солдатів російської армії «пораженські» відозви, збирали й передавали до Києва «відомості по обороні» на території Чернігівщини⁵⁶⁷. За повідомленнями жандармської агентури, Х. Алчевська й О. Синявський на зборах представників українських молодіжних гуртків Харкова у листопаді 1916 р. висловили від імені «Стокгольмського комітету УНПСР»⁵⁶⁸ пропозицію перейти до партизанської боротьби, чинити диверсії, руйнувати залізницю, мости, підприємства, яка знайшла підтримку частини присутніх⁵⁶⁹. Через місяць вона була озвучена на III конференції Юнацької спілки і відхилена більшістю в один голос. Такий результат був, на нашу думку, закономірним. Тогочасне германофільство взагалі, а у молоді особливо, мало тимчасовий, більше емоційний, ніж раціональний характер, було психологічною реакцією на конкретну воєнно-політичну ситуацію. Після поразки Центральних держав у 1916 р. сподівання на їхню перемогу, а разом з ними й емоційне піднесення зійшли нанівець. Нову реальність чітко зафіксувала резолюція III конференції Юнацької спілки: «Австрійці далеко, і їм ніколи не дійти до нас»⁵⁷⁰.

Прикметним для років світової війни було поширення сепаратистських і самостійницьких поглядів, що стимулювалось політичними реаліями того часу. Неможливість справедливого вирішення українського питання у складі Росії, безперспективність очікування автономії України стали очевидними для багатьох, як і необхідність спрямувати боротьбу на досягнення максимальної, ніяк не пов'язаної з долею Росії мети – незалежної держави. Серед організованої молоді Кобеляцького повіту розмови про «російське ярмо» та необхідність відокремлення від Росії велися вже наприкінці 1914 р.⁵⁷¹ Гуртківці Миргорода розповсюджували листівки, в яких, зокрема, говорилося, що треба «порвати з російським царизмом і віддати себе на працю тільки на користь визволення України» («До української молоді»), «ми тільки тоді спочинем, коли наша Україна буде самостійною» («До юнацтва»)⁵⁷². Молодь Чернігова діяла «з установкою на політичну боротьбу за Українську національну республіку», а місцеве «Самостійницьке братство» прагнуло «ширити ідею повної самостійности України та конечности розбиття Росії»⁵⁷³. Самостійницький курс Полтавської організації Юнацької спілки підтверджується її листівкою. Навесні 1916 р. на самостійницькі позиції перейшла і Харківська середньошкільна організація, конференція якої ухвалила підготувати спеціальну збірку матеріалів. Брошура «Самочинна [Самостійна – С. Н.] Україна» була розмножена на гектографі не пізніше серпня 1916 р.⁵⁷⁴ Слідом за ними новий курс під-

тримала і Юнацька спілка. Її III конференція заявила, що «високо підіймає блакитно-золотий прапор Самочинної України»⁵⁷⁵.

В цілому зміст і результати діяльності українських організацій зумовлювалися їх станом та загальними політичними умовами, тож закономірно, що її наслідки були мінімальними. Навіть у національно-культурній сфері не вдалося зберегти здобутки революційної доби, а в інших у кращому разі мали місце малопомітні символічні, демонстративні акції. Головним позитивом роботи українських організацій, можливо, слід вважати сам факт її проведення, який нагадував суспільству і владі про існування, становище і боротьбу нації.

1907 р. – початок 1917 р. були часом найтяжчих випробувань для українського руху. Організаційне життя було зведене до боротьби за виживання, що забирала майже всі сили (УСДРП, УПСР), відновлення практики громадівства (ТУП) і гуртківства (молодіжні об'єднання), або взагалі зійшло нанівець (УНП). Намагання реанімувати партійні структури, як правило, не давали очікуваного результату. Крім локальних здобутків українських есерів, виняток становив лише юнацький рух, який поступово набирав силу, визначався організаційно та ідеологічно. Епіцентром його розгортання знову стало Лівобережжя, насамперед завдяки поєднанню патріотичного потенціалу середніх навчальних закладів Полтавщини та традицій студентського руху в Харкові. Загалом же жорсткий поліцейський контроль прирікав на бездіяльність, породжував інертність і апатію. Епізодичні сплески активності, пов'язані з виборчими кампаніями, спробами поновлення видавничої діяльності (зокрема, партійної періодики), були нетривалими і здебільшого неефективними. Продовжувати боротьбу в таких умовах були здатні лише справжні патріоти, і завдяки їм український рух вижив, зберігся як суспільне явище, одна з передумов розгортання прийдешньої національно-демократичної революції.

На межі XIX-XX ст. український національний рух перейшов із культурницької фази розвитку у політичну, суб'єктом якої стали політичні партії та організації, а основним змістом – боротьба за політичні права, в кінцевому підсумку – за визволення української нації та здобуття власної державності. Початок переходу на нові ідейно-організаційні засади був покладений у 90-і рр. XIX ст., коли на зміну аморфним культурницьким українофільським громадам прийшли структуровані конспіративні об'єднання; з'явилися перші програмні документи з політичними ідеями; лояльне, часто «платонічне» українофільство, що було по суті «поліпшеним виданням» малоросійства, відображенням подвійної національної ідентичності, поступилося місцем діяльному націонал-патріотизму – «свідомому українству».

Провідна роль у цьому процесі належала Лівобережжю. Тут була заснована перша модерна загальноукраїнська політична організація – Братство тарасівців. Місцеві громади слугували основною кадрово-організаційною підвалиною створення Загальної української організації. Харківська Українська студентська громада стала провідником самоорганізації та ідейного самовизначення національного молодіжного руху. З Лівобережжям (власне, з Харковом) безпосередньо пов'язане виникнення перших програмних документів українського політичного руху Наддніпрянщини 90-х рр. XIX ст. – «Profession de foi молодих українців» та «Програми української молоді».

Національний політичний рух одразу поширився на всі губернії краю, проте його кількісні параметри тоді залишалися мінімальними: число осередків вимірювалось одиницями, учасників – десятками, симпатиків – сотнями. Перехідний характер українських об'єднань того часу помітний буквально у всьому: організаційні риси були невиразними, зміст діяльності – переважно культурницьким, політичні ідеї ще не склалися в цілісну систему, зв'язок із масами тільки почав налагоджуватися, вплив на суспільство був незначним.

Подолання цих недоліків і слабких місць стало основним завданням наступного етапу – 1900-1904 рр. Усвідомлення його актуальності, наявність необхідних ідейних, організаційних та кадрових передумов, вплив західноукраїнського і загальноросійського визвольних рухів викликали до життя політичні партії Наддніпрянщини. При цьому, якщо Київ відіграв визначну роль у функціонуванні й організаційному оформленні поміркованої, центристської течії, уособленням якої стала Українська демократична партія, то Лівобережжя стало батьківщиною обох радикальних партійних флангів – лівого (РУП) і правого (УНП). Названі партії становили основу ідейно-організаційного спектру українського політичного руху, що

скався на початку ХХ ст. і з тими чи іншими доповненнями проіснував до 1917 р.

Розширення соціальної бази за рахунок нижчих прошарків інтелігенції, селянства і частково робітництва мало своїм наслідком загальне полівіння національного руху, провідні позиції в якому вперше зайняла соціально (і соціалістично) зорієнтована складова – Револьюційна українська партія. На початку ХХ ст. його виміри на Лівобережжі у порівнянні з попереднім етапом зросли на порядок (десятки організацій, сотні активних учасників тощо). Тут склалася постійно діюча мережа українських осередків, найбільш густа на Полтавщині. У їхній практичній діяльності з'явилися елементи, характерні для партій і нові для українського руху: агітація, організація масових виступів, публічні і силові акції. Свідченням дієвості українських партій, їхнього впливу на суспільну свідомість можна вважати постійну присутність у регіоні партійної літератури, роль РУП у розгортанні селянських виступів 1902 р., національну маніфестацію 1903 р. у Полтаві. Натомість «акт розпачу» УНП у Харкові в 1904 р. наочно продемонстрував слабкість і громадську ізольованість націонал-екстремістської течії. Приналежність усіх трьох подій до Лівобережжя зайвий раз підкреслює його провідне становище в національно-визвольному русі того часу. Українці раніше за відповідні російські течії розгорнули масову роботу на селі, створили партії ліберально-демократичного та націоналістичного характеру.

1905-1907 рр. були періодом найвищого розвитку українського політичного руху. В умовах революції ще виразніше окреслилась тенденція до все більшого його полівіння, викликаного як усвідомленням об'єктивної потреби першочергового розв'язання соціальних проблем, так і заграванням з широкими масами, котрі вперше вийшли на авансцену суспільно-політичного життя. Ця тенденція знайшла свій вияв у випереджаючому розвитку РУП-УСДРП, викремленні українсько-есерівської течії, проголошенні відданості соціалістичним ідеалам всіма без винятку партіями. Ще однією рисою суспільного руху тих років була певна інтернаціоналізація, зближення і об'єднання ідеологічно споріднених партій і груп різних націй у боротьбі за спільні цілі. Це явище, закономірне для моменту відкритого і вирішального протистояння з владою, несло в собі загрозу поглинення більш потужними загальноросійськими партіями своїх українських відповідників, дезорганізації й ослаблення українського руху. Вчасно її усвідомити й уникнути допомогла не тільки національна свідомість керівних і рядових українських діячів, а й відверто великодержавницька позиція російських партій, їхня неприхильність до вимог національно-визвольного характеру.

За короткий час українські партії зросли кількісно, значно збільшилося число їхніх прибічників, навіть УДП-УДРП і УНП перестали бути суто інтелігентськими організаціями. Але необхідного для справжньої політичної партії організаційного рівня досягла тільки РУП-УСДРП, осередки якої існували майже в половині повітів краю (на Полтавщині в 80%), утворюючи розгалужену, ієрархічно організовану мережу зі сформованим партійним апаратом. Прагнення до цього виявляла й УДРП, особливо Полтавська громада, проте воно не було належним чином підкріплене відповідними заходами і залишилось нереалізованим. Брак часу й талановитих організаторів, периферійне розташування більшості гуртків завадили пройти цей шлях українським есерам, котрі спромоглися лише проголосити створення своєї партії. Дещо зросла й УНП, проте якісно її стан не змінився, вона й надалі була партією тільки номінально. Роль організацій Лівобережжя в загальноукраїнському політичному русі дещо зменшилася внаслідок зростання кількості і зміцнення осередків у інших регіонах та все більшого піднесення значення Києва. Проте в окремі відрізки часу з ним ділила першість Полтава (це стосується, зокрема, місцевих комітетів УСДРП та УДРП), а УНП залишалася переважно лівобережною організацією. У практичній роботі переважали агітація й організація мас та літературно-видавнича діяльність як засіб їх забезпечення. Вперше українці безпосередньо включилися в боротьбу за владу – як легально, в ході виборчих кампаній, так і революційним шляхом, під час так званих місцевих «республік» (явище, поширене передусім на Лівобережжі) та інших подібних виступів. Вагомим здобутком і водночас важливим чинником розгортання національно-визвольної боротьби стала легальна україномовна преса, започаткована «явочним порядком» у Лубнах та Полтаві.

Поразка революції, суспільна депресія і політична реакція поклали край висхідній лінії розвитку українського руху. Протягом 1907-1908 рр. всі політичні партії фактично припинили своє існування, втративши місцеві осередки, організаційні зв'язки, здатність вести практичну роботу. Тривала боротьба за їх відродження принесла локальні успіхи у вигляді тимчасової активізації тих чи інших організацій, проте кінцевої мети не досягла. За таких умов на перший план вийшли організації, які мали надпартійний, консолідуючий характер – Товариство українських поступовців та молодіжні об'єднання (епіцентром останніх знову стало Лівобережжя). Зовнішньо це нагадувало 90-і рр. ХІХ ст., проте кількість учасників, рівень національної свідомості, параметри практичної діяльності і суспільна роль українського політичного руху стали значно вищими.

Перша світова війна змусила українців по-новому оцінити геополітичну ситуацію та перспективи національного визволення. Загальна радикалізація настроїв здебільшого не мала суспільно вагомих практичних наслідків, не вилилась у скільки-небудь помітні активні дії; не можна навіть сказати, що вона спричинила появу нових ідеологем. Але у свідомості, психології стався певний поворот. У свідомого українства сформувалося чітке розуміння безперспективності сподівань розв'язати українське питання в Російській імперії, а багато хто поширював цю думку і на Росію взагалі, безвідносно до її політичного ладу. Вперше з'явилося усвідомлення того, що здобуття національної державності можливе ближчим часом, а не в неозорій перспективі, отже, й боротьба за неї є завданням цього, а не прийдешніх поколінь. Тим самим був підготовлений певний психологічний ґрунт для державницької політики і практики 1917 р.

Всього близько чверті століття було відведено історією для розвитку українського політичного руху в Російській імперії. За такий короткий проміжок часу, за мінімальної стартової основи і максимально несприятливих загальних умов він практично не мав шансів повною мірою виконати свою місію – організувати й очолити національно-визвольну боротьбу українського народу та довести її до перемоги. Але зусиллями його учасників наполегливо готувалися необхідні ідеологічні, кадрові та організаційні передумови для досягнення цієї великої мети у найближчому майбутньому.

Вступ

¹ Див.: Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104–119.

² Листи з України Наддніпрянської П. Вартового (Б. Грінченка). Друковані в «Буковині» за 1892–1893 рр. – К., 1917; Грінченко Б. З українського життя: Огляди. – Б. м., б. р.; Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Т. 1–4; та ін.

³ Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. – Б. м., б. р.; Франко І. Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди; Общественное движение в России в начале XX века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и П. Потресова. – СПб., 1911–1914. – Т. 3–4. – Кн. 5–7; Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912; та ін.

⁴ Лозинський М. Українська народна партія // Літ.-наук. вісн. – 1905. – Т. 30. – Кн. 5; Лукашевич [Тучапський] П. Украинские национальные партии // Вестник жизни. – 1906. – № 1–2; А-ко [Жук] А. Соціалістичні організації на Україні. Українська соціал-демократична робітничка партія // Праця. – 1909. – Ч. 1; та ін.

⁵ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Б. м., 1926. – Т. 1: Революційна Українська партія (РУП); Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки». – Х., 1926; Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років // За сто літ. – 1928. – Кн. 2; та ін.

⁶ Гермайзе О. Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914 (По матеріалах архіву Київського губернського жандармського управління) // Червоний шлях. – 1924. – № 3; Він же. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1; Рябінін-Скляревський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці (З архівних джерел) // Коцюбинський: 36. ст. – Х.; К, 1931. – Т. 1; та ін.

⁷ Лось Ф. Е. Национально-освободительное движение на Украине в период Первой буржуазно-демократической революции в России (1905–1907 гг.) // Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1964. – Вып. 1; Шморгун П. М. Украинские мелкобуржуазные националистические партии в советской историографии // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны: Материалы науч. конф. – М., 1982; Курас І. Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К., 1986; та ін.

⁸ Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень, 1917; Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. – Зальцведель, 1919; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – Подєбради, 1934; та ін.

⁹ Степанюк В. [Лола О.], Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху (1900–1918 рр.). – Х., 1918; Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – Відень, К., 1920; Дорошенко В. Револьюційна Українська партія (РУП) (1900–1905 рр.): Нарис з історії Укр. соціал-демокр. партії. – Львів, К., 1921; Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). – Прага, 1936; та ін.

¹⁰ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – № 2; Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936; та ін.

¹¹ Левинський В. Лев Юркевич. – Львів, 1927; Донцов Д. Олена Пчілка (Спроба реабілітації) // Літ.-наук. вісн. – 1931. – Т. 106. – Кн. 5; Гомзин Б. Микита Шаповал: Український громадський діяч. – Львів, 1932; Дорошенко Д. Євген Чикаленко, його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934; Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – Львів, 1936; та ін.

¹² Доманицький В. Кость Мацієвич (замість вінця на могилу). – К., 1943; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державности. – Філадельфія, 1960; Книш З. Так перо пише...: Вибрані статті. – Торонто, 1965; Міяковський В. Дмитро Антонович. – Вінніпег, 1967; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1; та ін.

¹³ Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали Респ. наук.-теор. конф. – К.; Запоріжжя, 1991; Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)»: Тези доп. – К.; Миколаїв, 1992. – Ч. 1–3; Українська державність: історія і сучасність: Матеріали наук. конф. – К., 1993; та ін.

¹⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соц.-політ. портрет. – К., 1993; Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1996; Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Історія України. – 1999. – № 21–24; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кін. ХІХ ст. – 1917 р. – К., 1999; «Українське питання» в Російській імперії (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.): В 3-х ч. – К., 1999; Політична історія України ХХ століття: В 6 т. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кін. ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець, Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна; Михутіна І. Украинский вопрос в

России (кон. ХІХ – нач. ХХ в.). – М., 2003; Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 2003; Версток В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – К., 2004. – Т. 1; та ін.

¹⁵ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. ХХ ст. – Х., 1996; Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кін. ХІХ – перша половина ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 1998; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. ХІХ ст. – 1939 р.). – К., 2002; Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004; та ін.

¹⁶ Кухарчук О. С., Рафальський О. О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Кіровоград, 1996; Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К., 1996; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 1998; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 рр. – К., 1998; та ін.

¹⁷ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Герашенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9–11; Він – з когорти вождів (Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). – К., 1994; Історія України в особах ХІХ – ХХ ст. – К., 1995; Білоцерківський В. Я., Головченко В. І. Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001; Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – Артемівськ, 2001; Головченко В. У боротьбі за вільну Україну (політичний портрет Дмитра Антоновича) // Київська старовина. – 2002. – № 3; Молода нація. – 2002. – № 3; 2003. – № 2 (специвипуски, присвячені відповідно А. Жуку та М. Міхновському); та ін.

¹⁸ Ковальчук І. А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття // Наук. праці з питань політичної історії. – 1992. – Вип. 172; Реєнт О. П. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Стан і перспективи наукової розробки // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2000. – Вип. 1; Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних

партій та організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4; Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – Луганськ, 2003; Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004; та ін.

¹⁹ Кравченко В. Український національний рух у Харкові XIX – початку XX ст. // Слово і час. – 1993. – № 10; Головченко В., Бурмака В. Харків і українське національне відродження кінця XIX – початку XX століття // Березіль. – 1994. – № 1–2; та ін.

²⁰ Див.: Наумов С. О. Чи була «Спілка» українською партією? До постановки питання // Третій Міжнародний конгрес українців. – Х., 1996. – Історія. – Ч. 2. – С. 30–35.

²¹ Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник. – К., 2003. – Ч. 1; Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – поч. 1917 рр.). – Луганськ, 1999; Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій поч. XX ст. – Тернопіль, 1991; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 5–6; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. – Б. м., 1983. – Т. 1; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993; та ін.

²² Див.: Гирич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 168–176; Палієнко М. Г. Архіви української еміграції в радянських спецховищах (переміщення, опрацювання, використання) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 196–213.

²³ Андрієвський В. Три громади: Спогади з 1885–1917 рр. – Львів, 1938. – Т. 1–2; Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч. 1–2; Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. 1901–1914 роки. – Вінніпег, 1949; Він же. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1918). – Львів, 1923. – Ч. 1; 3 минулого: Збірка. – Варшава, 1938–1939. – Т. 1–2; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). – Торонто, 1972; Кононенко М. Спогади. – Полтава, 1998; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 1–3; Симон Петлюра в молодості: Зб. споминів. – Львів, 1936; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921. – 2-е вид., доп. – Полтава, 1994; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Львів, 1925–1926. – Ч. 1–3; Він же. Щоденник. – К., 2004. – Т. 1: (1907–1917); та ін.

²⁴ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – К., 1974–1975. – Т. 5–7; Лисенко М. В. Листи. – К., 1964; Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4; 1974. – Ч. 1–3; Листування Зіновія Книша і Андрія Жука // Молода нація. – 2003. – № 2; та ін.

Розділ І. Зародження українського політичного руху та формування його осередків на Лівобережжі в 90-х рр. XIX ст.

¹ Липа І. Братерство тарасівців // Літ.-наук. вісн. – 1925. – Т. 87. – Кн. 7–8. – С. 264.

² Байздренко М. Над свіжою могилою // Рідний край. – 1908. – Ч. 31. – С. 3.

³ Степовик [Липа] І. У батька Тараса в гостині // Зоря. – Львів, 1892. – Ч. 5. – С. 94.

⁴ Липа І. Братерство тарасівців. – С. 266.

⁵ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Х., 1927. – Т. 2. – С. 204; Борис р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 8; Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 3131.

⁶ Байздренко М. Над свіжою могилою // Рідний край. – 1908. – Ч. 32. – С. 4; Липа І. Братерство тарасівців. – С. 266.

⁷ Титлинов Б. В. Молодєжь и революция: Из истории рев. движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений, 1860–1905 гг. – Л., 1924. – С. 51.

⁸ М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Док., матеріали, публікації. – К., 1968. – С. 125, 187; Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1962. – С. 71.

⁹ Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики // Червоний шлях. – 1926. – № 3. – С. 186.

¹⁰ Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 378; Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців» // Твори М. Коцюбинського. – Х.; К., 1930. – Т. 7. – С. 18.

¹¹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 141; Тулуб О. Іван Стещенко (1873–1918). (Спомини і матеріали) // Україна. – 1929. – Кн. 12. – С. 99.

¹² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 23 зв., 52, 58; Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців». – С. 31.

¹³ Борис р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 8; Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 2. – С. 204.

¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 50, 85.

¹⁵ Жук А. Симон Петлюра // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 5. – С. 3; Липа І. Братерство тарасівців. – С. 266; Твори М. Коцюбинського. – Х.; К., 1931. – Т. 8. – С. 237; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 75.

¹⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 78 зв., 84 зв.; Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – К., 1974. – Т. 5. – С. 86, 89.

¹⁷ Цит. за: Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців». – С. 34.

- ¹⁸ Цит. за: Лютий І. М. Коцюбинський і М. Кононенко. Сторінка з історії ранньої творчості Коцюбинського // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 52–53.
- ¹⁹ Рябінін-Склярєвський О. Михайло Коцюбинський і тарасівці. – С. 266.
- ²⁰ Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 8.
- ²¹ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 89.
- ²² Див.: Наумов С. О. Братство тарасівців // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 40, 44.
- ²³ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 78 зв., 100.
- ²⁴ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 36 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 37 зв.
- ²⁶ Липа І. Братство тарасівців. – С. 265.
- ²⁷ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 28; Липа Ю. Тарасівці // Літ.-наук. вісн. – 1925. – Т. 88. – Кн. 12. – С. 349.
- ²⁸ Мірчук П. Микола Міхновський. – С. 15.
- ²⁹ Турченко Ф. Микола Міхновський: становлення світогляду // Молода нація. – 2003. – № 2. – С. 80–81.
- ³⁰ Там само. – С. 85.
- ³¹ Липа І. Esse homo. (Пам'яті Бориса Грінченка) // Українська хата. – 1910. – № 5. – С. 313; Липа Ю. Тарасівці. – С. 345.
- ³² Листи з України Наддніпрянської П. Вартового (Б. Грінченка). – С. 109–115.
- ³³ Липа І. Братство тарасівців. – С. 264.
- ³⁴ Самійленко В. З українського життя в Києві в 80. роках XIX ст. // Нова Україна. – Прага, 1923. – Ч. 1–2. – С. 113.
- ³⁵ Липа І. Братство тарасівців. – С. 264.
- ³⁶ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 20.
- ³⁷ Там само. – С. 20–21.
- ³⁸ Там само. – С. 22.
- ³⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 93–100.
- ⁴⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 24.
- ⁴¹ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 28; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 31.
- ⁴² Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 8; Енциклопедія українознавства. – Т. 8. – С. 3131; Герашенко Т. «Братство Тарасівців» у спогадах і документах // Розбудова держави. – 1996. – № 1. – С. 35–39.
- ⁴³ Самійленко В. З українського життя в Києві в 80. роках XIX ст. – С. 113.
- ⁴⁴ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. 2. – С. 204.

- ⁴⁵ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 25.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Цит. за: Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». – С. 37–38.
- ⁴⁸ Липа Ю. Тарасівці. – С. 353.
- ⁴⁹ Цит. за: Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». – С. 21. У «Творах» М. Коцюбинського (К, 1974. – Т. 5) друге речення відсутнє.
- ⁵⁰ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 30.
- ⁵¹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 152 зв.
- ⁵² Цит. за: Заїка І. Селяни про Коцюбинського // Життя й революція. – 1926. – № 7. – С. 82. У «Спогадах про Михайла Коцюбинського» останнє речення випущене (с. 63).
- ⁵³ Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві Тарасівців». – С. 20.
- ⁵⁴ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 22 зв.; Липа І. Братство тарасівців. – С. 266.
- ⁵⁵ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 188.
- ⁵⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 22 зв.; Козуб С. Коцюбинський у «Братерстві тарасівців». – С. 31; Липа Ю. Тарасівці. – С. 346.
- ⁵⁷ Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 64.
- ⁵⁸ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 96–97.
- ⁵⁹ Меньшиков Л. Охрана и революция: К истории тайных политических организаций, существовавших во времена самодержавия. – М., 1925. – Ч. 1. – С. 82.
- ⁶⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1911. – Т. 7. – С. 230.
- ⁶¹ Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 853. – Арк. 10–59.
- ⁶² М. М. Коцюбинський як громадський діяч: Док., матеріали, публікації. – С. 121–125.
- ⁶³ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 110.
- ⁶⁴ Цит. за: Дорошенко Д. Український рух 1890-тих років в освітленні австрійського консула в Києві // З минулого. – Т. 1. – С. 66–68.
- ⁶⁵ Турченко Ф. Микола Міхновський. – С. 123.
- ⁶⁶ Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики. – С. 186.
- ⁶⁷ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. 2. – С. 204.
- ⁶⁸ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 83, 89.
- ⁶⁹ Єфремов С. З спогадів про Ів. Франка та з його листування // Література. – К., 1928. – Зб. 1. – С. 159.

⁷⁰ Раніше ми дотримувалися саме цієї назви, проте, виходячи з потреби її уніфікації, приймаємо варіант, обраний у монографії В. Стрільця – єдиний з даної теми.

⁷¹ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 38.

⁷² ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 26.

⁷³ Єфремов С. Пам'яті І. Л. Шрага // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1–2. – С. 123.

⁷⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 100–101; Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 7; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 46.

⁷⁵ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 110.

⁷⁶ Коваленко О. На межі двох віків (Спогади про Українську студентську громаду в Харкові) // Визвольний шлях. – 1992. – № 12. – С. 1497.

⁷⁷ Див.: Вестник народной свободы. – 1907. – № 4. – С. 272.

⁷⁸ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 111.

⁷⁹ Шемет С. Микола Міхновський (посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Відень, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 7.

⁸⁰ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 4, 17 зв., 20.

⁸¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 70.

⁸² Шраг І. Л. Автобіографія // Наше минуле. – К., 1919. – Ч. 1–2. – С. 131.

⁸³ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 469.

⁸⁴ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 17.

⁸⁵ Цит. за: Куликов І. М. Нові документи про зв'язок Лесі Українки з українським революційним рухом // Наукові записки Інституту філософії АН УРСР. – К., 1959. – № 6. – С. 46.

⁸⁶ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 19.

⁸⁷ Приходько В. Мої спомини // Літ.-наук. вісн. – 1927. – Т. 92. – Кн. 3. – С. 229.

⁸⁸ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 57.

⁸⁹ Куликов І. М. Нові документи про зв'язок Лесі Українки з українським революційним рухом. – С. 46.

⁹⁰ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 481.

⁹¹ Мирний Панас. Твори в 5-ти т. – К., 1960. – Т. 5: Статті та промови, щоденники. – С. 478–480.

⁹² Там само. – С. 484.

⁹³ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 482; Шраг І. Автобіографія. – С. 131.

⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 2.

⁹⁵ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 467, 473.

⁹⁶ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 92.

⁹⁷ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 2.

⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 167.

⁹⁹ Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 7.

¹⁰⁰ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 480.

¹⁰¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 46.

¹⁰² Там само. – С. 46.

¹⁰³ Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С. 88.

¹⁰⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 51–52.

¹⁰⁵ Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда // З минулого. – Т. 2. – С. 73.

¹⁰⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 138.

¹⁰⁷ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 39–40.

¹⁰⁸ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 46.

¹⁰⁹ Лукіянович Д. Я. Над плесом Черемоша // М. М. Коцюбинський. – К., 1960. – Зб. 4. – С. 23–25.

¹¹⁰ Єфремов С. Из общественной жизни на Украине. – С. 25.

¹¹¹ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 484–485.

¹¹² Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 19–20.

¹¹³ Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1992. – № 12. – С. 1504.

¹¹⁴ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 487.

¹¹⁵ Біднов В. Дмитро Антонович // Літ.-наук. вісн. – 1927. – Т. 94. – Кн. 11. – С. 256.

¹¹⁶ Антонович Д. Сторінка з історії української політичної думки дев'яťдесятих років ХІХ віку // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – Ч. 34. – С. 49.

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 96; Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда. – С. 70.

¹¹⁸ Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. – 1961. – № 1. – С. 103.

¹¹⁹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 33.

¹²⁰ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 34.

¹²¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 41, 51.

¹²² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12.

¹²³ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 37, 46.

¹²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26, 71, 200.

¹²⁵ Антонович К. З моїх споминів. – Вінніпег, 1965. – Ч. 2. – С. 58.

¹²⁶ Там само. – С. 64; ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26.

¹²⁷ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 50.

¹²⁸ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 34.

¹²⁹ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 41.

- ¹³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 105.
¹³¹ Там само. – Арк. 200.
¹³² Автобіографія Д. Антоновича. – С. 104, 108.
¹³³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 50, 68, 98.
¹³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34.
¹³⁵ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 35.
¹³⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 34.
¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35.
¹³⁸ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 28.
¹³⁹ Головченко В. З історії українського політичного руху на Харківщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // 36. Харк. іст.-філол. т-ва. – 1994. – Т. 2. – С. 18.
¹⁴⁰ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 40.
¹⁴¹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 28.
¹⁴² Там само. – Арк. 74.
¹⁴³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 36.
¹⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 103, 107.
¹⁴⁵ Гнат Хоткевич: Спогади, статті, світлини. – К., 1994. – С. 14–15.
¹⁴⁶ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 78.
¹⁴⁷ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 46.
¹⁴⁸ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 201.
¹⁴⁹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 144.
¹⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 77.
¹⁵¹ Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 51.
¹⁵² ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 27, 29.
¹⁵³ Там само. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 142.
¹⁵⁴ Андрієвський В. Три громади. – Т. 1. – С. 90.
¹⁵⁵ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 38.
¹⁵⁶ Чит. за: Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 45–46.
¹⁵⁷ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 157; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 135.
¹⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57–58.
¹⁵⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12.
¹⁶⁰ Там само. – Арк. 13; Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 235.
¹⁶¹ ДАХО. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 1434. – Арк. 54, 116.

Розділ ІІ. Становлення українських партій та їхня діяльність на Лівобережжі в 1900–1904 рр.

- ¹ Цитата за: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 64.
² Михайло Русів: некролог // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 299.
³ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 69.

- ⁴ Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С. 91.
⁵ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 65–72; Ляхоцький В. П., Молостов В. А. Нове джерело до історії Української національної партії // Архіви України. – 1992. – № 5–6.
⁶ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 18–19.
⁷ Докл. див.: Наумов С. О. Створення Революційної української партії // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 49–59.
⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 4; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 72–73.
⁹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 19.
¹⁰ Див.: Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда. – С. 71.
¹¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 73.
¹² Коваленко О. На межі двох віків // З минулого. – Т. 2. – С. 44; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 83.
¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 100, 194.
¹⁴ Рудичів І. Симон Петлюра в молодості // Симон Петлюра в молодості. – С. 10; Жук А. Із споминів про С. Петлюру // Там само. – С. 18.
¹⁵ Жук А. Перша партійна конференція Революційної Української Партії // Календар-альманах «Дніпро» на 1936 р. – Львів, 1935. – С. 98.
¹⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 90.
¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 106; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 4 зв.
¹⁸ Мазуренко В. Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – № 2. – С. 27–28.
¹⁹ Дві короткі автобіографії Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 222; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 149; Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 49.
²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 1–22; Спр. 31. – Арк. 12–35.
²¹ Жук А. Із споминів про С. Петлюру. – С. 20; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 176; Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 27.
²² Жук А. Перша партійна конференція Революційної Української Партії. – С. 99–100.
²³ Головченко В. Від «Самостійної України» до Спільки визволення України. – С. 22.
²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 148.
²⁵ Жук А. Перша партійна конференція Революційної Української Партії. – С. 100.
²⁶ Там само.
²⁷ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 98.

- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 12.
- ²⁹ Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1905 роках // 3 минулого. – Т. 2. – С. 8.
- ³⁰ Жук А. Із споминів про С. Петлюру. – С. 26.
- ³¹ Дорошенко Д. Із моїх споминів про Українську Студентську Громаду в Петербурзі в 1902–1905 роках // 3 минулого. – Т. 2. – С. 90, 91, 97, 104; Дорошенко В. Українська Студентська Громада у Москві (1898–1905 рр.) // Там само. – С. 138–139.
- ³² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 83, 98; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 7; Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 200.
- ³³ Гасло. – 1903. – Ч. 1; Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 279; Боротьба. – 1915. – Ч. 5. – С. 6.
- ³⁴ Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. – Львів, 1904. – С. 11; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 98.
- ³⁵ Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда. – С. 71; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 27.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 14.
- ³⁷ 3 минулого. – Т. 2. – С. 158; Дорошенко В. Революційна Українська партія. – С. 15.
- ³⁸ Коваленко О. На межі двох віків // 3 минулого. – Т. 2. – С. 44.
- ³⁹ Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С. 93.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 14.
- ⁴¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 17; Гасло. – 1902. – Ч. 3–4. – С. 14–15.
- ⁴² ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 81.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 4.
- ⁴⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 420.
- ⁴⁵ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 66, 84.
- ⁴⁶ Андрієвський В. Три громади. – Т. 1. – С. 81, 90.
- ⁴⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1082. – Арк. 20.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 599. – Арк. 86.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 145; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 93.
- ⁵⁰ ДАХО. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1434. – Арк. 249–253.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 6.
- ⁵² Визвольний шлях. – 1993. – № 2. – С. 236.
- ⁵³ ЦДІА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 78.
- ⁵⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 93.
- ⁵⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 269.
- ⁵⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 84.

- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 167.
- ⁵⁸ Микола Гмиря (некролог) // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 346.
- ⁵⁹ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: Уривки зі споминів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 110.
- ⁶⁰ Другий Микола [Троцький М.]. Минуле // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 341.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 53.
- ⁶² ДАХО. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 1621. – Арк. 1, 4.
- ⁶³ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 28.
- ⁶⁴ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 4, 9.
- ⁶⁵ Див.: Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 8.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 50. – Арк. 145; Спр. 52. – Арк. 149; Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 599. – Арк. 86.
- ⁶⁷ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 91.
- ⁶⁸ Під «ліквідацією» мається на увазі поліцейська операція, що передбачала одночасні масові обшуки й затримання підозрюваних у причетності до певної нелегальної організації.
- ⁶⁹ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині ... – С. 300.
- ⁷⁰ Див.: ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205–207.
- ⁷¹ Див.: Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 379–382.
- ⁷² Порш М. На спільному шляху // Симон Петлюра в молодості. – С. 31.
- ⁷³ Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда. – С. 72.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 16.
- ⁷⁵ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 135.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 17.
- ⁷⁷ Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда. – С. 72.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 23.
- ⁷⁹ Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1993. – № 2. – С. 240.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 22.
- ⁸¹ Там само. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 200.
- ⁸² 3 минулого. – Т. 2. – С. 159.
- ⁸³ Цит. за: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 153.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 77.
- ⁸⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 154.
- ⁸⁷ Пуштовіт Т., Коротенко В. Діяч РУПу Микола Гмиря // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 105.
- ⁸⁸ Микола Гмиря (некролог). – С. 346–347; ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 16 зв.

- ⁸⁹ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 16 зв.
⁹⁰ Цит. за: Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині... – С. 306.
⁹¹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 114.
⁹² ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 81.
⁹³ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині... – С. 308.
⁹⁴ Там само. – С. 307.
⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 5.
⁹⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23.
⁹⁷ Порш М. На спільному шляху. – С. 31.
⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 22.
⁹⁹ Лівницька М. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972. – С. 151.
¹⁰⁰ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 71.
¹⁰¹ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині... – С. 300.
¹⁰² Див.: Ганкевич Л. З підземної України // Календар «Впереду». – Львів, 1920. – С. 85.
¹⁰³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 320–377.
¹⁰⁴ Там само. – Спр. 200. – Арк. 143.
¹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 85.
¹⁰⁶ Там само. – Спр. 4. – Арк. 23.
¹⁰⁷ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині... – С. 299.
¹⁰⁸ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 18.
¹⁰⁹ Там само. – Арк. 63; Спр. 207. – Арк. 26.
¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 234.
¹¹¹ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 49, 53, 110.
¹¹² Пустовіт Т., Коротенко В. Діяч РУПу Микола Гмиря. – С. 106.
¹¹³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 39 зв.
¹¹⁴ Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів // Самостійна думка. – Чернівці, 1935. – Кн. 4. – С. 283–284; ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 115.
¹¹⁵ ЦДІА України. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 15–16.
¹¹⁶ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 74.
¹¹⁷ Праця. – 1904. – Ч. 1.
¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3 а; Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 19 зв.
¹¹⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 6.
¹²⁰ Другий Микола [Троцький М.]. Минуле. – С. 342.
¹²¹ Праця. – 1905. – Ч. 12.
¹²² Галаган М. З моїх споминів. – Ч. 1. – С. 110.
¹²³ Селянин. – 1904. – Ч. 14–15.

- ¹²⁴ ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21; Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). – Х., б. р. – С. 202.
¹²⁵ Микола Гмиря (некролог). – С. 346.
¹²⁶ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1–13.
¹²⁷ Див.: Там само. – Спр. 100, 161.
¹²⁸ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10.
¹²⁹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 48.
¹³⁰ Порш М. На спільному шляху. – С. 39.
¹³¹ Докладніше див.: Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної української партії (РУП) // 36. Харк. іст.-філол. товариства. – 1994. – Т. 3. – С. 11–20; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 24–37.
¹³² Біднов В. Дмитро Антонович. – С. 257.
¹³³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 78.
¹³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 103, 107.
¹³⁵ Див.: Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. – С. 12–15.
¹³⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 76–77.
¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 101.
¹³⁸ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 541. – Арк. 80.
¹³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 176.
¹⁴⁰ Там само. – Спр. 4. – Арк. 252.
¹⁴¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 30. – Арк. 17; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 93.
¹⁴² ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 71.
¹⁴³ Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 283.
¹⁴⁴ Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – С. 56.
¹⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 42.
¹⁴⁶ Рибалка [Юркевич] Л. Настя Грінченко (Спомини) // Мета. – Львів, 1908. – Ч. 17–18. – С. 3.
¹⁴⁷ Порш М. На спільному шляху. – С. 32.
¹⁴⁸ Див.: Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. – С. 12–15.
¹⁴⁹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 59; Спр. 6. – Арк. 45.
¹⁵⁰ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 93; Микола Гмиря (некролог). – С. 347.
¹⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 10 зв., 15, 26.
¹⁵² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 201 зв.

- ¹⁵³ Там само. – Ф. 275. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 21.
- ¹⁵⁴ Добра новина. – 1903. – Ч. 6–7. – С. 20.
- ¹⁵⁵ Наумов С. О. Нелегальні українські видання початку ХХ ст. на Лівобережжі (за жандармським документом 1903 р.) // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – № 441. – Історія. – Вип. 31. – С. 145–156.
- ¹⁵⁶ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 122–126.
- ¹⁵⁷ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 145.
- ¹⁵⁸ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 77; Спр. 8. – Арк. 40.
- ¹⁵⁹ Праця. – 1904. – Ч. 1.
- ¹⁶⁰ Див.: Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – С. 59.
- ¹⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 167; Спр. 8. – Арк. 224; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 92.
- ¹⁶² Жук А. Перша партійна конференція Революційної Української Партії. – С. 100.
- ¹⁶³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 115.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 26.
- ¹⁶⁵ Праця. – 1904. – Ч. 3; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 37.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 117–118; Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 244.
- ¹⁶⁷ Там само. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 26; Гасло. – 1902. – Ч. 6–7; Рудичів І. Симон Петлюра учнем Полтавської духовної школи і семінарії // Українське православне слово. – Бавнд Брук, 1954. – Ч. 5–6.
- ¹⁶⁸ Жук А. Із споминів про С. Петлюру. – С. 24.
- ¹⁶⁹ Гасло. – 1902. – Ч. 3–4. – С. 14.
- ¹⁷⁰ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 40.
- ¹⁷¹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 599. – Арк. 86.
- ¹⁷² Спиридович А. И. Партия социалистов-революционеров и её предшественники, 1885–1916. – 2-е, доп. изд. – Пг., 1918. – С. 91.
- ¹⁷³ Партия социалистов-революционеров: Документы и материалы, 1900–1923 гг.: В 3-х т. – М., 1996. – Т. 1: 1900–1907 гг. – С. 136.
- ¹⁷⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1.
- ¹⁷⁵ Правительственный вестник. – 1902. – 30 квіт.
- ¹⁷⁶ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 295–296.
- ¹⁷⁷ Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. – С. 11.
- ¹⁷⁸ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 42.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 71.

- ¹⁸⁰ История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 5. – С. 354; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 47–48.
- ¹⁸¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 139.
- ¹⁸² ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 107, 162; Спр. 8. – Арк. 224.
- ¹⁸³ Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 305.
- ¹⁸⁴ Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 7.
- ¹⁸⁵ Демченко Т. П., Онищенко В. І. З історії боротьби за скасування Емського указу (штрихи до громадської діяльності І. Л. Шрага) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 10–11.
- ¹⁸⁶ Мирний Панас. Твори в 5-ти т. – Т. 5. – С. 503.
- ¹⁸⁷ Твори М. Коцюбинського. – Т. 7. – С. 162.
- ¹⁸⁸ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 280.
- ¹⁸⁹ Там само. – С. 318.
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 231.
- ¹⁹¹ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 463, 466, 467, 473.
- ¹⁹² Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 260, 391.
- ¹⁹³ Коваленко Г. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 13–14. – С. 208, 211.
- ¹⁹⁴ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 320.
- ¹⁹⁵ Заводовський А. А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905–1908 рр. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2000. – Вип. 1. – С. 208.
- ¹⁹⁶ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 482.
- ¹⁹⁷ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 66–67.
- ¹⁹⁸ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 463; Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 260, 391.
- ¹⁹⁹ Дучинський А. До життєпису Ол. Ол. Русова // За сто літ. – 1929. – Кн. 4. – С. 312, 314.
- ²⁰⁰ Микиша М. В. Незабутні зустрічі // М. М. Коцюбинський. – Зб. 4. – С. 15.
- ²⁰¹ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 111.
- ²⁰² Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 7.
- ²⁰³ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 64–65.
- ²⁰⁴ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 126.
- ²⁰⁵ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 63.
- ²⁰⁶ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 130.
- ²⁰⁷ Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 339.
- ²⁰⁸ Єфремов С. На святі Котляревського (З згадок самовидця) // Київська старовина. – 1998. – № 5. – С. 151.

- ²⁰⁹ Лїотий І. З сатиричних віршів П. Мирного // Україна. – 1929. – Кн. 1–2. – С. 74.
- ²¹⁰ Коваленко Г. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар. – С. 208.
- ²¹¹ Жук А. Із спогадів // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 190.
- ²¹² Лисенко М. В. Листи. – С. 368–379.
- ²¹³ Микиша М. В. Незабутні зустрічі. – С. 15.
- ²¹⁴ Єфремов С. На святі Котляревського. – С. 155.
- ²¹⁵ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 38; Жук А. Із спогадів. – С. 197.
- ²¹⁶ Донцов Д. Олена Пчілка. – С. 451.
- ²¹⁷ Див.: Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 3–10.
- ²¹⁸ Кошобинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 5. – С. 337.
- ²¹⁹ Єфремов С. На святі Котляревського. – С. 158.
- ²²⁰ Алчевська Христя. Твори. – К., 1990. – С. 416.
- ²²¹ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 10.
- ²²² Коваленко Г. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар. – С. 208.
- ²²³ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 41.
- ²²⁴ Див.: Милуков П. Н. Воспоминания (1859–1917). – М., 1990. – Т. 1. – С. 246–258, 272–284.
- ²²⁵ Лисенко М. В. Листи. – С. 281, 477.
- ²²⁶ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 465–466.
- ²²⁷ Грінченко М. Про мало знаного // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 124.
- ²²⁸ Див., напр.: Микиша М. В. Незабутні зустрічі. – С. 15; Спогади про Михайла Кошобинського. – С. 323.
- ²²⁹ Донцов Д. Олена Пчілка. – С. 443–444, 452.
- ²³⁰ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 110, 113.
- ²³¹ Лисенко М. В. Листи. – С. 337.
- ²³² Там само. – С. 370.
- ²³³ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 7–8.
- ²³⁴ Від Української демократичної партії // Літ.-наук. вісн. – 1905. – Т. 30. – Кн. 4; Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4. – С. 153.
- ²³⁵ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 11.
- ²³⁶ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 28; Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 11.
- ²³⁷ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 37–38; Мірчук П. Микола Міхновський. – С. 33.
- ²³⁸ Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 16; Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 48; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Т. 1. – С. 110.
- ²³⁹ Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – № 6. – С. 599.

- ²⁴⁰ Див.: Голобуцький О. Микола Міхновський // ОУН: минуле і майбуття. – К., 1993. – С. 8–9; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. – С. 80; Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Молода нація. – 2003. – № 2. – С. 15.
- ²⁴¹ Турченко Ф. Бібліографія праць М. Міхновського // Молода нація. – 2003. – № 2. – С. 245.
- ²⁴² ЦДІА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57–59.
- ²⁴³ Книш З. Так перо пише... – С. 74.
- ²⁴⁴ Головченко В. Українська народна партія: політична реальність чи історико-патріотичний міф? // Нова політика. – 2000. – № 4. – С. 30.
- ²⁴⁵ Борисенко В. А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. – 1991. – Вип. 169. – С. 132.
- ²⁴⁶ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. – С. 72, 80.
- ²⁴⁷ Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. – С. 4; Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 274.
- ²⁴⁸ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. – С. 109; Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування Р.У.П.) // Літ.-наук. вісн. – 1925. – Т. 86. – Кн. 3. – С. 250–251; Дорошенко В. Революційна Українська партія. – С. 11.
- ²⁴⁹ Мищок О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 280.
- ²⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 242; Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 16; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. – К., 1998. – С. 166.
- ²⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 200.
- ²⁵² Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 83.
- ²⁵³ Мищок О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 283.
- ²⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 105.
- ²⁵⁵ Там само. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 115–117.
- ²⁵⁶ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 189.
- ²⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 242; Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – С. 9.
- ²⁵⁸ Діло. – Львів, 1924. – 22 січ.
- ²⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 114–115.
- ²⁶⁰ Там само. – Арк. 162 а.
- ²⁶¹ Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9–11.
- ²⁶² Шемет С. Микола Міхновський. – С. 10.
- ²⁶³ Гасло. – 1902. – Ч. 1. – С. 1.
- ²⁶⁴ Самостійна Україна // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 50.

- ²⁶⁵ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 125.
- ²⁶⁶ Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 16.
- ²⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 242.
- ²⁶⁸ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – С. 9.
- ²⁶⁹ Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 11.
- ²⁷⁰ Лубенец Ів. [Мороз І.] Лубны в 1905 году // 1905 год на Полтавщині (Сборник). – Полтава, 1925. – С. 35.
- ²⁷¹ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 67; Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 21.
- ²⁷² Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів»: (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – № 11. – С. 130.
- ²⁷³ Головченко В. Українська народна партія. – С. 31–32.
- ²⁷⁴ Там само. – С. 31.
- ²⁷⁵ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 49.
- ²⁷⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 202.
- ²⁷⁷ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1103. – Арк. 18 зв.
- ²⁷⁸ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 57; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 660. – Арк. 56; Спр. 794. – Арк. 1–2.
- ²⁷⁹ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 196.
- ²⁸⁰ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 174.
- ²⁸¹ Калита Л. В. Питання державного устрою в листівках українських політичних партій (1900–1904 рр.) // Українська державність. – С. 165.
- ²⁸² ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 219–220.
- ²⁸³ Там само. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 15.
- ²⁸⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 123–124 зв.
- ²⁸⁵ Цит. за: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 154.
- ²⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 87.
- ²⁸⁷ Див.: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 124, 131.
- ²⁸⁸ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 380. – Арк. 376 зв.; Спр. 381. – Арк. 91, 202.
- ²⁸⁹ Мірчук П. Микола Міхновський. – С. 47.
- ²⁹⁰ Книш З. Так перо пише... – С. 128; Геращенко Т. С. Про тактику самостійників у боротьбі за державність на початку ХХ ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 115.
- ²⁹¹ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 50.
- ²⁹² Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – С. 29; Мірчук П. Микола Міхновський. – С. 48; Геращенко Т. С. Про тактику самостійників у боротьбі за державність на початку ХХ ст. – С. 116.
- ²⁹³ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2604. – Арк. 5; Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 68; Павко А. І. Політичні партії. організації в Україні. – С. 146–147.
- ²⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 116.
- ²⁹⁵ Там само. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 123, 201.
- ²⁹⁶ Наумов С. О. «Замах» на пам'ятник О. С. Пушкіну в Харкові (1904 р.) // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 1998. – С. 120.
- ²⁹⁷ Літописець [Книш З.]. Замах на пам'ятник Пушкіна в Харкові і Микола Міхновський // Самостійна Україна. – Нью-Йорк, 1957. – Ч. 3. – С. 18.
- ²⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 116.
- ²⁹⁹ Южный край. – 1904. – 1 листоп.
- ³⁰⁰ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 128; Мишюк О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 281.
- ³⁰¹ Докл. див.: Наумов С. О. «Замах» на пам'ятник О. С. Пушкіну в Харкові. – С. 121–123.
- ³⁰² Мишюк О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 282.
- ³⁰³ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 50.
- ³⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 116.
- ³⁰⁵ Геращенко Т. С. Про тактику самостійників у боротьбі за державність на початку ХХ ст. – С. 115.
- ³⁰⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 147.
- ³⁰⁷ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 660. – Арк. 62 а.
- ³⁰⁸ Ганкевич Л. З підземної України. – С. 87.
- ³⁰⁹ Антонович К. З моїх спогадів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. – 1957. – Ч. 11. – С. 5.
- ³¹⁰ Мишюк О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 281.
- ³¹¹ Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – Кн. 3–4. – С. 96.
- ³¹² Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів». – С. 133.
- ³¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 85.
- ³¹⁴ Чикаленко Є. Щоденники (1918–1919) // Слово і час. – 1993. – № 11. – С. 72.
- ³¹⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С. 109.
- ³¹⁶ Завваги Д. В. Антоновича до спогадів О. Коваленка та Ю. Колларда. – С. 72.
- ³¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 84; Спр. 38. – Арк. 32.
- ³¹⁸ Коваленко О. На межі двох віків // Визвольний шлях. – 1993. – № 1. – С. 93.
- ³¹⁹ Єремійв М. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 147.
- ³²⁰ Жук А. До характеристики С. Петлюри. – С. 100.

Розділ III. Лівобережні осередки українських партій в революції 1905–1907 рр.

- ¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 4–6.
² Там само. – Арк. 18.
³ Соціал-демократ. – 1907. – № 1. – С. 15; № 3. – С. 8; ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52.
⁴ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 284.
⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 33–34; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 72.
⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23, 137; Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 5.
⁷ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штуттгарті. – Львів, 1907. – С. 3.
⁸ Див., напр.: ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 774. – Арк. 6–8; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 122.
⁹ Симон Петлюра в молодості: Зб. споминів. – С. 56.
¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 64.
¹¹ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 349.
¹² ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 88, 126.
¹³ Соціал-демократ. – 1907. – № 3. – С. 8.
¹⁴ Рибалка [Юркевич] Л. Настя Грінченко (Спомини). – С. 4; Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 364.
¹⁵ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 349.
¹⁶ Там само. – С. 365.
¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 775. – Арк. 33, 42, 48.
¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 85, 98.
¹⁹ Там само. – Арк. 64.
²⁰ Там само. – Спр. 12. – Арк. 57.
²¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 9.
²² 1905 год на Украине: Хроника и материалы. – Х., 1926. – Т. 1. – С. 358.
²³ Мороз И. 1905-й год в Ромнах // 1905 год на Полтавщине. – С. 42.
²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 98.
²⁵ Там само. – Спр. 4. – Арк. 136–137.
²⁶ Там само. – Арк. 77.
²⁷ Мороз И. 1905-й год в Ромнах. – С. 44.
²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23.
²⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2520. – Арк. 41, 124.
³⁰ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 105–107.
³¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 126.
³² ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 1–2.
³³ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 225 зв.; Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 321. – Арк. 17–18.

- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 64.
³⁵ Там само. – Арк. 21, 64; ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 775. – Арк. 13–14.
³⁶ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 78.
³⁷ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 131.
³⁸ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 19 а; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2805. – Арк. 6.
³⁹ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 388.
⁴⁰ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 238 зв.
⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.
⁴² Там само. – Спр. 12. – Арк. 26.
⁴³ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 88.
⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 83, 85.
⁴⁵ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 88.
⁴⁶ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 100 зв.
⁴⁷ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 25.
⁴⁸ Там само. – Спр. 374. – Арк. 30; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 431. – Арк. 141, 171; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 96 зв.; Спр. 11. – Арк. 87; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 77–78; Соціал-демократ. – 1907. – № 3. – С. 7.
⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 32.
⁵⁰ Там само. – Спр. 10. – Арк. 74, 84.
⁵¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 26–27.
⁵² Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 352.
⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 10.
⁵⁴ Там само. – Арк. 32.
⁵⁵ Там само. – Арк. 50, 55; Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 353.
⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 63.
⁵⁷ Лівичка М. На грані двох епох. – С. 190–191.
⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 64.
⁵⁹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 286–287.
⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 180.
⁶¹ Докл. див.: Наумов С. О. Чи була «Спілка» українського партією? – С. 30–35.
⁶² Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки». – С. 21.
⁶³ Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. – С. 57.
⁶⁴ Коваль [Степанківський] В. «Областнікі» // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 351.

- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 98.
⁶⁶ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 238 зв.
⁶⁷ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 25.
⁶⁸ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штутгарті. – С. 6.
⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 64.
⁷⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 6, 18, 19 зв.
⁷¹ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 4 зв.
⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 75.
⁷³ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 61 зв.
⁷⁴ Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 354.
⁷⁵ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 164.
⁷⁶ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 55.
⁷⁷ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 798. – Арк. 114.
⁷⁸ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 100 зв.
⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 59.
⁸⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 19 зв.
⁸¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 46, 54.
⁸² Там само. – Арк. 95, 104; ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 31–33; Спр. 557. – Арк. 391.
⁸³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 176, 196.
⁸⁴ Д. Петро [Дятлов П.]. Про полтавський «Соціал-Демократ» // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 388–390.
⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 20 зв.
⁸⁶ Антонович К. З моїх споминів. – Ч. 2. – С. 78; ЦДІА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 190 зв.
⁸⁷ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 2, 49.
⁸⁸ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1444. – Арк. 2, 21.
⁸⁹ Там само. – Спр. 990. – Арк. 126; Спр. 991. – Арк. 15, 22.
⁹⁰ Там само. – Спр. 1443. – Арк. 1.
⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 19–20.
⁹² Этнерович Г. Воспоминания батрака о 1905–1906 годах // Пути революции. – 1925. – № 3. – С. 101–102.
⁹³ Там само; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 77.
⁹⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 104.
⁹⁵ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 4 зв.
⁹⁶ Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. – М.; Л., 1925. – С. 165–167; Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині. – С. 119.
⁹⁷ Коваль В. «Областнікі». – С. 351.
⁹⁸ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 298.
⁹⁹ Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись революции. – 1925. – № 5–6. – С. 317.

- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 179; Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 18 зв.
¹⁰¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19.
¹⁰² Там само. – Спр. 12. – Арк. 52.
¹⁰³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 18.
¹⁰⁴ Рибалка [Юркевич] Л. Про одну заяву // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 358.
¹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 8.
¹⁰⁶ Там само. – Спр. 34. – Арк. 27.
¹⁰⁷ Там само. – Спр. 21. – Арк. 22.
¹⁰⁸ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 351, 388; ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 68 зв., 101 зв.; Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 182 зв.
¹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 27.
¹¹⁰ Хлібороб. – 1905. – 20 листоп.
¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 26; Спр. 41. – Арк. 9.
¹¹² Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 292.
¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19.
¹¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 190 зв.; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 27 зв.; Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 284; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 395.
¹¹⁵ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 265.
¹¹⁶ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 243.
¹¹⁷ Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 158.
¹¹⁸ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 196.
¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Б. п.; Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 6.
¹²⁰ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 115 зв.
¹²¹ Там само. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 421. – Арк. 169 зв.; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 27.
¹²² 1905 год в Харькове. – Х., 1925. – Сб. 1. – С. 362.
¹²³ Докл. див.: Брайнин С. Октябрь-декабрь 1905 года в Харькове // Летопись революции. – 1925. – № 5–6. – С. 118; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 171.
¹²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19 зв.
¹²⁵ Этнерович Г. Воспоминания батрака о 1905–1906 годах. – С. 105.
¹²⁶ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 244.

- ¹²⁷ Важко погодитися з тим, що ігнорування інтелігенції нібито було зумовлене «соціал-демократичною спрямованістю» її поглядів (див.: Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – С. 58).
- ¹²⁸ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 243.
- ¹²⁹ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штутгарті. – С. 4.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 60.
- ¹³¹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 23; Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 5 зв., 18 зв.
- ¹³² ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 29.
- ¹³³ Там само. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 17 зв., 105.
- ¹³⁴ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 332; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 155; Спр. 122. – Арк. 52 зв.
- ¹³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 189.
- ¹³⁶ Там само. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 10.
- ¹³⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 42–43; Спр. 6. – Арк. 54; ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 991. – Арк. 26; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 346–348.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 54.
- ¹³⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 991. – Арк. 142.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1, спр. 3. – Арк. 44; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 338.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 90.
- ¹⁴² Там само. – Спр. 3. – Арк. 98.
- ¹⁴³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 774. – Арк. 6.
- ¹⁴⁴ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 108.
- ¹⁴⁵ Короткий нарис партійної історії. – С. 288.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 164, 166.
- ¹⁴⁷ Рідний край. – 1906. – 9 квіт. – С. 10.
- ¹⁴⁸ ЦДІА України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 57. – Арк. 1.
- ¹⁴⁹ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 288.
- ¹⁵⁰ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2033. – Арк. 2 зв.
- ¹⁵¹ Рідний край. – 1907. – 7 січ. – С. 10.
- ¹⁵² ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 787. – Арк. 66.
- ¹⁵³ Рідний край. – 1907. – 13 лют. – С. 15.
- ¹⁵⁴ ЦДІА України. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 1; Спр. 50. – Арк. 3.
- ¹⁵⁵ Харьковские ведомости. – 1907. – 11 лют.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 188.
- ¹⁵⁶ Лола О. З історії українського соціалістичного руху. – К., 1917. – С. 12; Короткий нарис партійної історії. – С. 288.
- ¹⁵⁷ Рідний край. – 1907. – 6 лют. – С. 8.
- ¹⁵⁸ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 775. – Арк. 97.

- ¹⁵⁹ Там само. – Спр. 1305. – Арк. 117.
- ¹⁶⁰ Рідний край. – 1907. – 13 лют. – С. 3.
- ¹⁶¹ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штутгарті. – С. 8.
- ¹⁶² Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. – С. 348–351.
- ¹⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 217–218.
- ¹⁶⁴ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С. 179.
- ¹⁶⁵ 1905 год на Украине: Хроника и материалы. – Т. 1. – С. 288; Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии... – С. 44.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 98.
- ¹⁶⁷ Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии... – С. 158.
- ¹⁶⁸ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 372. – Б. п.
- ¹⁶⁹ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 10–11.
- ¹⁷⁰ Нариси з історії українського національного руху. – С. 117.
- ¹⁷¹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 89.
- ¹⁷² Сундалов С. Первая забастовка свинцовой армии // 1905 год на Полтавщине. – С. 71.
- ¹⁷³ ЦДІА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 59, 115.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 137; Спр. 6. – Арк. 90.
- ¹⁷⁵ Там само. – Спр. 4. – Арк. 177.
- ¹⁷⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. – К., 1973. – С. 254.
- ¹⁷⁷ Революционные события 1905–1907 гг. на Полтавщине: Док. и материалы. – Х., 1957. – С. 91, 115–116; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 41, 98.
- ¹⁷⁸ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 в. – Арк. 13 зв., 17, 40 зв.
- ¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 54, 55; Лубенец И. Лубны в 1905 году. – С. 37.
- ¹⁸⁰ Хлібороб. – 1905. – 20 листоп.; Революция 1905–1907 гг. на Украине: Сб. док. и материалов. – К., 1955. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 612.
- ¹⁸¹ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 в. – Арк. 2 зв., 28 зв., 44 зв.
- ¹⁸² Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штутгарті. – С. 6–7.
- ¹⁸³ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 4, 40, 68.
- ¹⁸⁴ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 в. – Арк. 1–5; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 77 зв.

¹⁸⁵ Браинин С. Октябрь-декабрь 1905 года в Харькове. – С. 123.
¹⁸⁶ ЦДДА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 153.
¹⁸⁷ Там само. – Спр. 493. – Арк. 12 зв.
¹⁸⁸ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 36.
¹⁸⁹ Там само. – Спр. 749. – Арк. 68 зв.
¹⁹⁰ Рибалка [Юркевич] Л. Настя Грінченко (Спомини). – С. 4.
¹⁹¹ Докл. про ці події див.: Революционные события 1905–1907 гг. на Полтавщине: Док. и материалы. – С. 141–143; Ливицька М. На грані двох епох. – С. 169–181; Лубенец И. Лубны в 1905 году. – С. 36–37; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 23, 77; ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 в. – Арк. 1–53.
¹⁹² Революция 1905–1907 гг. на Украине: Сб. док. и материалов. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 727–730.
¹⁹³ Там само. – С. 600–605; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 76–77.
¹⁹⁴ ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 691. – Арк. 61.
¹⁹⁵ Там само. – Ф. 838. – Оп. 3. – Спр. 57. – Арк. 1.
¹⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 49, 51.
¹⁹⁷ ЦДДА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 2.
¹⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20.
¹⁹⁹ ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 36; Спр. 749. – Арк. 68 зв.; Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 153; Спр. 493. – Арк. 12 зв.
²⁰⁰ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 292.
²⁰¹ Соціал-демократ. – 1907. – № 3. – С. 8.
²⁰² Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 33.
²⁰³ Там само. – С. 72.
²⁰⁴ Там само; Дорошенко В. Революційна Українська партія. – С. 12; Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – С. 1157; ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 18.
²⁰⁵ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 468.
²⁰⁶ Шевелів Б. Адреса Чернігівської української громади до фінляндського сейму з року 1905 // За сто літ. – 1928. – Кн. 2. – С. 321–323.
²⁰⁷ Рідний край. – 1907. – 13 січ. – С. 11.
²⁰⁸ ЦДДА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1927. – Арк. 5–7.
²⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 119.
²¹⁰ Див.: Власенко В. Агроном і дипломат: Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. – 2002. – № 10. – С. 79.
²¹¹ Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2003. – С. 165.
²¹² ЦДДА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 191.
²¹³ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 99.
²¹⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 460, 472; ЦДДА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк. 105.

²¹⁵ Див.: Микиша М.В. Незабутні зустрічі. – С. 15; Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 310.
²¹⁶ Рідний край. – 1907. – 13 лют. – С. 15.
²¹⁷ Див.: ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 395, 798.
²¹⁸ Рідний край. – 1907. – 6 лют. – С. 8.
²¹⁹ ЦДДА України. – Ф. 326 – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 282 зв.
²²⁰ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 50.
²²¹ Вестник народной свободы. – 1907. – 25 січ. – С. 272.
²²² Див.: Дучинський А. До життєпису Ол. Ол. Русова. – С. 317; Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 42.
²²³ У той час партію називали і демократично-радикальною, і радикально-демократичною. Віддаємо перевагу першій назві, як частіше вживаній. Окремі громади (як Полтавська) тривалий час зберігали стару назву (УДП).
²²⁴ Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – М., 1996. – С. 634.
²²⁵ Цит. за: Дучинський А. До життєпису Ол. Ол. Русова. – С. 317.
²²⁶ Там само.
²²⁷ Рідний край. – 1906. – 28 квіт. – С. 3.
²²⁸ Там само. – 9 черв. – С. 13–14.
²²⁹ Там само. – 28 жовт. – С. 10–11.
²³⁰ Там само.
²³¹ Хлібороб. – 1905. – 12 листоп.
²³² Рідний край. – 1905. – 24 груд. – С. 2.
²³³ Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. – С. 468.
²³⁴ Твори М. Коцюбинського. – Т. 7. – С. 215.
²³⁵ ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 31.
²³⁶ Рідний край. – 1907. – 7 січ. – С. 2–3.
²³⁷ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 67.
²³⁸ Куп'янський М. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – С. 226.
²³⁹ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20, 38.
²⁴⁰ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 138.
²⁴¹ Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 3. – С. 4.
²⁴² Багалій Д. І. Вибрані праці в 6-ти т. – Х., 1999. – Т. 1. – С. 123.
²⁴³ Демченко Т. П., Онищенко В. І. З історії боротьби за скасування Емського указу. – С. 11.
²⁴⁴ Автобіографія І. Л. Шрага. – С. 139.
²⁴⁵ Хлібороб. – 1905. – 16 груд.
²⁴⁶ Рідний край. – 1906. – 20 січ. – С. 14; 18 берез. – С. 5;
²⁴⁷ Рада. – 1908. – 10 лип.
²⁴⁸ Рідний край. – 1906. – 26 листоп. – С. 8.
²⁴⁹ Там само. – 28 квіт., 9 черв.; Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 71.

- ²⁵⁰ Харьковские ведомости. – 1906. – 16 черв.
- ²⁵¹ Южный край. – 1907. – 15 квіт.
- ²⁵² Див., напр.: ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 1 зв.; Спр. 798. – Арк. 14–15; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 14–15; та ін.
- ²⁵³ Хлібороб. – 1905. – 12 листоп.
- ²⁵⁴ Рідний край. – 1905. – 24 груд. – С. 1.
- ²⁵⁵ Пивоваров М. П. Панас Мирний (Життєвий і творчий шлях). – К., 1965. – С. 236.
- ²⁵⁶ Семенко С. Панас Мирний у журналі «Рідний край» // Слово і час. – 1999. – № 10. – С. 32.
- ²⁵⁷ Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 218.
- ²⁵⁸ Там само. – С. 217.
- ²⁵⁹ Твори М. Коцюбинського. – Т. 7. – С. 215.
- ²⁶⁰ Коваленко Г. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар. – С. 209.
- ²⁶¹ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 99.
- ²⁶² ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 193; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2519. – Арк. 139.
- ²⁶³ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 191.
- ²⁶⁴ Нова громада. – 1906. – № 11. – С. 159.
- ²⁶⁵ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1382 в. – Арк. 17–18; ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31–37.
- ²⁶⁶ Рідний край. – 1907. – 7 січ. – С. 12.
- ²⁶⁷ Рада. – 1908. – 10 серп.
- ²⁶⁸ Рідний край. – 1907. – 13 січ. – С. 11; Куп'янський М. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 261.
- ²⁶⁹ Твори М. Коцюбинського. – Т. 8. – С. 54.
- ²⁷⁰ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 32.
- ²⁷¹ Хлібороб. – 1905. – 28 листоп., 7 груд.
- ²⁷² Рідний край. – 1906. – 5 січ. – С. 17.
- ²⁷³ Хлібороб. – 1905. – 7 груд.
- ²⁷⁴ Рідний край. – 1906. – 27 січ. – С. 14.
- ²⁷⁵ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 42.
- ²⁷⁶ Хлібороб. – 1905. – 28 листоп.
- ²⁷⁷ Там само. – 16, 28 груд.; Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 79.
- ²⁷⁸ Рідний край. – 1906. – 5 січ. – С. 4.
- ²⁷⁹ Там само. – 31 берез. – С. 2, 7.
- ²⁸⁰ Там само. – 15 квіт. – С. 13; Южный край. – 1906. – 17, 19 берез.
- ²⁸¹ Рідний край. – 1906. – 9 квіт. – С. 12.
- ²⁸² Цит. за: Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 6. – С. 42.

- ²⁸³ Рідний край. – 1906. – 22 квіт. – С. 10.
- ²⁸⁴ Харьковские ведомости. – 1906. – 12 квіт.
- ²⁸⁵ Єфремов С. З російського життя // Нова громада. – 1906. – № 4. – С. 164.
- ²⁸⁶ Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – С. 41–50; Рідний край. – 1906. – 22 квіт. – С. 10–13.
- ²⁸⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – С. 14.
- ²⁸⁸ Рідний край. – 1906. – 28 жовт. – С. 2, 10–11; 11 листоп. – С. 8.
- ²⁸⁹ Там само. – 1907. – 6 лют. – С. 8–10; 13 лют. – С. 15.
- ²⁹⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 212.
- ²⁹¹ Харьковские ведомости. – 1907. – 11 квіт.
- ²⁹² Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 68.
- ²⁹³ Рідний край. – 1907. – 17 лют. – С. 3.
- ²⁹⁴ Див., напр.: Мороз И. 1905-й год в Ромнах. – С. 44.
- ²⁹⁵ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 451. – Арк. 199.
- ²⁹⁶ Автобіографія І. Л. Шрага. – С. 134–135.
- ²⁹⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 20.
- ²⁹⁸ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988. – С. 30.
- ²⁹⁹ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 11; Спр. 369. – Арк. 7 зв.
- ³⁰⁰ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 451. – Арк. 334.
- ³⁰¹ Энциклопедический словарь Гранат. – 7-е изд. – М., б. г. – Т. 17. – Прил. – Стб. 26.
- ³⁰² Автобіографія І. Л. Шрага. – С. 131, 135.
- ³⁰³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 399. – Арк. 20.
- ³⁰⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1384. – Арк. 18, 25.
- ³⁰⁵ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 75, 77, 100.
- ³⁰⁶ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 64, 223.
- ³⁰⁷ Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 282.
- ³⁰⁸ Докл. див.: Коваленко Г. Г. І. Маркевич, полтавський видавець і друкар. – С. 209; Семенко С. Панас Мирний у журналі «Рідний край». – С. 33–34.
- ³⁰⁹ Слово. – 1907. – 11 трав. – С. 13; Вестник народной свободы. – 1907. – 24 трав. – С. 1239.
- ³¹⁰ Молода Україна. – 1905. – Ч. 2. – С. 50.
- ³¹¹ Шемет С. Микола Міхновський. – С. 12.
- ³¹² Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників. – С. 16.
- ³¹³ Див.: Хлібороб. – 1905. – 20 листоп., 16 груд.
- ³¹⁴ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 195; Шемет С. Микола Міхновський. – С. 12.
- ³¹⁵ Бібліографія невідомих публікацій М. І. Міхновського за архівом А. Жука // Молода нація. – 2003. – № 2. – С. 250.

- ³¹⁶ Шемет С. Микола Міхновський. – С. 12.
- ³¹⁷ Слобожанщина. – 1906. – 25 берез.
- ³¹⁸ Жук А. Лубенська конституція Української держави // Сучасність. – 1961. – № 11.
- ³¹⁹ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 184–186.
- ³²⁰ Книш З. Конституція України в проекті «Української Народної Партії» // Самостійна Україна. – 1957. – Ч. 9. – С. 10–13.
- ³²¹ Див.: Молода Україна. – 1905. – Ч. 2. – С. 51.
- ³²² Див.: Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 161–162.
- ³²³ Слобожанщина. – 1906. – 25 берез.
- ³²⁴ Діло. – Львів, 1905. – 21 черв. – С. 2; Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 203.
- ³²⁵ Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій поч. ХХ ст. – С. 20.
- ³²⁶ Шемет С. Микола Міхновський. – С. 11.
- ³²⁷ Пор.: Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших укр. політичних партій. – К., 1992. – С. 54–72.
- ³²⁸ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 185.
- ³²⁹ Самостійна Україна: Зб. програм укр. політ. партій поч. ХХ ст. – С. 52–53.
- ³³⁰ Там само. – С. 39.
- ³³¹ Там само. – С. 20, 21, 26, 29–32.
- ³³² Кресіна І. Радикально-націоналістична концепція української ідеї // Плав'юк Микола. Україна – життя моє. – К., 2002. – Т. 3. – С. 343.
- ³³³ Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – С. 634.
- ³³⁴ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 51.
- ³³⁵ Голобуцький О. Микола Міхновський. – С. 11.
- ³³⁶ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 184–185.
- ³³⁷ Там само. – С. 199.
- ³³⁸ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 21.
- ³³⁹ Хлібороб. – 1905. – 7 груд.
- ³⁴⁰ Див.: Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій поч. ХХ ст. – С. 75–77.
- ³⁴¹ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 471.
- ³⁴² Докл. див.: Наумов С. «Мене не викреслити при всьому бажанні з історії ніяк» (Христя Алчевська в українському національному русі поч. ХХ ст.) // Слово і час. – 1995. – № 8. – С. 26–31.
- ³⁴³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1103. – Арк. 18 зв.
- ³⁴⁴ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 191.

- ³⁴⁵ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 49; Головченко В. Українська народна партія. – С. 31.
- ³⁴⁶ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 49.
- ³⁴⁷ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20–21.
- ³⁴⁸ Там само. – Спр. 4. – Арк. 474 зв.
- ³⁴⁹ ЦДІА України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 190–191.
- ³⁵⁰ Головченко В. Українська народна партія. – С. 35.
- ³⁵¹ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 20–21.
- ³⁵² Харьковський листок. – 1905. – 12 листоп.
- ³⁵³ ДАХО. – Ф. 969. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 39.
- ³⁵⁴ Українська партія самостійників-соціалістів (У.Н.П.). – С. 49–50.
- ³⁵⁵ Слобожанщина. – 1906. – 25 берез.
- ³⁵⁶ Андрієвський В. Микола Міхновський. – С. 602; Він же. Три громади. – Т. 2. – С. 51.
- ³⁵⁷ Грушевський М. Спомини. – С. 110.
- ³⁵⁸ Харьковские ведомости. – 1907. – 13 лют.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 188.
- ³⁵⁹ Андрієвський В. Микола Міхновський. – С. 602; Шемет С. Микола Міхновський. – С. 13.
- ³⁶⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 127.
- ³⁶¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – С. 173.
- ³⁶² ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 в. – Арк. 10, 18, 33–35, 44 зв.; Спр. 1147. – Арк. 13.
- ³⁶³ Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. – С. 33.
- ³⁶⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 68.
- ³⁶⁵ Голобуцький О. Микола Міхновський. – С. 13–14.
- ³⁶⁶ Головченко В. Українська народна партія. – С. 34, 36.
- ³⁶⁷ Див.: Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмаш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х., 2004. – С. 89–90; Партия социалистов-революционеров: Док. и материалы. – Т. 1. – С. 628, 630.
- ³⁶⁸ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. – С. 148.
- ³⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 117.
- ³⁷⁰ Там само. – Арк. 115; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 128.
- ³⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 115–116.
- ³⁷² Мищок О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 282.
- ³⁷³ Животко А. 50 років. – С. 7.
- ³⁷⁴ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 31.
- ³⁷⁵ Мищок О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 283.
- ³⁷⁶ Там само.
- ³⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 118–119.
- ³⁷⁸ Мищок О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 283.
- ³⁷⁹ ЦДІА України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 356, 488, 498.

- ³⁸⁰ Лівчицька М. На грані двох епох. – С. 163.
³⁸¹ Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 284.
³⁸² Мицюк О. Веремійовська буча. – Львів, 1913. – С. 13.
³⁸³ Там само. – С. 17, 29.
³⁸⁴ Хлібороб. – 1905. – 7 груд.
³⁸⁵ Животко А. 50 років. – С. 7.
³⁸⁶ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 109; Спр. 439. – Арк. 107.
³⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 119–120.
³⁸⁸ Мицюк О. Уривки спогадів і роздумів. – С. 282.
³⁸⁹ Животко А. 50 років. – С. 7.
³⁹⁰ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. – С. 148.
³⁹¹ Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття. – С. 37–38.
³⁹² ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 125.
³⁹³ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 146.
³⁹⁴ Див.: Бевз Т. А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2005. – С. 13.
³⁹⁵ Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття. – С. 38.
³⁹⁶ Дорошенко В. Революційна Українська партія. – С. 12.
³⁹⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 б. – Арк. 32 зв.; Енциклопедія українознавства. – Т. 10. – С. 3974.
³⁹⁸ Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – С. 639.
³⁹⁹ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 68.
⁴⁰⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – С. 22.
⁴⁰¹ Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии... – С. 159.
⁴⁰² Там само. – С. 164–170.
⁴⁰³ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1097 рр. – С. 186.
⁴⁰⁴ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – С. 91.
⁴⁰⁵ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 321. – Арк. 22.
⁴⁰⁶ Там само. – Спр. 1546. – Арк. 9–10.
⁴⁰⁷ Там само. – Спр. 321. – Арк. 93, 723.
⁴⁰⁸ Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – С. 640.
⁴⁰⁹ Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 124.
⁴¹⁰ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 67.
⁴¹¹ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 87 зв.

⁴¹² Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття. – С. 38; Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – С. 640.

⁴¹³ ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 346.

⁴¹⁴ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 421 в. – Арк. 7 зв.; Спр. 692. – Арк. 16.

Розділ IV. Українські політичні організації краю в період реакції та Першої світової війни (середина 1907 р. – лютий 1917 р.)

¹ Від редакції // Праця. – 1909. – Ч. 1. – С. 1.

² Чацький [Порш] М. Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня: 36. статей. – Львів, 1910. – С. 12.

³ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – Львів, 1910. – С. 1–2.

⁴ Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 293–294.

⁵ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.

⁷ Там само. – Арк. 11.

⁸ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52 зв.

⁹ Слово. – 1907. – 1 верес. – С. 7; 22 верес. – С. 11; 20 жовт. – С. 12.

¹⁰ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52 зв.

¹¹ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 73 зв.

¹² Мазепа І. З моїх петербурзьких споминів (1904–1910) // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1938. – Львів, 1937. – С. 120.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.

¹⁴ Мазепа І. З моїх петербурзьких споминів. – С. 119.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Б. п.

¹⁶ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 53.

¹⁷ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1029. – Арк. 91 зв.

¹⁸ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 53.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11.

²⁰ Слово. – 1907. – 25 серп. – С. 13.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 7.

²² ЦДІА України. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 354.

²³ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 238 зв.; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Б. п.

²⁵ Слово. – 1907. – 25 серп. – С. 14.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Б. п.; Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 7.

- ²⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 58 зв.
²⁸ Там само. – Спр. 3. – Б. п.
²⁹ Слово. – 1907. – 22 верес. – С. 12; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 49.
³⁰ Слово. – 1907. – 15 верес. – С. 11.
³¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 7.
³² ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 160 зв.
³³ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52.
³⁴ Там само. – Спр. 81. – Арк. 110; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 926. – Арк. 47.
³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 65.
³⁶ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 78 зв.
³⁷ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 52; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 7.
³⁸ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 39.
³⁹ Там само. – Спр. 1029. – Арк. 91 зв.
⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 74.
⁴¹ ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 16, 36 зв.
⁴² Там само. – Спр. 17. – Арк. 273.
⁴³ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 27; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 101.
⁴⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 28.
⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 217–218, 221–222.
⁴⁶ Очевидно, Б. Мартос, який згодом переїхав до Полтави.
⁴⁷ Рибалка [Юркевич] Л. Націоналізація життя і наша партія // На теми дня. – С. 59.
⁴⁸ ЦДІА України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 101; Історія міста Харкова ХХ століття. – С. 111.
⁴⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2806. – Арк. 1 зв.
⁵⁰ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – С. 3; Праця. – 1909. – Ч. 1. – С. 1.
⁵¹ Слово. – 1907. – 1 вересня. – С. 11; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 18.
⁵² ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 366. – Арк. 66, 75.
⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 180.
⁵⁴ Слово. – 1907. – 1 вересня. – С. 11; ЦДІА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 366. – Арк. 76.
⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 180.
⁵⁶ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – С. 2; Короткий нарис партійної історії. – С. 292; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 103, 106.

- ⁵⁷ Праця. – 1909. – Ч. 1. – С. 8; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 115.
⁵⁸ Рибалка [Юркевич] Л. Останні роки // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – С. 393.
⁵⁹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 98 зв.; Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 8.
⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 87.
⁶¹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 75 зв.; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1029. – Арк. 91–92.
⁶² Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 86.
⁶³ Там само. – Спр. 122. – Арк. 53 зв.; Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 57 зв.
⁶⁴ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 54.
⁶⁵ Там само. – Спр. 81. – Арк. 96 зв., 97 зв.
⁶⁶ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 73 зв., 178 зв.
⁶⁷ Там само. – Спр. 293. – Арк. 7.
⁶⁸ Там само. – Спр. 298. – Арк. 74 зв., 112 зв.
⁶⁹ Там само. – Арк. 33 зв., 73 зв., 112 зв., 123 зв., 134 зв., 164 зв., 165 зв.
⁷⁰ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 115.
⁷¹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 98 зв., 107 зв.; Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 77 зв.
⁷² Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1031. – Арк. 13–30.
⁷³ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 108, 124 зв., 125 зв.; Спр. 293. – Арк. 7 зв.
⁷⁴ Там само. – Спр. 298. – Арк. 114 зв.
⁷⁵ Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 27, 32.
⁷⁶ Там само. – Арк. 222; Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 38 зв.
⁷⁷ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 32, 33 зв.; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 160 зв.
⁷⁸ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 221.
⁷⁹ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 161 зв., 162 зв.
⁸⁰ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1082. – Арк. 17, 60.
⁸¹ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 238 зв.
⁸² Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 182 зв.
⁸³ Праця. – 1909. – Ч. 1. – С. 48.
⁸⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1082. – Арк. 20.
⁸⁵ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 75 зв., 76 зв.
⁸⁶ Там само. – Арк. 32.
⁸⁷ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 176.
⁸⁸ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1082. – Арк. 104, 143, 176.
⁸⁹ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 177; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 115.

- ⁹⁰ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 214 зв.; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 13.
- ⁹¹ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 277; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 13.
- ⁹² Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 38 зв.; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 87.
- ⁹³ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 218, 229; Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 29.
- ⁹⁴ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 114 зв., 115 зв.
- ⁹⁵ Робітник. – 1910. – № 3. – С. 1; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 106.
- ⁹⁶ ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 118.
- ⁹⁷ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 108, 115; Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – С. 14.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 125.
- ⁹⁹ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 172.
- ¹⁰⁰ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 51 зв.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 177.
- ¹⁰² Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 27.
- ¹⁰³ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 10 зв.
- ¹⁰⁴ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 15.
- ¹⁰⁵ Там само. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 16 зв., 26.
- ¹⁰⁶ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 21 зв.
- ¹⁰⁷ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 76.
- ¹⁰⁸ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 178 зв., 203 зв., 221 зв., 243 зв.; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 68, 106.
- ¹⁰⁹ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 121.
- ¹¹⁰ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 61 зв.
- ¹¹¹ Там само. – Арк. 28 зв.
- ¹¹² Там само. – Арк. 80 зв., 116 зв., 170 зв., 225 зв.
- ¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 11 зв.
- ¹¹⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 74.
- ¹¹⁵ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 66 зв.
- ¹¹⁶ Там само. – Спр. 364. – Арк. 52 зв., 113 зв., 114 зв.; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 78.
- ¹¹⁷ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 113 зв., 115 зв., 116 зв.
- ¹¹⁸ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1125. – Арк. 160; Спр. 1166. – Арк. 75.
- ¹¹⁹ Див., напр.: Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 19–21.

- ¹²⁰ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 17 зв., 172 зв.
- ¹²¹ Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 35.
- ¹²² Див.: Там само. – Арк. 1–38.
- ¹²³ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 25; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 79.
- ¹²⁴ Там само. – Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 27.
- ¹²⁵ Лівницька М. На грані двох епох. – С. 249.
- ¹²⁶ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 17 зв., 170 зв., 225 зв.
- ¹²⁷ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 56, 104.
- ¹²⁸ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 116 зв.
- ¹²⁹ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4450. – Арк. 121–122.
- ¹³⁰ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1345. – Арк. 8.
- ¹³¹ Там само. – Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 112. – Арк. 48–52.
- ¹³² Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 2, 16, 30.
- ¹³³ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 123.
- ¹³⁴ ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 135 а.
- ¹³⁵ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 122.
- ¹³⁶ Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху. – С. 15; Тищенко Ю. Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // Володимир Винниченко (Статті й матеріали). – Нью-Йорк, 1953. – С. 45.
- ¹³⁷ Тищенко Ю. Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. – С. 45, 47.
- ¹³⁸ Балтин А. Харьковская организация Р.С.-Д.Р.П. - большевиков во время войны (декабрь 1914 г. – январь 1916 г.) (Воспоминания) // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 16.
- ¹³⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 155, 169.
- ¹⁴⁰ З. С. Ганна Хоперська // Летопись революции. – 1925. – № 3. – С. 191.
- ¹⁴¹ Тищенко Ю. Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. – С. 55.
- ¹⁴² Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху. – С. 22.
- ¹⁴³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5760. – Арк. 70, 118.
- ¹⁴⁴ Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття. – С. 45.
- ¹⁴⁵ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 103, 107.
- ¹⁴⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 6058. – Арк. 38; Спр. 6078. – Арк. 65.
- ¹⁴⁷ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 45–58.

¹⁴⁸ Жук А. Конференція Українських студентських громад у Києві в 1908 р. (Матеріали) // З минулого. – Т. 2. – С. 179.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 75, 120–125.

¹⁵⁰ Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 44.

¹⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 76.

¹⁵² Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 44.

¹⁵³ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 46 зв.

¹⁵⁴ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2604. – Арк. 5; Спр. 2605. – Арк. 2 зв.

¹⁵⁵ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1531. – Арк. 365 зв.

¹⁵⁶ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 68.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 46 зв.

¹⁵⁸ Животко А. 50 років. – С. 7.

¹⁵⁹ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 68.

¹⁶⁰ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 13 зв., 34 зв.

¹⁶¹ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 379.

¹⁶² ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 259. – Арк. 51 зв., 52 зв.

¹⁶³ Животко А. 50 років. – С. 9; Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – С. 641; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття. – С. 39.

¹⁶⁴ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 128.

¹⁶⁵ Алчевська Х. О. Твори. – С. 424–426.

¹⁶⁶ Див.: ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 145.

¹⁶⁷ Гермайзе О. З революційної минушини Києва. Конференція Українського студентства у Києві в 1911 р. // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 130.

¹⁶⁸ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 104.

¹⁶⁹ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 73.

¹⁷⁰ Животко А. 50 років. – С. 9; Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 108.

¹⁷¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 60, 63, 104.

¹⁷² Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття. – С. 38.

¹⁷³ ЦДІА України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 19–21.

¹⁷⁴ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 128; Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 34–36.

¹⁷⁵ Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття. – С. 39.

¹⁷⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 182–183.

¹⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 79.

¹⁷⁸ Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 36.

¹⁷⁹ Чернігівщина incognita. – С. 199.

¹⁸⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 233.

¹⁸¹ Див.: Животко А. 50 років. – С. 9; ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 144–146.

¹⁸² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 131; Спр. 36. – Арк. 15 зв.

¹⁸³ Там само. – Спр. 20. – Арк. 3 зв.

¹⁸⁴ Алчевська Х. О. Твори. – С. 426.

¹⁸⁵ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 127.

¹⁸⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 144–146.

¹⁸⁷ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5760. – Арк. 70, 103, 123.

¹⁸⁸ Там само. – Арк. 105; ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4450. – Арк. 120.

¹⁸⁹ Животко А. 50 років. – С. 10.

¹⁹⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 227.

¹⁹¹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4500. – Арк. 6 зв.; Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 224 зв., 234.

¹⁹² Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 36.

¹⁹³ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 127.

¹⁹⁴ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 72.

¹⁹⁵ Там само. – С. 70.

¹⁹⁶ Твори М. Кошобинського. – Т. 8. – С. 56.

¹⁹⁷ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 109.

¹⁹⁸ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1247. – Арк. 283, 412.

¹⁹⁹ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 73 зв.; Спр. 237. – Арк. 75.

²⁰⁰ Рада – 1908. – 29 серп., 2 верес.; Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 8.

²⁰¹ Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – С. 30.

²⁰² Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 94.

²⁰³ Там само. – С. 109.

²⁰⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 28.

²⁰⁵ Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. – С. 101.

²⁰⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 29.

²⁰⁷ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 43–52.

²⁰⁸ Там само. – С. 61.

²⁰⁹ Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Український історик. – 1974. – Ч. 1–3. – С. 193.

²¹⁰ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 74.

²¹¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 226–227.

²¹² Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 71.

- ²¹³ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 46.
- ²¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 124; Спр. 237. – Арк. 73.
- ²¹⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 108.
- ²¹⁶ Чикаленко Є. Щоденники (1918–1919). – С. 76.
- ²¹⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 226.
- ²¹⁸ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 71, 75.
- ²¹⁹ Граб В. І. Видатний громадivecь // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 9.
- ²²⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 228.
- ²²¹ Сніп. – 1912. – 1 груд. – С. 19.
- ²²² Цит. за: Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 46.
- ²²³ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 3, 26 зв., 52, 107.
- ²²⁴ Цит. за: Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 49.
- ²²⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 228.
- ²²⁶ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 47 зв.; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 67.
- ²²⁷ Ротач П. Мусій Кононенко: доля, творчість, пам'ять // Кононенко М. Спогади. – С. 11.
- ²²⁸ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 79; Чикаленко Є. Щоденник. – С. 98.
- ²²⁹ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 50.
- ²³⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 205–206.
- ²³¹ ЦДІА України. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 51.
- ²³² Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 211.
- ²³³ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 13 зв.; Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 10–11.
- ²³⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 189.
- ²³⁵ Див.: Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 224.
- ²³⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 47.
- ²³⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 28, 43, 111.
- ²³⁸ Секретний донос полтавського губернатора Багговута министру внутрішніх дел об украинском движеніи и мерах борьбы с ним. – Полтава, 1917. – С. 5.
- ²³⁹ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 70.
- ²⁴⁰ Енциклопедія українознавства. – Т. 9. – С. 3230.
- ²⁴¹ Дорошенко В. Українство в Росії. – С. 110.
- ²⁴² ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 83, 118.
- ²⁴³ Куп'янський М. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 560.

- ²⁴⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 131 зв.
- ²⁴⁵ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 47 зв.; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1382 а. – Арк. 8.
- ²⁴⁶ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 17, 23, 38, 108, 131.
- ²⁴⁷ Там само. – Арк. 13 зв., 131.
- ²⁴⁸ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 21; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 20, 65, 165.
- ²⁴⁹ Куп'янський М. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 266, 296.
- ²⁵⁰ Михайлець Г. З молодих літ В. Елланського (Спогади) // Плужанин. – 1927. – № 1. – С. 23.
- ²⁵¹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 366. – Арк. 58 зв.
- ²⁵² Див.: Чернігівщина incognita. – С. 201, 208, 210, 308.
- ²⁵³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1382 в. – Арк. 21.
- ²⁵⁴ Куп'янський М. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 295–296.
- ²⁵⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 60.
- ²⁵⁶ Куп'янський М. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 314.
- ²⁵⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1382 в. – Арк. 21.
- ²⁵⁸ Щербак В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині. – С. 204.
- ²⁵⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 16–19, 23.
- ²⁶⁰ Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 7–8; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 126.
- ²⁶¹ Грушевський М. Спомини. – С. 110; Чикаленко Є. Щоденник. – С. 31, 106.
- ²⁶² Чикаленко Є. Щоденник. – С. 137.
- ²⁶³ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 73.
- ²⁶⁴ Алчевська Х. О. Твори. – С. 458.
- ²⁶⁵ Пам'яті В. А. Доленка. – С. 11.
- ²⁶⁶ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 199.
- ²⁶⁷ Див.: Рух. – 1917. – 20 квіт.
- ²⁶⁸ Мірчук П. Микола Міхновський. – С. 53.
- ²⁶⁹ Головченко В. Українська народна партія. – С. 35.
- ²⁷⁰ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 97.
- ²⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 119.
- ²⁷² Сніп. – 1912. – 11 берез. – С. 8.
- ²⁷³ Алчевська Х. О. Твори. – С. 474; Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу) // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 147.
- ²⁷⁴ Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 92.

- ²⁷⁵ Див.: Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 418–420.
- ²⁷⁶ Пам'яті В. А. Доленка. – С. 13.
- ²⁷⁷ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 97.
- ²⁷⁸ Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Самостійна Україна. – 1958. – Ч. 3–5. – С. 9.
- ²⁷⁹ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 184.
- ²⁸⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 222.
- ²⁸¹ Грушевський М. Спомини. – С. 110.
- ²⁸² Сніп. – 1912. – 27 трав. – С. 3–5.
- ²⁸³ Там само. – 14 жовт. – С. 5; 23 груд. – С. 1.
- ²⁸⁴ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні. – С. 147.
- ²⁸⁵ Сніп. – 1912. – 30 груд. – С. 1.
- ²⁸⁶ Хліборобська Україна. – Відень, 1924–1925. – Кн. 5. – С. 120, 123; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. – С. 132.
- ²⁸⁷ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4163. – Арк. 93.
- ²⁸⁸ Там само. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 38.
- ²⁸⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 4162. – Арк. 155.
- ²⁹⁰ Там само. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 40 зв.
- ²⁹¹ Див., напр.: Михайлець Г. З молодих літ В. Елланського. – С. 24; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 42.
- ²⁹² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 81 зв.
- ²⁹³ Там само. – Арк. 82, 84 зв., 98–101.
- ²⁹⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 4162. – Арк. 155, 253.
- ²⁹⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 1–3; Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 240.
- ²⁹⁶ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 9–10, 48.
- ²⁹⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1522. – Арк. 234 зв.
- ²⁹⁸ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4450. – Арк. 28.
- ²⁹⁹ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 48–49.
- ³⁰⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 40.
- ³⁰¹ Там само. – Арк. 3; Спр. 4. – Арк. 259.
- ³⁰² Там само. – Спр. 4. – Арк. 266.
- ³⁰³ Там само. – Арк. 269.
- ³⁰⁴ Там само. – Спр. 20. – Арк. 3 зв., 24, 40.
- ³⁰⁵ Там само. – Арк. 40–41.
- ³⁰⁶ Там само. – Арк. 46–47.
- ³⁰⁷ Там само. – Арк. 52.
- ³⁰⁸ Там само. – Спр. 36. – Арк. 16.
- ³⁰⁹ Там само. – Спр. 20. – Арк. 154, 201 зв.; Спр. 36. – Арк. 13, 141 зв., 168, 222.
- ³¹⁰ Там само. – Спр. 35. – Арк. 131.
- ³¹¹ Там само. – Спр. 36. – Арк. 108.
- ³¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 4330. – Арк. 38; Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 108.
- ³¹³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 4330. – Арк. 38; Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 66; Спр. 36. – Арк. 13 зв., 136, 168.
- ³¹⁴ Філоретова Л. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 190.
- ³¹⁵ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 15, 30, 59.
- ³¹⁶ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 48, 75, 127; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 53–54, 122.
- ³¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 24–25.
- ³¹⁸ Юренко О. Чи вшанує його Батьківщина? Слово про Івана Майстренка // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 55.
- ³¹⁹ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 68; ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1502. – Арк. 4–5.
- ³²⁰ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1503. – Арк. 30, 218.
- ³²¹ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 65.
- ³²² Там само. – Арк. 3 зв.; Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 37; Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 235.
- ³²³ Там само. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 167. – Арк. 65.
- ³²⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 242.
- ³²⁵ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1447. – Арк. 18–19; Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 75.
- ³²⁶ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 242; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 65.
- ³²⁷ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 2, 21, 59.
- ³²⁸ Там само. – Спр. 1326. – Арк. 6.
- ³²⁹ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 135–136.
- ³³⁰ Чернігівщина incognita. – С. 199.
- ³³¹ Характерник [Бжеський Р.]. Згадки з минулого (1916–1921 р.) // Літ.-наук. вісн. – 1924. – Т. 83. – Кн. 7–9. – С. 286.
- ³³² Філоретова Л. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки Першої світової війни. – С. 187.
- ³³³ Винниченко В. Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – С. 252.
- ³³⁴ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 242.
- ³³⁵ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1472. – Арк. 13, 59, 11; Український студентський збірник. – 1914. – 36. 3. – С. 75–76, 86.
- ³³⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 31 зв.; Філоретова Л. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки Першої світової війни. – С. 187.
- ³³⁷ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 230 зв.; Спр. 36. – Арк. 16, 242.
- ³³⁸ Там само. – Спр. 36. – Арк. 106 зв., 242 зв.

- ³³⁹ Там само. – Арк. 112.
³⁴⁰ Там само. – Спр. 35. – Арк. 143–146.
³⁴¹ Там само. – Спр. 36. – Арк. 112 зв.
³⁴² Попов П. Московська група «лівих» в УСДРП (3 політичного життя 1915–1917 рр.) // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 293; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 52.
³⁴³ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 125 зв.
³⁴⁴ Там само. – Спр. 20. – Арк. 156; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 66.
³⁴⁵ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 4.
³⁴⁶ Там само. – Спр. 36. – Арк. 112 зв., 148, 219.
³⁴⁷ Там само. – Арк. 242.
³⁴⁸ Там само. – Арк. 112 зв., 168.
³⁴⁹ Там само. – Арк. 242; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 66.
³⁵⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 247.
³⁵¹ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 523.
³⁵² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 116.
³⁵³ Там само. – Арк. 258; Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 105.
³⁵⁴ Там само. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 68.
³⁵⁵ Там само. – Арк. 152.
³⁵⁶ Там само. – Спр. 36. – Арк. 169.
³⁵⁷ Там само. – Арк. 174 зв.
³⁵⁸ Там само. – Арк. 142 зв.
³⁵⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 101.
³⁶⁰ Там само. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 152–154.
³⁶¹ Там само. – Арк. 156.
³⁶² Там само. – Арк. 289.
³⁶³ Там само. – Спр. 36. – Арк. 215–216.
³⁶⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 97. – Арк. 107 зв.; Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 223.
³⁶⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 4500. – Арк. 7 зв.
³⁶⁶ Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – С. 54.
³⁶⁷ ЦДІА України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 8; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 354; ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 58 зв.
³⁶⁸ Харьковские ведомости. – 1907. – 23 верес.
³⁶⁹ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 72–73, 79.
³⁷⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 144 зв.
³⁷¹ Тищенко Ю. Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. – С. 48.
³⁷² ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 176.

- ³⁷³ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 48.
³⁷⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 183.
³⁷⁵ Гирич І. «Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А. Жука «М. Грушевський та СВУ») // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 85.
³⁷⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 49.
³⁷⁷ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 35. – Арк. 144.
³⁷⁸ Див., напр.: Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1147. – Арк. 64; Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 30, 69.
³⁷⁹ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1029. – Арк. 91 зв.; Спр. 1030. – Арк. 332.
³⁸⁰ Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 18.
³⁸¹ Там само. – Арк. 216, 222.
³⁸² Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 107, 117 зв.
³⁸³ Там само. – Арк. 77 зв.; Спр. 299. – Арк. 137 зв.
³⁸⁴ Див., напр.: Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 222.
³⁸⁵ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 91.
³⁸⁶ Там само. – Спр. 122. – Арк. 53.
³⁸⁷ Там само. – Арк. 53 зв.
³⁸⁸ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 191 зв.; Спр. 288. – Арк. 21 зв.; Спр. 299. – Арк. 179 зв.; Спр. 363. – Арк. 205 зв.
³⁸⁹ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 85 зв.
³⁹⁰ Там само. – Спр. 36. – Арк. 175.
³⁹¹ Там само. – Арк. 116, 136 зв.
³⁹² Спогади про Михайла Коцюбинського. – С. 118, 132.
³⁹³ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 29.
³⁹⁴ Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 65 зв.
³⁹⁵ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 14 зв.
³⁹⁶ Шемет С. Микола Міхновський. – С. 14–15.
³⁹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 247 зв.; Сніп. – 1912. – 7 жовт. – С. 2.
³⁹⁸ Слово. – 1907. – 21 лип. – С. 9; 4 серп. – С. 9.
³⁹⁹ Гордієнко [Порш] М. Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Слово. – 1907. – 4 серп. – С. 3–5.
⁴⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15.
⁴⁰¹ Слово. – 1907. – 18 серп. – С. 8.
⁴⁰² ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1029. – Арк. 91.
⁴⁰³ Слово. – 1907. – 15 верес. – С. 12.
⁴⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 58 зв.; ЦДІА України. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 354.
⁴⁰⁵ Слово. – 1907. – 25 серп. – С. 13; 1 верес. – С. 11.
⁴⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.

- ⁴⁰⁷ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. – С. 101.
- ⁴⁰⁸ Слово. – 1907. – 21 лип. – С. 9.
- ⁴⁰⁹ Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 39.
- ⁴¹⁰ Слово. – 1907. – 27 жовт. – С. 12.
- ⁴¹¹ Харьковские ведомости. – 1907. – 23 верес.
- ⁴¹² Слово. – 1907. – 22 верес. – С. 2.
- ⁴¹³ Там само. – 15 верес. – С. 11–12.
- ⁴¹⁴ Рада. – 1908. – 19 лип.
- ⁴¹⁵ Слово. – 1907. – 22 верес. – С. 9, 11.
- ⁴¹⁶ Харьковские ведомости. – 1907. – 14 жовт.
- ⁴¹⁷ Сніп. – 1912. – 7 жовт. – С. 1.
- ⁴¹⁸ Цит. за: Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 39.
- ⁴¹⁹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 165 зв.
- ⁴²⁰ Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 35 зв.
- ⁴²¹ Див.: Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. – С. 9; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 62–63.
- ⁴²² Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 62; Рада. – 1912. – 9 трав.
- ⁴²³ Рада. – 1912. – 22, 26 верес.
- ⁴²⁴ Див., напр.: ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 421. – Арк. 12 зв.
- ⁴²⁵ Цит. за: Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. – С. 9.
- ⁴²⁶ Сніп. – 1912. – 29 квіт. – С. 2; 30 верес. – С. 2.
- ⁴²⁷ Там само. – 29 квіт., 27 трав., 15 черв., 9–30 верес., 7 жовт.
- ⁴²⁸ Рада. – 1912. – 18, 23 верес., 9 жовт. та ін.
- ⁴²⁹ Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. – С. 7–9.
- ⁴³⁰ ЦДІА України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 58, 79.
- ⁴³¹ Пам'яті В. А. Доленка. – С. 12; Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи. – С. 11.
- ⁴³² Сніп. – 1912. – 7 жовт. – С. 1; Пам'яті В. А. Доленка. – С. 12.
- ⁴³³ Сніп. – 1912. – 23 верес. – С. 5.
- ⁴³⁴ Там само. – 7 жовт. – С. 1.
- ⁴³⁵ Рада. – 1912. – 12 жовт.
- ⁴³⁶ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 102.
- ⁴³⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 150, 226.
- ⁴³⁸ Головченко В. Український національно-культурний рух у Харкові напередодні й під час Першої світової війни. – С. 158.
- ⁴³⁹ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 79.
- ⁴⁴⁰ Харьковские ведомости. – 1914. – 22, 28 лют.
- ⁴⁴¹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 161 зв.

- ⁴⁴² Багалій Д. І. Вибрані праці в 6-ти т. – Т. 1. – С. 189; Южный край. – 1914. – 5, 19 верес., 13 жовт.
- ⁴⁴³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 183.
- ⁴⁴⁴ Слово. – 1907. – 11 серп. – С. 13.
- ⁴⁴⁵ Там само. – 25 серп. – С. 14; 1 верес. – С. 12.
- ⁴⁴⁶ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – С. 2.
- ⁴⁴⁷ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 125 зв.
- ⁴⁴⁸ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165. – Арк. 134.
- ⁴⁴⁹ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 48 зв, 50 зв.
- ⁴⁵⁰ Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – С. 8.
- ⁴⁵¹ Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. – Вип. 3: Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900–1917 рр. / Демченко Т. П., Онищенко В. І. – Чернігів, 1998. – С. 16.
- ⁴⁵² Гермайзе О. Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914. – С. 136.
- ⁴⁵³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 183.
- ⁴⁵⁴ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 332.
- ⁴⁵⁵ Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 308.
- ⁴⁵⁶ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 76 зв., 97 зв., 111 зв.
- ⁴⁵⁷ Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 446. – Арк. 69 зв.
- ⁴⁵⁸ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 212.
- ⁴⁵⁹ Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 287, 412.
- ⁴⁶⁰ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 101–102 зв., 124 зв.
- ⁴⁶¹ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 180; Спр. 36. – Арк. 219 зв.
- ⁴⁶² Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. – С. 8–10.
- ⁴⁶³ Праця. – 1909. – Ч. 1. – С. 11.
- ⁴⁶⁴ Сніп. – 1912. – 11 берез. – С. 8; 27 трав. – С. 6; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5349. – Арк. 10.
- ⁴⁶⁵ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 97 зв.
- ⁴⁶⁶ Там само. – Спр. 464. – Арк. 361.
- ⁴⁶⁷ Див., напр.: Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) / Подгот. И. В. Лукоянов. – СПб., 1998. – С. 11, 24.
- ⁴⁶⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3585. – Арк. 3.
- ⁴⁶⁹ Там само. – Спр. 5760. – Арк. 43.
- ⁴⁷⁰ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 167, 188.
- ⁴⁷¹ Рада. – 1908. – 10 серп.
- ⁴⁷² Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 405.
- ⁴⁷³ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 171.

- ⁴⁷⁴ Рада. – 1908. – 29 серп., 22 жовт.
⁴⁷⁵ Пивоваров М. П. Панас Мирний. – С. 37; Панас Мирний: життя і творчість у фотографіях, ілюстраціях, документах. – К., 1983. – С. 155.
⁴⁷⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 303.
⁴⁷⁷ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 105, 138 зв.
⁴⁷⁸ Український студентський збірник. – 1914. – 36. 3. – С. 85.
⁴⁷⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4163. – Арк. 21; Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 13–14.
⁴⁸⁰ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 399. Михутина И. Украинский вопрос в России. – С. 139.
⁴⁸¹ Харьковские ведомости. – 1914. – 6 лют.
⁴⁸² Панас Мирний: життя і творчість у фотографіях, ілюстраціях, документах. – С. 155.
⁴⁸³ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1326. – Арк. 28, 30, 38.
⁴⁸⁴ Український студентський збірник. – 1914. – 36. 3. – С. 84–85.
⁴⁸⁵ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 115 а.
⁴⁸⁶ Рабочее движение на Украине в годы революционного подъёма 1910–1914 гг.: Сб. док. и материалов. – К., 1959. – С. 529.
⁴⁸⁷ Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). – Чернівці, 1996. – С. 47.
⁴⁸⁸ Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 12–13.
⁴⁸⁹ Цит. за: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 166.
⁴⁹⁰ Рибалка [Юркевич] Л. Сучасний кооперативний рух й наша партія // На теми дня. – С. 24–28.
⁴⁹¹ ЦДІА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 33 зв., 73 зв.
⁴⁹² Там само. – Спр. 420. – Арк. 56 зв.
⁴⁹³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 201.
⁴⁹⁴ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 70; ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 99.
⁴⁹⁵ ЦДІА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1589. – Арк. 264 зв.
⁴⁹⁶ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 56 зв.; Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 15.
⁴⁹⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 204.
⁴⁹⁸ Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 8.
⁴⁹⁹ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 72.
⁵⁰⁰ Сніп. – 1912. – 4 берез. – С. 8.
⁵⁰¹ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 99.
⁵⁰² Там само. – Ф. 323. – Оп. 2. – Спр. 67. – Арк. 10 зв.
⁵⁰³ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 34 зв.

- ⁵⁰⁴ Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. – Вип. 3. – С. 16, 18.
⁵⁰⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 61.
⁵⁰⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 175.
⁵⁰⁷ Доманицький В. Кость Мацієвич. – С. 7–8.
⁵⁰⁸ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 76 зв.
⁵⁰⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 229–230.
⁵¹⁰ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 406.
⁵¹¹ Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні. – С. 174, 181.
⁵¹² Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 100.
⁵¹³ Пивоваров М. П. Панас Мирний. – С. 38.
⁵¹⁴ Южный край. – 1914. – 5 серп.
⁵¹⁵ Там само. – 26 серп.; Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 101; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 406–407; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 70–71.
⁵¹⁶ Надалі цей вираз вживатиметься і для означення австрофільства.
⁵¹⁷ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 2. – С. 84; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. – С. 66.
⁵¹⁸ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 20–21.
⁵¹⁹ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України. – С. 146.
⁵²⁰ Андрієвський В. Три громади. – Т. 2. – С. 103.
⁵²¹ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 63.
⁵²² Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – С. 408.
⁵²³ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 124.
⁵²⁴ Там само. – Спр. 237. – Арк. 18, 20.
⁵²⁵ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 252.
⁵²⁶ Там само. – Спр. 36. – Арк. 233.
⁵²⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 190–191.
⁵²⁸ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 22.
⁵²⁹ Патер І. Союз визволення України. – С. 230.
⁵³⁰ Там само. – С. 234.
⁵³¹ Цит. за: Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 69.
⁵³² ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 135; Спр. 237. – Арк. 20, 127.
⁵³³ Там само. – Спр. 237. – Арк. 12. 73–76, 117; Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 86.
⁵³⁴ Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 106.

- ⁵³⁵ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 64.
⁵³⁶ ЦДІА України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 171.
⁵³⁷ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 521–522.
⁵³⁸ Южный край. – 1916. – 10 лют.
⁵³⁹ Патер І. Союз визволення України. – С. 235.
⁵⁴⁰ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 59–61.
⁵⁴¹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 144.
⁵⁴² Балтин А. Харьковская организация Р.С.-Д.Р.П. - большевиков во время войны. – С. 11, 16.
⁵⁴³ Патер І. Союз визволення України. – С. 232.
⁵⁴⁴ Тищенко Ю. Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. – С. 49.
⁵⁴⁵ Там само. – С. 56; ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 20. – Арк. 250 зв.
⁵⁴⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 350.
⁵⁴⁷ Автобіографія Дмитра Антоновича. – С. 112; Міяковський В. Дмитро Антонович. – С. 47.
⁵⁴⁸ Попов П. Московська група «лівих» в УСДРП. – С. 293.
⁵⁴⁹ Ливицька М. На грані двох епох. – С. 255.
⁵⁵⁰ Цит. за: Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України. – С. 73.
⁵⁵¹ Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни// Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 129.
⁵⁵² Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 468.
⁵⁵³ Ковалевський М. При джерелах боротьби. – С. 190.
⁵⁵⁴ Животко А. 50 років. – С. 9.
⁵⁵⁵ Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. – С. 36.
⁵⁵⁶ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України. – С. 147.
⁵⁵⁷ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 419–420.
⁵⁵⁸ Грушевський М. Спомини. – С. 110; Чикаленко Є. Щоденник. – С. 340, 358.
⁵⁵⁹ Андрієвський В. Микола Міхновський. – С. 616.
⁵⁶⁰ Листування Зиновія Книша і Андрія Жука. – С. 199–200.
⁵⁶¹ Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України. – С. 58, 62.
⁵⁶² Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. – С. 64.
⁵⁶³ Плевако П. З минулого нашої родини (спогад) // Плевако М. А. Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали. – Нью-Йорк; Париж, 1961. – С. 758.
⁵⁶⁴ Соловей Д. Ф. Розгром Полтави. – С. 52.

- ⁵⁶⁵ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. – Ч. 1. – С. 523; ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 110.
⁵⁶⁶ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 4330. – Арк. 39.
⁵⁶⁷ Патер І. Союз визволення України. – С. 238.
⁵⁶⁸ Очевидно, назва вигадана з конспіративною метою; загалом справа пов'язувалася з УНП.
⁵⁶⁹ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 224.
⁵⁷⁰ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 106 зв.
⁵⁷¹ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1447. – Арк. 5 зв.
⁵⁷² Там само. – Спр. 1502. – Арк. 207 зв., 208 зв.
⁵⁷³ Характерник [Бжеський Р.]. Згадки з минулого. – С. 286; Чернігівщина incognita. – С. 199.
⁵⁷⁴ ЦДІА України. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 137 зв., 204 зв.
⁵⁷⁵ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 371. – Арк. 106.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВЖК – вищі жіночі курси	
ВНЗ – вищий навчальний заклад	
ГЖУ – губернське жандармське управління	
ДАХО – Державний архів Харківської області	
ЗУО – Загальна українська організація	
ПНС – Партія народної свободи (конституційно-демократична партія, кацети)	
ПСР – Партія соціалістів-революціонерів	
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія	
РУП – Революційна українська партія	
СВУ – Союз визволення України	
ТУП – Товариство українських поступовців	
УДП – Українська демократична партія	
УДРП – Українська демократично-радикальна партія	
УНДП – Українська національно-демократична партія	
УНО – Українська народна оборона	
УНП – Українська народна партія	
УПС – Українська партія соціалістична	
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів	
УРП – Українська радикальна партія	
УСГ – Українська студентська громада	
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія	
УСК – Український соціалістичний колектив	
УСП – Українська соціалістична партія	
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління	
ЦДІА – Центральний державний історичний архів	
ЦВК – Центральний виконавчий комітет	
ЦК – Центральний комітет	

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Зародження українського політичного руху та формування його осередків на Лівобережжі в 90-х рр. XIX ст.	7
1.1. Початок політизації українського руху. Братство тарасівців	7
1.2. Громади на шляху від українофільства до «політики». Загальна українська організація	21
1.3. Ідейно-організаційне виокремлення молодіжної течії. Харківська Українська студентська громада	32
Розділ II. Становлення українських партій та їхня діяльність на Лівобережжі в 1900-1904 рр.	41
2.1. Лівобережні осередки Революційної української партії в процесі її створення і розвитку	41
2.2. Діяльність місцевих громад ЗУО на початку XX ст. та її трансформація в політичну партію	75
2.3. Виникнення і перші практичні дії Української народної партії	87
Розділ III. Лівобережні осередки українських партій в революції 1905-1907 рр.	100
3.1. Організаційний розвиток та революційна робота РУП-УСДРП	100
3.2. Формування та діяльність місцевих організацій УДП-УДРП	142
3.3. УНП в умовах революції	162
3.4. Становлення «українсько-есерівської» течії. Гуртки УПСР на Лівобережжі	174
Розділ IV. Українські політичні організації краю в період реакції та Першої світової війни (середина 1907 р. – лютий 1917 р.)	185
4.1. Стан місцевих осередків УСДРП	185
4.2. Організації і гуртки українських есерів: утрати і здобутки	209
4.3. Занепад УДРП. Товариство українських поступовців	218
4.4. УНП в умовах реакції	232
4.5. Молодіжні політичні організації на Лівобережжі	236
4.6. Практична діяльність українських організацій краю	250
Висновки	285
Джерела і примітки	289
Список скорочень	342

Наукове видання

Наумов Сергій Олександрович

**УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ
(90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.)**

Комп'ютерна верстка О. О. Бондаренко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна, видавничий відділ НМЦ

Підписано до друку 12.07.2006. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Обл.-вид. арк. 21,5. Умов.-друк. арк. 19,9.

Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП «Петрова І. В.»
61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців 79^б, к. 137

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО № 948011 від 03.01.03